

YUVAL
NOAH HARARI



21 LECKE
^A
21. SZÁZADRA

A SAPIENS ÉS A HOMO DEUS
SZERZŐJÉTŐL

21 LECKE A 21. SZÁZADRA

YUVAL NOAH HARARI



animus

Budapest, 2018

A mű eredeti címe: 21 Lessons for the 21st Century
Copyright © Yuval Noah Harari, 2018
Magyar kiadás © Central Kiadói Csoport, 2018
Minden jog fenntartva.

Fordította: Torma Péter

ISBN 978 963 324 595 8



Kiadta a Central Kiadói Csoport 2018-ban
Felelős kiadó: dr. Szemere Gabriella

www.animuscentral.hu

Az 1795-ben alapított

Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők
Egyesülésének tagja



Szerkesztette: Balázs István
Tipográfia, nyomdai előkészítés: Scriptor Kft.
Korrektor: Keszthelyi-Kiss Judit
Borítóterv: Sigmond Viktória
A nyomtatás és a kötés a debreceni
ALFÖLDI NYOMDA Zrt. munkája
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

*Férjemnek, Itziknek, édesanyámnak, Pninának
és nagyanyámnak, Fannynak sok-sok éven át tartó szeretetükért
és támogatásukért.*

Tartalomjegyzék

Bevezetés	9
I. RÉSZ A technológiai kihívás	15
1. Kiábrándulás <i>A történelem vége elmarad.</i>	17
2. Munka <i>Ha nagy leszel, dolgoznod kell</i>	30
3. Szabadság <i>Big data szemmel tart.</i>	50
4. Egyenlőség <i>Akié az adat, azé a jövő</i>	73
II. RÉSZ A politikai kihívás	81
5. Közösség <i>Az embereknek testük van.</i>	83
6. Civilizáció <i>Egyetlen civilizáció létezik.</i>	89
7. Nacionalizmus <i>Globális problémára globális választ</i>	103
8. Vallás <i>Isten a nemzet szolgálatában</i>	117
9. Bevándorlás <i>Lehet, hogy egyes kultúrák jobbak.</i>	127
III. RÉSZ Kétségbeesés és remény	141
10. Terrorizmus <i>Ne ess pánikba!</i>	143
11. Háború <i>Sose becsüld alá az emberi ostobaságot</i>	153
12. Alázat <i>Nem te vagy a világ közepe</i>	162
13. Isten <i>Isten nevét hiába fel ne vedd.</i>	175
14. Szekularizmus <i>Végy tudomást az árnyékokról</i>	180
IV. RÉSZ Igazság	191
15. Tudatlanság <i>Kevesebbet tudsz, mint hiszed</i>	193

16. Igazság <i>Lehet, hogy elavult az igazságérzetünk</i>	198
17. Post-truth <i>Egyes álhírek örökké élnek</i>	204
18. Sci-fi <i>A jövő nem az, amit a filmekben látsz</i>	216
V. RÉSZ Rugalmasság	225
19. Oktatás <i>Az egyetlen állandó a változás</i>	227
20. Értelmelem <i>Az élet nem egy történet</i>	235
21. Meditáció <i>Csak figyelj</i>	267
Köszönetnyilvánítás	275
Forrásként felhasznált korábbi publikációim	277
Jegyzetek	279

Bevezetés

Lényegtelen információkkal elárasztott világunkban a tisztánlátás hatalom. Elméletben bárki bezállhat az emberiség jövőjéről folytatott vitába, folyamatosan tisztán látni azonban igen nehéz. Gyakran azt sem vesszük észre, hogy egyáltalán vita folyik, vagy nem látjuk, hogy mik az adott vita kulcskérdései. Több milliárdan közülünk nemigen engedhetik meg maguknak az utánajárás luxusát, mivel fontosabb teendőik vannak: dolgozniuk kell, gondoskodniuk a gyerekeikről vagy éppen idős szüleikről. Sajnos azonban a történelem nem ad engedményt. Az, hogy az emberiség jövőjéről nélkülünk döntenek, mert minket lefoglal, hogy etessük és ruházzuk a gyerekeinket, sem minket, sem a döntéshozókat nem mentesíti a következmények alól. Ez így nagyon igazságtalan, de ki mondta, hogy a történelem igazságos?

Történészként nem tudok ételt vagy ruhát adni az embereknek – viszont megpróbálhatok felajánlani némi tisztánlátást, és ezzel segíteni valamennyit a globális játszma esélyeinek kiegyenlítésében. Ha ezzel csak maroknyiival több ember számára lehetővé teszem, hogy részt vegyen a fajunk jövőjéről folytatott vitában, már elvégeztem a dolgomat.

Első könyvem, a *Sapiens* az emberiség múltjával foglalkozott, azt vizsgálta, hogyan vált egy jelentéktelen majom a Föld bolygó urává.

A második, a *Homo Deus* az élet hosszú távú jövőjét tárta fel, azon elmélkedett, hogyan válhat az ember végül istenné, és hogy mi lehet majd az értelem és a tudat sorsa.

Ebben a könyvben a jelenre akarok koncentrálni. A most folyó ügyekre és az emberi társadalmak közvetlen jövőjére. Mi történik most? Melyek a jelen legnagyobb kihívásai és döntései? Mire figyeljünk? Mire tanítsuk a gyerekeinket?

Erről persze hétmilliárd embernek hétmilliárd elképzelése van, és ahogy már mondtam, a nagy összefüggések átlátása viszonylagos luxusnak számít. Egy egyedülálló anya, aki két gyermeket igyekszik felnevelni Mumbai vala-

melyik nyomornegyedében, a következő étkezésre koncentrálni; a Földközi-tenger közepén csónakban hánykolódó menekültek a szárazföldet kutatják a látáshatáron; egy túlsúlyos londoni kórházban haldokló beteg pedig azért szedi össze minden erejét, hogy egy újabb lélegzetet vehessen. Mindnyájuknak sokkal sürgetőbb problémái vannak, mint a globális felmelegedés vagy a liberális demokrácia válsága. Az ő ügyeikben nem lehet egy könyvvel igazságot tenni, és az ilyen helyzetben lévő embereknek nincs is mit tanítanom. Csak azt remélhetem, hogy én tanulhatok tőlük.

A témák, amelyekkel foglalkozom, globálisak. A világ társadalmait leginkább formáló és a bolygónk jövőjét legnagyobb valószínűséggel befolyásoló erőket vizsgálom meg. Lehet, hogy egy életveszélyben lévő embernek kisebb gondja is nagyobb a klímaváltozásnál, az azonban lakhatatlanná teheti a mumbai nyomornegyedeket, új menekülthullámokat indíthat meg a Földközi-tengeren keresztül, és világméretű egészségügyi válságot idézhet elő.

A valóság több szálból áll össze, ez a könyv pedig globális helyzetünk különböző aspektusait igyekszik lefedni, a teljesség igénye nélkül. A *Sapienstől* és a *Homo Deustól* eltérően ez a könyv nem történelmi narratívának, hanem válogatott leckék gyűjteményének készült. Ám ezek a leckék sem szolgálnak egyszerű válaszokkal. Céljuk, hogy további gondolkodásra készítsenek, és segítsenek az olvasónak részt venni korunk fontos párbeszédeiben.

Sőt, valójában maga a könyv is párbeszédnek révén íródott. Több fejezetet is az olvasóknak, újságíróknak és kollégáknak feltett kérdéseimre kapott válaszok alapján állítottam össze. Egyes részeinek korai verziói más formában már megjelentek, ami lehetővé tette számomra, hogy visszajelzéseket kapjak, és finomíthassam az érveimet. Némely részek a technológiára, mások a politikára, megint mások a vallásra vagy a művészetre fókuszálnak. Bizonyos fejezetek az emberi bölcsességet ünneplik, mások az emberi ostobaság sorsdöntő szerepét helyezik előtérbe. Mindezen témákon azonban ugyanaz az egy kérdés ível át: mi történik ma a világban, és mi ezeknek az eseményeknek a mélyebb értelme?

Mit jelez Donald Trump hatalomra kerülése? Mit tehetünk a járványszerűen terjedő álhírek ellen? Miért van válságban a liberális demokrácia? Isten visszatért? Új világháború közeleg? Melyik civilizáció uralja a világot? A Nyugat? Kína? Az Iszlám? Nyitva hagyja-e a kapuit Európa a bevándorlók előtt? Meg tudja-e oldani a nacionalizmus az egyenlőtlenség és a klímaváltozás problémáit? Mit tegyünk a terrorizmussal?

Bár a könyv perspektívája globális, nem hanyagolom el az egyén szintjét sem. Annál is kevésbé, mert épp korunk nagy forradalmi és az egyén élete közötti kapcsolatot akarom hangsúlyozni. A terrorizmus például egyszerre globális politikai probléma és belső pszichológiai mechanizmus. A terrorizmus

módszere, hogy megnyomja a tudatunk legmélyén található „félelem gombot”, és eltéríti milliónyi egyén privát képzeletét. Ehhez hasonlóan a liberális demokrácia válsága sem csak a parlamentekben és szavazófülkékben játszódik le, hanem a neuronokban és a szinapszisokban is. Meglehetősen közhelyes azt mondani, hogy a személyes ügy egyben politikai ügy is. Abban a korban azonban, amikor a tudósok, vállalatok és kormányok éppen azt tanulják, hogyan kell meghekkolni az emberi agyat, ez a közhely baljósabb, mint valaha. Ennek megfelelően a könyv nemcsak a társadalmak, hanem az egyének viselkedéséről is tartalmaz megfigyeléseket.

A globalizált világ eddig példátlan nyomást gyakorol viselkedésünkre és erkölcsiségünkre. Valamennyien mindent átszövő pókhálókba gabalyodunk, amelyek korlátozzák a mozgásunkat, ugyanakkor a legapróbb rezdülésünket is továbbítják távoli célpontok felé. Napi rutinunk befolyásolja a világ másik felén lakók életét, és egyes személyes tettek váratlanul lángba boríthatják a világot, mint például Mohamed Bouazizi öngyilkossága, ami kihozbantotta az arab tavaszt, vagy a nők, akik elmondták az őket ért szexuális zaklatás történetét, és ezzel elindították a #MeToo mozgalmat.

Egyéni életünknek ez a globális dimenziója azt jelenti, hogy ma minden eddiginél fontosabb lelepleznünk vallási és politikai előítéleteinket, a faji és nemi megkülönböztetést és akaratlan bűnrészességünket az intézményes elnyomásban. De vajon reális vállalat ez? Hogyan találhatnánk szilárd erkölcsi talajt egy olyan világban, amely messze túlnyúlik a látóhatáron, amely teljességgel kicsúszik az emberi irányítás alól, és gyanúsítottként tart számon minden istent és ideológiát?

A könyvben először is a jelenlegi politikai és technológiai állapotokat vesszük szemügyre. A 20. század végén úgy látszott, hogy a fasizmus, kommunizmus és liberalizmus közötti ideológiai csatározások a liberalizmus elsőprő győzelmével végződnek. Úgy tűnt, a demokrata politika, az emberi jogok és a szabadpiaci kapitalizmus meghódítja az egész világot. De mint mindig, a történelem most is váratlan fordulatot vett, és miután a fasizmus és a kommunizmus összeomlott, most a liberalizmus is nagy pácban van. De akkor merre tartunk?

Ez a kérdés különösen éles, mivel a liberalizmus éppen akkor veszít a hiteléből, amikor az információs és a biotechnológiai forradalom a legnagyobb kihívásokat állítja fajunk elé, amelyekkel valaha is szembe kellett néznie. Az info- és biotechnológia összeolvadása hamarosan emberek milliárdjait taszítja ki a munkaerőpiacról, és aláássa a szabadságot és az egyenlőséget is. A big data

algoritmusai digitális diktatúrákat hozhatnak létre, amelyben a hatalom egy parányi elit kezében összpontosul, míg a többség sorsa nem is a kizsákmányolás lesz, hanem valami annál is rosszabb: a jelentéktelenség.

Az info- és biotechnológia összeolvadását hosszasan tárgyaltam előző könyvemben, a *Homo Deus*-ban. Csakhogy amíg az a könyv a hosszú távú kilátásokra koncentrált – évszázadokra, sőt évezredekre tekintett előre –, addig ez a minket jóval közvetlenebbül érintő szociális, gazdasági és politikai válságokra összpontosít. Most nem annyira a szervetlen élet megteremtésével foglalkozom, hanem a fenyegetésekkel, amelyek a jóléti államot és egyes intézményeket, így például az Európai Uniót érintik.

Nem próbálok kitérni az új technológiák valamennyi hatására. Bár a technika számtalan csodálatos ígéretet rejt magában, én most elsősorban a veszélyekre és fenyegetésekre szándékozom rávilágítani. Miután a technológiai forradalmat vezető vállalatok és vállalkozók természetesen inkább hajlamosak dicshimnuszokat zengeni alkotásaikról, a szociológusokra, filozófusokra és a magamfajta történészekre marad a feladat, hogy riadót fújjanak, és elmagyarázzák, miképp sülnetnek el a dolgok rettenetesen rosszul.

Miután felvázoltam az előttünk álló kihívásokat, a könyv második részében a rájuk adható válaszok széles skáláját vizsgálom meg. Használhatják vajon a Facebook mérnökei a mesterséges intelligenciát arra, hogy a szabadságot és egyenlőséget óvó globális közösséget hozzanak létre? Vagy talán épp a globalizáció folyamatának visszafordítása és a nemzetállamok visszaállítása a válasz? Vagy ennél is visszább kellene mennünk, és az ősi vallási hagyományok kútfejéből merítenünk reményt és bölcsességet?

A harmadik részben meglátjuk, hogy noha sosem látott technológiai kihívásokkal és óriási politikai nézeteltérésekkel kell szembenéznünk, az emberiség felnőhet a feladathoz, ha képesek leszünk kordában tartani félelmeinket, és kissé alázatosabban viszonyulni nézeteinkhez. Ez a rész azt vizsgálja, mit tehetünk a terrorizmus és a globális háború fenyegetése, valamint az ilyen konfliktusokat kiobbantó gyűlölet és előítéletek ellen.

A negyedik rész az „igazság utáni” fogalmával foglalkozik, és azt a kérdést teszi fel, hogy milyen fokig vagyunk képesek megérteni a globális fejleményeket, és különbséget tenni igazságosság és igazságtalanság között. Képes a *Homo sapiens* értelmet adni az általa teremtet világnak? Van még éles határ a valóság és a fikció között?

Az ötödik, egyben utolsó részben összefogom a szálakat, és általános képet próbálok adni az életről ebben a zavarodott korban, amikor a régi történetek összeomlottak, s még nem született új, hogy átvegye a helyüket. Kik vagyunk? Mi a dolgunk az életben? Milyen képességekre van szükségünk? Egybevéve

mindazt, amit tudunk és nem tudunk a tudományról, Istenről, a politikáról és a vallásról – mit mondhatunk ma az élet értelméről?

Mindez talán túlzottan becsvágyóan hangzik, de a *Homo sapiens* nem várhat. A filozófia, a vallás és a tudomány is kezd kifutni az időből. Az emberek évezredek óta vitáznak az élet értelméről. Nem folytathatjuk ezt a vitát a végtelenségig. A fenyegető gazdasági válság, a tömegpusztító fegyverek és az új bomlasztó technológiák nem teszik ezt lehetővé. De talán a legfontosabb, hogy a mesterséges intelligencia és a biotechnológia hatalmat ad az emberiségnek arra, hogy átformálja és áttervezze az életet. Valakinek rövidesen el kell majd döntenie, hogyan használjuk ezt a hatalmat – mégpedig egy, implicit vagy explicit módon az élet értelméről szóló történet alapján. A filozófusok türelmes emberek, a mérnökök azonban már kevésbé, a befektetők pedig még annyira sem. Ha nem tudjuk, mihez kezdjünk az élet áttervezésének képességével, a piaci erők nem fognak ezer évet várni arra, hogy valaki előálljon valamilyen válasszal. A piac láthatatlan keze ránk fogja erőltetni a maga vak választát. Hacsak önként és dalolva nem helyezzük a jövőnket a negyedéves jelentések kegyelmébe, tiszta elképzelést kell alkotnunk arról, hogy miről is szól az élet.

Az utolsó fejezetben aztán teszek néhány személyes megjegyzést, úgy beszélek majd, mint egyik sapiens a másikhoz, mielőtt fajunk elé legördül a függöny, és kezdetét veszi egy egészen másik színdarab.

Mielőtt belevágnánk ebbe az intellektuális utazásba, szeretnék hangsúlyozni valami nagyon fontosat. A könyv nagy része a liberális világnézet és a demokratikus politikai rendszer hátulütőit tárgyalja. Ennek nem az az oka, hogy úgy gondolom, a liberális demokrácia különösen problémás. Jómagam úgy tartom, hogy ez a legsikeresebb és legsokoldalúbb politikai modell, amelyet az emberek eddig kidolgoztak a modern világ problémáinak megoldására. Lehet, hogy nem felel meg minden társadalomnak a fejlődés minden szakaszában, de több társadalomban és több szituációban bizonyított, mint bármelyik másik rendszer. Így aztán az előttünk álló új kihívások vizsgálatakor szükséges, hogy megértsük a liberális demokrácia korlátait, és felfedezzük, hogyan fejlesszük, illetve alakítsuk a helyzethez már meglévő intézményeit.

Sajnos a jelen politikai helyzetben bármilyen, a liberalizmusról és a demokráciáról megfogalmazott kritikus gondolatot eltéríthetnek az autokraták és a különféle illiberális mozgalmak, amelyeknek nem az a célja, hogy nyílt vitát folytassanak az emberiség jövőjéről, csak az, hogy elhitelentessék a liberalizmust. Míg a liberális demokrácia problémáit boldogan tárgyalják, a feléjük irányuló kritikát szinte egyáltalán nem tűrik.

Szerzőként tehát nehéz döntés elé kerültem. Beszéljek nyíltan, megkockáztatva ezzel, hogy a szavaimat a kontextusukból kiragadva a bimbózó autokráciák igazolására használják? Vagy cenzúrázzam magamat? Az illiberális rezsimnek egyik védjegye, hogy még határaikon kívül is megnehezítik a szabad beszédet. Az ilyen rendszerek terjedésével egyre veszélyesebb dolog lesz kritikusan gondolkozni fajunk jövőjéről.

Némi elmélkedés után mégis a szabad beszédet választottam az öncenzúra helyett. A liberális modell kritizálása nélkül nem tudjuk kijavítani vagy meghaladni annak hibáit. De kérem, jegyezzék meg, hogy ez a könyv csak úgy íródhatott meg, hogy az emberek viszonylag szabadon gondolhatják, amit akarnak, és tetszésük szerint kifejezhetik magukat. Ha ezt a könyvet értékeli, értékeli a szólásszabadságot is.

I. RÉSZ

A technológiai kihívás

Az emberiség egyre inkább elveszíti hitét a liberalizmusban, amely az elmúlt évtizedekben uralta a globális politikát, éppen akkor, amikor az információs és a biotechnológia összeolvadása a legnagyobb kihívás elé állít bennünket, amellyel valaha dolgunk akadt.

1.

Kiábrándulás

A történelem vége elmarad

Az emberek inkább gondolkoznak történetekben, mint tényekben, számokban és egyenletekben, és minél egyszerűbb a történet, annál jobb. Minden egyének, csoportnak és nemzetnek megvannak a maga meséi és mítoszai. A 20. század folyamán azonban a globális elitek Berlinben, Moszkvában, New Yorkban és Londonban felmutattak három történetet, amelyek állításuk szerint megmagyarázták a teljes múltat, és megjósolták az egész világ jövőjét. A fasiszta, a kommunista és a liberális megközelítésre gondolok. A fasiszta történetet kiütötte a küzdelemből a második világháború, majd a 40-es és a 80-as évek vége között a világ két nagy történet, a kommunizmus és a liberalizmus hadszínterévé vált. Aztán a kommunista történet összeomlott, és a liberális történet maradt az emberiség múltjának uralkodó leírása, illetve a megkerülhetetlen útmutató az egész világ jövőjéhez – legalábbis így tűnt a globális elit számára.

A liberális történet a szabadság értékét és hatalmát ünnepli. Úgy szól, hogy az emberek évezredek óta elnyomó rezsimek alatt éltek, amelyek csak kevés politikai jogot, gazdasági lehetőséget és személyes szabadságot engedélyeztek nekik, és erősen korlátozták az egyének, eszmék és áruk mozgását. Az emberek azonban harcolni kezdtek a szabadságukért, és a szabadság lépésről lépésre egyre nagyobb teret nyert. A brutális diktatúrák helyét demokratikus rendszerek vették át. A vállalkozás szabadsága leküzdötte a gazdaság korlátait. Az emberek megtanultak önállóan gondolkodni és a szívükre hallgatni ahelyett, hogy bigott papoknak és elavult hagyományoknak engedelmeskedtek volna vakon. Nyílt utak, erős hidak és nyüzsgő repülőterek épültek a falak, vízesárok és szögesdrót kerítések helyére.

A liberális történet elismeri, hogy még nincs minden rendben a világon, és számos akadályt kell leküzdeni. Bolygónk egy jókora részén még mindig

zsarnokok uralkodnak, és a legliberálisabb országokban is sokan szenvednek a szegénységtől, erőszaktól és elnyomástól. De legalább tudjuk, mire van szükség ahhoz, hogy legyőzzük ezeket a problémákat: még több szabadságot kell adni az embereknek. Meg kell védelmeznünk az emberi jogokat, szavazójogot kell adnunk mindenkinek, biztosítanunk kell a piac szabadságát, és lehetővé kell tennünk, hogy az egyének, eszmék és áruk olyan könnyen mozogjanak a világban, amennyire csak lehetséges. A liberális csodarecept szerint – amelyet némileg eltérő formában, de George W. Bush és Barack Obama egyaránt elfogadott – ha egyszerűen folytatjuk a politikai és gazdasági rendszerek liberalizálását és globalizálását, azzal békét és jólétet hozunk mindenkinek.¹

Azoknak az országoknak, amelyek csatlakoznak a haladás e megállíthatatlan menetéhez, előbb jut osztályrészül a béke és a jólét. Az ellenállni próbáló országok elkerülhetetlenül megszenvedik ennek következményeit, egészen addig, amíg meg nem látják a fényt, meg nem nyitják határaikat, és nem liberalizálják társadalmukat, politikájukat és piacukat. Időbe telhet, de végül Észak-Korea, Irak és El Salvador is úgy fog majd kinézni, mint Dánia vagy Iowa.

A 90-es és 2000-es évekre ez a történet globális mantrává vált. Brazíliától Indiáig számos kormány tette magáévá a liberális receptet, hogy csatlakozzon a történelem elkerülhetetlen haladásához. Azok, akik nem így cselekedtek, egy letűnt kor fossziliáinak látszottak. 1997-ben Bill Clinton amerikai elnök magabiztosan korholhatta a kínai kormányt azzal, hogy ha nem liberalizálják a politikájukat, „a történelem rossz oldalára” kerülnek.²

A 2008-as globális pénzügyi válság óta azonban az emberek egyre inkább kiábrándulnak a liberális történetből. Újra divatba jöttek a falak és tűzfalak. Egyre nő az ellenállás a bevándorlással és a kereskedelmi egyezményekkel szemben. Magukat demokratikusnak mondó rendszerek aláássák az igazságszolgáltatási rendszer függetlenségét, korlátozzák a sajtó szabadságát, és árulásnak bélyegeznek minden ellenzéki megmozdulást. Olyan országok vezetői, mint például Oroszország és Törökország új, illiberális demokráciákkal vagy kimondott diktatúrával kísérleteznek. Ma már kevesen mernék állítani, hogy a Kínai Kommunista Párt van a történelem rossz oldalán.

A 2016-os év – amelyet Nagy-Britanniában a Brexit, az Egyesült Államokban pedig Donald Trump hatalomra kerülése fémjelzett – jelentette a pillanatot, amikor a kiábrándulási hullám elérte a liberalizmus kemény magjának számító nyugat-európai és észak-amerikai államokat. Míg néhány évvel korábban az európaiak és amerikaiak még fegyverrel igyekeztek liberalizálni Irakot és Líbiát, most Kentuckyban vagy Yorkshire-ben sokan kezdték vagy nemkívánatosnak, vagy elérhetetlennek látni a liberális víziót. Egyesek rájöttek, hogy tetszik nekik a régi hierarchikus világ, és nem hajlandók feladni faji, nemzeti

vagy nemi előjogaikat. Mások (helyesen vagy tévesen) arra a következtetésre jutottak, hogy a piac liberalizációja és globalizációja egy aprócska elitet erősít meg a nagy többség kárára.

1938-ban az emberek még három globális történet közül választhattak, 1968-ban már csak kettőből, 1998-ban pedig úgy tűnt, csupán egyetlen történet maradt; 2018-ra ez a szám nullára csökkent. Nem csoda, hogy a világot az utóbbi évtizedekben uraló liberális elitek a sokk és a dezorientáltság állapotában vannak. Megnyugtató, ha van történetünk, melynek alapján minden tökéletesen világos a számunkra. Ám hirtelen történet nélkül maradni rémisztő. Minden elveszíti az értelmét. A liberálisok – hasonlóan a szovjet elithez a 80-as években – nem értik, hogyan térhetett ki a történelem előre elrendelt medréből, és nem rendelkeznek a valóság semmilyen alternatív értelmezési lehetőségével. Zavarodottságukban apokalipszist vetítenek előre, mintha az, hogy a történelem nem érte el a boldog véget, amelyet vizionáltak neki, mindjárt azt jelentené, hogy egyenesen az Armageddon felé száguldunk. A valóság felmérésére képtelen agy mindenféle katasztrofális forgatókönyveket képzel el. Az olyan emberhez hasonlóan, aki egy fejfájásról azt hiszi, hogy a halálos agydaganat jele, sok liberális is attól retteg, hogy a Brexit és Donald Trump hatalomra jutása a világ végét jelzi előre.

A szűnyogirtástól a gondolatirtásig

A zavarodottság és a közelgő végzet érzését csak erősíti az egyre gyorsuló ütemű technológiai bomlás. A liberális politikai rendszer az iparosodás korában fejlődött ki, a gőzgépek, olajfinomítók és televíziókészülékek világának irányítására. Az információs és biológiai technológia jelenleg is folyó forradalmával nehezen birkózik meg.

A politikusok és szavazók felfogni is alig képesek az új technológiákat, nemhogy szabályozni tudnák az ezek által elindított folyamatokat. A 90-es évek óta az internet valószínűleg minden más tényezőnél jobban átformálta a világot. Az internet forradalmát azonban mérnökök, s nem politikai pártok irányították. Önök szavaztak valaha az internetről? A demokratikus rendszer még mindig nem tért magához a sokkból, és aligha kész olyan további csapásokra, mint a mesterséges intelligencia vagy a blokkláncok forradalma.

A számítógépek már most olyan bonyolulttá tették a pénzügyi rendszert, hogy alig néhány ember érti. Ahogy az MI (a mesterséges intelligencia) fejlődik, hamarosan eljutunk arra a pontra, amikor már senki sem fogja érteni a

pénzügyeket. Milyen hatása lesz ennek a politikára? El tudnak képzelni egy kormányt, amelyik alázatosan kivárja, amíg egy algoritmus elfogadja a költségvetést vagy az adóreformokat? Közben a digitális információ elosztásával foglalkozó, ún. *peer-to-peer* blokklánc-hálózatok és a kriptovaluták, mint például a bitcoin, annyira átformálhatják a monetáris rendszert, hogy a radikális adóreform elkerülhetetlenné válik. Előállhat akár az a helyzet is, hogy lehetetlen vagy fölösleges lesz dollárban vagy forintban adózni, mert a legtöbb tranzakció nem a nemzeti valuta vagy bármilyen valuta mozgásával történik majd. A kormányoknak ezért egészen új adónemeket kell majd kidolgozniuk – például megadóztatniuk az információt (amely egyrészt a legfontosabb fizetőeszköz lesz, másrészt az egyetlen dolog, amely a tranzakciók nagy része során gazdát cserél). Vajon megbirkózik-e a válsággal a politikai rendszer, még mielőtt elfogy a pénz?

Ennél is fontosabb, hogy az info- és biotechnológia ikerforradalma nemcsak a gazdaságokat és társadalmakat alakítja át, hanem a testünket és az elménket is. Mi emberek a múltban megtanultuk uralni a bennünket körülvevő világot, belső világunk fölött azonban csak nagyon kis mértékben uralkodunk. Gáta segítségével meg tudjuk akadályozni az árvizeket, de azt nem tudjuk, hogyan akadályozzuk meg saját testünk öregedését. Öntözőrendszert képesek vagyunk tervezni, de agyat nem. Ha éjszaka szúnyogok zümmögnek a fülünkbe, és zavarják az álmunkat, tudjuk, hogyan irtsuk ki őket; ha azonban egy az agyunkban zümmögő gondolattól nem tudunk aludni, azt a legtöbben képtelenek vagyunk kiirtani magunkból.

Az info- és biotechnológiai forradalom hatalmat fog adni nekünk belső világunk fölött, és képessé tesz bennünket arra, hogy életet tervezzünk és gyártsunk. Megtanulunk agyat tervezni, megtanuljuk meghosszabbítani az életet, és képesek leszünk kényünk-kedvünk szerint előlni egy-egy gondolatot. Hogy mindez milyen következményekkel jár majd, azt senki sem tudja. Az embernek mindig is az volt az erősebb oldala, hogy feltaláljon valamit, s nem az, hogy bölcsen használja azt. Sokkal könnyebb gátaival szabályozni egy folyót, mint megijósolni, milyen összetett következményei lesznek ennek az ökológiai rendszerre nézve. Ehhez hasonlóan agyi folyamatainkat átírányítani is könnyebb lesz, mint előre megmondani, hogy miként hat majd ez a pszichénkre és társadalmi rendszereinkre.

A múltban képessé váltunk arra, hogy manipuláljuk a minket körülvevő világot, és átformáljuk az egész bolygót, de mivel nem láttuk át a globális ökológia bonyolult rendszerét, akaratlanul károsítottuk azt, és most az összeomlás fenyegeti. Az elkövetkező évszázadban a bio- és infotechnológia képessé tesz majd minket belső világunk manipulálására és önmagunk átformálására, de

mivel nem látjuk át saját elménk bonyolult rendszerét, megeshet, hogy azt is oly mértékben károsítjuk, hogy végül összeomlik.

Az info- és biotechnológiai forradalmat jelenleg mérnökök, vállalkozók és tudósok csinálják, akik aligha vannak tisztában döntéseik politikai következményeivel, és akik természetesen nem képviselnek senkit. De kezükbe vehetik-e a dolgokat a parlamentek és pártok? Jelen pillanatban nem úgy fest. Egyik politikai programban sem foglal el vezető helyet a technológiai bomlás. A 2016-os amerikai elnökválasztási kampányban a bomlasztó technológiák leginkább Hillary Clinton e-mail-botrányával kapcsolatban kerültek szóba,³ és bár sokat beszéltek a munkahelyek elvesztéséről, egyik jelölt sem említette meg az automatizálás lehetséges hatásait. Donald Trump azzal riogatta a szavazókat, hogy a mexikóiak és a kínaiak el fogják venni a munkájukat, és ezért falat kell építeni a mexikói határon.⁴ Azt nem mondta, hogy az algoritmusok fogják elvenni a munkát, és ezért tűzfalat kéne húzni Kalifornia határára.

Ez lehet az egyik (bár nem az egyetlen) oka annak, hogy a szavazók még a liberális Nyugat szívében is kezdik elveszíteni a liberális történetbe és a demokratikus folyamatokba vetett hitüket. Az egyszerű ember talán nem érti a mesterséges intelligenciát vagy a biotechnológiát, azt azonban látja, hogy a jövő lebegi őt. 1938-ban az egyszerű ember életkörülményei a Szovjetunióban, Németországban vagy az Egyesült Államokban talán zordak voltak, de egyre azt sulykolták belé, hogy ő a világon a legfontosabb, és ő a jövő (feltéve persze, hogy nem zsidó vagy fekete). Ránézett a propagandaplakátokra – amelyek jellemzően szénbányászokat, acélmunkásokat vagy háziasszonyokat ábrázoltak hősiessé pózokban –, és önmagát látta rajtuk: „Én vagyok a plakáton! Én vagyok a jövő hőse!”⁵

2018-ban az egyszerű ember egyre jelentéktelenebbnek érzi magát. Különös kifejezések röpködnek a kormányzati agytrösztökben és a technológiai konferenciákon – „globalizáció”, „blokklánc”, „genetikai tervezés”, „mesterséges intelligencia”, „gépi tanulás” –, és az egyszerű ember joggal gyanítja, hogy ezek egyike sem róla szól. A liberális történet az egyszerű emberről szól. Hogyan maradhatna releváns a kiborgok és hálózati algoritmusok világában?

A 20. században a tömegek fellázadtak a kizsákmányolás ellen, és igyekeztek a gazdaságban betöltött létfontosságú szerepüket politikai hatalomra átfordítani. Most a tömegek a jelentéktelenségtől rettegnek, és elszántan igyekeznek latba vetni maradék politikai hatalmukat, mielőtt még késő lenne. A Brexit és Trump hatalomra jutása egy, a hagyományos szocialista forradalmakkal ellentétes haladási irányt jelezhet. Az orosz, kínai és kubai forradalmakat olyan emberek robbantották ki, akik gazdasági szempontból nélkülözhetetlenek voltak, politikai hatalommal azonban nem rendelkeztek; 2016-ban Trumpot és a

Brexitet olyanok támogatták, akiknek politikai hatalmuk még volt, de rettek attól, hogy elveszítik gazdasági jelentőségüket. Lehetséges, hogy a 21. század populista felkelései nem az embereket kizsákmányoló gazdasági elit ellen irányulnak majd, hanem az ellen a gazdasági elit ellen, amelynek nincs szüksége az emberekre.⁶ Csakhogy az is lehet, hogy ez vesztes csata lesz. A jelentéktelenség ellen sokkal nehezebb küzdeni, mint a kizsákmányolás ellen.

A liberális főnix

Nem ez a liberális narratíva első bizalmi válsága. Amióta ez a történet a 19. század második felében globális befolyást szerzett, időről időre válságokon megy át. A globalizáció és liberalizáció első korszaka az első világháború vérfürdőjével végződött, amikor a birodalmi hatalmi politika gátat vetett a haladás globális menetének. A Ferenc Ferdinánd főherceg szarajevói meggyilkolását követő napokban kiderült, hogy a nagyhatalmak sokkal inkább hisznek az imperializmusban, mint a liberalizmusban, és a világ békés kereskedelem útján való egyesítése helyett arra koncentráltak, hogy minél nagyobb szeletet szakítsanak ki nyers erővel a tortából. A liberalizmus azonban túlélte a Ferenc Ferdinánd-válságot, és erősebben emelkedett fel a mélységből, azt ígérve, hogy ez volt „a háború, amely véget vet minden háborúnak”. Azt állították, hogy a soha nem látott öldöklés megtanította mindenkinet, milyen szörnyű ára van az imperializmusnak, és az emberiség immár készen áll arra, hogy új világrendet hozzon létre, amely a szabadság és a béke elvén alapul.

Ezután jött a Hitler-válság, mely után a 30-as években és a 40-es évek elején egy ideig legyőzhetetlennek látszott a fasizmus. Ennek a fenyegetésnek a legyőzése csupán bevezetés volt a következőhöz. A Che Guevara-válság alatt, az 50-es és a 70-es évek között megint úgy tűnt, hogy a liberalizmus az utolsókat rúgja, és a jövő a kommunizmusé. Végül mégis a kommunizmus omlott össze. A szupermarket erősebbnek bizonyult a gulágnál. De ennél is fontosabb, hogy a liberális történet bizonyult jóval rugalmasabbnak és dinamikusabbnak bármelyik vetélytársánál. Úgy diadalmaskodott az imperializmus, a fasizmus és a kommunizmus fölött, hogy közben magáévá tett néhányat azok legjobb eszméi és gyakorlatai közül. Különösképpen megtanulta a kommunizmustól azt, hogy kiterjessze az empátia körét, és a szabadság mellett tisztelje az egyenlőséget is.

Kezdetben ugyanis a liberális történet elsősorban a középosztálybeli európai férfiak szabadságjogairól és kiváltságairól szólt, és egyáltalán nem foglalkozott a munkásosztályba tartozók, a nők, a kisebbségek és a nem nyugatiak

helyzetével. Amikor 1918-ban a győzelmes Nagy-Britannia és Franciaország a szabadságról áradozott, nem világméretű birodalmaik alattvalóira gondoltak. Arra például, amikor az indiaiak önrendelkezési jogokat követeltek, az 1919-es amritszári vérengzés volt a válasz, melynek során a brit hadsereg több száz fegyvertelen tüntetőt mészárolt le.

A nyugati liberálisoknak még a második világháború után is neheze esett a nem-nyugatiakra is alkalmazni elvileg egyetemes értékeiket. Így például, amikor a hollandok 1945-ben felszabadultak az ötéves kegyetlen náci megszállás alól, szinte első dolguk volt hadsereget állítani, és a világ túlsó felére küldeni, hogy visszafoglalják korábbi gyarmatukat, Indonéziát. Míg 1940-ben a hollandok alig ötnapi harcot követően feladták saját függetlenségüket, most több mint négy hosszú, keserves éven át küzdöttek az indonéz függetlenség elnyomásáért. Nem csoda, hogy világszerte sok nemzeti felszabadítási mozgalom inkább a kommunista Moszkvába és Pekingbe vetette bizalmát, mint a szabadság önjelölt nyugati bajnokaiba.

A liberális történet azonban fokozatosan kiterjesztette látókörét, míg aztán – legalábbis elméletben – kivétel nélkül valamennyi emberi lény jogait és szabadságát magába nem foglalta. Ahogy a szabadság köre egyre tágult, a liberális történet lassanként felismerte a kommunista mintájú jóléti programok fontosságát. A szabadság nem sokat ér, ha nem társul hozzá valamiféle szociális védőháló. A szociáldemokrata jóléti államok kombinálták a demokráciát és az emberi jogokat az államilag támogatott oktatással és egészségüggyel. Még az ultrakapitalista USA is megértette, hogy a szabadság védelmezéséhez szükség van bizonyos népjóléti intézkedésekre. Az éhező gyerekeknek nincsenek szabadságjogaik.

A 90-es évek elején gondolkodók és politikusok egyaránt „a történelem végét” ünnepelték, magabiztosan állítva, hogy a múlt nagy politikai és gazdasági kérdéseit sikerült megoldani, és hogy a demokráciát, emberi jogokat, szabad piacot és kormányzati népjóléti szolgáltatásokat tartalmazó kibővített liberális csomagnak nincsenek többé vetélytársai. Úgy látszott, ez a csomag végérvényesen el fog terjedni az egész világon, legyőz minden akadályt, eltörli az országhatárokat, és egyetlen globális közösséggé kovácsolja az emberiséget.⁷

A történelem azonban nem ért véget, és a Ferenc Ferdinánd-válság, a Hitler-válság és a Che Guevara-válság után most a Trump-válság idejét éljük. Ez alkalommal azonban a liberalizmus ellenfele nem egy egységes ideológia, mint az imperializmus, a fasizmus és a kommunizmus volt. A Trump-válság ennél sokkal nihilistább.

Míg a 20. század nagy eszmei mozgalmainak volt valamilyen, az egész emberi fajra vonatkozó víziója – világuralom, forradalom vagy felszabadulás

–, Donald Trump nem kínál ilyet. Épp ellenkezőleg. Legfőbb üzenete az, hogy nem Amerika dolga globális víziót megfogalmazni és promotálni. És hasonlóan: a Brexit-hívők is úgy gondolják, hogy elegendő, ha az Európai Unióból kilépett királyság jövőjére nézve van tervük – Európa és a világ jövője messze a látóhatárukon túl van. Ugyanakkor a legtöbben, akik Trumpra vagy a Brexitre szavaztak, nem utasították el teljes egészében a liberális csomagot; leginkább annak globalizáló szerepében veszítették el a hitüket. Továbbra is hisznek a demokráciában, a szabadpiacban, az emberi jogokban és a társadalmi felelősségben, de úgy gondolják, hogy ezek a szép eszmék álljanak csak meg az országhatárokon. Sőt hisznek abban, hogy ha meg akarják őrizni a szabadságot és a jólétet Kentuckyban vagy Yorkshire-ben, a legjobb, ha falat építenek a határra, és illiberális irányelveket alkalmaznak a külföldiekkel szemben.

A felemelkedőben lévő kínai szuperhatalom ennek szinte pontosan a tükörképét mutatja. Óvakodik belpolitikájának liberalizálásától, viszont sokkal liberálisabb álláspontra helyezkedik a világ többi részével kapcsolatban. Sőt! A szabadkereskedelem és nemzetközi együttműködés témájában tulajdonképpen Hszi Csin-ping tekinthető Obama igazi utódjának. Úgy tűnik, Kína takarékra tette a marxizmus-leninizmust, és nagyon is elégedett a liberális világrenddel.

Az újjáéledőben lévő Oroszország viszont a liberális világrend erős riválisának tekinti magát, de, míg katonai erejét már visszaállította, ideológiai csődben van. Vlagyimir Putyin a világ oroszul beszélő részén, illetve a különböző jobboldali mozgalmak körében természetesen népszerű, de nem kínál olyan világnézetet, ami vonzaná a munkanélküli spanyolokat, az elégedetlen brazilokat vagy a csillogó szemű cambridge-i diákokat. Érthetően, mivel Oroszország, bár kínál alternatívát a liberális demokráciával szemben, de az nem egy egységes politikai ideológia, hanem egy politikai gyakorlat, amelyben néhány oligarcha birtokolja az ország vagyonának és hatalmának zömét, majd a média fölött gyakorolt ellenőrzésüket arra használják, hogy elleplezzék e tevékenységüket, és bebetonozzák a hatalmukat.

A demokrácia Lincolnnak arra az elvére épül, hogy „bolondíthatsz néhány embert mindig és minden embert valameddig, de nem bolondíthatsz mindig mindenkit”.^{*} Ha a kormány korrupt, és nem javít az emberek életén, előbb-utóbb elegendő ember fogja ezt felismerni, és leváltják a kormányt. A média kormányzati ellenőrzése azonban aláássa Lincoln logikáját, mivel megakadályozza az állampolgárokat abban, hogy rájöjjenek az igazságra. A média fölötti egyeduralkodó révén az uralkodó oligarchia újra és újra ráfog-

^{*} Kállai Tibor fordítása.

hatja a hibáit másokra, és külső fenyegetésekre terelheti a figyelmet – legyenek azok valódiak vagy kitaláltak.

Egy ilyen oligarchiára épülő rendszerben mindig van valami válság, ami előbbre való az olyan unalmas dolgoknál, mint az egészségügy vagy a szennyezés. Ha a nemzetet külső invázió vagy ördögi felforgató elemek veszélyeztetik, ugyan kinek van ideje a túlszűfolt kórházakkal vagy a szennyezett folyókkal foglalkozni? Egy végtelen válságfolyam megalkotásával a korrupt oligarchia az uralmát is a végtelenségig biztosítani tudja.⁸

Ám bármilyen tartós legyen is, ez az oligarchikus modell senki számára nem vonzó. Egyéb, nézeteiket büszkén hangoztató ideológiákkal szemben az oligarchák nem büszkéek a tevékenységükre, és más ideológiákkal álcázzák azt. Oroszország is úgy tesz, mintha demokrácia lenne, és vezetése is azt hangoztatja, hogy az orosz nacionalizmus és az ortodox kereszténység értékeihez hű, nem azt, hogy az oligarchiához. A francia vagy brit szélsőjobb számíthat az orosz segítségre, és kifejezheti csodálatát Putyin iránt, de még az ő szavazóik sem szeretnének olyan országban élni, amely az orosz modellt másolja – olyan országban, ahol járványszerű a korrupció, nem működnek a szolgáltatások, nincs hatalma a törvénynek, és elképesztő mértékű az egyenlőtlenség. Egyes felmérések szerint Oroszország egyike a világ leegyenlőtlenebb országainak, mivel a vagyon 87 százaléka a lakosság leggazdagabb 10 százalékának kezében koncentrálódik.⁹ Vajon a Front National hány munkásosztálybeli szavazója szeretné, ha Franciaországban ilyen lenne a vagyoneloszlás mintázata?

Az emberek a lábukkal szavaznak. Utazásaim során szerte a világon sok országban számos emberrel találkoztam, aki ki akart vándorolni az Egyesült Államokba, Németországba, Kanadába vagy Ausztráliába. Néhány olyannal is, aki Kínába vagy Japánba szeretett volna költözni. De olyan emberrel még nem akadt dolgom, aki arról álmodott, hogy Oroszországban éljen.

A „globális iszlám” leginkább azoknak tetszik, akik a kebelén születtek. Vonzó lehet egyeseknek Irakban vagy Szíriában, sőt akár a Nagy-Britanniában vagy Németországban a társadalomtól elidegenedve élő muszlim fiatalok számára is, de nehéz elképzelni, hogy mondjuk Görögország vagy Dél-Afrika – nem is beszélve Kanadáról vagy Dél-Koreáról – azt lássa a legjobb gyógyírnak a problémáira, ha csatlakozik egy globális kalifátushoz. Az emberek ebben az esetben is a lábukkal szavaznak. Minden muszlim fiatalra, aki Németországból a Közel-Keletre vándorol, hogy egy muszlim teokráciában éljen, valószínűleg akár száz közel-keleti fiatal is jut, aki ellenkező irányban szeretné megtenni az utat, és a liberális Németországban kezdeni új életet.

Ez azt is jelentheti, hogy a mostani bizalmi válság kevésbé súlyos, mint a megelőzőek voltak. Az a liberális, akit kétségbe ejtenek az elmúlt évek ese-

ményei, gondolja csak el, mennyivel rosszabbul festettek a dolgok 1918-ban, 1938-ban vagy 1968-ban. Az emberiség nem veti el a liberális történetet, mert nincsen alternatívája. Lehet, hogy most dühükben hasba rúgják a rendszert, de mivel nincs hová menniük, végül vissza fognak jönni.

A másik út pedig, hogy végképp feladják a globális történet eszméjét, mint olyat, és helyi nacionalista vagy vallásos mesékhez menekülnek. A 20. században a nacionalista mozgalmak rendkívül fontos politikai tényezők voltak, de nem volt összefüggő képük a világ jövőjéről, csak annyi, hogy az továbbra is maradjon felosztva önálló nemzetállamokra. Így aztán az indonéz nacionalisták harcoltak a holland uralom ellen, a vietnami nacionalisták pedig fel akarták szabadítani Vietnámot, de nem létezett indonéz vagy vietnami elképzelés az egész emberiség jövőjére nézve. Amikor el kellett volna magyarázni, hogyan viszonyuljon egymáshoz Indonézia, Vietnam és a többi állam, és mit kezdjenek az emberek olyan globális problémákkal, mint például az atomháború réme, a nacionalisták kivétel nélkül liberális vagy kommunista ötletekhez nyúltak.

De ha már a liberalizmus és a kommunizmus is elvesztette a hitelét, nem lehetséges, hogy tényleg el kellene vetni magát a globális történet gondolatát? Elvégre nem a nyugati imperializmus termékei voltak ezek a történetek mind – még a kommunizmus is? Miért kéne a vietnami falvak lakóinak egy trieri német vagy egy manchesteri gyáros ötleteiben hinniük? Nem lehet, hogy inkább minden országnak a maga útját kellene járnia, amelyet a saját ősi tradíciói jelölnek ki? Nem lehet, hogy a nyugatiaknak is fel kellene hagyniuk a világ működtetésére tett próbálkozásaikkal, és a változatosság kedvéért a saját dolgukkal kellene törődniük?

Éppen ez történik szerte a világban, ahogy a liberalizmus összeomlása után maradt ürt lassanként kezdik betölteni a nemzeti aranykorról szóló nosztalgikus ábrándok. Donald Trump azzal szólított fel az amerikai elszigetelésre, hogy „tegyük újra nagygyá Amerikát” – mintha az 50-es vagy a 80-as évekbeli USA egy tökéletes társadalom lett volna, amelyet az amerikaiaknak újra kellene teremteniük a 21. században. A Brexit-hívők álma, hogy független hatalommá teszik Nagy-Britanniát, mintha még mindig Viktória királynő korában élnének, és a „splendid isolation”^{*} járható út lenne az internet és a globális felmelegedés korában. A kínai elit újra felfedezte birodalmi és konfucianus örökségét mint a Nyugatról importált, kétes marxista ideológia kiegészítőjét vagy éppen pótszerét. Oroszországban Putyin hivatalos víziója nem egy korrump oligarchia kiépítése, hanem a cári birodalom feltámasztása. Egy évszázaddal a

^{*} Kb. „pompás elszigeteltség”. Nagy-Britanniának a 19. század második felében folytatott, minden-fajta szövetség elkerülésére törekvő külpolitikája.

bolsevik forradalom után úgy látszik, Putyin visszatérést ígér a cári idők régi dicsőségéhez, és az orosz nacionalizmus és ortodox ájtatosság lobogója alatt önkényuralom alá kíván vonni mindent a Baltikumtól a Kaukázusig.

Hasonló, a nacionalista kötődést a vallással kombináló nosztalgikus álmok támogatják a rezsimeket Indiában, Lengyelországban, Törökországban és még számos másik államban is. Ezek a fantáziák azonban sehol sem olyan extrémek, mint a Közel-Keleten, ahol az iszlámisták egy olyan rendszert kívánnak utánozni, amelyet Mohamed próféta 1400 éve dolgozott ki Medina városában. A fundamentalista izraeli zsidók még rajtuk is tútesznek, és 2500 évvel ezelőttre, a bibliai időkbe vágnak vissza. Az izraeli kormánykoalíció tagjai nyíltan beszélnek arról, hogy ki kellene terjesztetni a modern Izrael határait, hogy azok jobban megközelítsék a bibliai Izraelét, újra hatályba kéne helyezni a bibliai törvényeket, sőt újra felépíteni Jahve jeruzsálemi templomát az Al-Aksza-mecset helyére.¹⁰

A liberális elitek elszörnyedve nézik ezeket a fejleményeket, és remélik, hogy az emberiség még időben visszatér a liberális útra, mielőtt bekövetkezne a katasztrófa. Utolsó ENSZ-ben tartott beszédében, 2016 szeptemberében Obama elnök óva intette hallgatóit attól, hogy visszatérjenek „egy éles határokkal megosztott világba, majd a nemzetek, törzsek, fajok és vallások közötti ősi konfliktusokhoz”. Ehelyett – mondta –, „a szabadpiac, az elszámoltatható kormány, a demokrácia, az emberi jogok és nemzetközi törvények elvei [...] maradnak az emberi haladás legszilárdabb alapjai ebben a században is”.¹¹

Obamának igaza van abban, hogy a liberális csomag, számos hátránya ellenére, még mindig jobb eredményekkel büszkélkedhet az alternatíváinál. A legtöbb ember sosem örülhetett akkora békének és jólétnek, mint a huszonegyedik század elejének liberális világrendje alatt. A történelem folyamán először kevesebb emberrel végeznek fertőző betegségek, mint az öregség, kevesebb áldozata van az éhezésnek, mint az elhízásnak, és kevesebben halnak meg erőszak által, mint balesetben.

A liberalizmusnak azonban nincs egyértelmű válasza a legnagyobb problémákra, amelyekkel szembe kell néznünk: az ökológiai összeomlásra és a technológiai bomlásra. A liberalizmus hagyományosan arra támaszkodott, hogy a gazdasági növekedés varázsűtésre megoldja a bonyolult társadalmi és politikai konfliktusokat. A liberalizmus úgy békítette ki egymással a proletariátust és a burzsoáziát, a hívőket és az ateistákat, a bennszülötteket és a bevándorlókat, vagy az európaiakat és az ázsiaiakat, hogy mindenkinek nagyobb szeletet ígért a tortából. Tehette, mivel a torta egyre nőtt. A gazdasági növekedés azonban nem fogja megmenteni a globális ökoszisztémát – épp ellenkezőleg, ez okozta az ökológiai válságot. És nem fogja megoldani a technológiai bomlást sem – hiszen éppen az újabb és újabb bomlasztó technológiák feltalálásán alapszik.

A liberális történet és a szabadpiaci kapitalizmus logikája nagy elvárásokra sarkall. A 20. század utolsó negyedszázadában minden nemzedék – éljen akár Houstonban, Sanghajban, Isztambulban vagy São Paulóban – jobb oktatásban és egészségügyi ellátásban részesült, és nagyobb jövedelemhez jutott, mint az előző. Az elkövetkező évtizedekben azonban az ökológiai összeomlásnak és a technológiai bomlásnak köszönhetően a fiatalabb generációk örülhetnek, ha nem kerülnek rosszabb helyzetbe.

A feladat tehát egy frissített történet megalkotása a világ részére. Ahogy az ipari forradalom vívmányai megszünték a 20. század új ideológiáit, úgy valószínűleg az információs és biotechnológia jövőbeli forradalmi is új víziókat igényelnek majd. Lehetséges tehát, hogy az elkövetkező évtizedeket a korszellem megértésére való intenzív törekvés és új társadalmi és politikai modellek megalkotása jellemzi majd. Vajon most is meg tud újulni a liberalizmus, ahogy a 30-as és 60-as évek válsága után, hogy ebből is vonzóbban jöjjön ki, mint valaha? Elő tud állni a tradicionális vallás és a nacionalizmus azokkal a válaszokkal, amelyekkel a liberálisok nem, és fel tudják használni az ősi bölcsességet egy modern világnézet kialakításához? Vagy netán elérkezett annak az ideje, hogy végleg szakítsunk a múlttal, és egészen új történetet alkossunk, amely egyaránt meghaladja a régi isteneket és nemzeteket, valamint a szabadság és egyenlőség modern alapértékeit is?

Az emberiség pillanatnyilag messze van attól, hogy ezen kérdések bármelyikében konszenzusra jusson. Jelenleg a kiábrándultság és a harag nihilista állapotában vagyunk, már azután, hogy az emberek elvesztették hitüket a régi történetekben, de még azelőtt, hogy belévetették volna magukat egy újba. Akkor hogyan tovább? Az első lépés, hogy elcsitítsuk a világvége-jövendöléseket, és pánikból egyszerű zavarodottságba váltsunk. A pánik egyfajta hübrisz. Abból a nagyképű gondolatból fakad, hogy pontosan tudom, merre tart a világ: lefelé. A zavarodottság alázatosabb, emiatt tisztábban lát ennél. Ha késztetést éreznek rá, hogy az utcán rohangáljanak, és azt kiabálják, hogy „Nyakunkon az apokalipszis!”, mondogassák maguknak ezt: „Nem, dehogyis. Egyszerűen csak arról van szó, hogy nem értem, mi folyik a világban.”

A következő fejezetek igyekeznek tisztázni néhányat az előttünk álló zavarba ejtő lehetőségek közül, illetve azt, hogy merre indulhatunk tovább. De mielőtt felfedoznánk a lehetséges megoldásokat az emberiség jelenlegi helyzetére, jobban meg kell értenünk, milyen kihívás elé állít bennünket a technológia. Az információs és biotechnológia forradalma még gyerekcipőben jár, és vitatható, hogy valójában milyen mértékig felelősek a liberalizmus válságáért. Birmingham, Isztambul, Szentpétervár vagy Mumbai legtöbb lakosának csupán halvány (ha egyáltalán bármilyen) fogalma van a mesterséges intelligen-

cia felemelkedéséről és annak lehetséges hatásairól az ő életére. Az azonban kétségtelen, hogy a technológiai forradalmak a következő évtizedekben egyre nagyobb lendületet vesznek majd, és a legkeményebb próbatételek elé állítják az emberiséget, amelyeken valaha át kellett esnie. Bármilyen történetnek, amely el akarja nyerni az emberek bizalmát, az lesz a legfőbb próbaköve, hogy tud-e kezdeni valamit az info- és biotechnológia ikerforradalmával. Ha a liberalizmus, a nacionalizmus, az iszlám vagy valamilyen új tan alakítani akarja a világot 2050-ben, nem csupán értelmet kell adnia a mesterséges intelligenciának, a big data algoritmusainak és a biotechnológiának, de egyetlen új, értelmes narratívába kell belefoglalnia ezeket.

Ahhoz, hogy megértsük ennek a technológiai kihívásnak a természetét, talán legjobb lesz a munkaerőpiacnál kezdeni. 2015 óta beutaztam a világot, és kormánytisztviselőkkel, üzletemberekkel, társadalmi aktivistákkal és diákokkal beszélgettem az emberiség helyzetéről. Amikor már nagyon unták, hogy mesterséges intelligenciáról, algoritmusokról és biotechnológiáról locsogok, általában elég volt egyetlen varázsszót bedobnom ahhoz, hogy újra elnyerjem a figyelmüket: munka. A technológiai forradalom hamarosan milliárdokat lökhet ki a munkaerőpiacról, és létrehozhat egy hatalmas és hasznavehetetlen új társadalmi osztályt, olyan társadalmi és politikai felfordulást okozva, amelyet egyetlen ma létező ideológia sem lenne képes kezelni. Technológiáról és ideológiákról beszélni meglehetősen elvontnak és távolinak hangozhat, a tömeges munkanélküliség – vagy a személyes munkanélküliség – nagyon is valóságos kilátása azonban senkit sem hagy hidegen.

2.

Munka

Ha nagy leszel, dolgoznod kell

Fogalmunk sincs, hogyan fest majd a munkaerőpiac 2050-ben. Abban általános az egyetértés, hogy a gépi tanulás és a robotika szinte minden munkát meg fog változtatni a joghurtgyártástól a jógaoktatásig. A változás természetéről és közelségéről azonban már nem ilyen egységesek a vélemények. Egyesek úgy gondolják, hogy mindössze egy-két évtizeden belül milliárdok válnak gazdasági értelemben fölöslegessé. Mások szerint hosszú távon az automatizálás még új munkákat is teremt, és nagyobb jólétet biztosít majd mindenkinek.

Akkor tehát az iszonyatos káosz küszöbén állunk, vagy az efféle jóslatok csak az alaptalan luddita hisztéria tünetei? Nehéz megmondani. A 19. század óta él a rettegés attól, hogy az automatizálás tömeges munkanélküliséget fog eredményezni, de ez mindeddig nem vált valóra. Az ipari forradalom óta mindig legalább egy új munkahely keletkezett minden olyanak a helyébe, amelyik a gépek miatt szűnt meg, és az átlagos életszínvonal drámaian megemelkedett.¹² Ezúttal azonban jó okunk van feltételezni, hogy másképpen alakulnak a dolgok, és a gépi tanulás valóban megváltoztat mindent.

Az emberi képességeknek két csoportja van: fizikai és kognitív. A múltban a gépek leginkább a nyers fizikai képességekben versengtek az emberrel, míg a kogníció, azaz a gondolkodás terén utóbbi őrizte tetemes előnyét. Miután a kétkezi mezőgazdasági és ipari munkát automatizálták, olyan új, szolgáltatást nyújtó munkák jöttek létre, amelyekhez a csakis emberek által birtokolt kognitív képességekre volt szükség: tanulásra, elemzésre, kommunikációra és mindenekelőtt az emberi érzelmek megértésére. Csakhogy a mesterséges intelligencia, az MI már ezen képességek tekintetében is kezd jobban teljesíteni az embernél, beleértve az emberi érzelmek megértését is.¹³ Nem ismerünk harmadik tevékenységi területet – a fizikain és a kognitívon kívül –, amelyben az ember mindig is előnyben maradhatna.

Nagyon fontos megértenünk, hogy az MI forradalma nem pusztán arról szól, hogy a számítógépek gyorsabbak és okosabbak lesznek. Az élet- és társadalomtudományok legújabb vívmányai is táplálják. Minél jobban értjük az emberi érzelmeket, vágyakat és döntéseket kiváltó biokémiai mechanizmusokat, annál pontosabban képesek a számítógépek elemezni az emberi viselkedést és megjósolni az emberek döntéseit, és annál jobban tudják helyettesíteni az emberi sofőröket, bankárokat és ügyvédeket.

Az utóbbi évtizedekben az olyan tudományterületek, mint például az idegtudomány vagy a behaviorista (viselkedési) közgazdaság-tudomány kutatásai lehetővé tették a tudósoknak, hogy „meghekkeljék” az embereket, de elsősorban, hogy jobban megértsék az emberi döntéseket. Kiderült, hogy étel-, pár- és egyéb választásaink nem valamiféle titokzatos szabad akarat, hanem neuro-nok milliárdjai által a másodperc töredéke alatt elvégzett valószínűségszámítás eredményei. Az, amit oly büszkén nevezünk „emberi intuíciónak”, a valóságban mintafelismerés.¹⁴ A jó sofőrök, bankárok és ügyvédek nem varázslatos intuíciókkal rendelkeznek a forgalomról, a befektetésekről és a tárgyalásokról, hanem az ismétlődő mintázatokat felismerve igyekeznek elkerülni a figyelmetlen gyalogosokat, az alkalmatlan hitelígyénylőket és a becstelen csalókat. Az is kiderült, hogy az emberi agy biokémiai algoritmusai messze nem tökéletesek. Olyan problémamegoldó mechanizmusokon és elavult áramkörökön alapszik, amelyek az afrikai szavannához, nem pedig a városi dzsungelhez való alkalmazkodásra fejlődtek ki. Nem is csoda, hogy néha még a jó sofőrök, bankárok és ügyvédek is elkövetnek ostoba hibákat.

Mindez azt jelenti, hogy az MI olyan feladatokban is túlszárnyalhatja az embert, amelyek elvileg „intuíciót” igényelnek. Ha úgy gondoljuk, hogy az MI-nek misztikus megérzések terén kell felvennie a versenyt az emberi lélekkel – ez így lehetetlennek hangzik. De ha valószínűségszámításban és mintafelismerésben kell versenyeznie a neurális hálózattal – az már sokkal kevésbé.

Különösen jobban teljesít az MI olyan feladatokban, amelyekhez más emberekről alkotott intuíciók szükségesek. Sok területen – amilyen például a járművezetés egy gyalogosokkal teli utcán, pénzkölcsönzés idegeneknek vagy egy üzleti tárgyalás – fontos, hogy képesek legyünk helyesen felmérni mások érzelmeit és vágyait. Ki fog lépni az útra az a kisgyerek? Szándékában áll ennek az öltönyös embernek eltűnni a pénzemmel? Beváltja az ügyvéd a fenyegetéseit, vagy csak blöfföl? Amíg azt hittük, hogy ezeket az érzéseket és vágyakat egy anyagtalan lélek állítja elő, nyilvánvalónak tűnt, hogy a számítógépek sosem fogják tudni helyettesíteni az emberi sofőröket, bankárokat és ügyvédeket. Hiszen hogy is érthetné meg egy számítógép az Isten alkotta emberi lelket? Ha azonban ezek az érzések és vágyak pusztán biokémiai algoritmusok,

akkor egy számítógép is képes lehet értelmezni őket – akár sokkal jobban is, mint a *Homo sapiens*.

A gyalogosok szándékait megjósolni igyekvő sofőr, az ügyfél hitelképességét felmérő bankár vagy a tárgyalóasztalnál ülők hangulatát megbecsülni próbáló ügyvéd sem boszorkányságra hagyatkozik. Anélkül, hogy akár ők maguk tudnának róla, az agyuk biokémiai mintázatokat ismer fel az arckifejezések, a hangszínek, a kézmozdulatok, sőt a testszag elemzése révén. Egy megfelelő szenzorokkal ellátott MI ezt az embernél sokkal pontosabban és megbízhatóbban képes elvégezni.

Így aztán a munkahelyek megszűnésének veszélye nem egyszerűen az információs technológia haladása miatt fenyeget. Hanem az info- és biotechnológia összedolgozása miatt. Hosszú és nehézkes az út az fMRI-szkennertől a munkaerőpiacig, de néhány évtized alatt megtehető. Az, amit ma az agykutatók – többek között a legmodernebb fMRI-képalkotóval – kiderítenek az érzelmeinket feldolgozó egyik agyterületről, az amigdaláról vagy a kisagyról, 2050-re lehetővé teheti, hogy a számítógépek jobban teljesítsenek az emberi pszichiátereknél és testőröknél.

És az MI nem áll meg ott, hogy lekörözi az embert sajátosan emberinek vélt képességek tekintetében is. Rendelkezik ugyanis sajátosan nem-emberi képességekkel is, amelyek nemcsak az emberi munkások fölé, de egészen más nagyságrendbe helyezik. Két különösen fontos ilyen képesség az összekapcsolhatóság és a frissíthetőség.

Mivel az emberek egyének, nehéz őket összekapcsolni egymással, és mindig naprakészen tartani őket. A számítógépek azonban nem egyének, ezért könnyen integrálhatók egyetlen rugalmas hálózatba. Nem azzal nézünk tehát szembe, hogy milliónyi egyedi munkás helyét majd milliónyi egyedi robot és számítógép veszi át, hanem egy integrált hálózat. Ezért hiba, ha az automatizálásról beszélve egyetlen sofőr képességeit vetjük össze egyetlen önvezető autóéval, vagy egyetlen emberi orvosét egyetlen MI orvoséval. Az egyedi emberek képességeit egy integrált hálózat képességeivel kell összehasonlítani.

Például sok sofőr nem követi a közlekedési szabályok változásait, és ezért megszegi ezeket a szabályokat. Ráadásul, mivel valamennyi jármű egy-egy önálló entitás, ha ketten egy időben közelítenek meg egy kereszteződést, a sofőrök félreérthetik egymás szándékait, aminek karambol lehet a vége. Az önvezető autókat ellenben össze lehet kapcsolni egymással. Ha két ilyen jármű közelít meg egy kereszteződést, az nem két külön entitás, hanem egyazon integrált hálózat két alegysége. Emiatt sokkal kisebb az esélye annak, hogy félreértik egymást, és összeütköznek. Ha pedig a közlekedési minisztérium úgy dönt, hogy megváltoztat egy szabályt, az összes önvezető járművet egy pillanat

alatt frissíteni lehet, és hacsak nincs valami hiba a programban, mind betű szerint be is fogja tartani az új szabályt.¹⁵

Ehhez hasonlóan, ha az Egészségügyi Világszervezet új betegséget azonosít, vagy egy laboratórium új gyógyszert állít elő, szinte lehetetlen a világon valamennyi emberi orvost tájékoztatni ezekről az új fejleményekről. Ellenben még ha tízmilliárd MI-orvos is van a világon – és mindegyik egy-egy ember egészségi állapotát figyeli –, ezek a másodperc töredéke alatt frissíthetők, és a visszajelzéseiket is közlik egymással az új betegséggel vagy gyógyszerrel kapcsolatban. A frissíthetőségnek és összekapcsolhatóságnak ezek az előnyei olyan hatalmasak, hogy – legalábbis bizonyos munkaterületeken – érdemes lehet minden embert számítógépre cserélni, még akkor is, ha egy-egy ember egyénileg jobb munkát végez, mint a gépek.

Ennek ellene lehet vetni, hogy ha egyéni emberekről számítógép-hálózatokra váltunk, azzal viszont az egyéniség előnyeit veszítjük el. Ha például egy emberi orvos hibázik, azzal nem öli meg az összes páciens a világon, és nem akadályozza az összes új gyógyszer fejlesztését. Ha viszont az összes orvos egyetlen rendszert alkot, és az a rendszer hibázik, annak katasztrofális következményei lehetnek. A valóságban azonban egy integrált komputerrendszer képes az egyéniség előnyeinek elvesztése nélkül is maximalizálni az összekapcsolhatóság előnyeit. Egyazon hálózaton több alternatív algoritmus is futtatható, így az eldugott őserdei faluban élő páciens nemcsak egy orvost érhet el az okostelefonján, hanem akár száz MI-orvost, amelyeknek relatív teljesítményét a rendszer folyamatosan összeveti egymással. Nem tetszik, amit az IBM-doktor mondott? Nem gond. Még akár a Kilimandzsáró lejtőiről is kikérhetjük a Baidu-doktor* véleményét is.

Mindez valószínűleg óriási előnyökkel jár majd az emberi társadalom számára. Az MI-orvosok milliárdok számára biztosíthatnak jobb és olcsóbb egészségügyi ellátást, különösen azoknak, akik ma semmilyenhez nem jutnak hozzá. A tanuló algoritmusoknak és a biometrikus szenzoroknak hála, egy fejletlen országban élő szegény falusi is jobb ellátásban részesülhet majd az okostelefonja révén, mint ma a világ leggazdagabb emberei a legjobban felszerelt kórházakban.¹⁶

Az önvezető járművek jobb közlekedési szolgáltatásokat lesznek képesek nyújtani, elsősorban csökkentik a közlekedési balesetekből adódó halálozások számát. Ma minden évben közel 1,25 millió ember veszti életét közlekedési balesetben (kétszer annyian, mint ahány áldozatot a háború, a bűnözés és a terrorizmus együttesen szed).¹⁷ Ezeknek a baleseteknek több mint 90 százalékát nagyon is emberi hibák okozzák: például a sofőr ittas, SMS-ezik, elalszik, vagy egyszerűen csak elábrándozik a kormányánál. Az Egyesült Államok Országos

* Baidu (magyarosan Pajtu): kínai internetes keresőportál.

Autópálya-biztonsági Hivatalának 2012-es becslése szerint az USA-ban a halálos ütközések 31%-ának oka alkoholfogyasztás, 30%-uké gyorsajtás, 21%-uké pedig a sofőr figyelmetlensége volt.¹⁸ Az önvezető járművek semmi ilyesmit nem tesznek majd. Bár nekik is megvannak a maguk problémái és korlátai, és bár a balesetek egy része mindig elkerülhetetlen lesz, az összes emberi sofőr számítógépre cserélése a várakozások szerint 90%-kal csökkentené a közlekedési balesetekből adódó halálozások és sérülések számát.¹⁹ Más szavakkal az átállás az önvezető járművekre évente közel egymillió életet mentene meg.

Örültség volna tehát akadályozni az automatizációt például a közlekedés és az egészségügy területén csak azért, hogy megvédjük az emberi munkahelyeket. Hiszen végső soron nem munkahelyeket akarunk védeni, hanem magukat az embereket. Így aztán a fölöslegessé váló sofőröknek és orvosoknak más munka után kell majd nézniük.

Mozart a gépben

Nem valószínű, legalábbis rövid távon, hogy az MI és a robotika egész iparágakat töröl majd el. A rutinfeladatok szűk skálájára való specializálódást igénylő munkákat automatizálni fogják. Nehezebb lesz azonban az embereket gépekkel helyettesíteni olyan területeken, amelyekhez kevésbé rutinszerű cselekvésre és számos képesség együttes használatára van szükség, és amelyeken előre nem látott eseményekkel kell megbirkózni. Vegyük például az egészségügyet. Sok orvos szinte kizárólag az információfeldolgozásra koncentrálnak: elemzik az orvosi adatokat, és az elemzés alapján diagnózist állítanak fel. Az ápolóknak azonban jó motoros és érzelmi képességekkel is rendelkezniük kell ahhoz, hogy beadjanak egy fájdalmas injekciót, kicseréljenek egy kötést, vagy megfékezzenek egy erőszakos páciens. Ezért aztán valószínű, hogy akár évtizedekkel előbb lesz MI-háziorvosunk az okostelefonunkon, mint megbízható ápolórobotunk.²⁰ Az emberek – a betegek, gyerekek, idősek – gondozása valószínűleg még sokáig megmarad emberi feladatnak. És ahogy az emberek egyre tovább élnek, és egyre kevesebb gyereket nemzenek, valószínűleg az idősgondozás lesz az egyik leggyorsabban növekvő szektor az emberi munkaerőpiacon.

A gondozás mellett a kreativitás jelent még különösen komoly akadályt az automatizálás előtt. Ahhoz már nem kell ember, hogy eladja nekünk a zenét – egyszerűen letöltjük az iTunes Store-ból –, de a zeneszerzők, zenészek, énekesek és DJ-k még hús-vér emberek. És nemcsak azt bízunk a kreativitásukra,

hogy új zenét hozzanak létre, hanem azt is, hogy válasszanak a már meglévő lehetőségek szédítő kavalkádjából.

Hosszú távon azonban egyetlen munkahely sem lehet biztonságban az automatizálástól. Még a művészek is jobban teszik, ha résen vannak. A modern világban a művészetről általában az emberi érzésekre asszociálunk. Hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy a művészek belső pszichológiai erőket csatornáznak be, és a művészet célja, hogy összekössön bennünket az érzelmeinkkel, vagy újakat keltsen bennünk. Következésképpen amikor a művészetet értékeljük, hajlamosak vagyunk ezt a közönségre gyakorolt érzelmi hatása alapján tenni. De még ha a művészetet az emberi érzelmek határozzák is meg, mi történik akkor, ha a külső algoritmusok képesek lesznek jobban megérteni és manipulálni az emberi érzelmeket, mint Shakespeare, Frida Kahlo vagy Beyoncé? Az érzelmek végtére is nem valamiféle misztikus jelenségek, hanem biokémiai folyamatok eredményei. Így aztán a nem túl távoli jövőben egy tanulni tudó gépi algoritmus képes lehet elemezni a szenzorai által a testünkben és testünk-ről közvetített biometrikus adatokat, ezek alapján meghatározni személyiségtípusunkat és változó hangulatunkat, és kiszámítani, hogy nagy valószínűséggel milyen hatással lesz ránk egy-egy dal vagy akár egyetlen zenei hang.²¹

A zene a többi művészeti ágban is alkalmasabb arra, hogy a big data elemezze, mivel mind az input, mind az output precízen felírható matematikailag. Az inputot jelen esetben a hanghullámok matematikai mintázatai, az outputot pedig a neurális kisülések elektrokémiai mintázatai jelentik. Néhány évtizeden belül egy több millió zenei élményt végigtanulmányozó algoritmus képes lehet megjósolni, hogy adott input milyen outputot fog kiváltani.²²

Tegyük fel, hogy csúnyán összevesztünk a párunkkal. A hangrendszerünket vezérlő algoritmus azonnal észleli feldúltságunkat, és annak alapján, amit különösen rólunk és általában az emberi pszichológiáról tud, sötét hangulatunkhoz passzoló dalokat fog játszani nekünk. Ezek a dalok másoknál talán nem érnének célra, a mi aktuális állapotunkhoz azonban tökéletesen illenek. Miután pedig segített kapcsolatba kerülnünk bánatunk mélységeivel, az algoritmus lejátssza azt a dalt, amely képes lehet felvidítani bennünket, talán azért, mert a tudattalanunk valamilyen boldog gyermekkori emlékekkel köti össze. Nincs az az emberi DJ, aki vetekedhetne egy ilyen MI képességeivel.

Ellene vethetik ennek azt, hogy az MI így kiöli a zenehallgatásból a véletlenszerűség örömét, és egy korábbi kedveléseinkből és elutasításainkból szőtt bábba zár bennünket. Mi lesz így az új zenei ízlések és stílusok felfedezésével? Semmi probléma. Egy mozdulattal beállíthatjuk, hogy az algoritmus választásainak 5 százaléka legyen teljesen véletlenszerű, és időnként lepjen meg bennünket egy kis indonéz gamelánzenével, egy Rossini-operával vagy a legújabb

K-pop-slágerrel. Sőt, a reakcióinkat figyelve az MI maga is be tudja állítani a véletlenszerűség ideális szintjét, mondjuk lecsökkenti 3 vagy felemeli 8 százalékra, hogy biztosítsa a felfedezés örömét, ugyanakkor ne váljon idegesítővé.

Egy másik lehetséges ellenérv, hogy nem tiszta, hogyan jelöli ki magának az érzelmi célt az algoritmus. Ha mondjuk összeveszünk a párunkkal, a zeneválasztó algoritmus szomorúságunkat vegye át, vagy a felvidítésunkra törekedjen? Vakon kövesse a „jó” és „rossz” érzelmek egy merev skáláját? Előfordulhat az életben olyan, amikor jó érzés szomorúnak lenni? Ugyanezt a kérdést persze emberi zenészeknek vagy DJ-knek is fel lehetne tenni. Egy algoritmus esetében azonban a találynak számos érdekes megoldása lehet.

Az egyik lehetőség egyszerűen a vásárlóra hagyni. Értékelhetjük az érzelmeinket, ahogy mi akarjuk, az algoritmus pedig követi az utasításainkat. Akár el akarunk merülni az önsajnálásban, akár ugrándozni örömeinkben, az algoritmus szolgáiban teljesíteni fogja a vágyainkat.

Ha pedig nem bízunk magunkban, utasíthatjuk az algoritmust, hogy annak a kiváló pszichológusnak a tanácsait kövesse, akiben megbízunk. Ha végül szakítunk a párunkkal, az algoritmus végigvezet bennünket a gyász öt szakaszán: először segít nekünk tagadni, hogy mi történt, és a *Don't Worry, Be Happy*t játssza Bobby McFerrintől, aztán felkora-bácsolja a haragunkat Alanis Morissette *You Oughta Know*-jával, alkudozásra biztat Jacques Brel *Ne me quitte pas*-jával és Paul Young *Come Back And Stay*-jével, az önsajnálát mélységeibe taszít Adele *Someone Like You*-jával és Hellójával, végül segít elfogadni a helyzetet azzal, hogy beteszi Gloria Gaynortól az *I Will Survive*-ot.

A következő lépés az lesz, amikor az algoritmus a dalokkal és dallamokkal is játszani kezd, és apró igazításokkal a pillanatnyi kedélyünkhöz passzintja őket. Mondjuk nem tetszik nekünk egy rész egy egyébként kiváló számban. Az algoritmus tudja ezt, mert annál az idegesítő résznél egy pillanatra leáll a szívverésünk, és egy kicsit lecsökken az oxitocinszintünk. Az algoritmus minden egyes zavaró hangot átírhat vagy kisserkeszthet a dalból.

Hosszú távon aztán az algoritmusok azt is megtanulhatják, hogyan írjanak saját dallamokat, úgy játszva az emberi érzelmek skáláján, akár a zongora billentyűin. Biometrikus adatainkat felhasználva akár személyre szabott melódiákat is komponálhatnak nekünk, amelyek az egész világon talán egyedül csak nekünk fognak tetszeni.

Gyakran mondják, hogy az embert az fogja meg a művészetben, ha saját magára talál rá benne. Ez meglepő és kissé rémisztő eredményekre vezethet, ha mondjuk a Facebook nekiáll személyre szabott műalkotásokat készíteni nekünk annak alapján, amit rólunk tud. Ha elhagy a párunk, a Facebook egy személyre szabott dallal vigasztal, amely pontosan arról a szemérről szól, aki

minket elhagyott, és nem arról az ismeretlenről, aki Adele vagy Alanis Morissette szívét törte össze. Még olyan esetek is szerepelnek majd benne a kapcsolatlunkból, amelyekről rajtunk kívül senki más nem tud.

Persze a személyre szabott művészet sosem fog igazán elterjedni, mert az embereknek továbbra is jobban tetszik majd az olyasmi, amit sokan szeretnek. Hogy lehetne közösen énekelni vagy táncolni, ha rajtunk kívül senki nem ismeri a dalt? Az algoritmusok azonban még inkább alkalmasak lehetnek világlágerek, mint személyre szabott művek alkotására. Millióktól begyűjtött adatokból létrehozott hatalmas biometrikus adatbázisokat használva az algoritmus tudni fogja, milyen biokémiai gombokat nyomjon meg rajtunk ahhoz, hogy mindenki a táncparketten őrvongjon. Ha a művészet lényege valóban emberi érzelmek keltése (vagy manipulálása), legfeljebb néhány emberi zenész versenyezhet majd egy ilyen algoritmussal, ugyanis egyikük sem fogja hozzá hasonló mértékben megérteni a fő hangszert, amelyen játszik: az ember biokémiai rendszerét.

Nagyszerű művészet lesz-e mindennek az eredménye? Ez attól függ, miként definiáljuk a művészetet. Ha valóban a befogadó dönti el, mi a szép, ha valóban mindig a vevőnek van igaza, akkor a biometrikus algoritmusoknak esélyük van rá, hogy a legnagyobb művészetet hozzák létre a történelemben. Ha a művészet mélyebb a pusztán emberi érzelmeknél, és a biokémiai rezdüléseken túli igazságot is ki kell fejeznie, akkor a biometrikus algoritmusokból nemigen lesz nagy művész. De a legtöbb emberből sem lesz. Ahhoz, hogy betörjenek a művészet piacára, és számos emberi zeneszerzőt és előadót kiszorítsanak onnan, nem kell mindjárt Csajkovszkijon túltenniük. Elég, ha Britney Spearsnél jobbak.

Új munkák?

A számos munkahely elvesztését a művészettől az egészségügyig részben ellensúlyozni fogja, hogy új emberi munkák jönnek majd létre. Az általános orvosokat, akik a legismertebb betegségek diagnosztizálásával és ismert kezelések előírásával foglalkoznak, valószínűleg fel fogják váltani az MI-orvosok. De éppen ezért sokkal több pénz jut majd azoknak az orvosoknak és laborasszisztenseknek, akik új gyógyszerek és sebészeti eljárások kifejlesztésén dolgoznak.²³

Az MI másféleképpen is segítheti új emberi munkák létrejöttét. A vele való versengés helyett az emberek segíthetnek kiszolgálni és finomítani az MI-t. Az emberi pilóták drónokkal való helyettesítése például megszüntetett munka-

helyeket, ugyanakkor új lehetőségeket teremtett a karbantartás, távirányítás, adatelemzés és kiberbiztonság terén. Az Egyesült Államok haderejének harminc emberre van szüksége, hogy működtessék a Szíria fölött repülő pilóta nélküli Predatorokat és Reapereket, viszont ennél legalább nyolcvannal többen elemzik a bevetések nyomán kapott információhalmazt. 2015-ben az USA légierije nem rendelkezett elegendő képzett munkaerővel ahhoz, hogy mindezeket a pozíciókat betöltse, és ironikus válsághelyzetbe került amiatt, hogy nem tudott embert szerezni az ember nélküli repülőgépekhez.²⁴

Így aztán a 2050-es munkaerőpiacot sokkal inkább jellemezheti az ember-MI együttműködés, mint a versengés. A vegyes ember-MI csapatok a rendfenntartástól kezdve a bankszakmáig számos területen jobban teljesíthetnek, mint az emberek vagy a számítógépek külön-külön. Miután az IBM sakkprogramja, a Deep Blue 1997-ben legyőzte Garri Kaszparovot, az emberek nem hagytak fel a sakkozással. Sőt, az MI-edzőknek köszönhetően az emberi sakk-mesterek jobbak lettek, mint valaha, és a „kentaur” becenévre hallgató ember-MI csapatok legalább egy ideig túltettek mind az embereken, mind a számítógépeken. Az MI ugyanígy segíthet kinevelni a történelem legjobb nyomozóit, bankárait vagy katonáit is.²⁵

Ugyanakkor a probléma ezekkel az új munkahelyekkel az, hogy minden valószínűség szerint óriási szakértelmet igényelnek majd, így nem oldják meg a nagyszámú képzetlen munkanélküli problémáját. Lehet, hogy könnyebb lesz majd új állásokat létrehozni, mint átképezni az embereket, hogy be is tudják tölteni azokat. Az automatizálás korábbi hullámai során az emberek általában át tudtak állni az egyik alacsony képzettséget igénylő rutinmunkáról a másikra. 1920-ban egy mezőgazdasági munkás, aki a gépesítés miatt elvesztette az állását, találhatott újat a traktorgyárban. 1980-ban egy munkanélkülivé vált gyári munkás elmehetett pénztárosnak egy szupermarketbe. Az ilyesmi azért volt lehetséges, mert a gazdaságról a gyárra vagy a gyárról a szupermarketre való váltáshoz csupán korlátozott mértékű átképzésre volt szükség.

Ha viszont 2050-ben egy bolti pénztáros vagy egy textilgyári munkás elveszíti az állását a robotizálás miatt, aligha lehet képes rákkutatóként, drónkezelőként vagy egy ember-MI bankár csapat tagjaként elhelyezkedni, hiszen nem rendelkezik az ezekhez szükséges képességekkel. Az első világháborúban még jó ötletnek tűnt milliókat besorozni, aztán rohamra küldeni a géppuskák ellen, hogy ezrével vesszenek oda. A katonák egyéni képességei nem sokat számítottak. Ma, annak ellenére, hogy drónkezelőkből és adatelemzőkből hiány van, az amerikai légierő nem szívesen töltene be a helyeket állástalanná vált bolti pénztárosokkal. Senki nem szeretné, hogy egy tapasztalatlan újonc tálib vezetők gyűlésének nézzen egy afganisztáni esküvőt.

Következésképpen az új emberi munkák megjelenése ellenére is egy új, „haszontalan” társadalmi osztály megjelenésének lehetünk majd a tanúi. Az is lehet, hogy kétfelől is megkapjuk a rosszat, és egyszerre kell majd megküzdünk a magas munkanélküliséggel és a képzett munkaerő hiányával. Sokan lehetnek olyanok, akik nem a 19. századi kocsisok sorsában osztoznak majd – akik elmentek taxisofőrnek –, hanem a 19. századi lovakéban, amelyek lassanként egészen kiszorultak a munkaerőpiacról.²⁶

Ráadásul egyetlen munkahely sem lesz biztonságban a jövőbeli automatizálás fenyegetésétől, mivel a gépi tanulás és a robotika csak tovább fejlődik majd. Az a negyvenévesen munkanélkülivé vált pénztáros, akinek emberfeletti erőfeszítések árán sikerül magát drónkezelővé átképeznie, tíz év múlva esetleg képezheti át magát újra, mert addigra a drónok kezelését is automatizálják. Ilyen bizonytalan körülmények között nem lesz könnyű szakszervezeteket működtetni és biztosítani a dolgozók jogait. A fejlett gazdaságokban már ma is sok állás kötetlen munkaidővel, szabadúszó életmóddal és alkalmi munkákkal jár.²⁷ Hogyan tömörüljön szakszervezetbe egy olyan szakma, amely megjelenik és el is tűnik egyetlen évtized leforgása alatt?

Ehhez hasonlóan valószínű, hogy az ember és számítógép alkotta kentaur-csapatokat is inkább az emberek és gépek közötti kötélhúzás jellemzi majd, mint az élethosszig tartó partneri viszony. A kizárólag emberekből álló csapatok – mint például Sherlock Holmes és Dr. Watson – rendszerint olyan hierarchiákat és rutinokat építenek ki, amelyek évtizedeken át tartósan megmaradnak. Egy olyan detektív azonban, aki az IBM Watson nevű számítógépes rendszerével társul (amely 2011-ben azzal vált híressé, hogy megnyerte a *Jeopardy!* című amerikai tévévetélkedőt), azt fogja tapasztalni, hogy a rutinok csupán arra valók, hogy megszegjék, a hierarchiák pedig, hogy felborítsák őket. A tegnapi segédből a holnap főfelügyelője lehet, és minden protokollt és használati utasítást évente újra kell írni.²⁸

Egy pillantás a sakk világába talán adhat némi képet arról, hogy hová tartunk hosszú távon. Való igaz, hogy néhány évvel azután, hogy a Deep Blue legyőzte Kaszparovot, a sakk terén beköszöntött az ember-számítógép kooperáció virágkora. Az utóbbi évekre azonban a számítógépek olyan jó sakkozóká váltak, hogy emberi munkatársaik elveszítették értéküket, és hamarosan egészen feleslegessé válhatnak.

2017. december 6-án újabb kritikus mérőföldkőhöz érkeztünk: ezúttal nem számítógép győzött le embert – az már régen megtörtént –, hanem a Google AlphaZero a Stockfish 8-at. A Stockfish 8 volt 2016 számítógépes sakk-világbajnoka. Több száz évnyi emberi sakkozó és emellett több évtizednyi számítógépes tapasztalathoz fért hozzá. Másodpercenként 70 millió állást volt

képes átgondolni. Az AlphaZero ellenben másodpercenként csupán 80 ezer ilyen számítás elvégzésére volt képes, és emberi alkotói semmiféle sakkstratégiát – még sztenderd megnyitásokat sem – tápláltak bele. Ehelyett a legújabb gépi tanulási alapelveket alkalmazva úgy tanult meg sakkozni, hogy saját maga ellen játszott. A Stockfish elleni száz játszmából mégis huszonnyolc győzelmet és hetvenkét döntetlent ért el. Egyetlenegyszer sem veszített. Mivel az AlphaZero semmit sem tanult az emberektől, sok nyerő lépése és stratégiája teljesen szokatlan volt az emberi szemnek. Ezek kifejezetten kreatívnak, ha nem mindjárt zseniálisnak számítottak.

Megtippelik, mennyi ideig tartott az AlphaZero-nak, hogy a semmiből megtanuljon sakkozni, felkészüljön a Stockfish elleni mérkőzésre, és kifejleszesse zseniális ösztöneit? Négy óráig! Nem nyomdahiba. A sakkot évszázadokon át az emberi intelligencia egyik koronájának tartották. Az AlphaZero négy óra alatt jutott el a teljes tudatlanságtól a mesteri kreativitásig, mégpedig mindenfajta emberi segítség nélkül.²⁹

És nem az AlphaZero az egyetlen ötletes szoftver. Sok program nemcsak a nyers számítások, hanem „kreativitás” terén is lekörözi az embert. Az emberi sakkversenyeken a bírák egyfolytában figyelik, nem próbál-e valamelyik versenyző úgy csalni, hogy titokban számítógép segítségét veszi igénybe. A csalók leleplezésének egyik módja, hogy figyeljük a játékosok által mutatott eredetiség szintjét. Ha kivételesen kreatívat lépnek, a bírókban felmerül a gyanú, hogy ez nem lehet emberi lépés – csakis számítógép találhatta ki. A kreativitás, legalábbis a sakkban, már inkább a számítógépek jellemzője, mint az embereké! Ha tehát a sakk a mi kanárink a szénbányában, akkor bizony ez a kanári haldoklik. Ami most az ember-MI sakkcsapatokban történik, az megtörténhet ezekkel a csapatokkal a rendfenntartás, az egészségügy és a bankszakma területén is.³⁰

Az új állások létrehozása és az emberek átképzése tehát nem egyszeri esemény lesz. Az MI forradalma nem egy vízvonal vonal lesz, amely után a munkaerőpiac egyszerűen újfajta egyensúlyba áll majd. Inkább egyre nagyobb bomlások zuhatagára készülhetünk. Már ma is nagyon kevés munkavállaló számíthat arra, hogy egész életében ugyanazon a munkahelyen fog dolgozni.³¹ 2050-re nemcsak a „nyugdíjas állás”, de a „nyugdíjas szakma” is özönvíz előtti fogalomnak fog számítani.

És még ha képesek leszünk is folyamatosan új állásokat teremteni, és átképezni rájuk a munkaerőt, továbbra is kérdés marad, rendelkezik-e az átlagember azzal az érzelmi állóképességgel, ami szükséges lenne ahhoz, hogy ilyen rendszeresen és fenekestül felforduló életet éljen. A változás mindig stresszes, és a 21. század elejének rohanó világa világméretű stresszjárványt robbantott ki.³² El fogják viselni az emberek, ha ennél is ingatagabbá válik a munkaerő-

piac és az egyéni karrier? Valószínűleg az eddigieknél sokkal hatékonyabb stresszcsökkentő technikákat kell kidolgoznunk – a gyógyszerektől kezdve az idegi visszacsatoláson át a meditációig –, ha nem akarjuk, hogy a sapiensagy végképp elboruljon. Ha 2050-re kialakul a „haszontalan” osztály, annak nemcsak a munkahelyek megritkulása és a meglévőkhöz szükséges képzettség hiánya lehet az oka, hanem az elégtelen mentális állóképesség is.

Persze ez nagyrészt pusztá találgatás. E könyv írásának idején – 2018 elején – az automatizálás több iparágban is bomlást eredményezett, de tömeges munkanélküliséget nem. Sőt a munkanélküliség több országban, köztük az Egyesült Államokban történelmi mélypontra van. Senki nem tudhatja biztosan, milyen hatással lesz a gépi tanulás és az automatizálás a különféle szakmákra a jövőben, és rendkívül nehéz megbecsülni az ezzel kapcsolatos fejlemények időrendjét, főleg, mivel ezek legalább annyira politikai döntések és kulturális hagyományok függvényei, mint a technológiai áttöréseké. A politikusok és a fogyasztók akkor is évekig, sőt évtizedekig útját állhatják a változásnak, ha már bebizonyosodott, hogy az önvezető autók biztonságosabbak és olcsóbbak az emberi sofőröknél.

Nem engedhetjük meg azonban azt, hogy megelégedjünk magunkkal. Veszélyes lenne egyszerűen feltételezni, hogy elegendő új munka jön majd létre a megszűnők kompenzálására. A pusztá tény, hogy az automatizálás korábbi hullámainak idején ez történt, még nem garancia arra, hogy a 21. század merőben más körülményei között is ez fog történni. A társadalmi és politikai bomlás lehetősége annyira riasztó, hogy bármilyen kicsi a tömeges munkanélküliség esélye, komolyan kell vennünk.

A 19. században az ipari forradalom olyan új körülményeket és problémákat teremtett, amelyekkel az akkor létező társadalmi, gazdasági és politikai modellek egyike sem tudott megbirkózni. A feudalizmust, a monarchizmust és a hagyományos vallásokat nem arra találták ki, hogy iparosodott metropoliszokat, sok millió gyökereitől elszakított munkást vagy az állandóan változó modern gazdaságot igazgassák. Az emberiségnek tehát teljesen új modelleket – liberális demokráciákat, kommunista diktatúrákat és fasiszta rezsimeket – kellett létrehoznia, és több mint egy évszázadnyi szörnyű háború és forradalom kellett hozzá, hogy kísérletezzzen ezekkel a modellekkel, elválassza az ocsút a búzától, és végrehajtsa a legjobb megoldásokat. A dickensi gyermekmunka, az első világháború és az 1932–33-as nagy ukrajnai éhínség csak egy töredéke volt a tandíjnak, amelyet az emberiségnek meg kellett fizetnie.

A kihívás, amelyet a 21. században az info- és biotechnológia jelent az emberiségre nézve, egyértelműen sokkal nagyobb lesz, mint a gőzgép, a vasút és az elektromosság kihívásai voltak az ezt megelőző korszakokban. Márpedig

civilizációnk pusztító erejét figyelembe véve nem engedhetünk meg magunknak több csődöt mondó modellt, világháborút és véres forradalmat. Ma a modellek kudarca atomháborúkat, genetikailag megtervezett szörnyetegeket és a bioszféra teljes összeomlását eredményezheti. Jobban kell tehát teljesítenünk, mint akkor, amikor az ipari forradalommal néztünk szembe.

A kizsákmányolástól a jelentéktelenségig

A lehetséges megoldásokat három nagy csoportba sorolhatjuk: teendők annak érdekében, hogy a régi munkák ne vesszenek el; teendők annak érdekében, hogy elegendő új munkát hozzunk létre; illetve teendők arra az esetre, ha az eltűnő munkák száma minden erőfeszítésünk ellenére jelentősen meghaladja a létrejövőket.

A munkák elvesztésének teljes megakadályozása nem valami vonzó stratégia, és valószínűleg tarthatatlan is lenne, mivel az MI és a robotika óriási pozitív potenciáljának feladásával járna. Ezzel együtt a kormányok dönthetnek úgy, hogy szándékosan lelassítják az automatizálás ütemét annak érdekében, hogy csökkentsék a sokkhatást, és időt nyerjenek az átállásra. A technika sohasem determinisztikus, és az, hogy valamit meg lehet csinálni, még nem jelenti azt, hogy meg is csinálják. A kormányzati szabályozás akkor is sikeresen blokkolhatja az új technológiákat, ha azok kereskedelmileg életképesek és gazdaságilag jövedelmezők lennének. Példának okáért már több évtizede rendelkezünk az ahhoz szükséges technikai felszereltséggel, hogy szervpiacot hozzunk létre, és „szervfarmokat” nyissunk a fejlődő országokban, hogy kielégítsék a kétségbeesett, viszont dúsgazdag vásárlók igényeit. Az ilyen szervfarmok dollár százmilliárdokat érnének. A szabályozás azonban megakadályozza az emberi szervek szabad kereskedelmét, és bár szervfeketepiac létezik, sokkal kisebb és behatároltabb, mint azt az ember gondolná.³³

A változás ütemének lassításával időt nyerhetünk arra, hogy elegendő új munkát teremtsünk a megszűnők pótlására. De, ahogy korábban említettem, a gazdasági vállalkozó szellemnek az oktatás és a pszichológia forradalmával kell párosulnia. Feltételezve, hogy ezek az új munkák nem csupán alibiállások lesznek, valószínűleg komoly szakértelmet igényelnek majd, és az MI fejlődésével az embereknek új és új képességeket kell megtanulniuk, és rendszeresen szakmát váltaniuk.

A kormányoknak is be kell avatkozniuk, egyrészt az élethosszig tartó oktatás szektorának támogatásával, másrészt biztonsági hálók létrehozásával az

elkerülhetetlen átmeneti időszakokra. Ha egy negyvenéves volt drónpilótának három év kell, hogy átképezze magát virtuálisvilág-tervezővé, jókora kormányzati segítségre lehet szüksége ahhoz, hogy ez idő alatt el tudja tartani magát és a családját. (Ennek a sémának az úttörői a skandináv államok, amelyek kormányai az „a munkásokat védjük, ne a munkahelyeket” elvét követik.)

De még ha meg is kapják a szükséges kormányzati segítséget, akkor sem biztos, hogy emberek milliárdjai képesek lesznek majd újra és újra átképezni magukat, és közben megőrizni a mentális egyensúlyukat. Ezért aztán, ha minden erőfeszítésünk ellenére az emberiség jelentős hányada mégis kiesik a munkaerőpiacról, valamiféle új, posztoldozói társadalmi, gazdasági és politikai modelleket kell keresnünk. Ehhez az első lépés annak őszinte beismerése, hogy a múltból örökölt társadalmi, gazdasági és politikai modelljeink nem alkalmasak ennek a kihívásnak a leküzdésére.

Vegyük például a kommunizmust. Mivel az automatizálás azzal fenyeget, hogy alapjaiban rengeti meg a kapitalista rendszert, akár azt is hihetnénk, hogy a kommunizmus feltámadhat. Csakhogy a kommunizmust nem arra alkották, hogy kihasználjon egy ilyen válságot. A 20. századi kommunizmus azt feltételezte, hogy a munkásosztály létfontosságú a gazdaság szempontjából, és a kommunista gondolkodók arra igyekeztek megtanítani a proletariátust, hogy hogyan változtassa hatalmas gazdasági erejét politikai befolyássá. A kommunista politikai terv megkívánta a munkásosztály forradalmát. Mennyire lesznek relevánsak ezek a tanítások akkor, ha a tömegek elvesztik gazdasági erejüket, és nem a kizsákmányolás, hanem a jelentéktelenség ellen kell harcolniuk? Hogy lehet kirobbantani a munkásosztály forradalmát munkásosztály nélkül?

Egyesek azzal érvelnek, hogy az emberek sohasem válnak gazdasági szempontból jelentéktelenné, hiszen ha a munkahelyekért nem is tudnak versengeni az MI-vel, fogyasztóként mindig szükség lesz rájuk. Csakhogy messze nem egyértelmű, hogy a jövő gazdaságának akár fogyasztóként is szüksége volna ránk. A gépek és komputerok ezt is el tudják végezni helyettünk. Tegyük fel, hogy van egy bányavállalat, amely vasat termel ki és ad el egy robotikai cégnek, az pedig robotokat gyárt és ad el a bányavállalatnak, amely így még több vasat termel, amiből még több robot készül, és így tovább. Ezek a cégek akár a galaxis pereméig növekedhetnek és terjeszkedhetnek, és kizárólag robotokra és számítógépekre lesz szükségük – emberekre még ahhoz sem, hogy megvegyék a termékeiket.

Sőt, már a mai számítógépek és algoritmusok is kezdenek nemcsak termelőként, de kliensként is funkcionálni. A tőzsdén például lassanként az algoritmusok lesznek a kötvények, részvények és termékek legfontosabb vásárlói. Mind közül a legfontosabb vásárló a reklámparban is egy algoritmus: a Google

keresőalgoritmusa. Amikor valaki megtervez egy honlapot, gyakran inkább a keresőalgoritmus ízléséhez igazodik, mint bármelyik emberéhez.

Az algoritmusoknak persze nincs tudata, így az emberi vásárlóktól eltérően nem képesek élvezni, amit vettek, és döntéseiket sem érzelmek és érzetek alakítják. A Google keresőalgoritmusa nem tudja megkóstolni a fagyaltot. Azonban belső számítások és beépített preferenciák alapján az algoritmusok is válogatnak, és ezek a preferenciák egyre nagyobb mértékben formálják világunkat. A Google keresőalgoritmusa nagyon is kifinomult ízlése van, ha a fagyaltozók honlapjait kell rangsorolni, és a világon a legsikeresebb fagyaltozók azok, amelyeket a Google algoritmus előresorol, nem pedig azok, amelyek a legizletesebb fagyaltot készítik.

Ezt személyes tapasztalatból tudom. Mielőtt kiadnák egy könyvemet, a kiadó megkér, hogy készítsek róla egy rövid leírást, amelyet online reklámozásra használnak. Csakhogy egy külön szakértőt is alkalmaz, aki az én szövegemet a Google-algoritmus ízléséhez igazítja. Végigolvassa, és azt mondja: „Ne ezt a szót használja, hanem am azt, arra jobban figyel a Google-algoritmus.” Tudjuk, hogy ha az algoritmus figyelmét felkeltjük, az emberekét is biztosra vehetjük.

Ha tehát az emberekre sem termelőként, sem fogyasztóként nem lesz szükség, mi garantálja majd fizikai fennmaradásukat és pszichológiai jólétüket? Nem várhatunk a válaszok keresésével addig, amíg a válság már teljes erővel tombol. Akkor már késő lesz. Ahhoz, hogy szembenézhessünk a 21. század példátlan mértékű technológiai és gazdasági bomlásával, olyan gyorsan kell új társadalmi és gazdasági modelleket kidolgoznunk, ahogy csak lehet. Mégpedig azon elv mentén, hogy az embereket védjük, ne a munkahelyeket. Sok munka lélekölő robot, amit nem érdemes megvédeni. Senkinek sem az az élete álma, hogy pénztáros legyen egy boltban. Arra kell koncentrálnunk, hogy biztosítsuk az emberek alapvető szükségleteit, valamint megvédelmezzük társadalmi státuszukat és önbecsülésüket.

Egy ilyen új, egyre nagyobb figyelmet keltő modell az egyetemes alapjövedelem (UBI). Ez az elképzelés azt javasolja, hogy a kormányok adóztassák meg az algoritmusokat és robotokat irányító milliárdosokat és vállalatokat, a bevételből pedig mindenkinek biztosítsanak az alapszükségleteit fedező járadékot. Ez megvédené a szegényeket a munkahely elvesztése okozta pénzavartól, a gazdagokat pedig a népharagtól.³⁴ Egy hasonló ötlet szerint ki kellene szélesíteni azon tevékenységek körét, amelyeket munkának fogadunk el. Jelenleg több milliárd szülő gondolja gyerekeit, vagy éppen a gyerekek gondozzák idős szüleiket, szomszédok gondoskodnak egymásról, polgárok szerveződnek közösségbe, és ezen értékes tevékenységek egyike sem számít munkának.

Talán át kellene állítanunk az agyunkban egy kapcsolót, és rájönnünk, hogy egy gyermek felnevelése a legfontosabb és legnehezebb munka a világon. Ha így van, akkor nem lesz hiány munkában akkor sem, amikor a sofőrök, bankárok és ügyvédek helyét átveszik a robotok. A kérdés természetesen az, hogy ki állapítaná meg és fizetné ki ezeknek az újonnan elismert munkáknak az értékét. Feltételezve, hogy hat hónapos csecsemők nem adnak fizetést az édesanyjuknak, valószínűleg a kormánynak kell ezt magára vállalnia. Feltételezve továbbá, hogy szeretnénk, ha ez a fizetés fedezné a család alapvető szükségleteit, a végeredmény nem sokban különbözne az egyetemes alapjövedelemtől.

Az is egy lehetséges megoldás, hogy a kormányok nem jövedelmet, hanem egyetemes alapszolgáltatásokat támogatnak. Ahelyett, hogy pénzt adnának az embereknek, akik aztán arra költik, amire akarják, finanszíroznák az ingyenes oktatást, egészségügyi ellátást, közlekedést és így tovább. Tulajdonképpen ez maga a kommunizmus utópisztikus látomása. Bár a munkásosztály forradalmának kommunista terve már idejétmúlt, lehetséges, hogy más eszközökkel törekednünk kellene a kommunista cél felé.

Lehet vitázni azon, hogy az a jobb-e, ha az emberek egyetemes alapjövedelemet kapnak (ez lenne a kapitalista mennyország), vagy egyetemes alapszolgáltatásokat (ez pedig a kommunista). Mindkettőnek vannak előnyei és hátrányai is. De függetlenül attól, hogy melyik mennyországot választjuk, a problémát annak meghatározása jelenti, hogy mi minősül „egyetemesnek” és „alapnak”.

Mi az, hogy egyetemes?

Amikor az emberek egyetemes alaptámogatásról beszélnek – akár jövedelem, akár szolgáltatások formájában –, rendszerint állami alaptámogatásra gondolnak. Eddig minden, az egyetemes alapjövedelem bevezetésére tett kezdeményezés országos vagy önkormányzati szintű volt. 2017 januárjában Finnország belekezdett egy kétéves kísérletbe, mely idő alatt az állam kétezer munkanélküli finn számára biztosít havi 560 eurós jövedelmet, függetlenül attól, hogy közben találnak-e munkát, vagy sem. Hasonló kísérletek zajlanak például Kanada Ontario tartományában, az olaszországi Livornóban és több holland városban.³⁵ (2016-ban Svájcban népszavazást tartottak az állami alapjövedelem bevezetéséről, de a szavazók elvetették az ötletet.³⁶)

Az ilyen állami és önkormányzati kezdeményezésekkel az a probléma, hogy az automatizálás legnagyobb áldozata nem feltétlenül Finnországban, Ontarióban, Livornóban vagy Amszterdamban élnek. A globalizáció egy-egy

ország lakosait más országok piacaitól tette függővé, az automatizálás azonban felbonthatja ennek a világméretű hálónak egy nagy részét, ami katasztrofális következményekkel járhat a leggyengébb láncszemekre nézve. A 20. században a természeti erőforrásokban szegény fejlődő országok leginkább olcsó és képzetlen munkaerőjük áruba bocsátása révén értek el gazdasági haladást. Ma több millió bangladesi él abból, hogy pólókat gyárt és ad el az Egyesült Államokba, vagy sok bengaluruai kezeli telefonos ügyfélszolgálatosként amerikaiak panaszait.³⁷

Az MI, a robotok és a 3D-nyomtatók terjedésével azonban az olcsó, képzetlen munkaerő egyre kevésbé lesz fontos. Ahelyett, hogy a pólót Dakkában gyártanák le, és onnan szállítanák Amerikába, meg lehet majd rendelni a kódját az Amazonon, aztán kinyomtatni New Yorkban. A Zara és a Prada Ötödik sugárúti üzleteit brooklyni 3D-nyomtatóközpontok váltják fel, sőt lehet, hogy egyeseknek otthon is lesz nyomtatójuk. Vagy ahelyett, hogy egy bengaluruai ügyfélszolgálatosnak panaszkodnánk a nyomtatónkra, beszélhetünk egy MI-képviselővel a Google felhőjében (akinek akcentusa és hanghordozása az igényeinkhez lesz igazítva). A munkanélkülivé váló textilgyári munkások és ügyfélszolgálatosok Dakkában és Bengaluruban nem rendelkeznek majd az ahhoz szükséges képzettséggel, hogy átálljanak divatos pólók tervezésére vagy komputerkódok írására – de akkor hogyan maradjanak életben?

Ha az MI és a 3D-nyomtatók valóban elveszik a munkát a dakkaiaktól és bengaluruaiaktól, akkor a jövedelem, amely addig Dél-Ázsiába áramlott, onnantól néhány technológiai óriáscéget gazdagít Kaliforniában. Ahelyett, hogy a gazdasági növekedés az egész világon javítana az életkörülményeken, azt fogjuk majd látni, hogy óriási vagyon halmozódik fel olyan helyeken, mint a Szilícium-völgy, miközben sok fejlődő ország összeomlik.

Persze néhány feltörekvő gazdaság – például az indiai és a bangladesi – képes lehet elég gyorsan haladni ahhoz, hogy a győztes csapat tagja legyen. Ha kapnak elegendő időt, a textilgyári munkások és az ügyfélszolgálatosok gyerekeiből és unokaiból lesznek a számítógépeket és 3D-nyomtatókat megalkotó és birtokló mérnökök és vállalkozók. Az idő azonban egyre fogy. A múltban az olcsó, képzetlen munkaerő jelentette a hidat a globális gazdasági szakadék fölött, és ha egy ország lassan is haladt, számíthatott rá, hogy előbb-utóbb biztonságba jut. Fontosabb volt helyes lépéseket tenni, mint gyorsan cselekedni. A híd azonban rázkódik, és hamarosan leszakadhat. Azoknak, akik már átkeltek rajta – az olcsó munkáról átálltak a magas képzettséget igénylő iparágakra –, valószínűleg nem esik bajuk. A lemaradók azonban a szakadék rossz oldalán találhatják magukat, mindenfajta lehetőség nélkül az átkelésre. Mihez kezdünk, ha senkinek nem kellenek az olcsó, de képzetlen munkásaink, viszont

nincsenek meg az erőforrásaink egy jobb oktatási rendszer kiépítéséhez, ahol új képzettségeket szerezhetnének?³⁸

Mi lesz tehát a lemaradozók sorsa? Az amerikai szavazók feltehetően egyetértenének azzal, hogy az Amazon vagy a Google Amerikában befizetett adójából járadékot vagy ingyenes szolgáltatásokat kapjanak a munkanélküli pennsylvaniai szénbányászok vagy New York-i taxisofőrök. De vajon azzal is egyetértenének, hogy ezekből az adókból a Trump elnök által „szarfészeknek” nevezett országok³⁹ munkanélkülijét támogassák? Ezt hinni annyi, mintha abban hinnénk, hogy majd a Mikulás vagy a húsvéti nyúl oldja meg a problémát.

Mi az, hogy alap?

Az egyetemes alaptámogatás arra való, hogy fedezze az emberek alapvető szükségleteit, csak hogy az alapszükségletnek nincsen elfogadott definíciója. Tiszta biológiai szemszögből nézve egy sapiensnek csupán napi 1500–2500 kalóriára van szüksége az életben maradáshoz. Ezen felül már minden luxus. Ezen a biológiai szegénységi küszöbön túl azonban a történelem során valamennyi kultúra alapvetőként definiált bizonyos egyéb szükségleteket is. A középkori Európában azt, hogy az ember eljuthasson egy templomba, még fontosabbnak is tartották, mint az evést, mivel ezzel halhatatlan lelkének, nem pedig halandó testének viselte gondját. A mai Európában a tisztességes oktatás és az egészségügyi ellátás is alapvető emberi szükségletnek számít, és sokan állítják, hogy ide kell sorolni az internet-hozzáférést is. Ha 2050-ben az Egyesült Világkormány elfogadja, hogy adót kell szedni a Google-tól, az Amazontól, a Baidutól és a Tencenttől, és ebből biztosítani alaptámogatást minden ember számára a Földön – a dakkaiaknak éppúgy, mint a detroitieknek –, mit fognak meghatározni alapként?

Mi tartozik bele például az alapvető oktatásba? Csak az írás-olvasás vagy a számítógépes kódok megszerkesztése és a hegedülés is? Hat általános vagy a PhD-ig minden? Na és az egészségügy? Ha 2050-re az orvostudomány képes lesz lelassítani az öregedést, és jelentősen meghosszabbítani az emberi élet-tartamot, a bolygó mind a tízmilliárd lakosa számára elérhető lesz az újfajta kezelés, vagy csak egy maroknyi milliárdosnak? Ha a biotechnológia segítségével a szülők felfejleszthetnék a gyerekeiket, ez alapvető emberi szükségletnek számítana, vagy az emberiség két biológiai kasztra szakadna, és a gazdag szuperemberek az egyszerű, szegény *Homo sapiens*éit messze meghaladó képességekkel rendelkeznének?

Akárhogy is definiáljuk az „alapvető emberi szükséglet” fogalmát, ha egyszer mindenki számára ingyen biztosítottuk, attól kezdve ez magától értetődőnek számít majd, és vad társadalmi versengés és politikai harc alakul ki a nem alapvető luxuscikkek – mondjuk az önvezető autók, virtuálisvalóság-parkok-hoz való hozzáférés vagy a biotechnológiailag feljavított test – körül. Ha azonban a munkanélküli tömegek nem rendelkeznek vagyonnal, nehéz elképzelni, hogyan remélhetik, hogy szert tesznek efféle luxuscikkekre. A gazdagok (Tencent-igazgatók és Google-résztvényesek) és a szegények (az egyetemes alapjövedelemre utaltak) közötti szakadék tehát ennek következtében nemcsak szélesebbé, hanem egyenesen áthidalhatatlanná válna.

Így aztán, még ha valamilyen egyetemes támogatási rendszer 2050-re sokkal jobb egészségügyi ellátást és oktatást is biztosítana a szegényeknek, mint amilyet ma kapnak, ők még mindig rendkívül dühösek lennének a globális egyenlőtlenség és a társadalmi mobilitás lehetetlensége miatt. Úgy éreznék, hogy a rendszer ellenük van, a kormányok a leggazdagabbakat szolgálják, és mind az ő, mind a gyerekeik jövője még rosszabb lesz.⁴⁰

A *Homo sapiens* egyszerűen nem úgy van összerakva, hogy elégedett legyen. Az emberi boldogság nem annyira az objektív körülmények, mint inkább saját elvárásaink függvénye. Az elvárások azonban hajlamosak a körülményekhez idomulni, beleértve mások életkörülményeit is. Ha a dolgok javulnak, az elvárások az egekbe szöknek, és emiatt akár a körülmények drámai javulása esetén is ugyanolyan elégedetlenek maradhatunk, mint korábban. Ha az egyetemes alaptámogatás célja az átlagember objektív életkörülményeinek javítása 2050-ben, akkor jó esélye van a sikerre. De ha az, hogy elégedettebbé tegye az embereket és a társadalmat, akkor valószínűleg kudarcot fog vallani.

Ahhoz, hogy igazán elérje a célját, az egyetemes alaptámogatást értelmes tevékenységeknek kell kiegészíteniük, a sporttól a vallásig. Talán a leg-sikeresebb kísérletet arra, hogy miként éljünk elégedett életet a munka utáni világban, Izraelben végezték. Ott az ultraortodox zsidó férfiak mintegy ötven százaléka sohasem dolgozik. Életüket a szent szövegek tanulmányozásának és vallási szertartások végzésének szentelik. Ők és családjaik mégsem éheznek, részben azért, mert a feleségeiknek gyakran van munkája, részben pedig azért, mert a kormány igen nagyvonalú járadékkal és ingyenes szolgáltatásokkal biztosítja a számukra, hogy alapvető szükségleteik ki legyenek elégítve. Ez maga az egyetemes alaptámogatás, csak nem így hívják.⁴¹

Bár munkanélküliek, és sokan közülük szegények, a felmérések szerint ezeknek az ultraortodox zsidó férfiaknak a körében magasabb az elégedettség, mint az izraeli társadalom bármely más szegmensében. Ennek oka az erős közösségi kötelék, és az, hogy a szent szövegek tanulmányozása és a szertar-

tások elvégzése értelmet ad az életüknek. Egy szoba tele zsidó férfiakkal, akik a Talmudról beszélgetnek, több örömet ad és több gondolatot ébreszt, mint egy keményen dolgozó munkásokkal teli textilgyár. A globális elégedettségi felmérésekben Izrael általában az élmezőnyben szerepel, részben ezeknek a munkanélküli, szegény embereknek köszönhetően.⁴²

A nem hívó izraeliek panaszkodnak is, hogy az ultraortodoxok nem tesznek bele eleget a közösbe, és mások munkájából élnek. Gyakran érvelnek azzal is, hogy az ultraortodox életforma fenntarthatatlan, mivel az ilyen családokban átlagosan hét gyerek van.⁴³ Egy ponton túl az állam már nem lesz képes eltartani ennyi munkanélkülit, és az ultraortodoxoknak is dolgozniuk kell. De lehet, hogy éppen fordítva történik majd. Ahogy a robotok és az MI kiszorítják a munkaerőpiacról az embereket, előfordulhat, hogy az ultraortodox zsidók nem ősközületnek, hanem a jövő modelljének fognak számítani. Persze nem úgy érte, hogy mindenki ortodox zsidó lesz, és a *jesivába* megy a Talmudot tanulmányozni. Hanem úgy, hogy az értelem és a közösség keresése a munkánál nagyobb jelentőséget kap majd az emberek életében.

Ha sikerül az egyetemes biztonsági hálót erős közösségekkel és értelmes tevékenységekkel társítanunk, az, hogy a munkánkat elveszik az algoritmusok, akár áldásnak is bizonyulhat. Az azonban, hogy elveszítjük az irányítást az életünk fölött, sokkalta rémisztőbb lehetőség. A tömeges munkanélküliségnél is jobban kell aggódnunk amiatt, hogy a hatalom az emberekből az algoritmusok kezébe kerül, ami a liberális történetbe vetett maradék hitet is kiölné, és megnyitná az utat a digitális diktatúrák előtt.

3.

Szabadság

Big data szemmel tart

A liberális világszemlélet az emberi szabadságot jelöli meg első számú értéknek. Azt állítja, hogy minden hatalom végső forrása az egyének szabad akarata, amely érzéseikben, vágyaikban és döntéseikben fejeződik ki. A politikáról a liberalizmus úgy tartja, hogy a szavazó tudja, mi a legjobb. Így aztán demokratikus választásokat tart. A gazdaságról a liberalizmus úgy gondolkodik, hogy a vevőnek mindig igaza van. Ezért a szabad piac elvét követi. A magánélet terén a liberalizmus arra biztatja az embereket, hogy hallgassanak magukra, legyenek őszinték magukhoz, és a szívüket kövessék – egészen addig, amíg ezzel nem sértik mások szabadságjogait. Ezek az úgynevezett emberi jogok.

A nyugati politikai diskurzusban a „liberális” jelzőt manapság néha más, szűkebb értelemben is használják, azokra, akik bizonyos specifikus ügyeket támogatnak, mint például a melegházasságot, a fegyvertartás szigorítását vagy a nők szabad döntését arról, hogy megtartják-e a méhükben fejlődő magzatot. Csakhogy sok úgynevezett konzervatív politikus is a szélesebb értelemben vett liberális világnézetet vallja. Különösen az Egyesült Államokban kellene a republikánusoknak és a demokratáknak időnként felnézni a heves vitákból, és emlékeztetni magukat, hogy egyetértenek olyan alapvető dolgokban, mint a szabad választások, a független bíróság és az emberi jogok.

Különösen fontos emlékeznünk arra, hogy olyan jobboldali hősök, mint Ronald Reagan és Margaret Thatcher nemcsak a gazdasági szabadság, de az egyéni szabadságjogok bajnokai is voltak. Híres 1987-es interjújában Thatcher azt mondta: „Nincs olyan, hogy társadalom. Férfiak és nők alkotta eleven szövet van [...] és életünk minősége attól függ, hogy mennyire vagyunk képesek felelősséget vállalni önmagunkért.”⁴⁴

Thatcher örökösei a Konzervatív Pártban tökéletesen egyetértenek a munkáspártiakkal abban, hogy a politikai hatalom forrása a szavazók érzése,

döntése és szabad akarata. Ezért aztán amikor Nagy-Britanniának el kellett döntenie, hogy kilép-e az EU-ból, David Cameron miniszterelnök nem II. Erzsébet királynőt, a canterburyi érseket vagy az oxfordi és cambridge-i professzorokat kérte meg, hogy válasszanak. Nem is az országgyűlés tagjait. Hanem népszavazást írt ki, és minden egyes britnek feltette a kérdést: „Mit érez ezzel kapcsolatban?”

Ellene vethetnék ennek azt, hogy az emberektől inkább azt szokták megkérdezni, mit gondolnak, és nem azt, hogy mit érznek, de ez gyakori félreértelmezés. A népszavazások és választások nem a racionalitásról szólnak, hanem az érzelmekről. Ha a demokrácia a racionális döntéshozásról szólna, semmi értelme nem lenne mindenkinek egyenlő szavazati jogot vagy egyáltalán szavazati jogot adni. Bőséges bizonyíték van arra, hogy egyesek jóval értelmesebben és észszerűbben gondolkodnak másoknál, különösen, ha specifikus gazdasági vagy politikai kérdésekről van szó.⁴⁵ A Brexit-népszavazás után a kiváló biológus, Richard Dawkins kijelentette, hogy a brit társadalom túlnyomó többségét – őt magát is beleértve – nem lett volna szabad megszavaztatni erről a kérdéssről, mivel nem rendelkeznek a döntéshozáshoz szükséges közgazdaságtani és politikatudományi ismeretekkel: „Ennyi erővel arról is tarthatnánk népszavazást, hogy jól számolt-e Einstein, vagy megszavaztathatnánk egy repülőgép utasait, hogy melyik kifutópályára szálljon le a pilóta.”⁴⁶

De akár jó ez, akár nem, annyi biztos, hogy a népszavazás és választás nem arról, szól, hogy mit gondolunk, hanem arról, hogy mit érzünk. Érzések tekintetében pedig Einstein és Dawkins sem jobb, mint akárki más. A demokrácia feltételezi, hogy az érzések a titokzatos és alapvető fontosságú „szabad akaratot” tükrözik, és hogy ez a „szabad akarat” a hatalom végső forrása, valamint hogy, bár egyes emberek intelligensebbek másoknál, minden ember egyenlően szabad. Egy írástudatlan szobalány ugyanúgy rendelkezik szabad akarral, mint Einstein vagy Dawkins, így a választás napján az ő érzései – amelyeket a szavazata képvisel – ugyanannyit számítanak, mint bárki máséi.

Mi több, nemcsak a szavazókat, a vezetőket is az érzéseik vezérlik. A 2016-os Brexit-népszavazás előtt Boris Johnson és Michael Gove együtt vezették a kilépésért folytatott kampányt. Miután David Cameron lemondott, Gove kezdetben a miniszterelnöki címért induló Johnstont támogatta, de aztán az utolsó pillanatban alkalmatlannak nevezte őt a posztra, és bejelentette, hogy ő maga is indul a választáson. Gove húzását, amellyel tönkretette Johnson esélyeit, machiavellista politikai merényletként írták le.⁴⁷ Gove azonban az érzéseire hivatkozva védte meg magát: „Politikai pályám minden egyes lépése előtt fel-

tettem magamnak a kérdést: Mi a helyes? Mit súg szíved?”⁴⁸ Állítása szerint ezért harcolt a Brexitért, és ezért érezte kötelességének hátba szúrni korábbi szövetségesét és pályázni az alfahím-pozícióra. Ezt súgta neki a szíve.

Ez a szívre hallgatás lehet a liberális demokrácia Achilles-sarka. Ha ugyanis egyszer valaki (akár Pekingben, akár San Franciscóban) szert tesz az emberi szív technikai úton való manipulálásának képességére, a demokratikus politika érzelmi bábjátékba megy majd át.

Hallgass az algoritmusra!

Az egyén érzéseibe és szabad választásaiba vetett liberális hit se nem természetes, se nem különösebben ősi. Az emberek évezredek óta abban hittek, hogy a hatalom nem az emberi szívből, hanem isteni törvényekből fakad, így aztán Isten szavát kell szentként tisztelnünk, nem az emberi szabadságot. A hatalom forrása csupán az elmúlt néhány évszázad során került az égi istenségektől a hús-vér emberekhez.

Az emberektől pedig hamarosan át fog kerülni az algoritmusokhoz. Ahogy az isteni hatalmat legitimálták a vallási mítoszok, az emberit pedig a liberális elvek, úgy támaszthatja alá az előttünk álló technológiai forradalom a big data algoritmusainak hatalmát, és áshatja alá ugyanakkor magát az egyéni szabadság eszméjét is.

Ahogy az előző fejezetben már említettük, agyunk és testünk működésének tudományos vizsgálatából arra következtethetünk, hogy érzéseink nem valamiféle sajátosan emberi, spirituális minőségek, és nem tükröznek semmiféle „szabad akaratot”. Biokémiai mechanizmusok, s ilyeneket minden emlős és madár használ a túlélés és a szaporodás valószínűségének gyors kiszámítására. Ezek nem megérzéseken, ihleten vagy szabadságon, hanem számításokon alapulnak.

Amikor egy majom, egér vagy ember megpillant egy kígyót, azért támad fel benne a félelem, mert agyában neuronok milliói végeznek villámgyors számításokat a rendelkezésre álló adatok alapján, és arra az eredményre jutnak, hogy nagy az elhalálozás valószínűsége. A szexuális vonzalom érzése akkor alakul ki, amikor más biokémiai algoritmusok azt számolják ki, hogy egy közelben lévő másik egyéntől nagy eséllyel várhatjuk a sikeres párosodást, szociális kötődést vagy egyéb áhított célt. A morális érzéseket, mint a harag, a büntudat vagy a megbocsátás, olyan neurális mechanizmusok okozzák, amelyek a csoportos együttműködés lehetővé tételére fejlődtek ki. Ezeket a bio-

lógiai algoritmusokat több millió éves evolúció formálta. Ha valamely távoli ősrünk érzései tévedtek, az ezeket az érzéseket alakító gének nem öröklődtek tovább a következő nemzedékre. Az érzések tehát nem a racionalitás ellentétei, hanem éppen hogy az evolúciós racionalitás megtestesítői.

Általában azért nem ismerjük fel, hogy az érzések valójában számítások, mert a folyamat olyan gyorsan megy végbe, hogy jóval a tudatos észlelési küszöbünk alatt marad. Nem érezzük, ahogy a milliányi neuron az agyunkban a túlélés és a szaporodás valószínűségeit számítgatja, ezért tévesen azt hisszük, hogy a kígyóktól való félelmünk, párválasztási preferenciáink, vagy az Európai Unióról alkotott véleményünk mind valami titokzatos „szabad akarat” szüleményei.

Ám annak ellenére, hogy a liberalizmus téved, amikor azt állítja, érzéseink szabad akaratot tükröznek, a gyakorlatban az érzésekre hagyatkozás mindeddig bevált. Ugyanis, bár semmi mágikus vagy szabad nem volt az érzéseinkben, eddig nem létezett az univerzumban jobb módszer annak eldöntésére, hogy mit tanuljunk, kivel házasodjunk, és melyik pártra szavazzunk. Az én érzéseimet pedig semmiféle külső rendszer nem érthette meg nálam jobban. Még ha a spanyol inkvizíció vagy a szovjet KGB minden egyes nap minden egyes percében kémkedett is utánam, akkor sem rendelkeztek azzal a biológiai tudással és számítási kapacitással, amely szükséges lett volna ahhoz, hogy beavatkozzanak a vágyaimat és döntéseimet alakító biokémiai folyamatokba. Tehát a gyakorlatban nyugodtan állíthattam azt, hogy szabad akaratmal rendelkezem, mivel akaratomat leginkább a bensőmben dolgozó erők kölcsönhatásai formálták, amelyeket kívülről nem láthattott senki. Dédelgethettem azt az illúziót, hogy én ellenőrzöm a bennem lévő titkos arénát, mivel senki más nem érthette meg igazán, mi zajlik bennem, és miként hozom a döntéseimet.

Ennek megfelelően a liberalizmus helyesen tanácsolta az embereknek azt, hogy a szívükre hallgassanak, ne valami pap vagy pártkatona utasításaira. A számítógépes algoritmusok azonban hamarosan jobb tanácsokkal szolgálnak majd, mint az emberi érzések. Ahogy a spanyol inkvizíció és a KGB helyét átveszi a Google és a Baidu, a „szabad akarat” valószínűleg mítosszá válik majd, és a liberalizmus elveszíti gyakorlati előnyeit.

Jelenleg két óriási forradalom összefolyását éljük meg. Egyfelől biológusok fejtik meg az emberi test, különösen az agy és az érzések rejtelmét. Másfelől komputertudósok biztosítanak korábban soha nem látott adatfeldolgozási kapacitást a számunkra. Amikor a biotechnológia forradalma összeolvad az információs technológiával, abból olyan algoritmusok születnek majd, amelyek jobban megértik az érzéseimet, mint én magam, és a hatalom valószínűleg

átszáll majd az emberekről a számítógépekre. A szabad akarat illúziója szerte-foszlik, mivel napi rendszerességgel találkozom majd olyan intézményekkel, vállalatokkal és kormányhivatalokkal, amelyek képesek megérteni és manipulálni mindeneddig hozzáférhetetlen belső világomat.

A gyógyászat területén máris ez történik. Életünkben a fontos orvosi döntéseket nem az határozza meg, hogy mennyire érezzük jól vagy rosszul magunkat, és nem is orvosunk előrejelzései, hanem olyan komputerek számításai, amelyek nálunk sokkal jobban értik a testünket. Néhány évtizeden belül napi huszonnégy órában monitorozhatják egészségi állapotunkat olyan algoritmusok, amelyek folyamatosan kapják testünk biometrikus adatait. Már jóval azelőtt képesek lehetnek felfedezni az influenzát, az Alzheimer-kórt vagy a rákot, hogy mi bármit is éreznénk. Ezután pedig fizikumunkra, DNS-ünkre és személyiségünkre szabott kezeléseket, étrendet és életmódot fognak javasolni.

Az emberek minden idők legjobb egészségügyi ellátását fogják kapni, de éppen ezért valószínűleg folyton „betegek” lesznek. Merthogy valahol, valamivel mindig van valami baj a testben. Mindig lehet valamin javítani. A múltban tökéletesen egészségesnek éreztük magunkat, amíg nem fájt semmink, vagy nem tapasztaltunk olyan egyértelmű fogyatékossgot, mint például a sántikálás. 2050-re, hála a biometrikus szenzoroknak és a big data algoritmusainak, a betegségeket még azelőtt diagnosztizálni és kezelni fogják, hogy fájdalmat vagy működési zavart okoznának. Ennek következtében aztán mindig valamilyen „egészségügyi probléma” állapotában találjuk majd magunkat, és mindig egy algoritmus valamilyen javaslatát követjük majd. Ha pedig nem követjük, akkor esetleg érvénytelenné válik az egészségbiztosításunk, vagy kirúg a főnökünk – hiszen miért fizessen ő a mi csökönységünk miatt?

Egy dolog továbbra is dohányozni a dohányzás és a tüdőrák közötti összefüggést kimutató statisztikák ellenére. De egészen más dolog úgy tovább dohányozni, hogy egy biometrikus szenzor most talált tizenhét rákos sejtet a bal felső tüdőlebenyünkben. És ha a szenzorral ellenkezőnk is, mit fogunk tenni, ha továbbítja a figyelmeztetést a biztosítónknak, a főnökünknek vagy az anyáknak?

Kinek lesz ideje és energiája ennyi betegséggel foglalkozni? Valószínűleg majd utasíthatjuk az egészségügyi algoritmusunkat, hogy ezeknek a problémáknak a többségét oldja meg úgy, ahogy jónak látja. Leginkább csak értesítéseket fogunk kapni tőle az okostelefonunkra, mint például „17 db rákos sejt észlelve és elpusztítva”. A hipochonderek majd gondosan el is olvassák ezeket az értesítéseket, a legtöbbben azonban ugyanúgy tudomást sem fogunk venni róluk, mint a vírusirtó értesítéseiről a számítógépünkön.

A döntések drámája

Az, ami a gyógyászatban már meg is kezdődött, jó eséllyel egyre több és több területen fog felbukkanni. A kulcstalálmány mindehhez a biometrikus szenzor, amelyet az ember a testén vagy akár a testében is viselhet, és amely átalakítja a biológiai folyamatokat elektronikus információvá, amit a számítógép tárolni és elemezni képes. És elegendő biometrikus adat és számítási kapacitás birtokában külső rendszerek is meghekkkelhetik érzéseinket, vágyainkat és véleményünket. Mert pontosan tudni fogják, hogy kik vagyunk.

A legtöbb ember nem ismeri magát valami jól. Én huszonegy évesen, sok éves tagadást követően ébredtem rá, hogy meleg vagyok. És ez aligha kivételes eset. Számos meleg férfi egész tizenéves korában bizonytalan a szexualitását illetően. Most képzeljék el azt a helyzetet, amikor 2050-ben egy algoritmus pontosan meg tudja állapítani egy tinédzserről, hogy hol helyezkedik el a homo-hetero skálán (és azt is, hogy mennyire stabil vagy ingatag ez a pozíció). Mondjuk képeket vagy videókat mutat vonzó férfiokról és nőkről, és figyeli a szemmozgást, a vérnyomást és az agyi aktivitást, aztán öt percen belül kidob egy számot a Kinsey-skálán.⁴⁹ Egy ilyen algoritmus többévi frusztrációt megtakaríthatott volna nekem. Lehet, hogy ön személyesen nem akarna elvégezni egy ilyen tesztet, de képzelje el, hogy egy halálosan unalmas születésnapi buliban ücsörög a barátaival, és valaki bedobja az ötletet, hogy mindannyian teszteltessék le magukat az algoritmussal. Ön inkább elmenne?

Még ha ezt is tenné, vagy ha elrejtőzne önmaga és a barátai elől, az Amazon, az Alibaba vagy a titkosrendőrség elől akkor sem tudna. Ahogy szörföl a világhálón, nézi a YouTube-ot, és olvasgatja a közösségi oldalakat, az algoritmusok titokban megfigyelik majd önt, és megmondják a Coca-Colának, hogy ha szénsavas üdítőt akar önnek eladni, akkor inkább a félpucér fiú, mint a lány fotójával próbálkozzon. Lehet, hogy ön nem is fog tudni róla. De ők igen, és az ilyen információ milliárdokat fog érni.

Aztán persze az is lehet, hogy az egész teljesen nyíltan történik majd, és az emberek boldogan osztják meg az adataikat annak érdekében, hogy jobb ajánlatokat kapjanak – és végül a döntéseket is az algoritmus hozza meg helyettük. Egyszerű dolgokkal kezdődhet, például annak eldöntésével, hogy melyik filmet nézzük meg. Amikor egy laza estén leülünk a barátainkkal a tévé elé, először is el kell döntenünk, mit nézzünk. Ötven éve még nem válogathattunk volna, de ma – a „video-on-demand” szolgáltatások elterjedésével – több ezer lehetőség kínálkozik. Nehéz lehet egyezségre jutni, mert előfordulhat, hogy míg mi a tudományos-fantasztikus thrillereket kedveljük, egyik barátunk a romantikus komédiákra, egy másik pedig a francia művészfilmekre szavaz.

Végül kompromisszumképpen megnézünk egy közepes, B kategóriás filmet, ami mindannyiunknak csalódást okoz.

Egy algoritmus ebben is segíthet. Mindannyian megadhatjuk neki, milyen filmek tetszettek nekünk korábban, az algoritmus pedig óriási statisztikai adatbázisa segítségével meg fogja találni a tökéletes választást. Sajnos egy ilyen kezdetleges algoritmust könnyű félrevezetni, mivel az önbevallás nagyon megbízhatatlan eszköz az ember valódi preferenciáinak kiderítésére. Gyakran előfordul, hogy sokan dicsérnek egy filmet, ezért úgy érezzük, nekünk is látnunk kell, aztán a közepénél elalszunk, de nem akarunk primitívnek tűnni, ezért mindenkinek azt meséljük, hogy milyen csodálatos élmény volt.⁵⁰

Az ilyen problémák azonban megoldhatók, ha megengedjük, hogy az algoritmus ne kétes önbevallásunkra hagyatkozzon, hanem valós időben adatokat gyűjtsön rólunk, amikor valóban filmet nézünk. Így tudná példának okáért azt, hogy melyik filmet néztük végig, és melyiket hagytuk félbe. Tőle szétkülönböztethetjük a világban, hogy mennyire jó film az *Elfújta a szél*, az algoritmus tudni fogja, hogy még sosem bírtuk fél óránál tovább nézni, és egyszer sem láttuk az égő Atlantát.

Az algoritmus azonban ennél többre is képes. Mérnökök jelenleg egy olyan szoftveren dolgoznak, amely a szem és az arcizmok mozgása alapján képes felismerni az ember érzelmeit.⁵¹ Csak egy jó kamera kell a televízióhoz, és egy ilyen algoritmus tudni fogja, mely jelenetek neveltettek, és melyek rikkantak meg, vagy éppen melyek untattak. Kapcsoljuk össze ezt az algoritmust biometrikus szenzorokkal is, és azt is tudni fogja, milyen hatással volt egy-egy képkocka a pulzusunkra, a vérnyomásunkra vagy az agytevékenységünkre. Ha például megnézzük Tarantino *Ponyvaregényét*, az algoritmus feljegyezheti teszem azt, hogy a nemierőszak-jelenetnél szinte észrevehetetlen szexuális izgalom fogott el, hogy amikor Vincent véletlenül arcon lőtte Marvint, büntudatot éreztünk nevetés közben, és hogy nem értettük a Big Kahuna Burgeres viccet – de azért neveltünk, nehogy hülyének tűnjünk. Amikor erőltetetten nevetünk, más agyi áramkörök és izmok lépnek működésbe, mint amikor valóban viccesnek találunk valamit. Az emberek általában észre sem veszik a különbséget. De egy biometrikus szenzor észrevenné.⁵²

A *televízió* szó a görög *tele* (messze) és a latin *visio* (látás) szavakból származik. Eredetileg olyan eszköznek készült, amely lehetővé teszi a számunkra, hogy messzire lássunk. Hamarosan azonban arra is jó lesz, hogy messziről látszódjunk. Ahogy azt George Orwell elképzelte az 1984-ben, a tévé is nézni fog minket, miközben mi nézzük. Miután végignéztük Tarantino teljes életművét, lehet, hogy a nagy részére nem is emlékszünk. De a Netflix, az Amazon vagy az, akié a tévéalgoritmus, pontosan ismerni fogja a személyiségtypusunkat,

és tudja majd, hogyan hasson ránk érzelmileg. Az ilyen adatok alapján aztán háttorzzongató precizitással lesz majd képes filmet választani nekünk, de akár a legfontosabb döntéseket is meg tudja hozni helyettünk: például hogy mit tanuljunk, hol dolgozzunk, és kivel házasodjunk.

Persze az Amazonnak sem lesz mindig igaza. Ez lehetetlen. Az algoritmusok újra és újra tévedni fognak az elégtelen mennyiségű adat, a hibás programozás, a zavaros célmegjelölés vagy az élet kaotikus természete miatt.⁵³ De az Amazonnak nem is kell tökéletesnek lennie. Csak átlagban jobbnak, mint mi emberek. Ez pedig nem valami nehéz, mivel a legtöbb ember nem ismeri jól magát, és sokan rettenetes hibákat követnek el a legfontosabb döntések meghozásakor. Az embereknek az algoritmusoknál jóval több gondot okoz a túl kevés adat, a hibás (genetikai vagy kulturális) programozás, a zavaros célmegjelölés vagy az élet káosza.

Felsorolhatnánk itt az algoritmusokat akadályozó problémákat, és következtethetnénk arra, hogy az emberek sosem fognak bízni bennük. De ez kicsit olyan lenne, mintha a demokrácia hátulütőit sorolnánk fel, majd kijelentenénk, hogy épeszű ember sosem támogatna ilyen rendszert. Winston Churchill híres mondása szerint a demokrácia a legrosszabb politikai rendszer a világon, kivéve az összes többi. Helyesen vagy tévesen, de az emberek a big data algoritmusait illetően is erre lyukadhatnak ki: van velük gond, de nem tudunk jobb alternatívát.

Ahogy a tudósok egyre jobban értik majd az emberi döntések meghozásának menetét, valószínűleg úgy erősödik a kísértés, hogy algoritmusokra támaszkodjunk. Az emberi döntéshozás meghekkelésével nemcsak az algoritmusok válnak egyre megbízhatóbbá, hanem az emberi érzelmek is egyre megbízhatatlanabbá. Ugyanis ahogy a kormányok és vállalatok is egyre sikeresebben hekkelik meg az emberi operációs rendszert, a precíziós manipuláció, reklám és propaganda valóságos áradatának leszünk kitéve. Véleményünket és érzelmeinket olyan egyszerű lesz manipulálni, hogy kénytelenek leszünk az algoritmusokra hagyatkozni, ugyanúgy, ahogy a szédülő pilóta is kénytelen figyelmen kívül hagyni, amit az érzékei mondanak neki, és megbízni a műszerekben.

Lehet, hogy lesznek olyan országok és helyzetek, amelyekben az emberek nem választhatnak, hanem muszáj lesz alávetniük magukat az algoritmus döntéseinek. De az algoritmusok hatalmat szereznek az állítólagosan szabad társadalmakban is, mivel tapasztalatból megtanuljuk, hogy egyre több és több mindenben hallgassunk rájuk, és fokozatosan el fogjuk veszíteni azt a képességünket, hogy magunk hozzuk meg a döntéseinket. Gondoljuk csak el, hogy mindössze két évtized alatt milliárdok bízták rá a Google keresőalgoritmusára az egyik legfontosabb feladatot: a releváns és megbízható információ keresé-

sét. Mi magunk már nem keresünk információt. Csak guglizunk. És ahogy egyre jobban bízunk a Google válaszaiban, úgy enyészik el lassanként az a képességünk, hogy magunk keressünk információt. Az „igazságot” már ma is a Google-keresésre legelől kiadott találatok határozzák meg.⁵⁴

Ugyanez történik fizikai képességeinkkel, például a térbeli tájékozódással. Az emberek a Google-t kérik meg, hogy kalauzolja őket. Mikor kereszteződéshez érnek, a megérzésük azt súgja: „balra”, a Google Térkép azonban azt mondja: „jobbra”. Először a megérzésükre hallgatnak, balra fordulnak, dugóba kerülnek, és lekésnek egy fontos találkozót. Legközelebb már megfogadják a Google tanácsát, jobbra fordulnak, és időben odaérnek. Tapasztalatból megtanulják, hogy bízzanak a Google-ben. Egy-két éven belül már vakon követik azt, amit a Google Térkép mond, és ha az okostelefonjuk elromlik vagy lemerül, teljesen tanácstalanok lesznek. 2012-ben három japán turista kocsikázni indult egy kis ausztrál szigeten, aminek az lett a vége, hogy egyenesen belehajtottak a Csendes-óceánba. A sofőr, a huszonegy éves Noda Juzu később azt mondta, hogy ő csak a GPS utasításait követte, ami „azt mondta, hogy ott le lehet hajtani. Folyton azt mondogatta, hogy ki fog vinni minket egy útra. Aztán elakadtunk.”⁵⁵ Másokkal is előfordult, hogy belehajtottak egy tóba, vagy lezuhantak egy lebontott hídról, állítólag azért, mert a GPS-re hallgattak.⁵⁶ A tájékozódás képessége olyan, mint egy izom: ha nem használjuk, elsorvad.⁵⁷ Ugyanez igaz például a pár- vagy a szakmaválasztás képességére is.

Minden évben több millió fiatalnak kell eldöntenie, hogy mit tanuljon az egyetemen. Ez nagyon fontos és egyben nagyon nehéz döntés. Egyaránt nyomást gyakorolnak ránk a szüleink, barátaink és tanáraink, akik mind különböző érdeklődési körrel és értékrenddel bírnak. Aztán ott vannak a saját féltreimeink és ábrándjaink. Ítéletünket hollywoodi sikerfilmek, ponyvaregények és kifinomult reklámkampányok torzítják el. Már csak azért is különösen nehéz döntést hozni, mert nem tudjuk, mi kell ahhoz, hogy egy-egy szakmában sikeresek legyünk, és a saját erősségeinkről és gyengeségeinkről sem feltétlenül reális a képünk. Mitől lesz sikeres egy ügyvéd? Hogyan teljesítek nyomás alatt? Jól tudok csapatban dolgozni?

Lehet, hogy egy diák azért megy például jogi egyetemre, mert pontatlanul méri fel a saját képességeit, és még inkább torz képe van arról, hogy pontosan miből áll az ügyvédi munka (mert nem csak drámai beszédekből, és abból, hogy „tiltakozom, bíró úr!”). A barátnője pedig esetleg gyerekkori álmát szeretné beteljesíteni, és profi balett-táncosnak tanul, bár nem rendelkezik a szükséges csontozattal és fegyelemmel. Évekkel később mindketten mélyen megbánják a döntésüket. De lehet, hogy a jövőben ezt a döntést is a Google-ra bízhatjuk. A Google majd megmondja nekem, hogy a jogi egyetemen vagy a

táncművészeti főiskolán csak az időmet vesztegetném, viszont kiváló (és boldog) pszichológus vagy vízvezeték-szerelő válna belőlem.⁵⁸

Ha eljutunk oda, hogy az MI jobb pályaválasztási és talán kapcsolati döntéseket is hoz, mint mi, meg kell változtatnunk az emberiségről és az életéről alkotott fogalmunkat. Az emberek megszokták, hogy úgy gondoljanak az életre, mint a döntések drámájára. A liberális demokrácia és a szabadpiaci kapitalizmus önálló cselekvőnek látja az egyént, aki egyfolytában döntéseket hoz a világot illetően. A műalkotások is – legyenek azok Shakespeare színdarabjai, Jane Austen regényei vagy ócska hollywoodi komédiák – rendszerint akörül forognak, hogy a főszereplőnek meg kell hoznia valamilyen nagyon fontos döntést. Lenni vagy nem lenni? A feleségemre hallgatni, és megölni Duncan királyt, vagy a lelkiismeretemre, és életben hagyni? Mr. Collinshoz vagy Mr. Darcyhoz menni feleségül? A keresztény és a muszlim teológia egyaránt a döntéshozás drámájára fókuszál, azt állítva, hogy az örök üdvösség vagy az örök kárhozát függ a helyes döntéstől.

Mi lesz ezzel az életszemlélettel, ha egyre inkább az MI-re bízunk a döntéseket? Ma a Netflixre bízunk, hogy milyen filmet nézzünk, és a Google Térképre, hogy jobbra vagy balra forduljunk. De ha már azt is az MI-től várjuk majd, hogy eldöntse, mit tanuljunk, hol dolgozzunk és kivel házasodjunk, az élet nem lesz többé a döntések drámája. A demokratikus választásoknak és a szabad piacnak sem lesz már sok értelme. Ahogy a legtöbb vallásnak és műalkotásnak sem. Képzeli csak el, ahogy Anna Karenina előhúzza az okostelefonját, és a Facebook algoritmusától kérdezi meg, hogy maradjon-e Karenin felesége, vagy szökjön meg a délceg Vronszkij gróffal. Vagy képzeljük el a kedvenc Shakespeare-darabunkat úgy, hogy minden fontos döntést a Google algoritmus hoz meg benne. Hamlet és Macbeth sokkal kényelmesebb életet élne, de pontosan milyen élet volna az? Vannak modelljeink ahhoz, hogy hogyan kell egy ilyen életet értelmesen élni?

Ha a hatalom átkerül az emberektől az algoritmusokhoz, többé nem úgy fogjuk látni a világot, mint önálló, a helyes döntések meghozásán fáradozó egyének játszóterét. Inkább az egész univerzumot adatfolyamként fogjuk érzékelni, az organizmusokat benne alig látjuk majd többnek biokémiai algoritmusoknál, és abban fogunk hinni, hogy az emberiség kozmikus küldetése, hogy létrehozzon egy mindent magába foglaló adatfeldolgozó rendszert – majd maga is beleolvadjon. Már ma is kezdünk apró chipékké válni egy óriási adatfeldolgozó rendszerben, amelyet senki sem ért meg igazán. Mindennap számtalan bitnyi adatot fogadok be e-mailek, Twitter-bejegyzések és cikkek képeiben; feldolgozom az adatokat; majd új adatcsomagokat közvetítek újabb e-mailek, bejegyzések és cikkek formájában. Nem tudom ponto-

san, hol illeszkedem bele a dolgok nagy rendszerébe, és hogyan kapcsolódnak össze az én adatbitjeim azokkal, amelyeket több milliárd másik ember és számítógép állít elő. És nem is érek rá megtudni, mert válaszolnom kell egy csomó e-mailre.

A filozofáló autó

Gyakran felvetődik az az érv, hogy az algoritmusok sosem lesznek képesek fontos döntéseket hozni helyettünk, a fontos döntéseknek ugyanis általában etikai vetülete is van, márpedig az algoritmusok nem értik az etikát. Csakhogy semmi okunk nincs feltételezni, hogy ne lennének képesek ezen a téren is akár túlteljesíteni az átlagembert. Már most is, ahogy az okostelefonok és önvezető autók átvesznek olyan döntéseket, amelyek korábban emberi monopóliumnak számítottak, kezdenek olyan etikai problémákkal birkózni, amelyek az embereket már évezredek óta kísértik.

Tegyük fel például, hogy két kisgyerek az elgurult labdáját kergetve kilép egy önvezető autó elé. Az autót vezérlő algoritmus villámgyorsan kiszámítja, hogy csak úgy tudja kikerülni őket, ha átmegy a másik sávba, kockáztatva ezzel, hogy összeütközik egy szembejövő teherautóval. Azt is kiszámolja, hogy ebben az esetben az autó tulajdonosa – aki félig alszik a hátsó ülésen – 70 százalékos valószínűséggel meghal. Mit tegyen az algoritmus?⁵⁹

A filozófusok évezredek óta vitatkoznak már az ilyen villamosdilemmákon (azért nevezték el időközben villamosdilemmának, mert a modern filozófiai viták tankönyvi példájában egy elszabadult villamoskocsi szerepel, nem pedig önvezető autó).⁶⁰ Ezeknek a vitáknak egészen mostanáig zavarba ejtően csekély hatása volt a tényleges viselkedésre, mivel az ember krízishelyzetben hajlamos megfelelni filozófiai nézeteiről, és inkább az érzelmeit és ösztöneit követve cselekszik.

A társadalomtudományok történetének egyik legaljasabb kísérletét 1970 decemberében végezték a Princetoni Teológiai Szeminárium hallgatóin, akik presbiteriánus lelkészeknek tanultak. Minden hallgatót megkértek, hogy siesen el egy távoli előadóterembe, és ott tartson beszédet az irgalmas szamaritanusról szóló példázatról, ami arról szól, hogy egy Jeruzsálemből Jerikóba tartó zsidót rablók támadtak meg, kifosztották, megverték, és otthagyták az út szélén meghalni. Egy idő múlva arra járt egy pap, majd egy lévita, de egyikük sem törődött a földön fekvő emberrel. Egy szamaritanus – a zsidók által mélységesen megvetett szekta tagja – azonban megállt, amikor megpillantotta,

ellátta őt, és ezzel megmentette az életét. A történet tanulsága, hogy az ember érdemeit a tettei, nem pedig a vallási meggyőződése alapján kell megítélni.

A buzgó ifjú szeminaristák hanyatt-homlok rohantak az előadóterembe, azon törve a fejüket, hogyan magyarázhatnák el legjobban a példabeszéd tanulságát. A kísérlet vezetői azonban elhelyeztek az útjukban egy szakadt ruházatú embert, aki lehorgasztott fejjel, a szemét lehunyva ült egy kapualjban. Ahogy a gyanútlan szeminarista elsietett mellette, az „áldozat” köhögött, és szánalmasan nyöszörögni kezdett. A legtöbb hallgató nemhogy nem próbált meg segíteni neki, de még csak meg sem állt megkérdezni, mi baja. Az érzelmi stressz, amelyet az okozott, hogy sietniük kellett az előadóterembe, felülírta morális kötelességüket, hogy segítsenek egy bajba jutott idegenen.⁶¹

Az emberi érzelmek számtalan más esetben is ugyanígy felülírják a filozófiai elméleteket. Emiatt az egész etika- és filozófiatörténet csodálatos eszmék és nem igazán eszményi viselkedések meglehetősen lehangoló meséje. Hány keresztény tartja tényleg oda a másik orcáját is, hány buddhista emelkedik valóban felül önös vágyain, és hány zsidó szereti valóban úgy a felebarátját, mint önmagát? A természetes kiválasztódás ilyenre formálta a *Homo sapiens*. Ahogy minden emlős, a *Homo sapiens* is arra használja az érzelmeket, hogy gyorsan tudjon dönteni élet-halál kérdésekben. Haragunkat, félelmünket és vágyunkat milliónyi ősünktől örököltük, akik valamennyien átmentek a természetes kiválasztódás szigorú minőség-ellenőrzési próbáin.

Sajnos ami egymillió éve az afrikai szavannán megfelelően szolgált a túlélést és a fajfenntartást, nem feltétlenül számít felelős viselkedésnek a 21. századi autóutakon. A figyelmetlen, dühös vagy ideges sofőrök miatt évente több mint egymillió ember hal meg közlekedési balesetben. Elküldhetjük akár az összes filozófusunkat, prófétánkat és papunkat, hogy prédikáljon az erkölcsről ezeknek a sofőröknek, az utakon akkor is átveszik az irányítást az emlős-érzelmek és a szavannai ösztönök. Ezért aztán a rohanó szeminaristák nem törődnek a bajba jutott idegenekkel, és krízishelyzetben az autósok elütik a figyelmetlen gyalogosokat.

Ez az eltérés a szeminárium és az utca között az etika egyik legnagyobb gyakorlati problémája. Ülhet Immanuel Kant, John Stuart Mill vagy John Rawls a kényelmes egyetemi előadóteremben, és tárgyalhat etikai problémákat naphosszat, de vajon alkalmazni fogják a következtetéseiket a sofőrök, akiknek stresszhelyzetben a másodperc töredéke alatt kell dönteniük? Talán Michael Schumacher – a Forma-1-es világbajnok, akit egyesek minden idők legjobb sofőrjeként magasztalnak – képes lett volna filozófián gondolkodni egy száguldó autót vezetve; a legtöbben azonban nem vagyunk Schumacherek.

A számítógépes algoritmusokat ellenben nem a természetes kiválasztódás formálta, és nincsenek sem érzelmeik, sem ösztöneik. Így aztán krízishelyzetben sokkal inkább képesek etikai vezérelveket követni, mint az emberek – amennyiben mi képesek leszünk az etikát precíz számokba és statisztikákba kódolni. Ha megtaníttuk Kantot, Millt és Rawlst programozni, ők gondosan beprogramozhatják az önvezető autót a kényelmes laborban, és biztosak lehetnek benne, hogy az az úton is be fogja tartani a parancsolataikat. Így aztán minden autót egy Michael Schumacherbe oltott Immanuel Kant vezet majd.

Ha beprogramozunk egy önvezető autót arra, hogy álljon meg segíteni a bajba jutott idegeneknek, akkor ha törik, ha szakad, meg fog állni (hacsak be nem iktatunk a programkódba egy kivételi záradékot törés vagy szakadás esetére). Ha arra programozzuk be, hogy térjen át a másik sávba, ha ez kell ahhoz, hogy megmentse az elé tévedő gyerekek életét, mérget vehetünk rá, hogy ezt is fogja csinálni. Ez pedig azt jelenti, hogy amikor a Toyota vagy a Tesla önvezető autót tervez, egy elméleti erkölcsfilozófiai problémát gyakorlati mérnöki problémává fognak átalakítani.

Egészen biztos, hogy a filozófiai algoritmusok sosem lesznek teljesen tökéletesek. Továbbra is történnek majd hibák, amelyek sérüléseket, haláleseteket és rendkívül bonyolult pereket fognak eredményezni. (Lehet, hogy a történelem során először beperelhetünk egy filozófust az elméleteiből fakadó szerencsétlen események miatt, mivel a történelem során először bizonyítható lesz a közvetlen összefüggés egy-egy filozófiai eszme és a valóságban bekövetkező történések között.) Az algoritmusoknak azonban nem is kell tökéletesnek lenniük, hogy átvegyék az irányítást az emberektől. Elég, hogyha náluk jobbak, ami nem túl magas elvárás, ha azt nézzük, hogy az emberi sofőrök évente egymillió áldozatot szednek. És végül is önök mit szeretnének? Ha az önök mellett haladó járművet egy részeg tinédzser vezetné, vagy ha a Schumacher–Kant csapat?⁶²

Ugyanez a logika nemcsak a vezetésre, hanem számos más szituációra is igaz. Vegyük például az álláskeresést. A 21. században egyre inkább az algoritmusok fogják eldönteni, felvegyenek-e valakit egy adott állásba. Azt nem bízhatjuk egy gépre, hogy felállítsa a megfelelő etikai sztenderdeket – ez továbbra is az emberek dolga marad. Attól kezdve azonban, hogy meghatároztuk a munkaerőpiac etikai sztenderdjeit – például hogy nem szabad a feketéket vagy a nőket hátrányosan megkülönböztetni –, azok alkalmazását és fenntartását már sokkal inkább rábízhatjuk az algoritmusokra, mint az emberekre.⁶³

Persze egy emberi igazgató is tisztában lehet azzal, és egyet is érthet vele, hogy nem etikus a feketéket és a nőket hátrányosan megkülönböztetni, mégis előfordulhat, hogy ha egy fekete nő jelentkezik egy állásra, akaratlanul mégis diszkriminálja őt, és nem veszi fel. Ha egy számítógépre bízunk, hogy értékelje

a jelentkezéseket, és azt úgy programozzuk be, hogy hagyja figyelmen kívül a jelentkezők rasszát és nemét, biztosak lehetünk benne, hogy figyelmen kívül is hagyja őket, mivel a számítógépeknek nincsen tudattalanja. Persze nem lesz egyszerű egy állásjelentkezőket kiértékelő szoftvert írni, és mindig fennáll majd a veszély, hogy a programozók tudattalan előítéletei kerülnek bele valahogyan.⁶⁴ De ha felfedezzük a hibát, valószínűleg egyszerűbb lesz a programot kijavítani, mint az emberekből kigyomlálni a rasszizmust és a nőgyűlöletet.

Láttuk, hogy a mesterséges intelligencia térnyerése kiszoríthatja a munkaerőpiacról a legtöbb embert, beleértve a sofőröket és a közlekedési rendőröket is (ha a rendetlenkedő emberek helyét engedelmes algoritmusok veszik át, a közlekedésrendészet feleslegessé válik). A filozófusok előtt azonban új távlatok nyílhatnak majd, mivel a képességeikre – amelyek eddig nemigen bírtak piaci értékkel – hirtelen nagyon nagy szükség lehet. Ha tehát valaki olyasmit akar tanulni, ami a jövőben jó állást garantál neki, nem biztos, hogy rossz lóra tesz a filozófiával.

Persze a filozófusok csak nagyon ritkán értenek egyet a helyes cselekvést illetően. Kevés villamosdilemmát sikerült kielégítően megoldaniuk, és a konzekvencialista (egy cselekedet helyességét a következményei alapján megítélő) gondolkodók, mint John Stuart Mill, nincsenek egy véleményen a deontologikus (a cselekedetek helyességét abszolút szabályok alapján megítélő) gondolkodókkal, mint például Immanuel Kant. Tényleg bele kell keverednie az ilyen bonyodalmas vitákba a Teslának, ha autót akar gyártani?

Nos, a Tesla valószínűleg a piacra hagyja majd a döntést. Kétféle önvezető modellt fog gyártani: lesz Tesla Altruist és Tesla Egoist. Az altruista modell vész helyzetben feláldozza tulajdonosát a nagyobb jó érdekében, míg az egoista minden tőle telhetőt megtesz, hogy megmentse őt, még akkor is, ha ez azzal jár, hogy megöl két gyereket. A vásárlók azt az autót vehetik meg, amelyik jobban illik filozófiai nézeteikhez. Ha többen vesznek Tesla Egoistot, arról nem a Tesla tehet. Elvégre a vevőnek mindig igaza van.

Ez nem csak valami vicc. Egy 2015-ös úttörő felmérés során az embereknek felvázoltak egy hipotetikus esetet, amelyben az a veszély fenyeget, hogy egy önvezető autó gyalogosokat üt el. A legtöbben azt mondták, hogy ilyen esetben az autónak a tulajdonosa élete árán is meg kell mentenie a gyalogosokat. Amikor azonban arról kérdezték őket, hogy ők maguk vásárolnának-e olyan autót, amely arra van programozva, hogy szükség esetén feláldozza tulajdonosát a nagyobb jó érdekében, a legtöbben nemet mondtak. Amikor már róluk volt szó, inkább a Tesla Egoist mellett voksoltak.⁶⁵

Képzeld el a helyzetet: új autót vettünk, de mielőtt elkezdhetnénk használni, meg kell nyitnunk a „Beállítások” menüt, és kipipálni egyet egy csomó

négyszert közül. Amennyiben baleset történik, azt szeretnénk, hogy autónk feláldozzon minket – vagy hogy megölje a másik járműben utazó családot? Meg akarunk hozni egyáltalán egy ilyen döntést? Képzeli csak el azt a vitát, amit a házastársukkal folytatnak arról, hogy melyik lehetőséget válasszák.

Akkor tehát lépjen közbe az állam, szabályozza a piacot, és fektessen le egy minden önvezető autóra vonatkozó etikai szabályzatot? Egyes törvényhozókat biztosan izgatná a lehetőség, hogy végre olyan törvényeket hozzanak, amelyek mindig betű szerint be lesznek tartva. Másokat viszont megriasztana ez a példa nélkül álló totális felelősség. Hiszen a törvényi szabályozások az egész történelem során biankó csekket jelentettek a törvényhozók előítéletei, hibái és túlzásai számára. Óriási szerencse volt, hogy a homoszexualitás és istenkáromlás elleni törvényeket csak részben tartatták be. Akarunk olyan rendszerben élni, ahol esendő politikusok döntései ugyanolyan kérlelhetetlen törvényszerűségek lesznek, mint a gravitáció?

Digitális diktatúrák

Az emberek gyakran azért félnek az MI-től, mert nem bíznak abban, hogy engedelmes marad. Túl sok sci-fit láttunk emberi gazdáik ellen fellázadó, ámokfutásba és mérsárlásba kezdő robotokról. Pedig a valódi probléma a robotokkal éppen ennek az ellenkezője! Pontosan azért kellene félnünk tőlük, mert mindig engedelmeskednek a gazdáiknak, és sohasem láznak fel.

Persze a vak engedelmességgel egészen addig nincsen semmi baj, amíg a robotok jóakarátú gazdákat szolgálnak. Még a gyilkos harci robotok bevetése is biztosíthatja azt, hogy a csatatereken, a történelem során először, ténylegesen betartsák a hadviselés szabályait. Az emberi katonákat ugyanis érzelmeik időnként arra ragadtatják, hogy a háborús törvényeket megsértve gyilkoljanak, fosztogassanak és erőszakoskodjanak. Az „érzelem” szóról rendszerint a szenvedély, a szerelem és az empátia jut az eszünkbe, de háború idején gyakran olyan érzelmek veszik át az irányítást, mint a félelem, a gyűlölet és a kegyetlenség. Mivel a robotoknak nincsenek érzelmeik, bízhatunk abban, hogy betű szerint be fogják tartani a szabályokat, és sohasem ragadja el őket a félelmük vagy a gyűlöletük.⁶⁶

1968. március 16-án egy századnyi amerikai katona gyilkos őrjöngésbe kezdett a dél-vietnami Mỹ Lai faluban, és mintegy 400 civillel végzett. Ezt a háborús büntettet önkényesen követték el olyan emberek, akik már hónapok óta gerillák ellen harcoltak a dzsungelben. Semmilyen stratégiai célt nem

szolgált, és ellentétes volt mind a törvényekkel, mind az USA katonai irányelveivel. Az egész szörnyűség az emberi érzelmek hibájából következett.⁶⁷ Ha az USA gyilkos robotokat vet be Vietnamban, a Mỹ Lai-i vérengzésre sosem került volna sor.

Mielőtt azonban rohannánk gyilkos robotokat kifejleszteni és bevetni, emlékeztetnünk kell magunkat arra, hogy a robotok mindig a programozásukat tükrözik és nagyítják fel. Ha a programkód visszafogott és jóakarátú, a robotok valószínűleg óriási haladást jelentenek majd az átlagos emberi katonához képest. Hogyha viszont kegyetlen és erőszakos, az katasztrofális következményekkel jár majd. A robotok esetében az igazi problémát nem az ő mesterséges intelligenciájuk jelenti, hanem emberi gazdáik természetes ostobasága és kegyetlensége.

1995 júliusában boszniai szerb katonák több mint 8000 muszlim bosnyákot végeztek ki Srebrenica városának közelében. Az indulatból elkövetett Mỹ Lai-i vérengzéssel ellentétben a srebrenicai hosszú időn át tartó, szervezett művelet volt, amely azt a boszniai szerb törekvést tükrözte, hogy „megtisztítsák” Boszniát a muszlimoktól.⁶⁸ Ha a boszniai szerbeknek 1995-ben gyilkos robotjaik vannak, az erőszak valószínűleg nem enyhébb, hanem még súlyosabb lett volna. Egy robot egy pillanatig sem habozott volna végrehajtani a kapott parancsot, és egyetlen muszlim gyermek legyilkolásában sem akadályozta volna meg az együttérzés, az undor vagy a letargia.

Egy gyilkos robotokkal felfegyverzett kegyetlen diktátornak sosem kell attól félnie, hogy a katonái ellene fordulnak, akármilyen szívtelenek vagy esztelenek legyenek is a parancsai. Egy robothadsereg valószínűleg csírájában fojtotta volna el az 1789-es francia forradalmat, és ha 2011-ben Hoszni Mubaraknak robothadserege lett volna, nyugodtan ráereszthette volna a lakosságra, és nem kellett volna attól félnie, hogy átpártolnak hozzájuk. Ugyanígy egy robothadsereggel rendelkező imperialista kormány viselhet népszerűtlen háborúkat, és közben nem kell attól félnie, hogy a katonái elveszítik a motivációjukat, vagy a családtagjaik tüntetni kezdenek. Ha az USA gyilkos robotokat vet be Vietnamban, azzal a Mỹ Lai-i vérengzésnek elejét vette volna, maga a háború azonban évekkel tovább húzódott volna, mert az amerikai kormánynak nem kellett volna aggódnia a demoralizált katonák, a háborúellenes tömegtüntetések vagy a „Veterán Robotok a Háború Ellen” mozgalom miatt (az amerikaiak egy része persze tiltakozott volna, de a besorozástól való félelem, a személyesen elkövetett atrocitások emléke vagy egy családtag elvesztésének fájdalma nélkül sem a tiltakozók száma, sem az eltökéltsége nem lett volna akkora).⁶⁹

Ezek a problémák az önvezető autókra nem vonatkoznak, mivel egyetlen autógyártó sem programozná a járműveit arra, hogy embereket vegyenek

célba, és öljenek meg. Az önvezérlő fegyverrendszerek azonban valóságos katasztrófával fenyegetnek, mivel túlságosan sok kormány hajlamos az etikátlanságra, sőt a kifejezett gonoszságra.

És a veszély nem korlátozódik a gyilkos gépezetekre. A megfigyelőrendszerek ugyanilyen kockázatot jelenthetnek. Egy jóakarátú kormány kezében egy erős megfigyelőrendszer a legjobb dolog, ami az emberekkel történhet. Ugyanezek az algoritmusok azonban egy jövőbeli Nagy Testvért is szolgálhatnak, aminek orwelli diktatúra lehet a vége, ahol minden egyén folyamatos megfigyelés alatt áll.⁷⁰

Sőt! Akár olyasmi is bekövetkezhet, amit még Orwell sem igen tudott volna elképzelni: totális megfigyelés, amikor a rendszer nemcsak külső cselekedeteinket s megnyilatkozásainkat követi nyomon, de bőrünk alá behatolva a belső tapasztalatainkat is. Képzeld el például, mire lehet képes egy ilyen technológia birtokában az észak-koreai Kim-rezsim. Megeshet, hogy a jövőben minden észak-koreai állampolgárnak biometrikus karkötőt kell majd viselnie, amely monitoroz mindent, amit tesz vagy mond – emellett pedig a vérnyomását és az agytevékenységét is. Az emberi aggyal kapcsolatos, egyre növekvő tudásunkat, valamint a gépi tanulásban rejlő óriási lehetőségeket kihasználva az észak-koreai rezsim a történelem során először nyomon követheti, melyik polgára melyik pillanatban mit gondol. Akinek Kim Dzsongun képe láttán a biometrikus szenzorai a harag árulkodó jeleit (magasabb vérnyomás, megnövekedett aktivitás bizonyos agyi érzelmi központokban) érzékelik, az már másnap munkatáborban találhatja magát.

Igaz, az észak-koreai rezsim – elszigeteltségének köszönhetően – talán nehezebben tudja egymaga kifejleszteni a szükséges technológiát. De kifejleszthetik más, a technika terén előbbre járó nemzetek, és tőlük megvehetik, vagy lemásolhatják róluk az észak-koreaiak és más technológiailag kevésbé fejlett diktatúrák. Kína és Oroszország is folyamatosan fejleszti megfigyelőeszközeit, együtt számos demokratikus országgal, köztük az Egyesült Államokkal vagy a hazámmal, Izraellel. A „startupnemzetnek” becézett Izraelben rendkívül élénk a high-tech szektor, és magasan fejlett a kiberbiztonság-ipar. Ugyanakkor gyilkos konfliktus dúl az izraeliek és a palesztinok között, és az ország vezetőinek, tábornokainak és polgárainak legalább egy része boldogan hozna létre totális megfigyelőrendszert Ciszjordániában, amint rendelkezésre áll a szükséges technológia.

Már ma is, ha a palesztinok telefonálnak, posztolnak valamit a Facebookra, vagy egyik városból a másikba utaznak, közben valószínűleg izraeli mikrofonok, kamerák, drónok vagy kémsoftverek figyelik őket. Az összegyűjtött adatokat aztán a big data algoritmusainak segítségével elemzik. Ez segít az izraeli

biztonsági erőknél sem legesíteni a potenciális fenyegetéseket anélkül, hogy túl sok katonát kellene bevetniük. Lehet, hogy néhány ciszjordániai várost és falut a palesztinok ellenőriznek, az eget, a rádióhullámokat és a kiberteret azonban az izraeliek. Így aztán meglepően kevés katonára van szükség ahhoz, hogy a mintegy 2,5 millió ciszjordániai palesztin fölött is ellenőrzést gyakoroljanak.⁷¹

Tragikomikus incidens történt 2017 októberében, amikor egy palesztin munkás egy képet posztolt a Facebookra, amelyen a munkahelyén állt egy bulldózer mellett. Azzal a képaláírással látta el, hogy „Jó reggelt!”. A szöveget arab betűsre átíró automatikus algoritmus pedig elkövetett egy apró hibát. Az *Iszabekhum* (azaz „Jó reggelt!”) köszönést úgy azonosította mint *Idbakhum* („Öljétek őket!”). Mivel azt gyanították, hogy a férfi terrorista lehet, és embereket akar elűzni a bulldózerrel, az izraeli biztonsági erők kisvártatva letartóztatták őt. Aztán, amikor rájöttek, hogy az algoritmus hibázott, szabadon engedték. A bajt keverő posztot azonban mindenesetre törölték a Facebookról, biztos, ami biztos.⁷² Az, amit ma a ciszjordániai palesztinok átélnek mint megfigyeltek, kezdetleges előképe lehet annak, amit egyszer milliárdok fognak átélni világszerte.

A 20. század végén a demokráciák általában jobban teljesítettek a diktatúráknál, mert sikeresebben dolgozták fel az adatokat. A demokrácia sok ember és intézmény között osztja szét az adatfeldolgozás és a döntéshozás feladatát, míg a diktatúra egy helyre koncentrálja a hatalmat és az információt. A 20. századi technológia mellett azonban nem volt hatékony megoldás túl sok információt és hatalmat koncentrálni egy helyre. Ugyanis senki nem volt képes időben feldolgozni az összes információt és meghozni a helyes döntéseket. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy a Szovjetunió sokkal rosszabb döntéseket hozott, mint az Egyesült Államok, és a szovjet gazdaság messze az amerikai mögött kullogott.

A mesterséges intelligencia azonban hamarosan átlendítheti az ingát az ellenkező irányba. Az MI óriási információmennyiség központosított feldolgozását teszi lehetővé. Sőt, az MI révén a centralizált rendszerek sokkal hatékonyabbá válhatnak a diffúzaknál, mivel a gépi tanulás annál jobban működik, minél több információt elemezhet. Ha a személyiségi jogi aggályokat félretéve egyetlen adatbázisba koncentráljuk az összes információt több milliárd emberről, sokkal jobb algoritmusokat hozhatunk létre, mint hogyha szem előtt tartjuk ezeket a jogokat, és ezért mondjuk csak egymillió embert érintő részleges információkat tárolunk benne. Például ha egy autoriter kormány elrendelné, hogy minden polgára végeztesen DNS-szkennelést, és valamennyi orvosi adatát ossza meg egy központi hatósággal, óriási előnyre tenne szert genetikai és orvosi kutatások terén az olyan társadalmakkal szemben, amelyekben ezek az adatok szigorúan magánjellegűek. Az, ami a 20. században az autori-

ter rezsimek legfőbb hátrányát jelentette – a törekvés arra, hogy valamennyi információt egy helyre koncentráljanak –, e rendszerek legnagyobb előnyévé válhat a 21. században.

Ahogy az algoritmusok egyre jobban megismernek bennünket, az autoriter kormányok még a náci Németországnál is nagyobb, teljes ellenőrzés alá vonhatják polgáraikat, és az ilyen rendszerekben teljességgel lehetetlenné válik az ellenállás. A rezsimek ugyanis nem csak pontosan tudni fogja majd, hogy mit érzünk – azt is elérheti, hogy azt érezzük, amit ő akar. A diktátor talán nem lesz képes egészségügyi ellátást és egyenlőséget biztosítani polgárainak, viszont képes lesz elintézni, hogy azok szeressék őt, és gyűlöljék az ellenfeleit. A demokrácia jelen formájában nem élheti túl a bio- és infotechnológia összeolvadását. Vagy valamilyen radikálisan más formában kell megújulnia, vagy az emberek „digitális diktatúrákban” fognak élni.

Ez nem Hitler és Sztálin idejének visszatérését jelenti. A digitális diktatúrák ugyanannyira különbözni fognak a náci Németországtól, mint amennyire a náci Németország különbözött az *ancien régime* Franciaországtól. XIV. Lajos centralizáló autokrata volt, de nem rendelkezett a modern totalitárius állam kiépítéséhez szükséges technológiával. Uralkodásának ugyan nem volt ellenzéke, de rádió, telefon és vasút hiányában nemigen tudta ellenőrizni a breton falvakban vagy akár Párizs belvárosában élő emberek mindennapjait. Nem akart, de nem is tudott volna tömegpártot, országos ifjúsági mozgalmat vagy nemzeti oktatási rendszert létrehozni.⁷³ Ezekre a 20. század új technológiai adták meg Hitlernek a motivációt és a lehetőséget is. Nem tudjuk megjósolni, hogy milyen motivációi és lehetőségei lesznek a digitális diktatúráknak 2084-ben, de nagyon valószínűtlen, hogy egyszerűen csak lemásolnák Hitlert és Sztálint. Azokat, akik az 1930-as évek csatáinak újravívására készülnek, könnyen készületlenül érheti egy teljesen más irányból érkező támadás.

De még ha a demokráciának sikerül is alkalmazkodnia és fennmaradnia, az emberek újfajta elnyomás és diszkrimináció áldozatai lehetnek. Már ma is egyre több bank, vállalat és intézmény használ algoritmusokat arra, hogy elemezze adatainkat, és döntéseket hozzon rólunk. Ha hitelért folyamodunk egy bankhoz, valószínűbb, hogy a kérelmünket egy algoritmus dolgozza fel, mint hogy egy ember. Elemzi számos adatunkat, ezeket összeveti több millió másik emberről készült statisztikákkal, és eldönti, elég megbízhatóak vagyunk-e ahhoz, hogy hitelt kapjunk. És az algoritmus gyakran jobb munkát végez, mint az emberi bankár. A probléma az, hogy nehéz rájönni, ha az algoritmus igazságtalanul diszkriminál valakit. Ha az algoritmus elutasítja a hitelkérelmünket, és mi azt kérdezzük: „Miért?”, a bank azt válaszolja: „Mert az algoritmus azt mondta, nem.” Ha erre megkérdezzük: „Miért mondott nemet? Mi a baj velem?”, a bank

azt feleli: „Nem tudjuk. Egyetlen ember sem érti az algoritmust, mert gépitani-lás-alapú. De megbízunk benne, úgyhogy nem adunk önnek hitelt.”⁷⁴

Ha a diszkrimináció csoportokat sújt, például a nőket vagy a feketéket, ezek a csoportok szerveződhetnek, és tiltakozhatnak a kollektív diszkrimináció ellen. Ebben az esetben azonban az algoritmus személyesen bennünket diszkriminálna, és még csak azt sem tudnánk, hogy miért. Talán a DNS-ünkben, talán a múltunkban, talán a Facebook-oldalunkon talált valamit, ami nem tetszett neki. Nem azért diszkriminál bennünket, mert nők vagy feketék vagyunk, hanem azért, akik vagyunk. Van specifikusan bennünk valami, ami nem tetszik neki. Nem tudjuk, mi az, és ha tudnánk, sem szerveződhetnénk másokkal, hogy tiltakozzunk ellene, mert senki más nem szenved pontosan ugyanettől az előítéllettől. Csakis mi. A 21. században már nemcsak a kollektív, de egyre inkább az egyéni diszkriminációval is meg kell majd küzdenünk.⁷⁵

A legmagasabb szinteken valószínűleg megmaradnak dísznek az emberek, akik megadják nekünk azt az illúziót, hogy az algoritmusok csupán tanácsadók, és a tényleges hatalom továbbra is emberi kézben van. Nem nevezünk ki egy MI-t Németország kancellárjává vagy a Google vezérigazgatójává. A kancellár vagy a vezérigazgató által meghozott döntéseket azonban az MI fogja alakítani. A kancellár persze több lehetőség közül is választhat, ezek a lehetőségek azonban gépi adatelemzés eredményei lesznek, inkább fogják tükrözni azt, ahogy az MI látja a világot, mint azt, ahogy az ember.

Ezt ahhoz hasonlíthatnánk, hogy ma a világ politikusai több különböző gazdaságpolitika közül választhatnak, ezek azonban szinte minden esetben egyaránt kapitalista gazdaság szemléletet tükröznek. A politikusok előtt ott áll a választás illúziója, a valóban fontos döntéseket azonban már régen meghozták azok a közgazdászok, bankárok és üzletemberek, akik a választási lehetőségeket kialakították. Néhány évtizeden belül a politikusok azon kapják majd magukat, hogy egy MI által írt menüből választhatnak.

A mesterséges intelligencia és a természetes ostobaság

Jó hír azonban, hogy legalábbis az elkövetkező néhány évtizedben még nem kell számítanunk arra a tudományos-fantasztikus rémálomra, hogy az MI öntudatra ébred, és úgy dönt, rabszolgasorba taszítja, vagy épp kiirtja az emberiséget. Egyre inkább az algoritmusokra bízunk majd a döntéseket, az azonban

nem valószínű, hogy az algoritmusok elkezdenének tudatosan manipulálni bennünket. Ugyanis nem lesz tudatuk.

A tudományos fantasztikum hajlamos összekeverni az intelligenciát a tudattal, és feltételezni, hogy az emberi intelligencia feléréséhez vagy meghaladásához a számítógépeknek tudatot kell kifejleszteniük. Szinte minden, az MI-ről szóló film vagy regény cselekménye a varázslatos pillanat körül forog, amikor egy számítógép vagy robot tudatra ébred. Ezután vagy az emberi főszereplő szeret bele a robotba, vagy a robot áll neki kiirtani az embereket, vagy mindkettő egyszerre.

A valóságban azonban semmi okunk azt feltételezni, hogy a mesterséges intelligencia tudatra ébred, mivel az intelligencia és a tudat két különböző dolog. Az intelligencia a problémamegoldás képessége. A tudatosság annak a képessége, hogy például fájdalmat, örömet, szeretetet vagy haragot érezzünk. Azért szoktuk összekeverni az intelligenciát a tudattal, mert az ember és más emlősök esetében a kettő kéz a kézben jár egymással. Az emlősök a legtöbb problémát érzések segítségével oldják meg. A számítógépek azonban egészen másképp.

Egyszerűen arról van szó, hogy a magas intelligenciához több út vezet, és ezek közül csupán az egyik érinti a tudatra ébredést. Ahogy a repülőgépek gyorsabban repülnek a madaraknál tollak nélkül, úgy a számítógépek is jobban képesek megoldani problémákat az emlősöknél érzések nélkül. Az igaz, hogy az MI-nek tudnia kell pontosan elemezni az emberi érzéseket ahhoz, hogy emberi betegségeket kezelhessen, emberi terroristákat azonosíthasson, emberi társakat javasolhasson, és irányíthassa egy emberi gyalogosokkal teli utca forgalmát. Ezt azonban anélkül is képes lehet megtenni, hogy saját érzései lennének. Az algoritmusnak nem kell örömet, haragot vagy félelmet éreznie ahhoz, hogy felismerje az örvendező, haragos vagy riadt majmok eltérő biokémiai, mimikai vagy gesztusmintázatait.

Persze nem teljesen lehetetlen, hogy az MI mégis saját érzéseket fejlesszen ki. Még mindig nem tudunk eleget a tudatról ahhoz, hogy ezt biztosan kijelenthessük. Alapvetően három lehetőséget kell számításba vennünk:

1. A tudatosság annyira összekapcsolódik a szerves biokémiával, hogy szervetlen rendszerekben sosem lesz lehetséges létrehozni.
2. A tudatosság nem kapcsolódik össze a szerves biokémiával, az intelligenciával azonban igen, méghozzá olyan mértékben, hogy a számítógépek is ki tudják fejleszteni, sőt ki is kell fejleszteniük, ha át akarnak lépni egy bizonyos küszöböt az intelligencia fejlődésében.

3. A tudatosság nem áll lényegi kapcsolatban sem a biokémiával, sem az intelligenciával. Ebben az esetben a számítógépek is kifejleszthetnek tudatot, ez azonban nem szükségszerű. Nulla tudatossággal is lehetnek hiperintelligensek.

Jelenlegi tudásunk alapján e lehetőségek egyikét sem zárhatjuk ki. De éppen, mert ilyen keveset tudunk a tudatról, valószínűtlen, hogy a közeljövőben tudatos számítógépeket programoznánk. A mesterséges intelligencia óriási hatalmának dacára tehát a belátható jövőben a használata bizonyos mértékig mégiscsak az emberi tudatosságtól fog függni.

A veszély abban rejlik, hogy ha túl sokat fektetünk az MI, és túl keveset az emberi tudatosság fejlesztésébe, előfordulhat, hogy a számítógépek rendkívül kifinomult mesterséges intelligenciája csupán az ember természetes ostobaságának hatalomra jutását szolgálja majd. Nem valószínű, hogy az elkövetkező évtizedekben robotlázáddal kelljen szembenéznünk, nagyon is lehetségesek azonban olyan robotok, akik az édesanyánknál is jobban tudják, hogyan használnak az érzelmeinkre, és ezt a titokzatos képességüket arra használják, hogy eladjanak nekünk valamit – legyen az egy autó, egy politikus vagy egy komplett ideológia. A robotok képesek lehetnek beazonosítani, hogy mitől rettegnünk, mit gyűlölünk, mire sóvárgunk, és felhasználni ellenünk ezeket a belső kapcsolókat. Ebből már kaphattunk némi ízelítőt a világban lezajlott legutóbbi választások és népszavazások során, amikor hackerek kitanulták, hogyan manipulálhatják a szavazókat annak segítségével, hogy elemzik az adataikat, és kihasználják már meglévő előítéleteiket.⁷⁶ Míg a tudományos-fantasztikus thrillerek drámai, lánggal és füsttel teli apokalipszist ábrázolnak, a valóságban inkább egy banális, kattintgatós apokalipszis várhat ránk.

Ennek elkerülése érdekében bölcs lenne minden dollár és perc mellé, amit a mesterséges intelligencia fejlesztésébe fektetünk, befektetni egyet-egyét az emberi tudatosság fejlesztésébe is. Az emberi képességeket rendszerint a gazdasági és politikai rendszer közvetlen érdekeinek megfelelően kutatjuk és fejlesztjük, nem pedig a saját magunk mint tudatos lények hosszú távú szükségletei szerint. A főnököm azt akarja, hogy a lehető leggyorsabban válaszoljak az e-mailekre, ahhoz viszont nem sok érdeke fűződik, hogy érezzem és értékeljem az étel ízét. Ezért aztán evés közben is e-mailekre válaszolok, miközben elveszítem azt a képességemet, hogy odafigyeljek az érzeteimre. A gazdasági rendszer azt sürgeti, hogy terjesszem ki a befektetési portfóliómat, azt viszont egyáltalán nem, hogy terjesszem ki az együttérzésemet. Így aztán nagyon igyekszem megérteni a részvénytőzsdé rejtjelmeit, a szenvedés okait viszont annál kevésbé.

Ebben a tekintetben az emberek hasonlítanak a többi háziállatra. Szelíd teheneket tenyésztettünk ki, amelyek hatalmas mennyiségű tejet adnak, de minden másban messze alatta maradnak vad őseiknek. Kevésbé agilisak, kíváncsiak és találékonyak.⁷⁷ Most szelíd embereket tenyésztünk ki, akik hatalmas mennyiségű adatot termelnek, és nagyon hatékony chipekként funkcionálnak az adatfeldolgozó mechanizmusban, ezek az adattehenek azonban aligha teljesítik ki az emberi potenciált. Valójában olyan keveset tudunk az emberi elméről, hogy fogalmunk sincs, milyen a kiteljesedett emberi potenciál. Mégis alig fektetünk valamit az emberi elme felfedezésébe, inkább az internetkapcsolatunk sebességére és a big data algoritmusok hatékonyságára koncentrálunk. Ha nem vigyázunk, a végén a lebutított emberek nem rendeltetészerűen fogják használni a kifejlesztett számítógépeket, szörnyű bajokat szabadítva ezzel magukra és a világra.

De nem a digitális diktatúrák jelentik az egyetlen ránk váró veszélyt. A liberális rend a szabadság mellett az egyenlőség eszméjében is mélységesen hisz. A liberalizmus mindig is a politikai egyenlőséget hirdette, és fokozatosan rájött, hogy a gazdasági egyenlőség majdnem ugyanolyan fontos. Szociális védőháló és legalább minimális gazdasági egyenlőség nélkül ugyanis a szabadságnak semmi értelme. A big data algoritmusai azonban a szabadság elfojtásával párhuzamosan a valaha volt legegyenlőtlenebb társadalmakat hozzathatják létre. Minden vagyon és hatalom egy kicsiny elit kezében koncentrálódhat, míg az emberek többsége nem kizsákmányolástól fog szenvedni, hanem valami sokkal rosszabbtól: a jelentéktelenségtől.

4.

Egyenlőség

Akié az adat, azé a jövő

Az utóbbi néhány évtizedben az embereknek világszerte azt mondták, hogy az emberiség az egyenlőség felé halad, és a globalizáció, valamint az új technológiák segítenek nekünk abban, hogy hamarabb odaérjünk. A valóságban a 21. század minden idők legegyenlőtlenebb társadalmait teremtheti meg. Bár a globalizáció és az internet áthidalják az országok közötti szakadékokat, az osztályok közöttieknek eközben mélyülnek, és épp amikor az emberiség látszólag a globális egyesülés küszöbén áll, lehetséges, hogy az emberi faj két biológiai kasztra oszlik.

Az egyenlőtlenség története a kőkorszakig nyúlik vissza. Harmincezer éve a vadászó-gyűjtögető hordák egyes tagjaikat pompás sírokba temették, amelyek telis-tele voltak elefántcsont gyönggyel, karkötővel, ékszerrel és műtárggyal, míg másoknak be kellett érniük egy egyszerű gödörrel. Az őskori vadászó-gyűjtögető hordák azonban még így is egyenlőségelvűbbek voltak bármely utánuk élt társadalomnál, mivel csekély vagyonnal rendelkeztek. Márpedig a tulajdon a hosszú távú egyenlőtlenség előfeltétele.

A mezőgazdasági forradalmat követően megsokszorozódott a vagyon, és ezzel az egyenlőtlenség is. Ahogy egyre több föld, állat, növény és eszköz került az emberek tulajdonába, merev hierarchikus társadalmak alakultak ki, amelyben szűk elitek birtokolták a vagyont és a hatalmat, és adták tovább nemzedékről nemzedékre. Ezt az elrendezést az emberek idővel elfogadták természetesnek, sőt isteni rendelésnek. A hierarchia nemcsak a norma volt, hanem az ideál is. Hogyan lehetne rend, ha nem volna egyértelmű hierarchia nemesek és közrendűek, férfiak és nők, szülők és gyerekek között? Papok, filozófusok és költők magyarázták világszerte türelmesen, hogy amiképp az ember testrészei sem egyenrangúak – a láb köteles engedelmeskedni a fejnek –, úgy az emberi társadalomba is csak káoszt hozna az egyenlőség.

A késő újkorra azonban szinte minden emberi társadalom ideáljává az egyenlőség vált. Ez részben az újonnan kialakult ideológiáknak, a liberalizmusnak és a kommunizmusnak volt köszönhető. De az ipari forradalomnak is, amely minden korábbinál fontosabbá tette a tömegeket. Az iparosodott gazdaságok a munkások, míg az iparosodott hadseregek a közkatonák tömegeire támaszkodtak. Mind a demokráciák, mind a diktatúrák kormányai sokat fektettek a tömegek egészségügyi ellátásába, oktatásába és jólétébe, mivel milliányi egészséges munkásra volt szükségük a futószalagok mellett, és milliányi hűsleges katonára a lövészárkokban.

Ebből következően a 20. század történelmének egy jó része a társadalmi osztályok, rasszok és nemek közti egyenlőtlenség csökkentéséről szólt. Noha 2000-re a világban még mindig jócskán maradt hierarchia, így is sokkalta egyenlőbb hely lett, mint amilyen 1900-ban volt. A 21. század első éveiben az emberek azt várták, hogy az egyenlősödési folyamat folytatódni, sőt gyorsulni fog. Különösen reménykedtek abban, hogy a globalizáció révén az egész világra kiterjed a gazdasági fellendülés, és emiatt Egyiptomban vagy Indiában ugyanolyan lehetőségeket élvezhetnek majd az emberek, mint Finnországban vagy Kanadában. Egy teljes generáció nőtt fel ezen az ígéreten.

Most azonban úgy tűnik, hogy az ígéret talán mégsem teljesül be. A globalizáció persze az emberiség egy nagy részével jót tett, de növekvő egyenlőtlenség jeleit lehet tapasztalni a társadalmak között és azokon belül is. Egyes csoportok egyre inkább monopolizálják a globalizáció gyümölcseit, milliárdok pedig hátramaradnak mögöttük. Már ma is a leggazdagabb egy százalék kezében van a világ vagyonának fele. Ennél is riasztóbb, hogy a száz leggazdagabb ember többet birtokol, mint a legszegényebb 4 milliárd.⁷⁸

És ez még sokkal rosszabb is lehet. Ahogy az előző fejezetekben láttuk, a mesterséges intelligencia megsemmisítheti a legtöbb ember gazdasági értékét és politikai hatalmát. Ugyanakkor a biotechnológia vívmányai lehetővé tehetik a gazdasági egyenlőtlenség biológiai egyenlőtlenségre váltását. A dúsgazdagok végre kezhetnek valami igazán értelmeset is mérhetetlen vagyonukkal. Míg eddig csupán státusszimbólumokat vásárolhattak, hamarosan talán megvehetik magát az életet. Ha az életet meghosszabbító, illetve a fizikai és kognitív képességeket feljavító új kezelések drágának bizonyulnak, az emberiség két biológiai kasztra válhat szét.

A történelem során a gazdagok és nemesek mindig is úgy képzeltek, hogy a többiekhez képest felsőbbrendű képességekkel rendelkeznek, és ezért vannak ők hatalmon. Amennyire tudjuk, ez sohasem volt igaz. Az átlag herceg semmivel sem volt tehetségesebb az átlag parasztnál, magasabb státuszát csakis az igazságtalan jogi és gazdasági diszkriminációnak köszönhette. 2100-ra azon-

ban a gazdagok akár valóban tehetségesebbek, kreatívabbak és intelligensebbek lehetnek a nyomorgóknál. És ha egyszer valódi rés nyílik a gazdagok és a szegények képességei között, szinte lehetetlen lesz befoltozni azt. Ha a gazdagok arra használják felsőbbrendű képességeiket, hogy tovább gazdagodjanak, és ha több pénzből még jobb agyat és testet vehetnek maguknak, az idő előrehaladtával a rés csak szélesedni fog. 2100-ra a leggazdagabb egy százalék birtokolhatja nem csupán a világ vagyonának, hanem szépségének, kreativitásának és egészségének nagy részét is.

A két folyamat – a biotechnológia és az MI fejlődése – együtt tehát azt eredményezheti, hogy az emberiség szuperemberek kis, illetve hasznavehetetlen *Homo sapiens*ek tömeges osztályára válik szét. Tovább ront ezen az így is fenyegető helyzeten, hogy ha a tömegek elveszítik gazdasági jelentőségüket és politikai erejüket, az állam is kevésbé lehet ösztönözve arra, hogy befektessen egészségükbe, oktatásukba és jólétükbe. Fölöslegesnek lenni nagyon veszélyes. Így a tömegek jövője egy szűk elit jóindulatától függne. A jóindulat akár néhány évtizedig is eltartana. De válsághelyzetben – például klímakatasztrófa esetén – nagyon megnőne a kísértés a fölösleges emberek ledobására a fedélzetről.

Talán az olyan országokban, mint Franciaország vagy Új-Zéland, ahol régi hagyománya van a liberális hitnek és a jóléti állam gyakorlatának, az elit akkor is gondoskodna a tömegekről, ha már nem volna szüksége rájuk. A jóval kapitalistább Egyesült Államokban azonban előfordulhat, hogy az elit az első adandó alkalommal lebontaná azt, ami az amerikai jóléti államból maradt. Még nagyobb probléma fenyegetné az olyan nagy fejlődő országokat, mint India, Kína, Dél-Afrika vagy Brazília. Ha ott az alacsony sorban élők elveszítik gazdasági értéküket, az egyenlőtlenség az egekbe szökhet.

Így aztán lehetséges, hogy a globalizáció nem globális egységet, hanem speciációt eredményez: azt, hogy az emberiség két biológiai kasztra, sőt akár két külön fajra válik szét. A globalizáció horizontálisan egyesítheti a világot az államhatárok eltörlésével, ugyanakkor azonban vertikálisan kettéoszthatja az emberiséget. Olyan egymástól különböző országok, mint Oroszország és az Egyesült Államok uralkodó oligarchiái összefoghatnak egymással a közönséges *sapiens*ek tömegei ellen. Ebből a szemszögből nézve az „elit” elleni populista uszítás teljességgel megalapozottnak látszik. Ha nem vigyázunk, a szilícium-völgyi mágánások és a moszkvai milliárdosok unokái az appalache-i hegylakók és a szibériai falusiak unokáinál magasabb rendű fajjá állhatnak össze.

Egy ilyen folyamat hosszú távon végül is deglobalizálhatja a világot, hogyha a felső kaszt tagjai egybegyűlnek egy maguk kikiáltotta „civilizációba”, amelyet falakkal és vizesárkokkal zárnak el a kinti „barbárok” hordái elől. A 20. században az ipari civilizáció függött a „barbároktól”, mivel ők szolgáltatták neki az

olcsó munkaerőt, a nyersanyagot és a piacot. Így aztán meghódította és bekebelezte őket. A 21. század posztindusztriális, MI-re, bio- és nanotechnológiára támaszkodó civilizációja azonban sokkal önfenntartóbb lehet. Nemcsak egész osztályok, de egész országok és kontinensek válhatnak jelentéktelenné. Az úgynevezett civilizált zónát, amelyen belül kibernetikus organizmusok harcolnak egymás ellen logikai bombákkal, drónok és robotok őrizte erődítmények választhatják el a barbár vidékektől, ahol vademberek csapnak össze bozót-vágókkal és Kalasnyikovokkal.

Amikor ebben a könyvben az emberiség jövőjéről beszélek, gyakran használom a többes szám első személyt. Arról beszélek, mit kell tennünk nekünk, hogy megoldjuk a mi problémáinkat. De talán nincs is olyan, hogy mi. Talán a „mi” egyik legnagyobb problémánk éppen az, hogy a különböző embercsoportokra egészen eltérő jövő vár. Lehet, hogy a világ egyes részein programozni kell majd megtanulniuk a gyerekeknek, míg máshol jobban járnak, ha tudnak gyorsan és pontosan lőni.

Kié az adat?

Ha meg akarjuk akadályozni, hogy minden vagyon és hatalom egy szűk elit kezében koncentrálódjon, szabályoznunk kell az adatok fölötti tulajdonjogot. A régi időkben a föld volt a legfontosabb tulajdon, így a politika a föld birtoklásáért folytatott küzdelmet jelentette, és ha túl sok föld került túl kevés kézbe, a társadalom széttagolódott nemesekre és közrendűekre. Az újkorban a gépek és gyárak fontosabbá váltak a földnél, így a politikai küzdelmek a termelésnek a létfontosságú eszközei fölötti ellenőrzésért folytak. Ha túl sok gép került túl kevés kézbe, a társadalom tökésekre és proletárookra tagolódott. A 21. században azonban mind a földnél, mind a gépeknél fontosabb tulajdonná válik az adat, és a politikai küzdelmek téje az adatfolyam fölötti ellenőrzés lesz. Ha túl sok adat kerül túl kevés kézbe, az emberiség két külön fajra válik szét.

Az adatok megszerzéséért máris folyik a verseny, és olyan óriáscégek vezetnek, mint a Google, a Facebook, a Baidu vagy a Tencent. Sok ilyen óriáscég az úgynevezett „figyelemkufárok” üzleti modelljét tette a magáévá.⁷⁹ Ingyen információ, szolgáltatások és szórakoztatás segítségével felkeltik és megszerzik a figyelmünket, majd eladják a hirdetőknak. Ezek az adatóriások azonban minden valószínűség szerint jóval nagyobb célokat tűztek ki maguk elé, mint az eddigi figyelemkufárok. A valódi üzletet nem is a reklámhelyek eladása jelenti a számukra. A figyelmünk felkeltése révén óriási mennyiségű adatot

képesek felhalmozni rólunk, ami sokkal többet ér bármilyen reklámhelynél. Nem a vásárlóik vagyunk, hanem az áruik.

Középtávon ez az adatfelhalmozás megnyitja az utat egy gyökeresen eltérő üzleti modell előtt, amelynek első áldozata éppen a reklámpar lesz. Ennek az új modellnek az alapja a hatalom áthelyezése az emberek kezéből az algoritmusokéba, többek közt azzal a joggal együtt is, hogy kiválasszanak és megvegyenek dolgokat. Amint az algoritmusok választanak és vásárolnak helyettünk, a hagyományos reklámpar csődbe megy. Vegyük például a Google-t. A Google egy olyan pontra akar eljutni, ahol már bármit kérdezhetünk tőle, és a lehető legjobb választ kapjuk. Mi történik, ha már azt is mondhatjuk neki: „Szia, Google, figyelembe véve mindazt, amit az autókról tudsz, és mindazt, amit rólam (beleértve a szükségleteimet, a szokásaimat, a nézeteimet a globális felmelegedésről, sőt a véleményemet a közel-keleti politikai helyzetről), melyik autó lenne nekem a legjobb?” Ha a Google jó választ tud erre adni nekünk, mi pedig tapasztalatból megtanultuk, hogy inkább rá hallgassunk, és ne a saját könnyen manipulálható érzéseinkre, akkor mi haszna ezek után az autóreklámoknak?⁸⁰

Hosszabb távon pedig, elegendő adat és számítási kapacitás birtokában, az adatóriások az élet legrejtettebb titkaihoz is hozzáférhetnek, és ezt a tudást aztán nemcsak arra használhatják, hogy döntsenek helyettünk és manipuláljanak bennünket, de arra is, hogy áttervezzék a szerves életet, és szervetlen létformákat teremtsenek. Az óriások rövid távon talán rászorúlnak, hogy reklámhelyeket adjanak el, de az alkalmazásokat, termékeket és cégeket gyakran aszerint értékelik, hogy mennyi adatot gyűjtenek, nem pedig aszerint, hogy mennyi pénzt hoznak. Lehet, hogy egy sikeres alkalmazás híján van minden üzleti modellnek, és rövid távon talán veszteséges is, de hogyha adatokat szív el, milliárdokat ér.⁸¹ Ha ma nem is tudjuk, hogyan váltsuk az adatokat készpénzre, akkor is érdemes megtartani őket, mert az élet irányításának és alakításának kulcsát rejthetik a jövőben. Nem tudom biztosan, hogy szó szerint ezt gondolják-e az adatóriások, de a cselekedeteik arra utalnak, hogy az adatok felhalmozását többre tartják a dollárok és centek pusztá birtoklásánál.

A hétköznapi embernek nagyon nehezebbé esik majd ellenállni ennek a folyamatnak. Ma az emberek boldogan kiadják legértékesebb – személyes – adataikat ingyenes e-mail-szolgáltatásokért és cicás videóért cserébe. Kicsit arra hasonlít ez, mint mikor az afrikai és amerikai törzsek tudtukon kívül egész országokat adtak el színes üveggyöngyökért és olcsó csecsebecsékért. Később aztán az egyszeri embernek egyre nehezebb lehet elzárnia az adatfolyamot, különösen, ha minden döntéséhez, de még egészségügyi ellátásához és fizikai fennmaradásához is a rendszerre kénytelen támaszkodni.

Az emberek és gépek olyan mértékben is összeolvadhatnak, hogy az emberek túl sem élnek, ha lecsatlakoznak a hálózatról. Már a méhben összekapcsolódnak, és aki később a szétkapcsolódás mellett dönt, azt a biztosítók nem hajlandók biztosítani, a munkaadók alkalmazni, az egészségügyi intézmények pedig ellátni. Márpedig ha az egészség kerül szembe a személyes adat, a magánélet csak ránk tartozó dologként való birtoklásával, valószínűleg fél kézzel legyőzi azt.

Ahogy a biometrikus szenzorokon át egyre több és több adat áramlik a testünkbe és az agyunkból az okoseszközökbe, úgy lesz egyre könnyebb a vállalatoknak és kormányzati szerveknek megismerni és manipulálni minket, valamint döntéseket hozni a nevünkben. Ennél is fontosabb azonban, hogy megfejtethetik a test és az agy mélyebb mechanizmusait, ezáltal szert tehetnek az élet áttervezésének képességére. Ha meg akarjuk előzni, hogy egy szűk elit sajátítsa ki ilyen isteni képességeket, és az emberiség két biológiai kasztra szakadjon, a kulcskérdés: kié az adat? A DNS-emről, az agyamról és az életemről szóló adatok az én tulajdonaim, a kormányéi, egy cégéi vagy az emberiségéi?

Ha felhatalmaznánk a kormányokat az adatok államosítására, az valószínűleg határt szabna a vállalatok hatalmának, csak hogy ez digitális diktatúrát eredményezhet. A politikusok kicsit olyanok, mint a zenészek, de az ő hangszerük az emberek érzelmi és biokémiai rendszere. Beszédet mondanak, és rettegéshullám söpör végig az országon. Twittelnek egyet, és kirobban a gyűlölet. Nem hiszem, hogy ilyen zenészeknek a mostaninál is kifinomultabb hangszer kellene a kezébe adni. Ha a politikusok képesek lennének közvetlenül megpendíteni érzelmi húrjainkat, és akaratuk szerint szorongást, gyűlöletet, örömet vagy unalmat kelteni bennünk, a politika pusztá érzelmi cirkuszszá válna. Akármennyire félünk is a vállalatok hatalmától, a történelem azt mutatja, hogy a mindenható kormányok kezében sem lennének sokkal jobb helyen. Most, 2018 márciusában inkább adnám ki az adataimat Mark Zuckerbergnek, mint Vlagyimir Putyinnak (habár a Cambridge Analytica-botrány feltárta, hogy talán nem is igen van választásom, mivel a Zuckerbergre bízott adatok ugyanúgy utat találhatnak Putyinhoz).

Az, hogy én magam birtokoljam a saját adataimat, vonzóbbnak tűnhet bármelyik fenti lehetőségnél, csak hogy nem teljesen világos, hogy ez pontosan mit is jelent. A föld fölötti tulajdonjog szabályozásában több ezer éves tapasztalatunk van. Tudjuk, hogyan kell kerítést húzni egy mező köré, őrt állítani a kapuba, és ellenőrizni, ki mehet be. Az utóbbi két évszázadban az ipar fölötti tulajdonjog szabályozását is olyan tökélyre fejlesztettük, hogy ma már én is résztulajdonosa lehetek a General Motorsnak vagy a Toyotának, ha veszek a részvényeikből. Az adat fölötti tulajdonjog szabályozásában azonban még

nemigen van tapasztalatunk, ráadásul ez jóval bonyolultabb feladat is az előzőeknél, mivel a földdel és a gépekkel ellentétben az adat egyszerre mindenütt van, és sehol sincs, fénysebességgel képes mozogni, és annyi másolatot gyártunk belőle, amennyit csak akarunk.

Legjobb lesz tehát jogászainkat, politikusainkat, filozófusainkat, de még költőinket is arra biztatni, hogy vigyázzanak szemüket erre a kérdésre vessék: hogyan szabályozzuk az adatok tulajdonjogát? Jó eséllyel ez lehet korunk legfontosabb politikai kérdése. És ha nem válaszoljuk meg hamar, szociopolitikai rendszerünk akár össze is omolhat. Az emberek már érzik a fenyegető katalizmát. Talán éppen ezért veszítik el világszerte egyre többen a csupán egy évtizede még kikezdehetetlennek hitt liberális történetbe vetett hitüket.

Hogyan haladjunk tehát innen előre, és hogyan nézzünk szembe a fej fej mellett haladó és egymással számos ponton kapcsolatot kereső info- és biotechnológia forradalmának óriási kihívásaival? Talán ugyanazok a tudósok és vállalkozók, akik a bomlást előidéztek, elő tudnak állni valamilyen technológiai megoldással... Például a hálózatba kapcsolt algoritmusok szolgálhatnak egy olyan globális emberi közösség állványzatául, amely képes lesz kollektíve birtokolni az adatokat, és ellenőrizni az élet jövőbeni fejlődését? Képes lehet mondjuk Mark Zuckerberg szólni a kétmilliárd ismerősének, hogy fogjanak össze, és lépjenek fel együtt a világszerte egyre növekvő egyenlőtlenség és erősödő társadalmi feszültségek ellen?

II. RÉSZ

A politikai kihívás

Az info- és biotechnológia összeolvadása a szabadság és egyenlőség modern alapértékeit fenyegeti. A technológiai kihívás bármilyen megoldása globális együttműködést igényel. A nacionalizmus, a vallás és a kultúra azonban ellenséges táborokra osztja az emberiséget, és nagyon megnehezíti a globális szintű kooperációt.

5.

Közösség

Az embereknek testük van

Kalifornia hozzászólt már a földrengésekhez, a 2016-os elnökválasztás eredménye mégis alapjaiban rázta meg a Szilícium-völgyet. Amikor felismerték, hogy ők talán a probléma részei, a komputermágusok azt tették, amihez a mérnökök a legjobban értenek: technikai megoldást kerestek. Sehol sem volt erőteljesebb a reakció, mint a Facebook Menlo Park-i székhelyén. Ez érthető is. Mivel a Facebook szakterülete a közösségi hálózatiépítés, ők vannak leginkább ráhangolódva a közösségben fellépő zavarokra.

Háromhavi elmélkedés után, 2017. február 16-án Mark Zuckerberg merész kiáltványt tett közzé a globális közösség létrehozásának szükségességéről, és a Facebook szerepéről ebben a projektben.⁸² Ezt követően 2017. június 22-én, a Facebook első közösségi csúcstalálkozóján tartott beszédében kifejtette, hogy korunk legsúlyosabb szociopolitikai problémáit – a burjánzó drogfüggőségtől a gyilkos totalitárius rezsimekig – nagy részben az emberi közösségek dezintegrációja okozza. Kiemelte a tényt, hogy „az elmúlt évtizedekben a különböző csoportok taglétszáma összesen egynegyedével csökkent. Ez rengeteg embert jelent, akiknek máshonnan kell célt és támogatást kapniuk.”⁸³ Megígérte, hogy a Facebook az élre áll ezeknek a közösségeknek az újjáépítésében, és a mérnökeik veszik fel a terhet, amelyet az egyházak közösségei papjai letettek. „Olyan eszközöket fogunk létrehozni, – mondta – amelyek megkönnyítik a közösségépítést.”

Ezután elmondta, hogy „elindítottunk egy projektet, hogy megnézzük, tudunk-e mindenkinek megfelelő csoportokat javasolni. Elkezdtünk erre képezni egy mesterséges intelligenciát. És működik. Az első hat hónapban ötven százalékkal több embernek segítettünk számára fontos közösségekhez csatlakozni.” A végső cél, hogy „...egymilliárd embernek segítsünk számára fontos közösséghez csatlakozni. [...] Ha ez sikerül, az nemcsak megfordítaná a közösségek létszámának évtizedek óta tapasztalt csökkenését, hanem erő-

sítené társadalmi szövetünket, és segítene összebb hozni a világot.” Ez a cél olyannyira fontos, hogy Zuckerberg megfogadta, hogy „a Facebook egész küldetését” ennek rendeli alá.⁸⁴ Zuckerbergnek természetesen igaza van, amikor az emberi közösségek lebomlásán kesereg. Csakhogy néhány hónappal ezen beszéd után, amikor ez a könyv már a nyomdába készült, a Cambridge Analytica-botrány felfedte, hogy a Facebookra bízott adatok harmadik fél kezébe kerültek, és a felhasználásukkal választásokat manipuláltak szerte a világon. Ez egy csapásra nevetségessé tette Zuckerberg hangzatos ígéreteit, és porrá zúzta a Facebookba vetett bizalmat. Csak remélhetjük, hogy mielőtt új emberi közösségek kiépítésébe fog, a Facebook elkötelezi magát a már meglévő közösségek biztonságának és bizalmas adatainak megvédése mellett.

Ezzel együtt is érdemes alaposabban megfontolni a Facebook közösségi vízióját, és megvizsgálni, hogy ha már a biztonság meg lett erősítve, képesek lehetnek-e az online közösségi hálók globális emberi közösséget építeni. Lehetséges, hogy a 21. századi emberek idővel istenné fejlődhetnek, de 2018-ban még mindig kőkorszaki állatok vagyunk. Jólétünkhöz szükséges, hogy intim közösségekbe illeszkedjünk be. Az emberek az évmilliók során ahhoz alkalmazkodtak, hogy kis, legfeljebb néhány tucat tagot számláló hordákban éljenek. Legtöbbünk számára most is lehetetlenség százötvennél több embert igazán ismerni, függetlenül attól, hogy hány facebookos ismerőssel dicsekedhetünk.⁸⁵ Ilyen csoportok nélkül az emberek magányosnak érzik magukat.

Sajnálatos módon az utóbbi kétszáz évben az intim közösségek szétesőben vannak. A kísérlet, hogy a kis embercsoportokat, melyek tagjai ténylegesen ismerik egymást, olyan kitalált közösségekkel helyettesítsük, mint a nemzetek és a politikai pártok, sosem járt teljes sikerrel. Milliónyi nemzettestvérünk és milliónyi elvtársunk a kommunista pártban sem képes biztosítani számunkra azt a bensőséges melegséget, amit egyetlen valódi testvér vagy barát. Következésképpen az emberek egyre magányosabb életet élnek az egyre inkább összekapcsolt bolygón. Korunk társadalmi és politikai zavarai közül sok erre a rossz közérzetre vezethető vissza.⁸⁶

Zuckerberg víziója az emberek újra összekapcsolásáról tehát nagyon is időszzerű. Mondani azonban mindent könnyebb, mint megtenni, és ahhoz, hogy ezt a víziót megvalósítsa, a Facebooknak talán az egész üzleti modelljét át kell majd alakítania. Aligha lehet globális közösséget építeni, ha közben abból élünk, hogy ellopjuk az emberek figyelmét, és eladjuk a hirdetőknél. Ennek ellenére már az, hogy Zuckerberg egyáltalán hajlandó volt ilyen víziót megfogalmazni, dicséretet érdemel. A legtöbb cég abban hisz, hogy nekik a pénzcsinálásra kell koncentrálniuk, a kormány minél kevesebbet csinál, annál jobb, az emberiség pedig legjobban teszi, ha a legfontosabb döntéseket a piaci erőkre bízta.⁸⁷ Ha tehát a Facebook valóban el akar köteleződni az emberi közösségek kiépítésének esz-

méje mellett, nem szabad, hogy azok, akik félnek a hatalmától, „Nagy Testvért” kiáltozva visszatuszkolják ebbe a vállalati bábba. Inkább arra kell biztatnunk cégeinket, intézményeinket és kormányainkat, hogy a Facebookkal versengve maguk is köteleződjének el az emberiség javát szolgáló célok mellett.

Természetesen most sincs hiány olyan szervezetekben, amelyek az emberi közösségek lebomlását siratják, és újjáépítésüket sürgetik. A feminista aktivistáktól az iszlám fundamentalistákig mindenki közösségépítésen dolgozik, és ezeknek a próbálkozásoknak egy részét a későbbi fejezetekben szemügyre is fogjuk venni. A Facebook húzását céges háttere és a technológiába vetett mélyes hite teszi globális szinten egyedivé. Zuckerberg a jelek szerint meg van győződve arról, hogy az MI nemcsak arra képes, hogy azonosítsa az „értelmes közösségeket”, hanem arra is, hogy „erősítse a társadalom szövetét, és összebb hozza a világot”. Ez sokkal ambiciózusabb törekvés, mint autót vezetetni vagy rákot diagnosztizáltatni a mesterséges intelligenciával.

A Facebook közösségi víziója talán az első explicit kísérlet arra, hogy az MI-t központilag tervezett, világméretű társadalomformálásra használják. Ilyen minőségében pedig nagyon fontos próbakő. Ha sikerrel jár, valószínűleg még sok ilyen kísérletet láthatunk, és az algoritmusokat elismerik az emberi közösségi hálózatok új gazdáinak. Ha pedig kudarcot vall, felfedi az új technológiák korlátait: azt, hogy az algoritmusok talán alkalmasak járművek vezérlésére és betegségek gyógyítására, de társadalmi problémák esetén továbbra is jobb lesz a politikusokhoz és a papokhoz fordulni.

Online kontra offline

Az elmúlt években a Facebook elképesztően sikeres volt, és jelenleg több mint kétmilliárd aktív felhasználója van. Víziója valóra váltásához azonban át kell hidalnia az online és offline közötti szakadékot. Egy közösség elkezdhet online szerveződni, de ha igazán fel akar virágozni, az offline világban is gyökeret kell vernie. Vajon ha egy diktátor egy szép napon kitiltja az országából a Facebookot, netán úgy, ahogy van, lekapcsolja az internetet, mi történik? Elpárolognak a közösségek, vagy újraszerveződnek és visszavágnak? Képesek lesznek-e online kommunikáció nélkül tüntetést szervezni?

Zuckerberg 2017. januári kiáltványában kifejtette, hogy az online közösségek az offline-okat is képesek támogatni. Ez egyes esetekben igaz is. Sokszor azonban az online az offline rovására megy, és a kettő között alapvető különbség van. A fizikai közösségekben olyan mélység van, amivel a virtuálisak nem érhetnek fel, legalábbis a közeljövőben nem. Ha betegen fekszem izraeli ott-

honomban, online ismerőseim Kaliforniából beszélgethetnek velem, de nem tudnak levest vagy egy csésze teát hozni.

Az embernek teste is van. Az elmúlt évszázadban a technológia egyre inkább eltávolított minket a testünktől. Kezdjük elveszíteni azt a képességünket, hogy arra figyeljünk, amit szagolunk és ízlelünk. Okostelefonjainkba és számítógépeinkbe mérülünk helyette. Sokkal inkább érdekel minket az, ami a kibertérben történik, mint az, ami az utcánkban. A Svájcban élő unokatestvéremmel egyszerűbben beszélhetek, mint valaha, a férjemmel viszont már sokkal nehezebben, mert egyfolytában a telefonját bámulja helyettem.⁸⁸

A múltban az emberek nem engedhették meg maguknak, hogy ilyen figyelmetlenek legyenek. Az őskori gyűjtögetők mindig résen voltak. Az erdőben gombákat keresgélve árgus szemmel kutattak a földön az árulkodó kidudorodások után. Odafigyeltek minden kis mozgásra a fűben, hátha egy kígyó ólálkodik ott. Amikor ismeretlen gombát találtak, a legnagyobb óvatossággal fogyasztották el. A mai jómódú társadalmak embereinek nincs szüksége ilyen éberségre. Nyugodtan nyomkodhatjuk a telefonunkat a bolt polcai között sétálva, és több ezerféle élelmiszer közül válogathatunk, amelyeket mind bevizsgáltak az egészségügyi hatóságok. De akármit is választunk, azt sietősen fogjuk bekapkodni egy képernyő előtt, e-mailekre válaszolva vagy tévét nézve közben, és alig figyelve oda az ízére.

Zuckerberg azt mondja, a Facebook eltökélt szándéka, „hogy tovább fejlesszük eszközeinket, és megadassuk önöknek a hatalmat, hogy megosszák élményeiket másokkal”.⁸⁹ De lehetséges, hogy inkább olyan eszközökre lenné szükség, amelyek bennünket magunkat kötnék össze az élményeinkkel. Az élmények megosztásának hirdetése arra biztatja az embereket, hogy mások szemével lássák, ami velük történik. Ha történik valami érdekes, a Facebook-felhasználókat arra sarkallják az ösztöneik, hogy kapják elő az okostelefonjukat, készítsenek egy fotót, posztolják, és várják a lájkokat. Mindeközben alig észlelik azt, hogy mit éreznek ők maguk. Sőt azt, hogy mit éreznek, tulajdonképpen egyre inkább az online reakciók határozzák meg.

A testüktől, érzékeiktől és fizikai környezetüktől elidegenedett emberek pedig nagy valószínűséggel elveszítettnek fogják érezni magukat. A szakértők gyakran okolják ezért az elidegenedésért a nemzeti és vallási kötelékek lazulását, de a saját testünkkel való kapcsolat elvesztése talán még fontosabb tényező. Az emberek évmilliókig megvoltak vallások és nemzetek nélkül – valószínűleg boldogan meglennének nélkülük a 21. században is. Úgy azonban nem élhetnek boldogan, ha elszakadnak a saját testüktől. Aki a saját testében nem érzi otthon magát, az a világban sem fogja.

Eddig maga a Facebook üzleti modellje is arra biztatta az embereket, hogy töltsenek minél több időt online, még ha ez azzal is jár, hogy kevesebb idejük

és energiájuk marad offline tevékenységekre. Magáévá tud vajon tenni egy új modellt, amely arra biztat, hogy csak akkor menjünk fel az internetre, ha valóban szükséges, és szenteljünk több figyelmet a fizikai környezetünknek, a testünknek és az érzékeinknek? És mit gondolnának egy ilyen modellről a részvényesek? (Egy hasonló alternatív modell tervezetét vetette fel nemrégiben Tristan Harris, a korábban a Google-nál dolgozó technikafilozófus, aki egy új mértékegység, a „hasznosan töltött idő” bevezetését javasolta.⁹⁰)

Az online kapcsolatok korlátai is aláássák Zuckerberg megoldását a társadalom polarizálódására. Nagyon helyesen rámutat arra, hogy pusztán azzal, ha összekötjük az embereket, és megmutatunk nekik más véleményeket is, még nem lehet áthidalni a társadalmi szakadékokat, mivel „ha mutatunk az embereknek egy cikket, amely az övékével ellenkező nézőpontot képviseli, azzal csak elmélyítjük a polarizációt, hiszen a más nézőpontokat idegenként állítjuk be”. Zuckerberg azt állítja, hogy ehelyett „a legjobb megoldás a diskurzus fejlesztésére az, ha nem véleményeket, hanem egész embereket ismertetünk meg egymással – márpedig a Facebook erre egyedülállóan alkalmas lehet. Ha összekapcsolódunk másokkal annak révén, ami közös bennünk, például, hogy milyen csapatot vagy tévéműsort szeretünk, milyen az érdeklődési körünk, akkor egyszerűbb lesz párbeszédet folytatni arról, amiben nem értünk egyet.”⁹¹

Csak hogy rendkívül nehéz „egész emberként” megismerni egymást. Sok időt, és valódi fizikai interakciót igényel. Ahogy azt korábban már említettük, az átlagos *Homo sapiens* valószínűleg képtelen bensőségesen megismerni 150-nél több embert. Ideális esetben a közösségépítésnek nem szabad zéró összegű játéknak* lennie. Az emberek több csoporthoz is lehetnek lojálisak egy időben. Sajnos az intim kapcsolatok kiépítése azonban valószínűleg zéró összegű játék. Egy bizonyos ponton túl az Iránban vagy Nigériában élő online barátaink megismerésére fordított idő és energia már annak a rovására megy, hogy megismerjük a szomszédunkat.

A Facebook igazi próbájának akkor jön el az ideje, amikor egy mérnök olyan eszközt talál ki, amelynek a hatására az emberek kevesebb időt töltenek online vásárlással, és több értelmes offline tevékenységet végeznek a barátaikkal. Támogat vagy elnyom majd a Facebook egy ilyen eszközt? Végbemegy-e nála a pálfordulás, és azontúl a saját pénzügyi érdekei elé helyezi-e a társadalmi problémákat? Ha igen – és nem megy csődbe –, az nagyon jelentős átalakulás lesz majd.

Ha a Facebook több figyelmet fordít az offline világra, mint a negyedéves jelentésekre, az az adózási politikájára is rányomhatja a bélyegét. Az Amazonhoz, a Google-hoz, az Apple-höz és több más technoóriáshoz hasonlóan

* A játékelmélet szerint zéró összegű az a játék, amelyben a játékosok csak egymás kárára növelhetik nyereségüket.

a Facebookot is megvádolták adóelkerüléssel.⁹² Az online tevékenységek megadóztatásának nehézségei különféle könyvelési trükköket tesznek lehetővé az ilyen világcégek számára. Ha úgy gondoljuk, hogy az emberek nagyrészt online élnek, és ellátjuk őket az online létezésükhöz szükséges eszközökkel, akkor akár jószolgálati szervezetként is tekinthetünk magunkra, még akkor is, ha közben nem fizetünk adót az offline kormányoknak. Ha azonban eszünkbe jut, hogy az embereknek teste is van, és ezért továbbra is szükségük van utakra, kórházakra és csatornázásra, mindjárt sokkal nehezebb lesz igazolni az adóelkerülést. Hogyan dicsőítheti a közösséget az, aki eközben nem hajlandó anyagilag támogatni a legfontosabb közösségi szolgáltatásokat?

Csupán remélhetjük, hogy a Facebook átalakítja az üzleti modelljét, offline-barátabb adózási irányelveket követ, segít egyesíteni a világot – és ezek után is nyereséges marad. Nem szabad azonban irreális elvárásokat támasztanunk a Facebook azon képességével kapcsolatban, hogy realizálja vízióját a globális közösségről. A történelem során sohasem a cégek voltak a társadalmi és politikai forradalmak ideális vezetői. Egy igazi forradalom előbb-utóbb olyan áldozatokat követel, amelyeket a cégek, az alkalmazottak és a részvényesek nem hajlandók meghozni. Ezért hoznak létre a forradalmárok inkább politikai pártokat, egyházakat és hadseregeket. Az arab világ úgynevezett Facebook- és Twitter-forradalmi reményteljes online közösségekből indultak ki, de amint kiléptek a mocskos offline világba, vallási fanatikusok és katonai junták vették át a parancsnokságukat. Ha a Facebook most globális forradalmat akar indítani, sokkal hatékonyabban kell áthidalnia az online és az offline közötti szakadékot. Most ugyanis a többi online óriással együtt hajlamos az embereket audiovizuális állatoknak tekinteni: egy-egy pár szemnek és fülnek, amely tíz ujjhoz, egy képernyőhöz és egy bankkártyához van kötve. Létfontosságú lépés volna az emberiség egyesítése felé annak felismerése, hogy az embernek teste is van.

Persze ennek a felismerésnek van árnyoldala. Az online algoritmusok korlátainak felismerése talán éppen még nagyobb terjeszkedésre sarkallná a technoóriásokat. Az olyan eszközöket, mint a Google Glass vagy az olyan játékokat, mint a Pokémon Go arra tervezték, hogy eltöröljék az online és az offline közötti különbséget, és egyetlen felfokozott valóságba olvassák össze a kettőt. A biometrikus szenzorok és közvetlen agy-komputer interfészek pedig ennél is mélyebb szinten célozzák az elektronikus gépezetek és szerves testek közötti határ megszüntetését, hogy szó szerint bejussanak a bőrünkbe. Az is lehet, hogy ha a technoóriások elismerik az emberi testet, végül az egészet manipulálni fogják, ahogy a szemünket, az ujjainkat vagy a bankkártyánkat már most manipulálják. Lehet, hogy visszasírjuk még a régi szép időket, amikor az online elkülönült az offline-tól.

6.

Civilizáció

Egyetlen civilizáció létezik

Míg Mark Zuckerberg az emberiség online egyesítéséről álmodik, az offline világ közelmúltbeli eseményei új életet látszanak lehelni a „civilizációk összezsapásának” tanába. Sok szakértő, politikus és egyszerű polgár véli úgy, hogy a szíriai polgárháború, az Iszlám Állam megerősödése, a Brexit és az Európai Unió instabilitása mind-mind a „nyugati civilizáció” és az „iszlám civilizáció” összezsapásának következményei. A nyugati kísérletek arra, hogy bevezessék a demokráciát és az emberi jogokat a muszlim államokban, erőszakos iszlamista válaszcspást eredményeztek, és a muszlim bevándorlók hulláma, valamint az európai iszlamista terrortámadások együttes hatására az európai szavazók feladták a multikulturális álmokat az idegengyűlölő helyi identitások kedvéért.

Az említett tan szerint az emberiség mindig is különböző civilizációkra oszlott, amelyek tagjai egymással összeegyeztethetetlen módon látják a világot. Ezek az inkompatibilis világnézetek elkerülhetetlenné teszik a civilizációk közötti konfliktusokat. Ugyanúgy, ahogy a természetben a különböző fajok harcolnak egymással a természetes kiválasztódás könyörtelen törvényei szerint, a történelem során a civilizációk is újra meg újra összezsaptak, és csak a legrátermettebb maradt fenn, hogy elmesélhesse a saját történetét. Azok, akik nem hajlandók tudomásul venni ezt a zord tényt – legyenek liberális politikusok vagy a fellegekben járó mérnökök –, a vesztükbe rohannak.⁹³

A „civilizációk összezsapása”-tannak messzemenő politikai következményei vannak. Támogatói azt vallják, hogy „a Nyugat” és „a muszlim világ” összeegyeztetésére tett minden kísérlet kudarcra van ítélve. A muszlim országok sosem fogják magukévá tenni a nyugati értékeket, a nyugati országoknak pedig sosem sikerül teljesen integrálniuk a muszlim kisebbségeket. Az Egyesült Államoknak ezért nem szabad szír vagy iraki bevándorlókat befogad-

nia, az Európai Uniónak pedig fel kell hagynia multikulturális téveszméivel a nyugati identitás sértetlensége kedvéért. Hosszú távon ugyanis – érvelnek e nézet hívei – csupán egyetlen civilizáció élheti túl a természetes kiválasztódás kegyetlen próbáit, és ha a brüsszeli bürokraták nem hajlandók megmenteni a Nyugatot az iszlám veszedelemtől, akkor Nagy-Britanniának, Dániának vagy Franciaországnak jobb esélyei vannak egyedül.

Ez a tan, bár széles körben elterjed, mégis félrevezető. Az iszlám fundamentalizmus valóban komoly kihívást jelent, de a „civilizáció”, amelyet fenyeget, nem kizárólagosan nyugati, hanem globális. Nem véletlenül „sikerült” az Iszlám Államnak egy oldalra állítania maga ellen Iránt és az Egyesült Államokat. És minden középkori fantáziájuk ellenére maguk az iszlám fundamentalisták is inkább gyökereznek a kortárs globális kultúrában, mint a 7. századi Arábiában. Sokkal inkább az elidegenedett modern fiatalok félelmeiből és reményeiből táplálkoznak, mint a középkori parasztokéiból és kereskedőkéiből. Ahogy Pankaj Mishra és Christopher de Bellaigue érvelt igen meggyőzően, a radikális iszlamistákra legalább annyira hatott Marx, mint Mohamed, és a 19. századi anarchisták örökségét éppúgy magukévá tették, mint az Omajjád és Abbászida kalifákét.⁹⁴ Így aztán pontosabb az Iszlám Államot a közös globális kultúra vadhajításának tekinteni, mint egy titokzatos, idegen fa ágának.

Ennél is fontosabb, hogy a történelem és a biológia között vont, a „civilizációk összezsapása”-tán alátámasztó analógia téves. Az emberi csoportosulások – az apró törzsektől a hatalmas civilizációkig – alapvetően különböznek az állatfajoktól, és a történelmi konfliktusok is nagyban eltérnek a természetes kiválasztódás folyamataitól. Az állatfajok objektív identitással rendelkeznek, amely ezer és ezer nemzedéken át megmarad. Az, hogy egy állat csimpánz vagy gorilla, a génjeitől és nem az elképzeléseitől függ, és a különböző gének eltérő társas viselkedéseket diktálnak. A csimpánzok hímei és nőstényei által vegyesen alkotott csoportokban élnek. Úgy harcolnak a hataloméért, hogy szövetségeket építenek ki mindkét nembeli támogatókból. A gorilláknál ellenben egyetlen domináns hím uralkodik a nőstényekből álló hárem fölött, és általában minden hím elűz, amelyik veszélyezteti a pozícióját. A csimpánzok képtelenek lennének gorillás társadalmi berendezkedést a magukévá tenni, a gorillák sem tudnának úgy szerveződni, mint a csimpánzok; és amennyire tudjuk, pontosan ugyanezek a társadalmi rendszerek jellemezték a csimpánzokat és gorillákat az elmúlt, nemhogy évtizedek, de évszázadok, sőt évezredek során.

Az emberek között azonban nem találunk ilyesmit. Igaz, az emberek is különböző társadalmi rendszereket használnak, ezek azonban nem genetikailag determináltak, és csak nagyon ritkán maradnak fenn néhány száz

évnél tovább. Vegyük például a 20. századi németeket. Kevesebb mint száz év alatt a németek hat különböző rendszerbe szerveződtek: a Hohenzollern-császárságba, a Weimari köztársaságba, a Harmadik Birodalomba, a Német Demokratikus Köztársaságba (más néven a kommunista Kelet-Németország), a Német Szövetségi Köztársaságba (más néven Nyugat-Németország), végül az újraegyesített demokratikus Németországba. Természetesen ez idő alatt a németek végig megtartották a nyelvüket, valamint a sör és a *bratwurst* iránti rajongásukat. De létezik valami egyedi németiség, ami megkülönbözteti őket a többi nemzettől, és ami II. Vilmostól Angela Merkelig változatlan maradt? És ha találunk ilyet, az vajon ezer vagy ötezer éve is megvolt?

Az Európai Alkotmányról szóló (nem ratifikált) szerződés preambuluma azt írja, hogy az ösztönzést „Európa kulturális, vallási és humanista örökségéből” meríti, „amelyből az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen jogai, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, valamint a jogállamiság egyetemes értékei kibontakoztak”.⁹⁵ Ez könnyen azt a benyomást keltheti, hogy az európai civilizációt az emberi jogok, a demokrácia, az egyenlőség és a szabadság értékei határozzák meg. Számtalan beszéd és dokumentum húz egyenes vonalat az ókori athéni demokráciától a jelenkori EU-ig, és ünnepli a 2500 éves európai demokráciát és szabadságot. Ez a közmondásos vak emberre emlékeztet, aki megfogja egy elefánt farkát, és megállapítja, hogy az elefánt valami ecsetféle. Igen, a demokratikus eszmék évszázadok óta részei az európai kultúrának, de sohasem alkották annak egészét. Minden dicsősége és hatása mellett az athéni demokrácia amolyan tessék-lássék próbálkozás volt, amely alig élt túl két-száz évet a Balkán egy apró csücskében. Ha az európai civilizációt az elmúlt huszonöt évszázadban a demokrácia és az emberi jogok határozták meg, akkor mit gondoljunk Spártáról és Julius Caesarról, a keresztésekről és a konkvisztátorokról, az inkvizícióról és a rabszolga-kereskedelemről, XIV. Lajosról és Napóleonnól, Hitlerről és Sztálinról? Ők mind betolakodók voltak egy idegen civilizációból!

Valójában az európai civilizáció az, amivé az európaiak teszik, ahogy a kereszténység is az, amivé a keresztények teszik, az iszlám az, amivé a muszlimok teszik, és a judaizmus is az, amivé a zsidók teszik. És az évszázadok során mindezeket bámulatosan sok mindenné tették. Az emberi csoportosulásokat sokkal inkább a változások határozzák meg, mint az állandóság, történetmesélő képességüknek hála mégis képesek ősi identitást alkotni maguknak. Akármilyen forradalmakat is élnek át, általában egybe tudják szőni a régit és az újat.

Még az egyén is képes beilleszteni a személyét érintő forradalmi változásokat egy koherens és erőteljes élettörténetbe: „Az az ember vagyok, aki szo-

cialistának született, de aztán kapitalista lett; Franciaországban születtem, és most Amerikában élek; megházasodtam és elváltam; rákom volt, aztán meggyógyultam.” Ugyanígy egy embercsoport, például a németek is képesek lehetnek definiálni magukat a változások révén, amelyeken átmentek: „Valaha náci voltunk, de megtanultuk a leckét, és most békés demokraták vagyunk.” Nem kell semmiféle egyedi német jelleget keresnünk, amely először II. Vilmosban, aztán Hitlerben, végül pedig Angela Merkelben testesült meg. Németnek lenni 2018-ban azt jelenti, küzdeni a náciizmus nehéz örökségével, és közben kitartani a liberális és demokratikus értékek mellett. Ki tudja, mit jelent majd 2050-ben?

Az emberek gyakran nem hajlandók észrevenni ezeket a változásokat, különösen akkor, amikor alapvető politikai és vallási értékeket érintenek. Ragaszkodunk ahhoz, hogy értékrendünk őseink öröksége. Csakhogy kizárólag azért állíthatunk ilyesmit, mert őseink már halottak, és nem mondhatják el a maguk véleményét. Vegyük például a zsidók hozzáállását a nőkhöz. A mai ultraortodox zsidók tiltják a nők nyilvános ábrázolását. Az őket célzó plakátok és reklámok csakis férfiakat és fiúkat ábrázolnak, nőket és lányokat soha.⁹⁶

2011-ben nagy botrány tört ki, amikor a *Di Tzeitung* című ultraortodox brooklyni lap közzétett egy fényképet, amelyen amerikai kormánytisztviselők figyelik az Oszama bin Laden elleni rajtaütést – de a képről digitálisan kiretusáltak minden nőt, köztük Hillary Clinton külügyminisztert is. A lap azzal védekezett, hogy kénytelen volt így tenni, mert ezt írják elő „a szemérem törvényei”. Hasonlóan megütközést keltett, amikor a *HaMevasser* című újság Angela Merkelt retusálta le egy, a *Charlie Hebdo*-mészárlás elleni tiltakozó tüntetésen készült fotóról, nehogy parázna gondolatokat keltsen jámbor olvasóiban. Egy harmadik ultraortodox lap, a *Hamodia* kiadója így védte meg az eljárást: „Több ezer évnyi zsidó tradíció áll mögöttünk.”⁹⁷

A nők látványának tilalma sehol sem olyan szigorú, mint a zsinagógában. Az ortodox zsinagógákban a nőket teljesen elszigetelik a férfiaktól, egy függöny mögé rejtik őket, nehogy egy imádkozó vagy az Írásból olvasó férfi véletlenül megpillanthassa egy nő alakját. De ha mindezek mögött több ezer évnyi hagyomány és változhatatlan isteni törvények állnak, mi a magyarázat arra a tényre, hogy amikor a régészek a Misna és a Talmud korából származó ókori zsinagógákat tártak fel Izraelben, semmi jelét nem találták a nemi szegregációnak, viszont csodálatos padlómozaikokra és falfestményekre bukkantak, amelyek nőket, sőt némely esetben hiányosan öltözött nőket ábrázoltak? A rabbik, akik a Misnát és a Talmudot írták, rendszeresen imádkoztak, és tanulmányozták az írást ezekben a zsinagógákban, a mai ortodox zsidók azonban az ősi tradíciók istenkáromló megszenteltetésének tartanak az ilyesmit.⁹⁸

Az ősi tradíciók ilyen eltorzulása jellemzi az összes többi vallást is. Az Iszlám Állam azzal hetvenkedett, hogy az iszlám tiszta és eredeti változatához tért vissza, de az ő iszlámfelfogásuk valójában egészen új. Igaz, hogy sokat idéznek a szent szövegekből, de gondosan megválogatják, mi legyen az, amit idéznek, és mi az, amiről nem vesznek tudomást, valamint hogy mit hogyan értelmezzenek. A szent szövegek értelmezésének ez a „csináld magad”-jellegű megoldása már önmagában is nagyon modern. Az értelmezés ugyanis hagyományosan az *ulamák* kiváltsága volt: tudósoké, akik olyan jó nevű intézményekben tanulmányozták a muszlim jogot és teológiát, mint a kairói Al-Azhar Egyetem. Az Iszlám Állam vezetői közül csak kevesen rendelkeztek ilyen végzettséggel, és a legtöbb köztisztviselőben álló *ulamá* el is határolódott Abu Bakr al-Bagdadi-tól és fajtájától mint tudatlan bűnözőktől.⁹⁹

Ez nem azt jelenti, hogy az Iszlám Állam „uniszlam” vagy „antiiszlam” lenne, ahogy sokan állítják. Különösen ironikus, amikor keresztény vezetők, mint Barack Obama, próbálják meg kioktatni az olyan önjelölt muszlim vezetőket, mint Abu Bakr al-Bagdadi, arról, hogy mit jelent muszlimnak lenni.¹⁰⁰ Az iszlám valódi lényegéről folytatott heves vita egyszerűen értelmetlen. Az iszlám nincs a DNS-be kódolva. Az iszlám az, amivé a muszlimok teszik.¹⁰¹

Németek és gorillák

Van egy még mélyebb különbség az embercsoportok és az állatfajok között. A fajok gyakran szétválnak, de sohasem olvadnak egybe. Úgy 7 millió éve a csimpánzoknak és a gorilláknak még egy közös őse élt. Ez a faj azután két populációra szakadt, amelyek végül a saját evolúciós útjukat kezdték járni. Attól fogva, hogy a két új faj kialakult, nem volt többé visszaút. Mivel különböző fajok egyedei nem tudnak egymással szaporodóképes utódot nemzeni, a fajok sohasem olvadhatnak össze. Sem a gorillák a csimpánzokkal, sem a zsiráfok az elefántokkal, sem a kutyák a macskákkal.

Az emberi törzsek azonban rendszeresen olvadnak össze nagyobb és nagyobb csoportokká. A mai német nép a szászok, a poroszok, a svábok és a bajorok egyesüléséből jött létre, akik nem is olyan régen még egyáltalán nem voltak oda egymásért. Állítólag Otto von Bismarck (miután elolvasta Darwintól *A fajok eredetét*) azt mondta, hogy a bajorok a hiányzó láncszem az osztrákok és az emberek között.¹⁰² A francia nép a frankok, a normannok, a bretonok, a gaszkonok és a provanszálók egyesüléséből keletkezett.

Eközben a La Manche-csatorna túlsó partján az angolok, skótok, walesiek és írek (akár akarták, akár nem) fokozatosan britekké olvadtak össze. És az is lehet, hogy a nem túl távoli jövőben a németek, a franciák és az angolok összeolvadnak európaiakká.

Az összeolvadások nem mindig tartanak örökké, amit most a Londonban, Edinburgh-ban és Brüsszelben élők a saját bőrükön tapasztalnak meg. A Brexit akár az Egyesült Királyság és az EU felbomlását is eredményezheti. Hosszú távon azonban a történelem haladásának útja világos. Tízezer évvel ezelőtt az emberiség számtalan, egymástól elszigetelt törzsre oszlott. Ezek aztán minden eltelt évezreddel egyre nagyobb és nagyobb csoportokká álltak össze, vagyis egyre kevesebb és kevesebb civilizáció létezett. És a legutóbbi nemzedékek során ez a kevés megmaradt civilizáció is elkezdett összeolvadni egyetlen globális civilizációvá. Megmaradtak és megmaradnak ugyan a politikai, etnikai, kulturális és gazdasági csoportok, de ez nem zavarja az alapvető egységet. Sőt, egyesek közülük kifejezetten egy áthidaló, közös struktúrának köszönhetik a létezésüket. A gazdaságban például a munkásosztály nem lehet igazán sikeres, ha nem mindenki ugyanazon a piacon osztozik. Egy ország nem specializálódhat autó- vagy olajtermelésre, hacsak nem vásárol élelmiszert más országtól, amelyek rizs- és búzatermesztésre szakosodtak.

Az emberi egyesülés folyamatának két különböző formája van: az egyes csoportok összekapcsolódása, illetve a csoportok közötti gyakorlatok homogenizálódása. Különbözőképpen viselkedő csoportok között is kialakulhat kapcsolat. Sőt, esküdt ellenségek között is. A legerősebb emberi kötelékek egyikét éppen a háború hozza létre. Sok történész állítja, hogy a globalizáció szintje 1913-ban érte el az első csúcspontját, majd a világháborúk és a hidegháború ideje alatt visszaesett, és csak 1989 után erősödött ismét a folyamat.¹⁰³ Ez az állítás igaz lehet a gazdasági globalizációra, ám figyelmen kívül hagyja a katonai globalizáció eltérő, de ugyanilyen fontos dinamikáját. A háború sokkal nagyobb távolságra terjeszti el az eszméket, technológiákat és embereket, mint a kereskedelem. 1918-ban az Egyesült Államok sokkal szorosabban össze volt kapcsolódva Európával, mint 1913-ban, aztán a két háború közötti időszakban elsodródtak egymástól, majd a második világháború és a hidegháború alatt a sorsuk kibogozhatatlanul összefonódott.

Háborúban az emberek jobban is érdeklődnek egymás iránt. Az USA sosem volt olyan közeli kapcsolatban Oroszországgal, mint a hidegháború alatt, amikor ha valaki köhintett egyet egy moszkvai folyosón, mindjárt egész csomó ember kezdett fel-le rohángálni a lépcsőn Washingtonban. Az embereket sokkal jobban érdeklik az ellenségeik, mint a kereskedelmi partnereik. Minden Tajvanról szóló amerikai filmre juthat vagy ötven, ami Vietnamból szól.

A középkori olimpia

A 21. század elejének világa minden korábbin túlszár az embercsoportok közötti kapcsolatok építésében. A világ különböző pontjain élő emberek nemcsak érintkezésben állnak egymással, hanem a közös eszméik és rutinjaik száma is egyre nő. Ezer évvel ezelőtt a Föld bolygó tucatnyi különféle politikai modell számára biztosított termékeny táptalajt. Európában feudális fejedelemségek versengtek független városállamokkal és aprócska teokráciákkal. A muszlim világban a kalifátus nyilvánította ki egyetemes uralmát, de itt is kísérleteztek királyságokkal, szultanátusokkal és emírségekkel. A kínai császárság az egyetlen legitim politikai rendszernek hitte magát, míg tőle északra és nyugatra törzsszövetségek harcoltak egymás ellen lelkesen. India és Délkelet-Ázsia a rezsimok egész kaleidoszkópját vonultatta fel, miközben Amerikában, Afrikában és az ausztráliai-ázsiai térségben a vadászó-gyűjtögető hordáktól a hatalmas birodalmakig terjedt a közösségek skálája. Nem csoda hát, hogy még az egymással szomszédos embercsoportok is csak nagy nehézségek árán tudtak megegyezni a közös diplomáciai eljárásokban, hogy a nemzetközi jogról ne is beszéljünk. Minden társadalomnak megvolt a maga politikai paradigmája, és nehezebb esett megérteni és tiszteletben tartani az idegen politikai koncepciókat.

Ma viszont ugyanazt az egy politikai paradigmát fogadják el mindenütt. A bolygó mintegy 200 független állam között oszlik meg, amelyek általában véve megegyeznek ugyanazokban a diplomáciai protokollokban, és a közös nemzetközi törvényekben. Svédországot, Nigériát, Thaiföldet és Brazíliát ugyanolyan színes formák jelzik az atlaszunkban; valamennyien tagjai az ENSZ-nek; és a köztük lévő számtalan különbség ellenére valamennyien független államok, amelyek ugyanazokat a jogokat élvezik. Parlament van Teheránban, Moszkvában, Fokvárosban és Új-Delhiben éppúgy, mint Londonban és Párizsban. Ha az izraeliek és a palesztinok, az oroszok és az ukránok, a kurdok és a törökök a globális közvélemény kegyeiért versengenek, ugyanazt az emberi jogokról, függetlenségről és nemzetközi jogról szóló diskurzust használják.

„Bukott államokkal” tele lehet a világ, de a sikeres állam csupán egyetlen paradigmát ismer. A politikusok ezért az Anna Karenina-elvet követik: míg a sikeres államok mind hasonlóak egymáshoz, addig minden sikertelen állam a maga módján az; ez vagy az az összetevő hiányzik nála a globális politikai csomagból. Ebből csak az Iszlám Állam lógott ki mostanában azzal, hogy teljesen elutasította ezt a csomagot, és egy egészen újfajta politikai entitást próbált megalapítani: a globális kalifátust. De pontosan ezért bukott meg. Számos

gerillahadseregnek vagy terrrorszervezetnek sikerült már új országot alapítania, vagy meglévőket meghódítania. De mindig úgy, hogy megtartották a politikai világrend alapelveit. Még a talibán hatalom is el akarta ismertetni magát a nemzetközi közösséggel a független Afganisztán kormányaként. Eddig egyetlen olyan csoport sem szerzett tartós irányítást jelentős terület fölött, amelyik felrúgta a globális politikai elveket.

A globális politikai paradigma erejét talán úgy érthetjük meg igazán, ha nem olyan kemény politikai témákat tárgyalunk, mint a háború vagy a diplomácia, hanem például a 2016-os riói olimpiát vesszük szemügyre. Vizsgáljuk meg, hogyan szervezték meg a játékokat. A 11 ezer sportoló nem vallás, osztály vagy anyanyelv, hanem állampolgárság szerint oszlott delegációkra. Nem volt buddhista, proletár vagy angolul beszélő delegáció. A sportolók állampolgárságát pedig néhány kivételtől – legfőképpen Tajvantól és Palesztinától – eltekintve egyszerűen meg lehetett határozni.

A 2016. augusztus 5-i nyitóünnepségen a sportolók csoportonként vonultak fel, és minden csoport a maga nemzeti zászlaját lengette. Amikor Michael Phelps szerzett újabb aranyérmet, a csillagos-sávós lobogót húzták fel a *Star-Spangled Banner* hangjaira. Amikor viszont Émilie Andéol nyert aranyat cselgáncsban, a francia lobogó emelkedett a magasba, és a *Marseillaise*-t játszották.

Kényelmes megoldás, hogy a világ minden országának saját himnusza van, amelyek egyazon egyetemes modellhez illeszkednek. Majdnem minden himnusz néhány perces zenekari darab, nem mondjuk húszperces kántálás, amelyet csakis egy különleges papi kaszt tagjai adhatnak elő. Még az olyan országok, mint Szaúd-Arábia, Pakisztán vagy Kongó himnusza is a nyugati zenei konvenciók alapján íródott. A legtöbbje úgy hangzik, mintha Beethoven komponálta volna egy kevésbé ihletett napján. (Egész estét tölthetünk el a barátainkkal úgy, hogy himnuszokat játszunk le a YouTube-on, és megtippeltetjük őket, hogy melyik melyik.) Még a szövegek is közel azonosak világszerte, ami közös szemléletre utal a politikáról és a csoportlojalitásról. Mit gondolnak például, melyik ország himnusza a következő? (A nyersfordításban az ország nevét megváltoztattam az általános „országom”-ra.)

*Országom, hazám,
a föld, ahol véremet ontottam,
itt állok,
hogy szülőföldem őrzője legyek.
Országom, nemzetem,
hazám népe,*

kiáltunk így:

„Országom, egyesülj!”

*Soká éljen e föld, soká éljen ez az ország,
nemzetem, hazám, egységben.*

*Építsük fel lelkét, ébresszük fel testét
nagyszerű országomnak!*

*Nagyszerű hazám, független és szabad,
otthonom és országom, amelyet szeretek.*

*Nagyszerű hazám, független és szabad,
soká éljen nagyszerű országom!*

A válasz: Indonézia. De meglepődtek volna, ha Lengyelországot, Nigériát vagy Brazíliát mondok?

Ugyanilyen sivár konformizmust tükröznek a nemzeti zászlók is. Egyetlen kivétellel valamennyi ország zászlaja négyszögletű, és a színek, sávok és mértani formák rendkívül szűk repertoárja jellemzi őket. Az egyetlen kivétel Nepál, amelynek zászlaja két háromszögből áll (viszont sosem nyert olimpiát). Az indonéz zászló egy fehér és fölötté egy vörös sávból áll. A lengyel egy vörös fölött egy fehérből. Monaco zászlaja ugyanolyan, mint Indonéziáé. Egy színvak ember nemigen tudná megmondani, mi a különbség Belgium, Csád, Elefántcsontpart, Franciaország, Guinea, Írország, Olaszország, Mali és Románia zászlaja között: valamennyit három különböző színű függőleges sáv alkotja.

Egyes országok ezek közül adáz háborúkat viseltek egymás ellen, de a mégoly viharos 20. században is mindössze három olimpia maradt el háború miatt (az 1916-os, az 1940-es és az 1944-es). 1980-ban az USA és szövetségesei bojkottálták a moszkvai olimpiát, mire 1984-ben a szovjet blokk bojkottálta a Los Angeles-i játékokat, és az olimpia néhány más alkalommal is a politikai viharok közepén találta magát (a legemlékezetesebben 1936-ban, amikor a náci Berlin adott otthont a játékoknak, és 1972-ben, amikor a müncheni olimpián palesztin terroristák mészárolták le az izraeli delegáció tagjait). Egészében véve azonban kijelenthetjük, hogy a politikai csatározások nem siklatták ki az olimpiai terveket.

Most utazzunk vissza ezer évet az időben. Tegyük fel, hogy Rióban akarjuk megtartani az 1016-os Középkori Olimpiai Játékokat. Azt most egy pillanatra felejtjük el, hogy Rio ebben az időben még a tupi indiánok aprócska faluja volt,¹⁰⁴ és az ázsiaiak, afrikaiak és európaiak azt sem tudták, hogy Amerika a világon van. Azt is hagyjuk figyelmen kívül, milyen logisztikai probléma ütközött volna repülőgép nélkül összehozni a világ élsportolóit Rióban. Azzal se foglalkozunk, hogy nagyon kevés sportot űztek az egész világon,

és még ha minden ember tudott is futni, nem mindenki értett volna egyet egy futóverseny szabályait illetően. Csak azt a kérdést tegyük fel, hogyan csoportosítottuk volna a versengő delegációkat. Ma a Nemzetközi Olimpiai Bizottság számtalan órát tölt Tajvan és Palesztina kérdésének megvitatásával. Szorozzuk meg ezt a számtalant tízezerrel, és nagyjából meg tudjuk becsülni azoknak az óráknak a számát, amelyeket a bizottság a középkori olimpia idején töltött volna politizálással.

Kezdjük például azzal, hogy 1016-ban a kínai Sung-birodalom semmilyen politikai létezőt nem ismert el a földön magával egyenrangúnak. Ennélfogva elképzelhetetlen megaláztatásként élték volna meg, ha olimpiai delegációjuk ugyanolyan státuszt kap, mint a koreai Korjo vagy a vietnami Dai Co Viet királyságé – nem is beszélve a primitív tengerentúli barbárok küldöttségeiről.

A bagdadi kalifa is egyetemes hegemoniát hirdetett, és a szunnita muszlimok többsége elismerte őt legfőbb vezetőjének. A gyakorlatban azonban a kalifa még Bagdad városán is alig uralkodott. De akkor minden szunnita sportoló egyetlen kalifatusi küldöttségnek lett volna a tagja, vagy a különféle emírségek és szultanátusok tucatnyi delegációja képviselte volna a szunnita világot? De miért állnánk meg az emírségeknél és szultanátusoknál? Az Arab-sivatag nyüzsgött a szabad beduin törzsektől, akik Allahon kívül nem ismertek el urat maguk fölött. Mindegyik saját delegációt küldött volna az íjász- és tevegelőversenyekre? Legalább ugyanennyi fejfájást okozott volna Európa is. Vajon egy, a normandiai Ivry városából származó sportoló Ivry grófjának, hűbérurának, a normandiai hercegnek vagy talán a jámbor francia királynak a zászlaja alatt versenyzett volna?

Sok ilyen politikai entitás mindössze néhány évvel a megjelenése után már el is tűnt. Az 1016-os olimpiára készülve nem tudhattuk volna előre, mely küldöttségek fognak eljönni, mert senki nem lehetett biztos abban, hogy milyen politikai szereplők léteznek majd a következő évben. Ha 1016-ban az Angol Királyság sportolókat küldött volna az olimpiára, azok arra tértek volna haza az érmeikkel, hogy Londont elfoglalták a dánok, Angliát pedig, Dániával, Norvégiával és Svédországgal egyes részeivel együtt bekebelezte Nagy Knut király északi-tengeri birodalma. Húsz évvel később a birodalom széthullott, de újabb harminc év múlva Angliát megint meghódították, ezúttal Normandia hercegének zászlaja alatt.

Azt mondanunk sem kell, hogy e tiszavirág-életű politikai szereplők nagy többségének sem himnusza, sem zászlaja nem volt. Persze akkor is nagy jelentősége volt a politikai szimbólumoknak, ám az európai szimbólika nagyon eltért mondjuk a kínaitól, az indonéziaitól vagy a tupitól. Megegyezni tehát egy közös protokollban a győzelem jelzésére majdhogynem lehetetlen lett

volna. Amikor tehát majd a 2020-as tokiói olimpiát nézik, ne feledjék, hogy ez a látszólagos versengés a nemzetek között valójában elképesztő mértékű globális egyetértést tükröz. Akármekkora nemzeti büszkeséget érzünk is, ha sportolóink aranyérmet nyernek, és felvonják országunk lobogóját, sokkal több okunk van büszkének lenni arra, hogy az emberiség képes megszervezni egy ilyen eseményt.

Egy dollár mind fölött

A premodern időkben az emberek nemcsak különböző politikai rendszerekkel, de gazdasági modellek szédítő sokaságával is kísérleteztek. Az orosz bojároknak, a hindu maharadzsaiknak, a kínai mandarinoknak és az amerikai indián törzsfőnököknek egészen más elképzelésük volt a pénzről, a kereskedelemről, az adószedésről és a foglalkoztatásról. Manapság ellenben mindenki ugyanannak a kapitalista metódusnak az egymástól kissé eltérő variációiban hisz, és valamennyien ugyanannak a globális termelési gépezetnek a fogaskezei vagyunk. Élünk akár Kongóban vagy Mongóliában, Új-Zélandon vagy Bolíviában, napi rutinjaink és anyagi boldogulásunk ugyanazoktól a közgazdaságtani elméletektől, ugyanazoktól a cégektől és bankoktól és ugyanazoktól a tőkeáramlásoktól függ. Ha Izrael és Irán pénzügyminisztere munkaebédre ülne össze, ugyanazt a közgazdaságtani nyelvet beszélnék, képesek lennének megérteni és átérezni egymás gondjait.

Amikor az Iszlám Állam meghódította Irak és Szíria nagy területeit, emberek tízezreit gyilkolta meg, régészeti lelőhelyeket tett tönkre, szobrokat döntött le, és módszeresen elpusztította az előző rezsimet, valamint a nyugati kulturális befolyás szimbólumait.¹⁰⁵ Amikor azonban a harcosai behatoltak a bankokba, és ott megtalálták a kötegszámra álló, amerikai elnökök képeivel, valamint amerikai politikai és vallási eszméket dicsőítő, angol nyelvű jelmondatokkal díszített amerikai dollárokat, az amerikai imperializmusnak ezeket a jelképeit nem égették el. A dollárt ugyanis minden politikai és vallási megosztottság dacára is tisztelik az egész világon. Noha önmagában nem bír értékkel – abban az értelemben, hogy a bankjegyeket nem lehet megenni vagy meginni –, a dollárba és az amerikai jegybank bölcsességébe vetett bizalom olyannyira szilárd, hogy még az iszlám fundamentalisták, a mexikói drogbárók és az észak-koreai zsarnokok is osztoznak benne.

A kortárs emberiség homogenitása azonban mégis saját testünk és a természet szemléletében nyilvánul meg a legvilágosabban. Ha ezer évvel ezelőtt

megbetegedett valaki, nagyon sokat számított, hogy hol él. Európában az illetékes pap valószínűleg azt mondta neki, hogy magára haragította Istent, és a gyógyulás érdekében adományoznia kell valamit az egyháznak, elzarándokolnia egy szent helyre, és mindeközben buzgón bűnbocsánatért imádkoznia. Azonban ugyanott a falu javasasszonya már azt magyarázta, hogy egy démon szállta meg szenvedő embertársát, de ő ének, tánc, valamint egy fekete kakas vére segítségével ki tudja azt űzni belőle.

A Közel-Keleten a klasszikus hagyományokon felnőtt orvosok azt mondták a betegnek, hogy felbillent négy testnedvének egyensúlya, amelyet megfelelő étrend és rossz szagú kotyvalékok segítségével helyre kell állítani. Indiában az ájurvédikus mesterek saját elméletüket adták elő a három testi elemről vagy *dósáról*, és gyógynövényekből, masszázsból és jóga pozíciókból álló kezelést javasoltak. Kínai orvosok, szibériai sámánok, afrikai javasemberek, indián gyógyítók – minden birodalomnak, királyságnak és törzsnek megvoltak a maga hagyományai és szakértői, és mind más nézeteket vallott az emberi testről és a betegségek természetéről, így aztán mind a maga rituáléinak, főzeteinek és kúráinak egész tárházát ajánlgatta. Ezek némelyike meglepően jól bevált, mások kész halálos ítéletet jelentettek. Az európai, kínai, afrikai és amerikai orvosi gyakorlat csupán annyiban egyezett, hogy mindenhol a gyerekeknek legalább a harmada meghalt, mielőtt elérte volna a felnőttkort, és a várható élettartam jóval ötven év alatt maradt.¹⁰⁶

Ha ma megbetegszünk, sokkal kevésbé számít, hogy hol vagyunk. Torontóban, Teheránban, Tokióban és Tel-Avivban is ugyanolyan kórházba visznek, ahol fehér köpenyes orvosok fogadnak, akik ugyanazokat a tudományos elméleteket tanulták ugyanazokon az egyetemeken. Ugyanazokat az előírásokat követik, ugyanolyan vizsgálatokat végeznek, és hasonló diagnózisra jutnak belőlük. Ezek után ugyanazokat a gyógyszereket írják fel, amelyeket ugyanazok a nemzetközi gyógyszergyártó cégek állítottak elő. Kisebb kulturális különbségek persze vannak, de a kanadai, iráni, japán és izraeli orvosok nagyjából ugyanazt tartják az emberi testről és a betegségek természetéről. Amikor az Iszlám Állam elfoglalta Rakkát és Moszult, a kórházakat nem rombolták le. Sőt, felkérést intéztek a világban dolgozó muszlim orvosokhoz és ápolókhoz, hogy jelentkezzenek ott önkéntes szolgálatra.¹⁰⁷ Feltehetőleg még az iszlamista orvosok és ápolók is hisznek abban, hogy az emberi test sejtekből áll, a betegségeket kórokozók idézik elő, és hogy az antibiotikumok megölik a baktériumokat.

De miből vannak a sejtek és baktériumok? Egyáltalán miből van a világ? Ezer éve minden kultúrának saját története volt az univerzumról és a kozmikus leves alapvető összetevőiről. Ma a tanult emberek az egész világon ugyan-

azt gondolják az anyagról, az energiáról, az időről és a térről. Vegyük például az iráni és az észak-koreai atomprogramot. Éppen az jelenti a problémát, hogy az irániak és észak-koreaiak ugyanúgy gondolkoznak a fizikáról, mint az izraeliek és az amerikaiak. Ha azt gondolnák, hogy $E = mc^2$, Izraelt és az Egyesült Államokat egy fikarcnyit sem érdekelné az atomprogramjuk.

Különböző vallások és nemzeti identitások természetesen ma is léteznek. Amikor azonban gyakorlati dolgokról – egy állam, gazdaság, kórház vagy bomba építéséről – van szó, majdnem mind ugyanahhoz a civilizációhoz tartozunk. Kétségtől van nézeteltérések, de minden civilizációban léteznek belső viták. Sőt, ezek a viták határozzák meg őket. Amikor az identitásukat próbálják felvázolni, a legtöbben listát készítenek a közös vonásokról. Ez tévedés. Sokkal jobban tennék, ha a közös konfliktusokról és dilemmákról írnának listát. 1618-ban például Európának nem volt egységes vallási identitása: a vallási konfliktus határozta meg azt. 1618-ban európainak lenni azt jelentette, hogy a megszállottságig komolyan kellett venni az apró eltéréseket a katolikus és a protestáns vagy a kálvinista és a lutheránus tanok között, és ölni vagy meghalni is késznek kellett lenni értük. Aki 1618-ban nem foglalkozott ezekkel a konfliktusokkal, az lehetett mondjuk török vagy hindu, de egészen biztosan nem volt európai.

Ehhez hasonlóan 1940-ben Nagy-Britannia és Németország nagyon eltérő politikai értékrenddel bírt, mégis mindketten részét alkották az „európai civilizációnak”. Hitler sem volt kevésbé európai, mint Churchill. Sőt, a történelemnek azon a pontján éppen kettejük küzdelme határozta meg, hogy mit jelent európainak lenni. Ezzel szemben egy *kung** vadász 1940-ben azért nem volt európai, mert nem sokat jelentettek neki az európai nézeteltérések rasszokról és birodalomról.

A legtöbbet a saját családtagjainkkal vitatkozunk. Az identitást sokkal inkább a konfliktusok és dilemmák határozzák meg, mint az, amiben egyetértünk. Mit jelent európainak lenni 2018-ban? Nem azt jelenti, hogy valakinek fehér a bőre, hisz Jézus Krisztusban, vagy kiáll a szabadság mellett. Inkább azt, hogy szenvedélyesen vitatkozik a bevándorlásról, az EU-ról és a kapitalizmus korlátairól. Azt is, hogy megszállottan kérdegeti magát, „mi határozza meg az identitásomat?”, és aggódik az előregedő népesség, a féktelen fogyasztás és a globális felmelegedés miatt. A 21. századi európaiak konfliktusai és dilemmái különböznek az 1618-ban vagy 1940-ben élt elődeikétől, viszont egyre jobban hasonlítanak kínai vagy indiai kereskedelmi partnereikéhez.

* A Kalahári sivatagban élő vadászó-gyűjtögető nép.

Akármilyen kihívások várnak ránk a jövőben, az egy civilizáción belüli testvérharc valószínűbb, mint a civilizációk összecsapása. A 21. század nagy kihívásai globális természetűek lesznek. Mi történik, ha a klímaváltozás ökológiai katasztrófákhoz vezet? Ha a számítógépek egyre több és több területen teljesítik túl az embereket, és veszik át a helyüket? Ha a biotechnológia lehetővé teszi számunkra, hogy felturbózzuk az emberi intelligenciát, és megnyújtuk az élettartamunkat? Nem kétséges, hogy ezek a kérdések óriási vitákat és ádáz konfliktusokat robbantanak majd ki. Nem valószínű azonban, hogy ezek a viták és konfliktusok elszigetelnek bennünket egymástól. Éppen ellenkezőleg. Egyre jobban egymásra leszünk utalva miattuk. Noha az emberiség messze van attól, hogy harmonikus közösséget alkosson, akkor is ugyanannak a lármás globális civilizációnak a tagjai vagyunk.

De akkor mivel magyarázzuk a világon végigsöprő nacionalista hullámot? Talán a globalizáció iránti lelkesedésünkben túl hamar akartunk megszabadulni a régi jó nemzetektől? Talán a hagyományos nacionalizmushoz való visszatérés lehet a megoldás az égető globális krízisekre? Ha a globalizáció ennyi problémával jár – miért nem hagyjuk inkább?

7.

Nacionalizmus

Globális problémára globális választ

Ha tehát az emberiség egyetlen civilizációt alkot, amelyben az emberek előtt ugyanolyan kihívások és lehetőségek állnak, akkor miért fordulnak a britek, az amerikaiak, az oroszok és egyéb nemzetek a nacionalista elszigetelődés felé? Vajon a nacionalizmushoz való visszatérés valódi megoldásokat kínál globális világunk korábban sosem látott problémáira, vagy ez csupán menekülés, amely katasztrófába sodorhatja az emberiséget és az egész bioszférát?

Ahhoz, hogy megválaszoljuk ezt a kérdést, először is el kell oszlatnunk egy közkeletű mítoszt. A közhiedelemmel ellentétben a nacionalizmus nem természetes és örökkévaló része az emberi pszichének, és nem az emberi biológiában gyökerezik. Az persze igaz, hogy az ember társas lény, és a csoportlojalitás a génjeibe van kódolva. A *Homo sapiens* és elődei azonban több száz ezer éven át kis, bensőséges közösségekben éltek, amelyek nem számláltak többet néhány tucat főnél. Az emberben könnyen kifejlődik a lojalitás olyan kicsi és meghitt közösségek iránt, mint egy törzs, egy gyalogsági század vagy egy családi vállalkozás, de aligha természetes, hogy lojális legyen több millió vadidegenhez. Ez a fajta tömeges lojalitás csak az elmúlt néhány évszázadban – evolúciós léptékben mérve tegnap reggel – jelent meg, és óriási mértékű társadalomszervezés szükségeltetett hozzá.

Az emberek azért vették a fáradságot, hogy nemzetekbe szerveződjenek, mert olyan kihívásokkal kerültek szembe, amelyeket a korábbi népesség nélkül nem tudott megoldani. Vegyük például az ókori törzseket, amelyek több ezer évvel ezelőtt a Nílus mentén éltek. A folyó eltette őket. Öntözte földjeiket, és szállította áruikat. Csakhogy a víz kiszámíthatatlan szövetséges volt. Ha túl kevés eső esett, az emberek éhen haltak; ha túl sok, a folyó medréből kilépve egész falvakat pusztított el. Ezt a problémát egyedül egyik népcsoport sem lehetett képes megoldani, mivel mindegyik csupán a folyó egy rövidke szakaszát

ellenőrizte, és legfeljebb néhány száz munkást tudott mozgósítani. Csak a közös erőfeszítéssel épített gátaaktól és több száz kilométernyi csatornától remélhették, hogy sikerül megzabolázni és kordában tartani a hatalmas folyót. Ez volt az egyik oka annak, hogy a törzsek fokozatosan összeolvadtak egyetlen nemzetté, amelynek így már elegendő ereje volt, hogy gátaakat építsen, csatornákat ásson, szabályozza a folyót, gabonakészleteket halmozzon fel a szűk esztendőkre, és az egész országra kiterjedő szállító- és kommunikációs rendszert hozzon létre.

Mindezen előnyök ellenére a törzsek és klánok nemzetté alakulása sohasem ment könnyen, sem az ókorban, sem ma. Hogy megértsük, milyen nehéz egy ilyen, már nemzetnek nevezhető csoporttal azonosulni, csak tegyük fel magunknak a kérdést: „Ismerem ezeket az embereket?” Jómagam meg tudom nevezni két nővéremet és tizenegy unokatestvéremet, és reggeltől estig tudnék beszélni a személyiségükről, szokásaikról és kapcsolataikról. Azt a nyolcmillió embert azonban, akik velem együtt izraeli állampolgárok, nem tudnám megnevezni, legtöbbször sohasem találkoztam, és nem valószínű, hogy valaha is fogok. Az a képességem, hogy ennek ellenére lojális legyek ehhez az átláthatatlan tömeghez, nem vadászó-gyűjtögető őseim öröksége, hanem a közelmúlt történelmének csodája. Egy marsi biológus, aki csak a *Homo sapiens* anatómiáját és evolúcióját ismeri, álmában sem gondolná, hogy ez a majom közösségi kötelékeket képes kialakítani több millió idegennel. A cionista mozgalomnak és az izraeli államnak gigantikus oktatási, propaganda- és zászlólengető apparátust kellett kiépítenie annak érdekében, hogy lojalításra bírjon engem „Izrael” és nyolcmillió lakója iránt, de ezek mellett országos rendfenntartó, egészségügyi és népjóléti rendszert is létre kellett hoznia.

Ez nem azt jelenti, hogy bármi baj lenne a nemzeti kötelékekkel. Hiszen nyilvánvaló, hogy nagy rendszerek nem működőképesek tömeges lojalítás nélkül, és az emberi empátia kiterjesztésének természetesen megvan a gyümölcse. A patriotizmus szelídebb formái a legjótékonyabb emberi alkotások közé tartoznak. Ha hiszem, hogy a nemzetem egyedülálló a maga nemében, hogy megérdemli a hűségemet, és kötelezettségeim vannak a tagjai felé, az arra inspirál, hogy törődjem másokkal, és áldozatot hozzak értük. Veszedelemes tévedés azt hinni, hogy nacionalizmus nélkül a liberális paradicsomban élünk. Sokkal valószínűbb, hogy törzsi káoszban. Az olyan békés, jóléti és liberális államokban, mint Svédország, Németország vagy Svájc egyaránt erős a nemzeti érzés. Az erős nemzeti kötelékek nélküli országok listáján viszont ott szerepel Afganisztán, Szomália, Kongó és még néhány kudarcállam.¹⁰⁸

A baj ott kezdődik, amikor a jóindulatú patriotizmus átvált sovíniszta ultranacionalizmusba. Amikor már nem abban hiszek, hogy a nemzetem egyedi – ami minden nemzetre igaz –, hanem abban, hogy felsőbbrendű, hogy teljes

hűségemmel neki tartozom, és senki másfelé nincs semmilyen más kötelezettségem. Ez termékeny táptalaja az erőszakos konfliktusoknak. A nacionalizmust erő legfőbb kritika nemzedékeken át az volt, hogy háborúhoz vezet. A nacionalizmus és az erőszak összekapcsolása azonban nemigen mérsékelte a nacionalista túlzásokat, különösen, mivel minden nemzet ahhoz a szükséglethez igazította katonai terjeszkedését, hogy megvédje magát szomszédai mesterkedéseitől. Amíg az állam korábban sosem látott biztonságot és jólétet nyújtott legtöbb polgárának, azok hajlandók voltak vérrrel megfizetni ennek az árát. A 19. században és a 20. század elején a nacionalista alku még mindig vonzónak tűnt. Bár a nacionalizmus rettenetes, példátlan mértékű konfliktusokhoz vezetett, a modern nemzetállamok ugyanakkor masszív egészségügyi, népjóléti és oktatási rendszereket is kiépítettek. Az állami egészségügyi szolgáltatásokért érdemesnek tűnt elviselni Passchendaelét és Verdunt, e borzalmas csatákat az I. világháborúban.

Aztán 1945-ben minden megváltozott. Az atomfegyverek feltalálása kibillentette egyensúlyából a nacionalista alkut. Hiroshima után az emberek már nem attól rettegetek, hogy a nacionalizmus háborúhoz vezet, hanem attól, hogy atomháborúhoz. A teljes megsemmisülés lehetősége nagyon észhez tudja téríteni az embert, így, nem kis részben az atombombának köszönhetően, megtörtént a lehetetlen, és a nacionalista dzsinnt sikerült legalább félig-meddig visszagyömöszölni a palackba. Ahogy a Nílus-völgy falvainak lakói az ókorban képesek voltak lojalitásuk egy részét átirányítani a saját klánjukról egy nagyobb királyságra, amely meg tudta zabolázni a veszedelmes folyót, úgy az atomkorban a különféle nemzetek fölött fokozatosan kialakult a globális közösség, mert csak egy ilyen közösség lehetett képes kordában tartani a nukleáris démont.

Az 1964-es elnökválasztási kampány során Lyndon B. Johnson leadta a híres százszorszépfelvetést, a televízió történetének egyik legsikeresebb politikai hirdetését. A filmen egy kislány látható, aki letépdési egy százszorszép szirmait, és közben számolja őket, de amikor tízhez ér, egy fémes férfihang veszi át a szót, és visszaszámol tíztől zéróig, mint egy rakétakilövés előtt. Zéróhoz érve egy atomrobbanás tölti be a képernyőt, majd Johnson elnökjelölt szól az amerikai néphez: „Ez a tét. Olyan világot teremtünk, amelyben Isten valamennyi gyermeke élhet, vagy belépünk a sötétségbe. Szeretnünk kell egymást, vagy meg kell halnunk.”¹⁰⁹ Hajlamosak vagyunk a „szeretkezz, ne háborúzz” szlogenről a 60-as évek ellenkultúrájára asszociálni, de valójában már 1964-ben közkeletűen elfogadott bölcsesség volt még az olyan keményfejű politikusok körében is, mint Johnson.

* Az eredeti *Make love, not war* jelmondat első tagja, bár nyilvánvaló benne a szexuális felhang, nemcsak szeretkezzként, de szeressként is értelmezhető – a ford.

Következésképpen a hidegháború alatt a nacionalizmus átadta a helyet a nemzetközi politika globálisabb felfogásának, és amikor a hidegháború véget ért, a globalizáció a jövő egyértelmű irányának látszott. Mindenki arra számított, hogy az emberiség végképp maga mögött hagyja a nacionalista politikát mint a régi primitív idők maradványát, amely legfeljebb néhány fejletlen ország tájékozatlan polgárai számára lehet vonzó. A közelmúlt eseményei azonban megmutatták, hogy a nacionalizmus továbbra is erősen él még Európa és az USA polgáraiban is, Oroszországról, Indiáról vagy Kínáról nem is beszélve. A globális kapitalizmus személytelen erői által elidegenített, az országos egészségügyi, népjóléti és oktatási szolgáltatásokat féltő emberek világszerte a nemzet kebelén keresnek megnyugvást.

A Johnson által a százszorszéphi hirdetésben felvetett kérdés azonban ma még inkább helyénvaló, mint 1964-ben volt. Olyan világot teremtünk, amelyben valamennyi ember együtt élhet, vagy belépünk a sötétségbe? Megmentik a világot Donald Trump, Theresa May, Vlagyimir Putyin, Narendra Modi és kollégáik azzal, hogy felszítják bennünk a nemzeti öntudatot, vagy a nacionalizmus jelenkori áradata csupán menekülés a makacsul élénk tornyosuló globális problémák elől?

A nukleáris kihívás

Kezdjük az emberiség már ismerős nemezisével: az atomháborúval. Amikor a százszorszéphi hirdetést 1964-ben, két évvel a kubai rakétaválság után leadta a televízió, a nukleáris megsemmisülés kézzelfogható fenyegetés volt. Szakértők és laikusok egyaránt attól rettegtek, hogy az emberiség nem elég bölcs a katasztrófa elkerüléséhez, és csak idő kérdése, hogy a hidegháború perzselően forró legyen. Az amerikaiak, szovjetek, európaiak és kínaiak megváltoztatták a geopolitika alakításának évezredes módjait, így a hidegháború minimális vérontással ért véget, és az új internacionalista világrend a soha nem látott béke korát hozta el. Nemcsak az atomháborút sikerült elkerülni, de általában is megfogytak a háborúk. 1945 óta meglepően kevés határt rajzoltak újra erővel, és a legtöbb ország már nem használja bevett politikai eszközként a háborút. 2016-ban – dacára a Szíriában, Ukrajnában és a világ néhány más pontján dúló háborúknak – kevesebb ember vesztette életét erőszak által, mint elhízás, autóbaleset vagy öngyilkosság következtében.¹¹⁰ Nagyon is lehetséges, hogy ez korunk legnagyobb politikai és morális vívmánya.

Sajnos mára úgy hozzászoktunk ehhez a vívmányhoz, hogy magától értődőnek tekintjük. Részben ezért mernek az emberek a tűzzel játszani. Oroszország és az USA új nukleáris fegyverkezési versenybe kezdett, és új végítélet-gépezeteket fejlesztettek ki, amelyek azzal fenyegetnek, hogy eltörlik az utóbbi évtizedek nehezen kiharcolt eredményeit, és visszasodornak bennünket a nukleáris megsemmisülés küszöbére.¹¹¹ A közösség közben rájött, hogy nem kell félni a bombától, meg is lehet szeretni (ahogy az amerikai film – *Dr. Strangelove, avagy rájöttem, hogy nem kell félni a bombától, meg is lehet szeretni* – címe javasolja), vagy egyszerűen elfeledkezett a létezéséről.

Így aztán a Brexit-vita Nagy-Britanniában – egy atomnagyhatalomban – főleg a gazdaság és a bevándorlás kérdései körül forgott, míg az EU létfontosságú szerepéről Európa és a világ békéjében szinte szó sem esett. Több évszázadnyi borzalmas vérontást követően a franciák, németek, olaszok és britek végre kidolgoztak egy mechanizmust, amely biztosítja a kontinens harmóniáját – csak hogy a brit közvélemény csavarkulcsot hajított a csodagépezetbe.

Rendkívül nehéz volt megalkotni azt az internacionalista rezsimit, amely őrzi a globális békét, és képes megelőzni az atomháborút. Kétségtelen, hogy ezt a rendszert hozzá kell igazítanunk a világ változó körülményeihez, például úgy, hogy kevésbé támaszkodunk az Egyesült Államokra, és nagyobb szerepet adunk olyan nem nyugati hatalmaknak, mint Kína és India.¹¹² De teljességgel elvetni a rendszert, és visszatérni a nacionalista hatalmi politikához felelőtlen hazardjáték lenne. Való igaz, hogy a 19. században a nacionalista játékot játszó országok nem pusztították el az emberi civilizációt. De az még a Hiroshima előtti időkben volt. Azóta a nukleáris fegyverek emeltek a téten, és alapjában változtatták meg a politika és a háború természetét. Amíg az emberek tudják, hogyan kell uránt és plutóniumot dúsítani, fennmaradásuk azon áll vagy bukik, hogy képesek legyenek az atomháború megelőzését bármely nemzet érdekei elé helyezni. A fanatikus nacionalisták, akik azt kiáltozzák, „A mi országunk az első!”, jobban tennék, ha megkérdéznék maguktól, hogy vajon az országuk önmagában, a nemzetközi együttműködés masszív rendszere nélkül meg tudná-e óvni a világot – vagy akár saját magát – a nukleáris pusztítástól.

Az ökológiai kihívás

Az atomháború réme mellett az elkövetkező évtizedekben az emberiségnek egy olyan kihívással is szembe kell néznie, amely 1964-ben még nem is igen tűnt fel a politikai radarokon: az ökológiai összeomlással. Az emberek több

fronton is destabilizálják a bioszférát. Egyre jobban és jobban kizsákmányoljuk a környezetet, és óriási mennyiségű hulladékot és mérget juttatunk bele, megváltoztatva ezzel a talaj, a víz és a légkör összetételét.

Nem is igen vagyunk tudatában annak, milyen rengetegféleképpen bontjuk meg az évmilliók alatt kialakult kényes ökológiai egyensúlyt. Vegyük például a foszfor műtrágyaként való használatát. Kis mennyiségben a foszfor a növények növekedéséhez szükséges tápanyag. Nagy mennyiségben azonban mérgezővé válik. A modern iparosított földművelés arra épül, hogy a földet nagy mennyiségű foszforral trágyázzák, ez azonban a folyókba, tavakba és óceánokba kerülve megmérgezi azokat, és pusztító hatással van a tengeri élőlényekre. Az Iowában kukoricát termesztő farmer akaratlanul is irthatja a Mexikói-öböl halait.

Az ilyen tevékenységek eredményeképpen élőhelyek zsugorodnak össze, állat- és növényfajok halnak ki, és egész ökoszisztémák pusztulhatnak el, mint például az ausztráliai Nagy-korallzátony vagy az Amazonas-medence esőerdői. A *Homo sapiens* évezredek óta ökológiai sorozatgyilkosként viselkedett; most kezd átalakulni ökológiai tömeggyilkossá. Ha így folytatjuk tovább, az nemcsak az életformák nagy százalékának megsemmisüléséhez vezet, de az emberi civilizáció alapjait is alááshatja.¹¹³

Mindeme kilátások közül a legfenyegetőbb a klímaváltozás. Az emberek már több százezer éve jelen vannak, és átéltek számos jégkorszakot és felmelegedést. Mezőgazdaság, városok és összetett társadalmak azonban legfeljebb tízezer éve léteznek. E periódus, az úgynevezett holocén (földtörténeti jelenkor) alatt a Föld éghajlata viszonylag stabil volt. Bármilyen eltérés a holocén normájától olyan óriási kihívások elé állíthatja az emberi társadalmakat, amilyenekkel még sohasem szembesültek. Olyan lesz, mintha milliárdnyi emberi tengerimalacon végeznének kísérletet. Még ha az emberi civilizáció végül alkalmazkodik is a megváltozott körülményekhez, ki tudja, hány áldozatot követel majd az alkalmazkodás folyamata.

És ez a szörnyű kísérlet már kezdetét is vette. Eltérően az atomháborútól – ami egy jövőbeli lehetőség – a klímaváltozás a jelen valósága. A tudósok egyetértenek abban, hogy az emberi tevékenység, különösen az olyan üvegházhatású gázok, mint a szén-dioxid kibocsátása riasztó ütemben változtatja a Föld klímáját.¹¹⁴ Senki nem tudja pontosan, mennyi szén-dioxidot pumpálhatunk még a légkörbe anélkül, hogy visszafordíthatatlan kataklizmát okoznánk. A legjobb becslések szerint azonban, ha nem csökkentjük le drámai mértékben az üvegházhatású gázok kibocsátását a következő húsz évben, a globális átlaghőmérséklet több mint 2 Celsius-fokkal emelkedik meg,¹¹⁵ ami a sivatagok terjeszkedését, a sarki jégsapkák eltűnését, az óceánok szintjének megemelkedését és az olyan

extrém időjárási események, mint a hurrikánok és a tájfunok gyakoribbá válását eredményezi majd. Ezek a változások pedig visszavetik a mezőgazdasági termelést, elárasztják a városokat, lakhatatlanná teszik a világ nagy részét, és menekültek százmillióit indítják útjukra, hogy új otthont keressenek.¹¹⁶

Ráadásul nagyon gyorsan közeledünk számos olyan ponthoz, amelyeken túl már az üvegházhatású gázok kibocsátásának drámai visszafogása sem lenne elég ahhoz, hogy megforduljon a folyamat, és elkerüljük a világméretű tragédiát. Például ahogy a globális felmelegedés hatására olvadnak a sarki jégsapkák, kevesebb napfény verődik vissza a Föld felszínéről a világűrbe. Ez azt jelenti, hogy a bolygó még több hőt nyel el, a hőmérséklet tovább emelkedik, és a jégsapkák még gyorsabban olvadnak. Ha ez az öngerjesztő folyamat egyszer átlép egy küszöböt, fékezhetetlen lendületet kap, és a sarkvidékeken akkor is elolvad minden jég, ha az emberek felhagynak a szén, olaj és gáz égetésével. Nem elég tehát felismerni a veszélyt. Létfontosságú, hogy tegyünk is ellene, mégpedig most!

Sajnos 2018-ban az üvegházhatású gázok globális összkibocsátása nem-hogy csökkenne, hanem még mindig nő. Az emberiségnek nagyon kevés ideje maradt, hogy leszokjon a fosszilis tüzelőanyagokról. Még ma el kell mennünk rehabilitációra. Nem jövőre vagy a jövő hónapban, hanem ma. „Helló, *Homo sapiens* vagyok, és fossziliztüzelőanyag-függő.”

De hol jön ebbe a riasztó képbe a nacionalizmus? Van nacionalista válasz az ökológiai veszedelemre? Meg tudja állítani önmagában egy nemzet, bármilyen erős legyen is, a globális felmelegedést? Az egyes államok persze számtalanféle zöldpolitikát a magukévá tehetnek, amelyek közül sok nemcsak környezetvédelmi, de gazdasági szempontból is előnyös. A kormányok megadózathatják a szén-dioxid-kibocsátást, hozzáadhatják az okozott károk elhárításának költségeit az olaj és a gáz árához, szigorúbb környezetvédelmi szabályozást vezethetnek be, csökkenthetik a szennyező iparágak támogatását, és ösztönözhetnek a megújuló energiaforrásokra való átállásra. Esetleg fektethetnek több pénzt forradalmi környezetbarát technológiák kifejlesztésébe, egyfajta ökológiai Manhattan-terv keretében. Az elmúlt 150 év sok előrelépését a belső égésű motornak köszönhetjük, de ha stabil fizikai és gazdasági környezetet akarunk fenntartani, most már vissza kell vonulnunk őket, és felváltanunk olyan technológiákkal, amelyek nem fosszilis üzemanyagot égetnek.¹¹⁷

De nem csak az energia terén segíthetnek a technológiai áttörések. Vegyük csak például a „tisztá hús” kifejlesztésének lehetőségét. A húsipar jelenleg nemcsak érző lények milliárdjainak okoz elmondhatatlan szenvedést, de a globális felmelegedés egyik első számú okozója, az antibiotikumok és mérgek egyik legnagyobb fogyasztója, illetve a levegő, föld és víz egyik legfőbb szennyezője is egyben. Az Institution of Mechanical Engineers nevű független szervezet

2013-as jelentése szerint egy kilogramm marhahús előállításához mintegy 15 ezer liter ivóvízre van szükség, míg egy kilogramm burgonya megtermeléséhez mindössze 287 literre.¹¹⁸

A környezetre nehezedő nyomás valószínűleg csak rosszabbodni fog, ahogy a növekvő jólét az olyan országokban, mint Kína vagy Brazília, további százmilliók számára teszi lehetővé, hogy átálljanak a burgonyáról a rendszeres marhahúsfogyasztásra. Nehéz lesz meggyőzni a kínaiakat és a brazilokat – nem is beszélve az amerikaiakról és a németekről –, hogy ne egyenek több steaket, hamburgert és kolbászt. De mi lesz, ha a mérnökök megtalálják a módját, hogy sejtekből növecsszenek húst? Aki hamburgert akar, annak egyszerűen növesztetni lehet egy hamburgert, ahelyett, hogy fel kellene nevelni, majd levágni egy egész tehenet (és több ezer kilométerre elszállítani a tetemét).

Ez tudományos fantasztikumnak hangozhat, de a világ első tiszta hamburgerét már 2013-ban kinövesztették sejtekből (és el is fogyasztották). 330 ezer dollárba került. Négyévnnyi kutatás és fejlesztés révén sikerült az árat darabonként 11 dollárra leszorítani, és egy újabb évtizeden belül az iparilag előállított tiszta hús várhatóan olcsóbb lesz a vágóhídon előállítottnál. Ez a fejlesztés állatok milliárdjait mentheti meg a szenvedéssel teli élettől, segíthet több milliárd alultáplált embert etetni, és egyben megelőzni az ökológiai összeomlást.¹¹⁹

A klímaváltozás elkerüléseért tehát a kormányok, a vállalatok és az egyének is sokat tehetnek. A hatékonyság érdekében azonban ezt globális szinten kell csinálni. Ha a klímáról van szó, az országok nem függetlenek. A bolygó túloldalán élők cselekedeteitől is függnék. A Kiribati Köztársaság – egy szigetország a Csendes-óceánon – akár nullára is csökkentheti az üvegházhatású gázok kibocsátását, akkor is elnyelik az emelkedő hullámok, hacsak más országok nem követik a példáját. Csád akár minden háztetőre napelemet szerelhet, távol élő idegenek felelőtlen környezetpolitikájának következtében akkor is kopár sivatag marad. Ökológiailag még olyan erős nemzetek sem függetlenek, mint Kína vagy Japán. Ahhoz, hogy megvédjék Sanghajt, Hongkongot és Tokiót a pusztító árvizektől és tájfunoktól, a kínaiaknak és a japánoknak rá kell venniük az oroszokat és az amerikaiakat, hogy szakítsanak a „ha eddig jó volt, ezután is jó lesz”-felfogással.

A nacionalista elszigetelődés a klímaváltozás kontextusában talán még veszedelemesebb, mint az atomháborúéban. Ugyanis egy atomháború valamennyi nemzet elpusztításával fenyeget, így valamennyi nemzetnek egyformán érdeke megelőzni. A globális felmelegedés ellenben valószínűleg más-más hatással lesz a különböző nemzetekre. Egyes országoknak, főleg Oroszországnak, még haszna is lehet belőle. Mivel viszonylag kevés a tengerparti területe, így kevésbé kell aggódnia az emelkedő tengerszint miatt, mint Kínának vagy Kiribatinak. És ahogy a növekvő hőmérséklet sivataggá teheti Csádot, úgy változtathatja ugyan-

akkor Szibériát a világ kenyereskosarává. Ráadásul a sarki jég olvadásával az Oroszország uralta jeges-tengeri útvonalak lehetnek a világ kereskedelmének fő ütőerei, és Kamcsatka veheti át Szingapúrtól a világ keresztútjának szerepét.¹²⁰

A fosszilis tüzelőanyagok megújuló energiaforrásokra való lecserélése is vonzóbb lehet egyes országoknak, mint másoknak. Kína, Japán és Dél-Korea az óriási mennyiségű kőolaj és földgáz bevitelétől függ. Ők boldogan megszabadulnának ettől a tehertől. Oroszország, Irán és Szaúd-Arábia viszont a kőolaj- és földgázexporttól függ. Összeomlik a gazdaságuk, ha az olaj és a gáz helyét átveszi a szél és a nap.

Következésképpen míg az olyan országok, mint Kína, Japán és Kiribati valószínűleg a szén-dioxid-kibocsátás mielőbbi lecsökkentéséért küzdenének, más nemzetek, például Oroszország vagy Irán kevésbé lennének lelkesek. Még az olyan országokban, amelyek sokat veszíthetnek a globális felmelegedéssel, például az Egyesült Államokban is túlságosan rövidlátóak vagy énközpontúak lehetnek a nacionalisták ahhoz, hogy felismerjék a veszélyt. Kicsi, de sokatmondó példát láthattunk erre 2018 januárjában, amikor az USA 30 százalékos vámot vetett ki a külföldi gyártmányú napelemekre és kiegészítőikre, hogy az amerikai napelemgyártókat hozza előnybe, azon az áron is, hogy így lelassul a megújuló energiaforrásokra való átállás.¹²¹

Egy atombomba olyan nyilvánvaló és közvetlen fenyegetés, hogy senki sem veheti félvállról. A globális felmelegedés ellenben jóval homályosabb és hosszadalmasabb ügy. Így aztán amikor a hosszú távú környezetvédelmi megfontolások rövid távon fájdalmas áldozatokat követelnek, a nacionalisták számára erős lehet a kísértés, hogy a közvetlen nemzeti érdekeket helyezték előbbre, és azzal nyugtassák magukat, hogy a környezettel később is ráérnek foglalkozni, sőt egészen ráhagyhatják ezt másokra. De akár egyszerűen le is tagadhatják a problémát. Nem véletlen, hogy a klímaváltozással szembeni szkepticizmus rendszerint a nemzeti jobboldal sajátja. Ritkán látni baloldali szocialistáktól olyan tweeteket, hogy „a klímaváltozás egy kínai hoax”. Mivel a globális felmelegedés problémájára nincsen nemzeti válasz, egyes nacionalista politikusok inkább elhiszik, hogy a probléma nem is létezik.¹²²

A technológiai kihívás

Hasonló dinamikák miatt nem lesz képes a nacionalizmus ellenszert kínálni a 21. század harmadik nagy egzisztenciális fenyegetésére, a technológiai bomlásra sem. Ahogy a korábbi fejezetekben láttuk, az info- és a biotechnológia

összeolvadása végítélet-forгатókönyvek egész tömege előtt nyitja meg a kaput, a digitális diktatúráktól kezdve a hasznavehetetlenek globális osztályáig.

Mi a nacionalista válasz ezekre a fenyegetésekre?

Nincs rájuk nacionalista válasz. Ahogy a klímaváltozás, úgy a technológiai bomlás esetében is az a helyzet, hogy a nacionalista állam nem a megfelelő keretrendszer a veszély meghatározásához. Mivel a kutatás és fejlesztés nem egyetlen állam monopóliuma, még egy olyan szuperhatalom, mint az USA sem képes egymagában korlátozni. Az, hogy az amerikai kormány tiltja az emberi embriók genetikai tervezését, nem akadályozza meg a kínai tudósokat abban, hogy megtegyék ezt. És ha az ebből származó fejlesztések révén Kína valamilyen jelentős katonai vagy gazdasági előnyre tesz szert, az USA számára is nagy lesz a kísértés, hogy megszegje a saját tilalmát. Egy xenofób, „mindenki mindenki ellen” alapú világban különösen igaz lesz, hogy ha egyetlen ország rá lép egy nagy kockázattal járó, viszont nagy nyereséggel kecsegtető technológiai ösvényre, akkor mások is kénytelenek lesznek így tenni, mivel senki nem engedheti meg magának, hogy lemaradjon. Ahhoz, hogy elkerüljön egy ilyen versenyt a lejtőn, az emberiségnek valószínűleg szüksége lesz valamiféle globális identitásra és lojalitásra.

Ráadásul míg az atomháború és a klímaváltozás csupán az emberiség fizikai fennmaradását veszélyeztetik, a bomlasztó technológiák az ember természetét változtathatják meg, és ily módon összefonódnak az emberek legmélyebb etikai és vallási meggyőződéseivel. Míg abban mindenki egyetért, hogy el kell kerülnünk az atomháborút és az ökológiai összeomlást, a biológiai tervezésnek és az MI-nek az emberek felfejlesztésére és új létformák létrehozására való felhasználásáról merőben eltérnek a vélemények. Ha az emberiségnek nem sikerül erre globálisan elfogadott etikai irányelveket kidolgoznia és alkalmaznia, akkor eljön Frankenstein doktor ideje.

Ha ilyen etikai irányelveket kell megfogalmazni, a nacionalizmus legfőbb gondja a képzelőerő hiánya. A nacionalisták ugyanis területi konfliktusok keretei között gondolkodnak, ám a 21. század technológiai forradalmait kozmikus keretek között kell megérteni.

Miután a szerves élet négymilliárd éven át fejlődött a természetes szelekció révén, a tudomány most elvezet bennünket abba a korba, amelyben intelligens tervezés formálja a szervetlen életet. És ennek a folyamatnak a során maga a *Homo sapiens* valószínűleg eltűnik majd. Jelenleg még az emberfélék családjába tartozó emberszabású majmok vagyunk. Mind testalkatunkat, mind fizikai és mentális képességeinket tekintve a Neander-völgyiekkel és a csimpánzokkal osztozunk. Nemcsak a kezünk, szemünk és agyunk jellegzetesen hominida, de a kényünk, a szeretetünk, a haragunk és a társadalmi kötelekeink is. A bio-

technológia és az MI kombinációja azonban egy-két évszázadon belül olyan testi, fizikai és mentális tulajdonságokat eredményezhet, amelyek kitörnek a hominida öntőformából. Egyesek úgy hiszik, hogy még a tudat is leválasztható minden szerves struktúráról, és minden fizikai és biológiai kötöttségtől mentesen szörfölhet a kibertérben. Ugyanakkor talán azt tapasztaljuk majd, hogy a tudat az intelligenciától különül el, és az MI fejlődése olyan világhoz vezet, amelyet hiperintelligens, de teljességgel öntudatlan entitások uralnak.

Mit mond erre az izraeli, az orosz vagy a francia nacionalizmus? Ahhoz, hogy bölcs döntéseket tudjunk hozni az élet jövőjéről, meg kell haladnunk a nacionalista perspektívát, és globális, sőt kozmikus nézőpontból kell szemlélünk a dolgokat.

A Föld nevű űrhajó

A fenti három probléma – az atomháború, az ökológiai összeomlás és a technológiai bomlás – külön-külön is veszélyezteti az emberi civilizáció jövőjét. Együtt azonban soha nem látott egzisztenciális krízist jelentenek, különösen azért, mert képesek erősíteni és kiegészíteni egymást.

Például, bár az ökológiai krízis az általunk ismert emberi civilizáció létét fenyegeti, nem valószínű, hogy megállítja az MI és a biológiai tervezés fejlődését. Aki azt hiszi, hogy az óceánok szintjének emelkedése, az élelmiszerkészletek fogyatkozása vagy a tömeges migráció eltereli a figyelmünket az algoritmusokról és a génekről, az gondolja át újra. Ahogy az ökológiai krízis egyre mélyül, a nagy kockázattal járó, de nagy nyereséggel kecsegtető technológiák fejlesztése valószínűleg csak gyorsulni fog.

Sőt, nagyon is lehetséges, hogy a klímaváltozás ugyanazt a funkciót fogja betölteni, amit a két világháború. 1914 és 1918, valamint 1939 és 1945 között a technológiai fejlődés üteme az egekbe szökött, mivel a totális háborúba bocsátkozott nemzetek sutba dobták az óvatosságot és a gazdaságosságot, és óriási mennyiségű pénzt és energiát fektettek különféle merész és fantasztikus projektekbe. Ezek közül sok kudarcot vallott, mások révén viszont megszülettek a tankok, a radar, a mérges gázok, a szuperszonikus repülőgépek, az interkontinentális rakéták és az atombomba. Ehhez hasonlóan az ökológiai kataklizma előtt álló nemzetek is hajlamosak lehetnek végső kétségbeesésükben minden reményüket valamilyen technológiai hazardjátékba vetni. Az emberiségnek számos teljesen jogos aggálya van a biológiai tervezéssel és a mesterséges intelligenciával kapcsolatban, de válságos időkben kockázatos dolgokat tesznek az

emberek. Akármit is gondol ön a bomlasztó technológiák szabályozásáról, tegye fel a kérdést, hogy vajon akkor is ragaszkodnánk-e ezekhez a szabályozásokhoz, ha a klímaváltozás globális élelmiszerhiányt okoz, városokat áraszt el, és menekültek százmillióit indítja útjukra.

A technológiai bomlások viszont az apokaliptikus háború veszélyét növelhetik meg, nemcsak azzal, hogy erősítik a globális feszültséget, hanem azzal is, hogy felborítják a nukleáris erőegyensúlyt. A szuperhatalmak az 50-es évek óta kerülnek egymással a konfliktust, mert valamennyien tudják, hogy a háború kölcsönösen garantált megsemmisítést jelentene. Újfajta támadó és védekező fegyverek megjelenésével azonban egy felemelkedő technológiai szuperhatalom arra az elgondolásra juthat, hogy büntetlenül elpusztíthatja az ellenségeit. Egy hanyatlóban lévő hatalom viszont attól félhet, hogy hagyományos atomfegyverei hamarosan elavulnak, ezért a legjobb lesz használni őket, mielőtt elvesznének. A hagyományos nukleáris konfrontációk egy hiperracionális sakkjátszmára emlékeztettek. De mi történik akkor, ha a játékosok kibertámadások segítségével átvehetik az irányítást az ellenfél bábu fölé, ha egy névtelen harmadik fél is képes lesz mozgatni a gyalogokat úgy, hogy senki sem tudja, ki lép valójában, vagy ha a zseniális sakkozó robot, az AlphaZero továbblép a hagyományos sakkról az atomsakkra?

Ez a vízió azért különösen fenyegető, mert valószínűtlen, hogy a fegyverkezési versenyben megrekedt országok egyetértsenek egymással az MI-fejlesztés korlátozásában, és a riválisaik technológiai fejlesztéseit lekörözni igyekvő nemzetek sem igen fognak megegyezni egy közös tervben a klímaváltozás megállítására. Amíg a világ egymással versengő nemzetekre oszlik, nagyon nehéz lesz egyszerre szembenézni mindhárom kihívással – és ha a három közül akár egyetlen kudarcba fullad, már az is katasztrófához vezethet.

Összefoglalva tehát, a világon végigsöprő nacionalista hullám nem tudja visszaforgatni az időt 1914-be vagy 1939-be. A technológia mindent megváltoztatott azzal, hogy olyan globális fenyegetéseket hozott létre, amelyekkel egyetlen nemzet sem szállhat szembe egyedül. A közös ellenség a közös identitás kialakításának legfőbb katalizátora, és az emberiségnek most legalább három ilyen ellensége van: az atomháború, a klímaváltozás és a technológiai bomlás. Ha az emberek e közös veszélyek ellenére úgy döntenek, hogy minden más fölé helyezik nemzeti hűségüket, az most sokkal katasztrofálisabb következményekkel járhat, mint 1914-ben vagy 1939-ben.

Sokkal jobb az az út, amelyet az Európai Unió alkotmánya jelöl ki, mondván: „Európa népei, miközben büszkéik maradnak saját nemzeti identitásukra és történelmükre, elhatározták, hogy felülemelkednek ősi megosztottságaikon, és – egymással mind szorosabb egységre lépve – egy közös jövő megterem-

tésére törekednek.”¹²³ Ez nem jelenti a nemzeti identitások eltörlését, a helyi tradíciók felrúgását és az emberiség egynemű szürke masszává alakítását. Sőt, a kontinentális katonai és gazdasági védőpáncél biztosításával az Európai Unió kifejezetten felerősítette a lokálpatriotizmust olyan helyeken, mint Flandria, Lombardia, Skócia vagy Katalónia. A független Skócia vagy Katalónia eszméje sokkalta vonzóbbnak tűnik olyankor, amikor nem kell német inváziótól tartani, viszont számítani lehet egy közös európai frontra a globális felmelegedéssel és a globális nagyvállalatokkal szemben.

Ezért aztán az európai nacionalisták lazábban is állnak hozzá ezekhez az eszmékhez. Akármennyit beszélnek a nemzethez való visszatérésről, kevés európai lenne hajlandó ölni vagy meghalni érte. Amikor a skótok William Wallace és I. Róbert idejében akartak kiszabadulni London öleléséből, ehhez hadsereget kellett állítaniuk. A 2014-es skóciai népszavazás idején azonban egyetlen embert sem öltek meg, s valószínűtlen, hogy ha a skótok legközelebb a függetlenségre szavaznak, újra meg kell vívniuk a bannockburni csatát. A katalánok elszakadási kísérlete Spanyolországtól jóval több erőszakkal járt, de ez még mindig sehol nincs ahhoz a mézarláshoz képest, amelyet Barcelona látott 1939-ben vagy 1714-ben.

Remélhetőleg a világ többi része is képes tanulni az európai példából. Egy egyesült bolygón is rengeteg hely lesz annak a fajta patriotizmusnak, amelyik a nemzetem egyedülállóságát ünnepli, és afelé való elköteleződésemet hangsúlyozza. Ha azonban fenn akar maradni és virágozni, az emberiségnek nemigen van más választása, mint hogy kiegészítse ezt a lojalitást a globális közösség iránti alapvető elköteleződéssel. Egy ember lehet, és legyen is egy időben lojális a családjához, a helyi közösségéhez, a szakmájához és a nemzetéhez – miért ne adhatnánk hozzá ehhez a listához az emberiséget és a Föld bolygót? Igaz, ha többfelé vagyunk lojálisak, néha elkerülhetetlen a konfliktus. De ki mondta, hogy az élet egyszerű?

A korábbi századokban azért alakultak ki a nemzeti identitások, mert az emberek olyan problémák és lehetőségek elé kerültek, amelyek meghaladták az egyes törzsek hatáskörét, és csak országos együttműködés révén lehetett kezelni őket. A 21. században a nemzetek ugyanabban a helyzetben találják magukat, mint az ókorban a törzsek: már nem ők jelentik a megfelelő keretrendszert a kor legfontosabb kihívásainak kezeléséhez. Szükség van globális identitásra, mivel a nemzeti intézmények képtelenek kezelni egy sor, eddig példátlan globális helyzetet. Van már globális ökológiánk, globális gazdaságunk és globális tudományunk – de leragadtunk a nemzeti politikánál. Ez az összeférhetetlenség akadályozza a politikai rendszert abban, hogy hatékonyan szembenézzen a fő problémákkal. Ahhoz, hogy a politika hatékonyan működ-

jön, vagy az ökológiát, a gazdaságot és a tudományt kell deglobalizálnunk, vagy a politikát globalizálnunk. Mivel pedig az ökológiát és a tudományt lehetetlen, a gazdaságot pedig valószínűleg csak tiltásokkal lehetne deglobalizálni, az egyetlen igazán járható út a politika globalizálása. Ez nem valamiféle „világ-kormány” megalakítását jelenti – ez elég kétes és nem is túl életszerű vízió. A politika globalizálása inkább azt jelentené, hogy az országokon, sőt városokon belüli politikai dinamikák sokkal nagyobb súlyt helyeznének a globális problémákra és érdekekre.

Nem valószínű, hogy a szentimentális nacionalisták sokat segítenének ebben. Várhatjuk-e esetleg az emberiség egyetemes vallási tradíciójától, hogy segítenek egyesíteni a világot? Az olyan vallások, mint a kereszténység vagy az iszlám már évszázadokkal ezelőtt is inkább globális, mint lokális keretek között gondolkodtak, és mindig is jobban foglalkoztatták őket az élet nagy kérdései, mint ennek vagy annak a nemzetnek a politikai küzdelmei. De relevánsak-e még a hagyományos vallások? Rendelkeznek-e még a világ átforgalmazásához szükséges erővel, vagy csupán tehetetlen maradványok a múltból, amelyeket ide-oda dobálnak a modern államok, gazdaságok és technológiák erői?

8.

Vallás

Isten a nemzet szolgálatában

A modern ideológiáknak, tudósoknak és nemzeti kormányoknak mindaddig nem sikerült életképes víziót alkotniuk az emberiség jövőjéről. De fel lehet-e húzni ilyen víziót az emberi vallásos tradíciók mélységes mély kútjából? Háttha a válasz végig ott várt ránk a Biblia, a Korán vagy a Védák lapjai között.

A nem hívő emberek valószínűleg nevetségesnek vagy aggasztónak tartanának egy ilyen elképzelést. A szent iratok relevánsak lehettek a középkorban, de hogyan kalauzolhatnának bennünket a mesterséges intelligencia, a biológiai tervezés, a globális felmelegedés és a kiberhadviselés világában? Az ateisták azonban kisebbségben vannak. Emberek milliárdjai ma is mélyebben hisznek a Koránban vagy a Bibliában, mint az evolúcióelméletben; vallási mozgalmak formálják olyan különböző országok politikáját, mint India, Törökország vagy az Egyesült Államok; és a vallási ellenségeskedés konfliktusokat szít Nigériától a Fülöp-szigetekig.

Mennyire relevánsak tehát az olyan vallások, mint a kereszténység, az iszlám vagy a hinduizmus? Segíthetnek megoldani az előttünk álló problémákat? Ahhoz, hogy megértsük a tradicionális vallások szerepét a 21. századi világban, el kell különítenünk a problémák három típusát:

1. Technikai problémák. Például: mit kezdenek a száraz országokban a gazdák a globális felmelegedés okozta súlyos aszályokkal?
2. Eljárásbeli problémák. Például: milyen intézkedéseket hozzanak a kormányok a globális felmelegedés megelőzése érdekében?
3. Identitásproblémák. Például: foglalkozzam-e egyáltalán a világ másik felén élők problémáival, vagy csak a saját törzsem és országom gondjaival törődjek?

Ahogy a következő oldalakon látni fogjuk, a tradicionális vallások a technikai és eljárásbeli problémák esetében nagyrészt irrelevánsak. Rendkívül relevánsak viszont, hogyha identitásproblémákról van szó – csak hogy a legtöbb esetben a probléma és nem a lehetséges megoldás részét képezik.

Technikai problémák: keresztény mezőgazdaság

A premodern időkben a vallások voltak az illetékesek számos technikai probléma megoldásában olyan világi területeken is, mint a mezőgazdaság. Az isteni kalendáriumok határozták meg, mikor kell vetni és mikor aratni, és templomi szertartások biztosították az esőt, valamint védtek a kártevőktől. Amikor egy-egy aszály vagy sáskajárás következtében mezőgazdasági válság fenyegetett, a földművesek a papokhoz fordultak, hogy járjanak közben az isteneknél a megoldásáért. A vallás hatáskörébe tartozott a gyógyászat is. Szinte minden próféta, guru és sámán gyógyító is volt egyben. Így aztán Jézus is azzal töltötte ideje nagy részét, hogy betegeket gyógyított, látóvá tette a vakokat, megszólaltatta a némákat, és visszaadta az örültek ép eszét. Akár az ókori Egyiptomban, akár a középkori Európában élt az ember, ha megbetegedett, inkább ment kuruzslóhoz, mint orvoshoz, és előbb zárandokolt el egy szent helyre, mint egy ispotályba.

A közelmúltban aztán a biológusok és sebészek átvették az uralmat a papoktól és csodaművesektől. Ha ma sáskajárás sújtja Egyiptomot, lehet, hogy az egyiptomiak Allah segítségét kérik – mert miért is ne? –, de nem felejtene el szólni a vegyészeknek, entomológusoknak és genetikusoknak sem, hogy fejlesszenek ki erősebb kártevőirtókat vagy a rovaroknak ellenálló búzát. Ha egy hívő hindu gyermeke súlyos kanyarótól szenved, lehetséges, hogy az apa elmond egy imát Dhanvantari istenhez, és virágokat és édességeket áldoz neki a szentélyben – de csak miután elrohant a gyerekkel a legközelebbi kórházba, és az ottani orvosokra bízta őt. Még a mentális betegségek – a vallási gyógyítók utolsó bástyái – is lassanként átkerülnek a tudósok kezébe, ahogy a demonológia helyét átveszi a neurológia, az ördögűzését pedig a Prozac.

A tudomány győzelme annyira teljes volt, hogy a vallásról való egész fel fogásunk megváltozott. A gazdálkodáshoz és az orvosláshoz már nem társítjuk a vallást. Még a vallási fanatikusok zöme is mintha kollektív amnéziában szenvedne, és elfelejti, hogy a tradicionális vallások valaha kisajátították ezeket a területeket. „Na és ha mérnökökhöz és orvosokhoz fordulunk?” – kérde-

zik. „Ez nem bizonyít semmit. Mi köze a vallásnak a mezőgazdasághoz és az orvostudományhoz?”

A tradicionális vallások azért veszítettek ennyi területet, mert őszintén szólva nemigen volt erősségük a földművelés és az egészségügy. A papok és guruk soha nem az esőcsináláshoz, gyógyításhoz, jósláshoz vagy varázsláshoz értettek jól. Hanem az interpretációhoz. A pap nem az, aki tudja, hogyan kell eljárni az esőtáncot és véget vetni az aszálynak. A pap az, aki meg tudja magyarázni, miért nem működött az esőtánc, és miért kell tovább hinnünk az istenünkben annak ellenére is, hogy látszólag süket az imáinkra.

Csak hogy éppen ez a magyarázási képesség hozza hátrányba a vallási vezetőket, amikor a tudósokkal versenyeznek. A tudósok is ismerik a kiskapukat, és tudják, hogyan kell kiforgatni a bizonyítékokat, de a tudomány jellemzően hajlandó beismerni a kudarcot, és más úton próbálkozni. Ezért van az, hogy a tudósok végül megtanulják, hogyan érjenek el jobb termést és készítsenek jobb gyógyszereket, miközben a papok és guruk csak jobb kifogásokat tanulnak meg. Az évszázadok során a hívők is észrevették a különbséget, ezért szorult vissza mindinkább az egyház hatalma egyre több és több technikai területen. Ugyancsak ezért válik a világ egyre inkább egyetlen civilizációvá. Ami igazán működik, azt mindenki átveszi.

Eljárásbeli problémák: muszlim közgazdaságtan

Míg a tudomány egyértelmű válaszokkal szolgál olyan technikai kérdésekben, mint például hogy hogyan gyógyítsuk a kanyarót, eljárásbeli kérdésekben nagy a véleménykülönbség a tudósok között. Abban majdnem minden tudós egyetért, hogy a globális felmelegedés tény, abban nincs konszenzus, hogy mi lenne a legjobb közgazdasági reakció erre a fenyegetésre. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a tradicionális vallások segíthetnek megoldani a problémát. Az ősi írások nem megfelelő sorvezetők a modern közgazdasághoz, a fő törésvonalak pedig – például a kapitalisták és szocialisták közötti – nem esnek egybe a tradicionális vallások közötti választóvonalakkal.

Igaz, hogy egyes országokban, például Izraelben és Iránban a rabbiknak és ajatollahoknak közvetlen beleszólása van a kormány gazdaságpolitikájába, és olyan világibb államokban is, mint az USA vagy Brazília a vallási vezetők számos kérdésben befolyásolják a közvéleményt, az adóztatástól a környezetvédelmi szabályozásig. Közelebről megnézve azonban láthatjuk, hogy a legtöbb

esetben a tradicionális vallások csupán a másodhegedűs szerepét játsszák a modern közgazdaság-tudományi elméletek mellett. Hogyha Hámenei ajatolnának fontos döntést kell hoznia az iráni gazdaságról, nem fogja megtalálni a szükséges válaszokat a Koránban, mivel a 7. századi arabok nem sokat tudtak a modern iparosodott gazdaságok problémáiról és lehetőségeiről vagy a globális pénzügyi piacokról. Így hát ő vagy tanácsadói kénytelenek lesznek a modern közgazdaság-tudományhoz, Karl Marxhoz, Milton Friedmanhez, Friedrich Hayekhez fordulni válaszokért. Aztán ha Hámenei eldöntötte, hogy alapkamatot emel, csökkenti az adókat, kormányzati monopóliumokat privatizál, vagy nemzetközi vámegyezményt ír alá, felhasználhatja vallási tudását arra, hogy a tudományos alapon meghozott döntést a Korán valamelyik versének köntösébe öltöztesse, és Allah akarataként tárja a tömegek elé. De a könnyös nem sokat számít. Ha összehasonlítjuk egymással a síita Irán, a szunnita Szaúd-Arábia, a zsidó Izrael, a hindu India és a keresztény Amerika gazdaságpolitikáját, nem találunk jelentős különbségeket.

A 19. és 20. század során a muszlim, zsidó, hindu és keresztény gondolkodók egyaránt kikeltek a modern materializmus, a lélektelen kapitalizmus és a bürokratikus állam túlkapásai ellen. Azt ígérték, hogy ha lehetőséget kapnak, orvosolják a modernitás valamennyi rákfénjét, és egészen új szocioökonómiai rendszert hoznak létre, amely tanaik örökkévaló spirituális értékein alapul majd. Nos, jó néhány lehetőséget kaptak, és az egyetlen észrevehető változás, amelyet a modern közgazdaság építményén alkalmaztak, az volt, hogy átfestették azt, és elhelyezték a tetején egy nagy félholdat, keresztet, Dávid-csillagot vagy Om-szimbólumot.

Ahogy az esőcsinálás, úgy a gazdaság esetében is éppen a vallásos bölcselők régóta tökéletesített képessége a szent szövegek újraértelmezésére teszi irrelevánssá a vallást. Akármilyen gazdaságpolitika mellett dönt Hámenei, össze fogja tudni egyeztetni a Koránnal. Ezzel azonban a Korán a valódi tudás forrásából a pusztá tekintély forrásává degradálódik. Ha bonyolult gazdasági dilemma elé kerülünk, Marxot és Hayeket tanulmányozzuk, ők pedig segítenek jobban megérteni a gazdasági rendszert, új szemszögből látni a dolgokat, és lehetséges megoldásokat kitalálni. És csak azután, hogy megfogalmaztuk a választ, kutatjuk át a Koránt egy olyan szúra után, amelyik, ha elég fantáziadúsan értelmezzük, igazolja a Hayektől vagy Marxtól kapott megoldást. Mindegy, milyen megoldást találtunk tudományos alapon, ha elég jól ismerjük a Koránt, mindig képesek leszünk igazolni döntésünk helyességét vallási alapon is.

Ugyanez igaz a kereszténységre. Egy keresztény ugyanolyan erővel lehet kapitalista, mint szocialista, és bár egy-két dolog, amit Jézus mondott, egyenesen kommunista ízü, a hidegháború alatt a jó amerikai kapitalisták ugyanúgy

olvasták tovább a hegyi beszédet anélkül, hogy ez feltűnt volna nekik. Nem létezik tehát „keresztény közgazdaságtan”, „muszlim közgazdaságtan” vagy „hindu közgazdaságtan”.

Nem mintha nem lennének a Bibliában, a Koránban vagy a Védákban közgazdaságtani elképzelések is, csak éppen ezek az elképzelések nem időszerek. Mahatma Gandhit a Védák olvasása indította arra, hogy úgy képzelje el a független Indiát, mint önfenntartó agrárközösségek összességét, amelyek mind maguknak szövik a ruhaanyagot, keveset exportálnak, és még kevesebbet importálnak. A róla készült leghíresebb fényképen a saját kezével fonja a pamutfonalat, és egyszerű rokkáját tette meg az indiai nacionalista mozgalom szimbólumává.¹²⁴ Ez az árkádiai vízió azonban egyszerűen összeegyeztetetlen a modern gazdaság valóságával, így nem is maradt fenn belőle semmi, leszámítva Gandhi arcképét a rúpia bankjegyeinek milliárdjain.

A modern közgazdaságtani elméletek annyival relevánsabbak a tradicionális vallásoknál, hogy mára gyakran a látszólag vallási ellentéteket is gazdaságtani fogalmakkal szokás magyarázni, míg az ellenkezője senkinek sem jutna eszébe. Néhányan például azt állítják, hogy az észak-írországi konfliktust a katolikusok és protestánsok között nagyrészt az osztályok közötti konfliktus okozta. Különbő történelmi események eredményeképpen az észak-írországi felsőbb osztályok tagjai többségükben protestáns, míg az alsóbb osztályokéi többségükben katolikus vallásúak voltak. Ami tehát elsősorban Krisztus természete fölötti teológiai konfliktusnak tűnik, az valójában tipikus gazdagok-szegények konfliktus volt. Azt viszont kevesen mernék állítani, hogy a dél-amerikai kommunista gerillák és kapitalista földbirtokosok közötti harcok a 70-es években valójában a keresztény teológiával kapcsolatos nézeteltérések miatt törtek ki.

Mi lehet tehát a vallás jelentősége, amikor a 21. század nagy kérdéseivel kell szembenéznünk? Vegyük például azt a kérdést, hogy felhatalmazzuk-e az MI-t arra, hogy döntéseket hozzon az emberek életéről: eldöntse, mit tanuljanak, hol dolgozzanak, vagy kivel házasodjanak össze. Mi a muszlim álláspont ebben a kérdésben? És mi a zsidó? Nincs muszlim vagy zsidó álláspont. Az emberiség valószínűleg két nagy táborra fog oszlani: azokra, akik támogatják, hogy az MI ekkora hatalmat kapjon, és azokra, akik ellenzik. És valószínűleg mindkét oldalon lesznek muszlimok és zsidók, akik a Koránból vagy a Talmudból vett idézetek fantáziadús értelmezésével támasztják alá az álláspontjukat.

Persze a vallási csoportok megszilárdíthatják nézeteiket egy-egy kérdésben, és állítólagos szent és örökkévaló dogmákká tehetik azokat. A 60-as években latin-amerikai teológusok előálltak a felszabadítási teológiával, amely úgy ábrázolta Jézust, mint Che Guevarát. Ugyanígy be lehet vonni Jézust a globális

felmelegedésről folytatott vitákba is, és örök érvényű vallási alapelveként felüntetni aktuális politikai álláspontunkat.

Sőt, ez már el is kezdődött. A környezetvédelmi szabályozások ellenzése beépül az amerikai evangélikalista* lelkészek tüzes-kénkőves prédikációiba, miközben Ferenc pápa a globális felmelegedés ellen hirdet harcot Krisztus nevében (ahogy azt második, *Laudato si'* kezdetű enciklikájában olvashatjuk).¹²⁵ Így hát lehetséges, hogy 2070-re a környezetvédelem kérdésében az lesz a legfontosabb szempont, hogy evangélikalisták vagy katolikusok vagyunk-e. Azt mondani sem kell, hogy az evangélikalisták a szén-dioxid-kibocsátás korlátozása ellen fognak kiállni, míg a katolikusok hinni fognak benne, hogy Jézus azt tanította, védjük a környezetet.

Az autóikon is látszani fog a különbség. Az evangélikalisták hatalmas benzinfaló terepjárókkal járnak majd, míg a katolikusok fürgé elektromos autókkal, amelyeken matrica hirdeti, hogy „Aki felégeti a bolygót, a pokolban fog égni!”. Csakhogy, bár valószínűleg mindkét tábor különféle bibliai idézetekkel támasztja majd alá a maga igazát, ellentétük valójában tudományos elméletekben és politikai mozgalmakban fog gyökerezni, és nem a Bibliában. Ilyen értelemben tehát a vallás nemigen tud hozzátenni korunk nagy eljárásbeli vitáihoz. Ahogy Marx is mondta a vallásról, az pusztá máz.

Identitásproblémák: vonalak a homokban

Marx azonban túlzott, amikor elvetette a vallást mint pusztá szuperstruktúrát, amely pedig technológiai és gazdasági erőket rejt magában. Még ha az iszlám, a hinduizmus vagy a kereszténység csupán színpompás dekoráció is a modern gazdaság struktúráján, az emberek gyakran a dekorációval azonosulnak, márpedig az emberek identitása döntő történelmi erő. Az emberi hatalom a tömeges együttműködéstől függ, a tömeges együttműködés pedig a tömeges identitás kialakításától – márpedig ezek az identitások fiktív történetekre épülnek, nem történelmi tényekre vagy gazdasági szükségszerűségekre. A 21. században az emberek zsidókra és muszlimokra, oroszokra és lengyelekre oszlása még mindig vallásos mítoszokon alapszik. A náci és kommunisták próbálkozásai arra, hogy tudományosan határozzák meg az emberek faj vagy osztály

* Az evangélikalizmus a 18. századi Angliából eredő protestáns mozgalom, nem tévesztendő össze az evangélikus egyházzal – a ford.

szerinti identitását, veszedelmes áltudománynak bizonyultak, és a tudósok azóta különösen ódzkodnak attól, hogy segítsenek definiálni az emberi lények bármilyen „természetes” identitását.

A 21. században tehát a vallások nem hoznak esőt, nem gyógyítanak betegségeket, nem építenek bombákat – de továbbra is meghatározzák, hogy kik vagyunk „mi”, és kicsodák „ők”, hogy kit kell meggyógyítani, és kit lebombázni. Ahogy már említettük, a gyakorlatban meglepően kevés különbség van a síita Irán, a szunnita Szaúd-Arábia és a zsidó Izrael között. Valamennyien bürokratikus nemzetállamok, mind többé-kevésbé kapitalista gazdaságpolitikát folytatnak, valamennyien oltják a gyerekeket gyermekbénulás ellen, és valamennyien vegyészekkel és fizikusokkal készíttetik a bombákat. Nincsen síita bürokrácia, szunnita kapitalizmus vagy zsidó fizika. Akkor mitől érezhetik az emberek egyedülállónak magukat, vagy lehetnek lojálisak az egyik törzshöz és ellenségesek a másikkal?

A vallások rítusok, rituálék és szertartások használatával húznak állandó vonalakat az emberiség folyton mozgolódó homokjába. A síiták, szunniták és ortodox zsidók más-más ruhákat viselnek, más-más imákat kántálnak, és más-más tabukat tartanak be. Ezek az eltérő vallási hagyományok általában szépséggel töltik meg az életet, és arra ösztönzik az embereket, hogy legyenek kedvesek és irgalmasok egymáshoz. Napjában ötször felzeng a bazárok, irodák és gyárak fölött a müezzín dallamos hangja, és arra szólítja fel a muszlimokat, hogy szakadjanak ki hétköznapi teendőik forgatagából, és próbáljanak meg összekapcsolódni az örök igazsággal. Hindu szomszédaik ugyanebből a célból gyakorolják napi púdzsáikat, és mondogatják mantráikat. A zsidó családok minden péntek este különleges étkezésre ülnek össze az örömet, a hálát és az együttlétet ünnepelni. Két nappal később, vasárnap reggel, keresztény gospelkórusok éneke önt reményt milliók szívébe, és segít a bizalom és a szeretet közösségformáló kötelékeinek kialakításában.

Más vallásos tradíciók kifejezetten ronda dolgokkal töltik meg a világot, és gonosz, kegyetlen viselkedésre készítetik az embereket. Nem sok minden szól például a vallásos ösztönzésű nőgyűlölet vagy a kasztalapú diszkrimináció mellett. De akár szép, akár csúnya, minden vallásos hagyomány egyesít bizonyos embereket, és megkülönbözteti őket másoktól. A külső szemlélő számára az embereket megosztó vallási különbségek gyakran csekélységnek tűnhetnek, és Freud gúnyosan a kis különbségek narcizmusának¹²⁶ nevezi azt megszállottságot, amellyel egyesek viszonyulnak ezekhez a dolgokhoz. Így aztán, ha valaki történetesen meleg vagy leszbikus, szó szerint élet-halál kérdése a számára, hogy Izraelben, Iránban vagy Szaúd-Arábiában él-e. Izraelben az LMBT-k a törvény védelmét élvezik, sőt egyes rabbik is hajlandók megáldani két nő

házasságát. Iránban a melegeket és leszbikusokat üldözik, és előfordul, hogy ki is végzik őket. Szaúd-Arábiában egy leszbikus 2018-ig autót sem vezethetett – már csak azért sem, mert nő volt.

Talán a legjobb példát arra, hogy a tradicionális vallások hatalma és jelentősége a modern világban is tovább él, Japánban láthatjuk. 1853-ban az amerikai flotta kényszerítette Japánt, hogy nyissa meg kapuit a modern világ előtt. Erre reagálva a japán állam gyors és elképesztően sikeres modernizációs folyamatba kezdett. Néhány évtized alatt erős bürokratikus állammá vált, amely a tudományra, a kapitalizmusra és a legújabb haditechnikára támaszkodva legyőzte Oroszországot és Kínát, megszállta Tajvant és Koreát, végül elsüllyesztette az amerikai flottát Pearl Harbournál, és elpusztította az európai birodalmakat a Távol-Keleten. Japán azonban nem egyszerűen lemásolta a nyugati tervrajzot. Konokul el volt tökévelve, hogy megővja identitását, és biztosítja, hogy a modern japánok Japánhoz legyenek lojálisak, ne a tudományhoz, a modernitáshoz vagy valami homályos globális közösséghez.

Ebből kifolyólag Japán ragaszkodott a sintó valláshoz mint a japán identitás sarokkövéhez. Illetve valójában újragondolta azt. A hagyományos sintó különféle animista istenségekben és szellemekben való hitek kusza egyvelege volt, és minden falunak és szentélynek megvoltak a maga kedvenc szellemei és saját szokásai. A 19. század végén és a 20. század elején a japán állam megalkotta a sintó hivatalos verzióját, ezzel párhuzamosan elvetve számos helyi hagyományt. Ezt az „állami sintót” nagyon is modern nemzeti és faji eszmék hatották át, amelyeket a japán elit az európai imperialistáktól vett át. Hozzáadták továbbá a keverékhez a buddhizmus, a konfucianizmus és a feudális szamuráj ethosz minden olyan elemét is, amely segíthetett megszilárdítani az állam iránti lojalitást. Mindennek a tetejébe pedig az állami sintó legfőbb alapelvevé emelték a japán császár imádatát, akit Amateraszu napistennő egyenes ági leszármazottjának, és ezáltal nem kevesebbnek, mint élő istenségnek tekintettek.¹²⁷

A réginek és az újnak ez a furcsa kotyvaléka elsőre egészen helytelen választásnak látszott egy, a modernizáció útján robogó államtól. Élő istenség? Animista szellemek? Feudális ethosz? Ez inkább illett volna egy újkőkori törzshöz, mint egy modern ipari hatalomhoz.

Mégis, szinte varázslatos módon, ez a kreálmány működött. A japánok lélegzetelállító tempóban modernizálták államukat, amely iránt ugyanakkor fanatikus hűség alakult ki bennük. Az állami sintó sikerének legismertebb szimbóluma az a tény, hogy Japán volt az első hatalom, amely precíziós irányított lövedékeket fejlesztett ki és vetett be. Évtizedekkel azelőtt, hogy az USA hadrendbe állította az okosbombát, akkor, amikor a náci Németország még épp csak elkezdte használni a V-2-t, Japán szövetséges hajók tucatjait

süllyesztette el precíziós irányított lövedékek segítségével. Ezeket a lövedékeket *kamikaze* néven ismerjük. Míg a mai precíziós irányított lövedékek irányítását számítógép végzi, a kamikazék közönséges repülőgépek voltak robbanóanyaggal megrakodva, és emberi pilóták vezették őket, akik hajlandók voltak egyszeri és megismételhetetlen bevetésre indulni. Ez a hajlandóság az állami sintó által nagy becsben tartott, halált megvető áldozatkészség terméke volt. A kamikaze-hadviselés alapja tehát az akkoriban legmodernebbnek számító technika ötvözése volt a legmodernebb vallásos tanokkal.¹²⁸

Tudatosan vagy öntudatlanul számos mai kormány követi a japán példát. Átvesszik a modernitás egyetemes eszközeit és struktúráit, miközben a tradicionális vallások segítségével igyekeznek megőrizni egyedi nemzeti identitáskukat. A japán állami sintó szerepét tölti be kisebb vagy nagyobb mértékben az ortodox kereszténység Oroszországban, a katolicizmus Lengyelországban, a síita iszlám Iránban, a vahabizmus Szaúd-Arábiában és a judaizmus Izraelben. Mindegy, milyen ősi egy vallás, egy kis fantázia és újraértelmezés segítségével szinte mindig összepárosítható a legújabb technikai eszközökkel és a legmodernebb intézményekkel.

Egyes esetekben az is előfordul, hogy egy-egy állam új vallást alkot egyedi identitása megtámogatására. Ennek legextrémebb példáját ma az egykori japán gyarmaton, Észak-Koreában láthatjuk. Az észak-koreai rezsim a dzsucse nevű fanatikus államvallással mossa át alattvalói agyát. Ez a marxizmus-leninizmusnak, egyes ősi koreai hagyományoknak, a koreai faj egyedülálló tisztaságába vetett rasszista hitnek, illetve Kim Ir Szen és leszármazottai istenítésének a keveréke. Noha senki nem állít olyat, hogy a Kimek a napistennőtől származnak, buzgóbban imádják őket szinte minden istennél. Talán arra való tekintettel, hogy miként győzetett le végül a Japán Császárság, a dzsucse már régóta ragaszkodik ahhoz, hogy ne maradjanak ki az egyvelegből az atomfegyverek sem, szent kötelességként tüntetve fel azok fejlesztését, ami a legnagyobb áldozatot is megéri.¹²⁹

A nacionalizmus szolgárolánya

Akárhová is fejlődik tehát a technológia, számíthatunk rá, hogy a vallásos identitások és rituálék fölötti viták továbbra is befolyásolják majd az új technológiák használatát, és továbbra is képesek lesznek majd lángba borítani a világot. Lehetséges, hogy a legmodernebb nukleáris rakétákat és kiberbombákat középkori szövegek fölötti elvi viták eldöntésére használják majd. A vallás

sok, rítusok és rituálék fontosak maradnak, amíg az emberiség ereje a tömeges együttműködésen, a tömeges együttműködés pedig a közös fikciókba vetett hiten alapszik.

Sajnos mindez valójában az emberiség problémáinak, nem azok megoldásainak részévé teszi a tradicionális vallásokat. A vallásoknak továbbra is nagy politikai ereje van, amennyiben képesek megszilárdítani a nemzeti identitásokat, és kirobbantani a harmadik világháborút. De amikor nem a 21. század problémáinak szításáról, hanem a megoldásáról van szó, nem sok mindent tudnak kínálni. Noha sok tradicionális vallás egyetemes értékeket vall a magáénak, és kozmikus érvényűnek állítja magát, jelenleg csupán a modern nacionalizmus szolgálólányaiaként használatosak – járjunk akár Észak-Koreában, Oroszországban, Iránban vagy Izraelben. Így aztán csak megnehezítik a nemzeti különbségek áthidalását és a globális megoldás megtalálását az atomháború, az ökológiai összeomlás és a technológiai bomlás fenyegetésére.

Ezért aztán amikor a globális felmelegedés vagy a nukleáris fegyverkezés problémájáról van szó, a síita klerikusok arra ösztönzik az irániakat, hogy szűk iráni perspektívából nézzék ezeket, a rabbik az izraelieket arra, hogy elsősorban azzal törődjenek, mi a jó Izraelnek, az ortodox papok az oroszokat pedig arra, hogy legfőképpen az orosz érdekeket tartsák szem előtt. Végtére is mi vagyunk Isten kiválasztott nemzete, így hát ami jó a nemzetünknek, Istennek is tetsző dolog. Természetesen vannak olyan vallásos bölcsek is, akik elutasítják a nacionalista túlkapásokat, és egyetemesebb víziókat hirdetnek. Sajnos azonban az ilyen bölcsek nem sok politikai erővel bírnak manapság.

A kalapács és az üllő közé szorultunk. Az emberiség egyetlen civilizációt alkot, és az olyan problémákat, mint az atomháború, az ökológiai összeomlás és a technológiai bomlás, csakis globális szinten lehetne megoldani. A nacionalizmus és a vallások azonban még mindig több, gyakran egymással ellenséges táborra osztják a civilizációt. A globális problémáknak és a lokális identitásoknak ez az ütközése testesül meg abban a válságban, amely jelenleg a világ legnagyobb multikulturális kísérletét, az Európai Uniót sújtja. Az egyetemes liberális értékek ígéretére alapozó EU éppen a széthullás peremén ingadozik az integráció és a bevándorlás nehézségei miatt.

9.

Bevándorlás

Lehet, hogy egyes kultúrák jobbak

Bár a globalizáció világszerte nagyban csökkentette a kulturális különbségeket, közben azt is megkönnyítette, hogy idegenekbe botoljunk, és megbotránkozzunk a különbségeiken. Az angolszász Anglia és az indiai Pála Birodalom között sokkal nagyobb volt a különbség, mint a modern Nagy-Britannia és India között – de Nagy Alfréd király idejében nem is indított a British Airways közvetlen járatot London és Új-Delhi között.

Ahogy egyre több ember lép át egyre több határt munkát, biztonságot és jobb jövőt keresve, az idegenekkel való szembesülés, illetve azok asszimilálásának vagy kiutasításának szükséglete jócskán megterheli a kevésbé képlékeny időkben kialakult politikai rendszereket és kollektív identitásokat. Ez a probléma sehol máshol nem olyan akut, mint Európában. Az Európai Unió a franciák, németek, spanyolok vagy görögök közötti kulturális különbségek áthidalásának ígéretére épült. És lehet, hogy azért fog összeomlani, mert képtelen lesz elviselni az európaiak, illetve az afrikai és közel-keleti migránsok közötti kulturális különbségeket. Ironikus módon elsősorban éppen az Európa által sikeresen kiépített virágzó multikulturális rendszer vonzott oda ennyi migránst. A szírek nem azért akarnak inkább Németországba vándorolni Száúd-Arábia, Irán, Oroszország vagy Japán helyett, mert Németország közelebb van, vagy gazdagabb, mint a többi lehetséges célpont, hanem mert sokkal jobban fogadja a bevándorlókat azoknál.

A menekültek és bevándorlók egyre növekvő hulláma vegyes reakciókat vált ki az európaiakból, és adáz vitákat táplál Európa identitásáról és jövőjéről. Egyesek azt követelik, hogy Európa zárja be a kapuit. Vajon ezzel elárulják a multikulturális és toleráns európai eszméket, vagy csupán észszerű lépéseket sürgetnek egy katasztrófa megelőzése érdekében? Mások éppen a kapuk szélesebbre tárása mellett kardoskodnak. Ők vajon hűségesekek az európai alap-

értékekhez, vagy bűnösök abban, hogy lehetetlen elvárásokkal terhelik meg az európai projektet? A bevándorlásról folytatott vita gyakran ordítózássá fajul, amelyben egyik fél sem hallja meg a másikat. Talán segít a dolgok tisztázásában, ha a bevándorlást egy három pontból álló szerződésként ábrázoljuk:

1. *pont:* Az ország beengedi a bevándorlókat.
2. *pont:* A bevándorlóknak ezért cserébe magukévé kell tenniük az ország alapvető normáit és értékeit akkor is, ha ez az ő tradicionális normáik és értékeik némelyikének feladásával jár.
3. *pont:* Ha a bevándorlók elégséges mértékben asszimilálódnak, idővel az ország társadalmának egyenlő és teljes jogú tagjává válnak. „Őkből” „mivé” lesznek.

Valamennyi pont egzakt jelentéséről külön vita folyik. Egy negyedik vita pedig a pontok teljesítéséről szól. Amikor az emberek a bevándorlásról vitatkoznak, gyakran összekeverik a négy vitát, úgyhogy a végén már senki nem érti, miről van szó. Legjobb lesz tehát, ha külön-külön vesszük szemügyre a vitákat.

1. *vita:* A bevándorlási szerződés első pontja egyszerűen annyit mond ki, hogy az ország beengedi a bevándorlókat. De kötelességként kell ezt érteni, vagy szíveségként? Köteles egy ország mindenki előtt megnyitni a kapuit, vagy jogában áll válogatni, sőt úgy, ahogy van, leállítani a bevándorlást? A bevándorlás-pártiak a jelek szerint úgy vélik, egy országnak morális kötelessége befogadni nemcsak a menekülteket, hanem azokat is, akik szegénység sújtotta országokból érkeztek munka és jobb jövő reményében. Különösen egy globalizált világban minden embernek vannak morális kötelezettségei mindenki más iránt, és aki kibújik ezek alól, az önző vagy egyenesen rasszista.

Emellett sok bevándorlaspárti hangsúlyozza azt, hogy a bevándorlást úgyis lehetetlen teljesen megállítani, és akárhány falat és kerítést építünk, az eléggé elkeseredett emberek át fognak jutni rajtuk. Ezért jobb legalizálni és nyíltan kezelni a bevándorlást, mint létrehozni az embercsempészet, valamint az illegális munkások és a papírok nélküli gyerekek hatalmas alvilágát.

A bevándorlás ellenzői erre azzal vágnak vissza, hogy elegendő erő bevetésével igenis lehetséges a bevándorlás teljes leállítása, és kivéve talán a szomszédos országokban brutális üldöztetésnek kitett menekültek esetét, a kaput soha nem kötelező kinyitni. Törökországnak talán morális kötelessége átengedni határain a kétségbeesett szíriai menekülteket. De ha ezek a menekültek aztán tovább akarnak állni Svédországba, a svédek már nem kötelesek befogadni őket.

A munkát és jólétet kereső migránsok esetében pedig teljes mértékben az illető ország döntése, hogy akarja-e őket, vagy sem, és ha igen, milyen feltételekkel.

A bevándorlásellenesek azzal érvelnek, hogy minden emberi közösség alapvető joga megvédeni magát a külső támadással szemben, akár hadseregek, akár migránsok formájában érkezik az. A svédek keményen dolgoztak, és sok áldozatot hoztak, hogy felépítsék jóléti liberális demokráciájukat, és arról, hogy a szíreknek nem sikerült ugyanez, nem a svédek tehetnek. Ha a svéd szavazók – akármilyen okból – nem akarnak több szíriai bevándorlót beengedni, akkor joguk van megtagadni tőlük a belépést. Ha pedig befogadnak valamennyi bevándorlót, akkor is legyen világos, hogy ezt szíveségből teszik, nem azért, mert bármi kötelezi rá őket. Azok a bevándorlók tehát, akik bemehetnek Svédországba, csak legyenek hálásak ezért, és ne jöjjenek még követelésekkel, mintha az övék lenne az ország.

Ezenkívül, mondják a bevándorlásellenesek, egy ország olyan bevándorláspolitikát folytat, amilyet akar, és nemcsak bűnügyi előéletük vagy szakmájuk, de akár a vallásuk alapján is megszűrheti a bevándorlókat. Ha például Izrael csak zsidókat akar beengedni, vagy Lengyelország csak azzal a feltétellel ereszti be a közel-keleti menekülteket, hogy azok keresztény vallásúak, az talán ízléstelennek tűnhet, de teljességgel jogában áll az izraeli vagy lengyel szavazóknak.

Tovább bonyolítja az ügyet, hogy sok esetben az emberek azt akarják, hogy a kecske is jóllakjon, és a káposzta is megmaradjon. Számos ország szemet huny az illegális bevándorlás fölött, sőt ideiglenesen akár be is fogad külföldi munkásokat, mert hasznot akar húzni azok energiájából, tehetségéből és olcsó munkaerejéből. Nem hajlandók azonban legalizálni ezeknek az embereknek a státuszát, mondván, nem akarnak bevándorlókat. Ez hosszú távon hierarchikus társadalmakat hozhat létre, amelyekben a csupa állampolgárból álló felsőbb osztályok kizsákmányolják a tehetetlen bevándorlók alkotta alsóbb osztályokat, ahogy az Katarban és más Öböl-államokban jelenleg is történik.

Amíg ezt a vitát nem sikerül rendezni, rendkívül nehéz lesz választ adni a bevándorlás többi kérdésére. Mivel a bevándorlaspártiak úgy vélik, az embereknek joguk van kedvük szerint egyik országból a másikba vándorolni, az országoknak pedig kötelességük befogadni őket, felháborodással reagálnak arra, ha ez a jog sérül, és az országok nem teljesítik a kötelességüket. A bevándorláselleneseket elképesztik az ilyen nézetek. Őszerintük a bevándorlás kiváltság, a beengedés pedig szíveség. Miért vádolnánk embereket rasszizmussal vagy fasizmussal, csak mert nem eresztene be boldog-boldogtalant a saját országukba?

Persze még ha a bevándorlók beeresztése szíveség is, nem pedig kötelesség, ha már letelepedtek, a befogadó ország fokozatosan egyre több kötelezett-

séget vállal magára irántuk és leszármazottaik iránt. Ezért nem lehet ma azzal igazolni például az Egyesült Államokban az antiszemitizmust, hogy „szívésséget tettünk a dédanyádnak, amikor 1910-ben beeresztettük az országunkba, ezért most úgy bánunk veled, ahogy akarunk”.

2. *vita*: A bevándorlási szerződés második pontja kimondja, hogy ha beeresztették őket, a bevándorlók kötelesek asszimilálódni a helyi kultúrához. De meddig kell, hogy terjedjen ez az asszimiláció? Ha egy patriarchális társadalomból érkeznek bevándorlók egy liberálisba, feministákká kell lenniük? Ha egy mélyen vallásos társadalomból érkeznek, akkor is magukévá kell tenniük a szekuláris világnézetet? Szakítsanak hagyományos öltözködési előírásaikkal és étkezési tabuikkal? A bevándorlásellenesek hajlamosak magasra tenni a léceket, míg a bevándorlópártiak jóval lejjebb teszik azt.

Utóbbiak azzal érvelnek, hogy Európa maga is rendkívül sokszínű, és bennszülött közösségei között is széles skálája található meg a véleményeknek, szokásoknak és értékeknek. És éppen ez teszi Európát elevenné és erőssé. Miért kényszerítenénk a bevándorlókat, hogy alkalmazkodjanak egy képzeletbeli európai identitáshoz, amelynek valójában az európaiak közül is csak néhányan felelnek meg? Követeljük a Nagy-Britanniába bevándorló muszlimoktól, hogy legyenek keresztények, amikor sok brit is alig jár templomba? Követeljük a pandzsábi bevándorlóktól, hogy álljanak át a curryről és a masaláról a fish and chipsre és a Yorkshire-pudingra? Ha léteznek európai alapértékek, akkor ezek a tolerancia és a szabadság liberális értékei, ami azt jelenti, hogy Európának a bevándorlók felé is toleranciát kell mutatnia, és a lehető legtöbb szabadságot kell biztosítania nekik hagyományaik követéséhez, feltéve, hogy ezzel nem sértik mások szabadságát és jogait.

A bevándorlásellenesek is egyetértenek abban, hogy a tolerancia és a szabadság a legfontosabb európai értékek, ám a bevándorlók több csoportját – főleg a muszlim országokból érkezőket – intoleranciával, nögyűlölettel, homofóbiával és antiszemitizmussal vádolják. Éppen, mert Európa olyan nagyra tartja a toleranciát, nem ereszthet be ennyi intoleráns embert. Egy toleráns társadalom képes megbirkózni apróbb illiberális kisebbségekkel, de ha az ilyen szélsőségesek száma meghalad egy bizonyos küszöböt, az egész társadalom természete megváltozik. Ha Európa túl sok közel-keleti bevándorlót ereszt be, a végén maga is olyanná válik, mint a Közel-Kelet.

Más bevándorlásellenesek ennél is továbbmennek. Azt mondják, a nemzeti közösség jóval több, mint egymást toleráló emberek összessége. Így aztán nem elég, ha a bevándorlók tartják magukat a tolerancia európai normájához.

Magukévá kell tenniük a brit, német vagy svéd kultúra számos más jellegzetességét is, bármik is legyenek azok. A beeresztésükkel a helyi kultúra nagy kockázatot és óriási kiadásokat vállal. Semmi oka nincs rá, hogy elpusztítsa magát. Teljes egyenlőséget kínál, és ezért teljes asszimilációt követel cserébe. Ha a bevándorlóknak valami problémájuk van a brit, német vagy svéd kultúra egyes vonásaival, nyugodtan elmehetnek máshová.

E vita két kulcstémája a menekültekkel szembeni toleranciával, illetve az európai identitással kapcsolatos egyet nem értés. Ha a bevándorlók valóban javíthatatlanul intoleránsak, sok liberális európai, aki most támogatja a bevándorlást, előbb-utóbb vadul ellenezni fogja. És fordítva, ha kiderül, hogy a bevándorlók liberálisak és széles látókörűek például a vallás, a nemek és a politika kérdésében, az a bevándorlás elleni leghatásosabb érveket fogja lefegyverezni.

De akkor is nyitott marad az egyedi európai nemzeti identitások kérdése. A tolerancia egyetemes érték. Vajon vannak olyan egyedi francia normák és értékek, amelyeket el kell fogadnia annak, aki be akar vándorolni Franciaországba, és egyedi dán normák és értékek, amelyeket viszont a Dániába bevándorlóknak kell a magukévá tenniük? Amíg az európaiak megosztottak ebben a kérdésben, aligha tudnak világos bevándorláspolitikát kidolgozni. És megfordítva, ha az európaiak tudni fogják, kik ők, 500 millió európainak nem okozhat gondot, hogy befogadjon néhány millió bevándorlót – és az sem, hogy elhajtsa őket.

3. *vita*: A bevándorlási szerződés harmadik pontja azt mondja ki, hogy ha a bevándorlók valóban őszintén igyekeznek asszimilálódni – és mindenekelőtt magukévá teszik a tolerancia értékét –, a befogadó ország köteles őket teljes jogú állampolgárként kezelni. De pontosan mennyi időnek kell eltelnie, amíg a bevándorlók a társadalom teljes jogú tagjaivá válnak? Sértve kell érezniük magukat az első generációs algériai bevándorlóknak, ha húsz év után még mindig nem tekintik őket teljesen franciának? Hát a harmadik generációs bevándorlóknak, akiknek a nagyszülei a 70-es években érkeztek az országba?

A bevándorlópártiak jellemzően gyors elfogadást, míg a bevándorlásellenesek hosszabb próbaidőt követelnek. A bevándorlópártiak szerint ha a harmadik generációs bevándorlókat még mindig nem kezelik egyenlőként, az azt jelenti, hogy a befogadó ország nem teljesíti a köteleességét, és ha ennek feszültség, ellenségeskedés, sőt erőszak lesz az eredménye, az ország csakis a saját bigottságát okolhatja ezért. A bevándorlásellenesek viszont úgy gondolják, hogy a probléma nagy részét éppen ezek a túlzott elvárások jelentik. A bevándorlók csak legyenek türelemmel. Ha az, akinek a nagyszülei negyven

éve érkeztek az országba, az utcán hőzöng, mert úgy érzi, másképp bánnak vele, mint az őslakosokkal, ő bukott meg a vizsgán.

Ennek a vitának a gyökere az egyéni és a kollektív időskála közötti eltérés. Az emberi közösségek szempontjából nézve negyven év rövid idő. Nehezen várható el egy társadalomtól, hogy néhány évtized alatt teljes mértékben befogadjon idegen csoportokat. Azoknak a civilizációknak, amelyek a múltban idegeket fogadtak be, majd önmaguk teljes jogú tagjaivá tették őket – ilyen volt például a Római Birodalom, a muszlim kalifátus, a kínai császárság és az Egyesült Államok –, ez az átmenet inkább évszázadokig, mint évtizedekig tartott.

Az egyén nézőpontjából azonban negyven év egy örökkévalóságnak tűnhet. Egy kamasznak, aki húsz évvel azután született Franciaországban, hogy a nagyszülei odavándoroltak, az út Algírból Marseille-be már történelem. Ő itt született, az összes barátja is itt született, inkább beszél franciául, mint arabul, és sohasem járt Algériában. Franciaország az egyetlen otthon, amit ismer. És most azt mondják neki, hogy ez nem is a hazája, és menjen „vissza” egy olyan helyre, ahol soha nem lakott?

Míntha elvinnénk egy eukaliptuszmagot Ausztráliából, és Franciaországban ültetnénk el. Ökológiai szempontból nézve az eukaliptusz invazív faj, és generációk telnek el, amíg a botanikusok átostályozzák európai növényné. Az az egy szem fa azonban francia. Ha nem kap francia vizet, kiszárad. És ha megpróbáljuk kiásni, azt látjuk, hogy ugyanolyan mély gyökereket eresztett a francia földre, mint az őshonos tölgyek és fenyők.

4. vita: A bevándorlási szerződés pontos értelmezésével kapcsolatos minden nézeteltérés fölötti nagy kérdés az, hogy működik-e a szerződés, teljesíti-e mindkét fél a kötelezettségeit?

A bevándorlásellenesek szerint a bevándorlók nem teljesítik a 2. pontot. Nem tesznek őszinte erőfeszítéseket az asszimilálódásra, és sokan ragaszkodnak bigott és intoleráns világnézetükhöz. Ezért aztán a befogadó országnak semmi oka betartani a 3. pontot (hogy teljes jogú állampolgárként kezelje őket), viszont minden oka megvan átgondolni az elsőt (hogy befogadja-e őket). Ha egy bizonyos kultúrából érkező emberek következetesen azt bizonyítják, hogy nem hajlandók betartani a bevándorlási szerződést, miért engedjünk be még többet belőlük, és teremtsünk ezzel még nagyobb problémát?

A bevándorlás pártiak erre azt válaszolják, hogy a befogadó ország az, amelyik nem teljesíti a szerződés rá eső részét. A bevándorlók döntő többségének az asszimilálódásra tett erőfeszítései dacára még második és harmadik nemzedéküket is másodrendű állampolgárként kezelik. Persze az is lehetséges, hogy

egyik fél sem teljesíti a kötelezettségeit, egymás gyanakvását és haragját szítva ezzel egy egyre ördögibb körben.

Ezt a negyedik vitát lehetetlen rendezni addig, amíg nem tisztázzuk a fent tárgyalt három pont egzakt definícióját. Amíg nem tudjuk, hogy a befogadás kötelesség-e, vagy szíveség, amíg nem pontosítjuk, hogy milyen szintű asszimilációt várunk el a bevándorlóktól, és mennyi idő múltán kell a befogadó országnak teljes jogú állampolgárként kezelnie őket – addig azt sem tudjuk megítélni, teljesítik-e kötelezettségeiket a felek. További problémát jelent az elszámolás. A bevándorlási szerződést értékelve ugyanis mindkét félnél nagyobb súllyal esik a latba a szerződés megszegése, mint a betartása. Ha egymillió bevándorló törvényisztelő polgárként él, de százan terroristacsoportokhoz csatlakoznak, és megtámadják a befogadó országot, akkor egészében véve betartják a bevándorlók a szerződést, vagy megszegik? Ha egy harmadik generációs bevándorló ezerszer végigmegy egy utcán anélkül, hogy bántaná, de ezeregyedjére beleköt egy rasszista, akkor befogadja a lakosság bevándorlókat, vagy elutasítja?

Mindeme viták mögött azonban egy sokkal alapvetőbb kérdés rejlik, amely a kultúráról való felfogásunkat érinti. Vajon azzal a feltételezéssel szállunk be a bevándorlási vitába, hogy minden kultúra természettől fogva egyenlő, vagy úgy gondoljuk, hogy egyes kultúrák felsőbbrendűek lehetnek másoknál? Amikor a németek egymillió szír menekült befogadásáról vitatkoznak, gondolhatják-e bármilyen joggal azt, hogy a német kultúra valamilyen értelemben jobb, mint a szír?

A rasszizmustól a kulturizmusig

Egy évszázaddal ezelőtt az európaiak magától értetődőnek tartották azt, hogy egyes rasszok – mindenekelőtt a fehér rassz – természettől fogva felsőbbrendűek másoknál. 1945 után az ilyen nézeteket egyre inkább megbélyegezték. A rasszizmust nemcsak morális szörnyűségnek tekintették, de tudományos képtelenségnek is. Az élettudományok szakértői, különösen a genetikusok, nagyon erős tudományos bizonyítékokkal álltak elő arra nézve, hogy az európaiak, az afrikaiak, az ázsiaiak és az amerikai indiánok közötti biológiai különbségek elhanyagolhatók.

Ugyanakkor azonban az antropológusok, szociológusok, történészek, viselkedési közgazdászok, sőt agykutatók tömérdek adatot gyűjtöttek, amelyek azt igazolták, hogy a kultúrák között jelentős különbségek vannak. Való-

ban, ha minden kultúra lényegében ugyanolyan lenne, mi szükség volna egyáltalán történészekre és antropológusokra? Minek fektetnénk energiát triviális különbségek tanulmányozásába? Akkor legalább a drága csendes-óceáni és Kalahári sivatagi terepmunkákkal le kellene állni, és megelégedni azzal, hogy az oxfordi és bostoni embereket tanulmányozzuk. Ha a kulturális különbségek jelentéktelenek, akkor annak, ami igaz a harvardi hallgatókra, igaznak kell lennie a Kalahári vadászó-gyűjtögető népeire is.

A legtöbb ember, ha belegondol, elismer különbségeket a kultúrák között, a szexuális erkölcsöktől kezdve a politikai szokásokig jó néhány vonatkozásban. De akkor hogyan kezeljük ezeket a különbségeket? A relativisták szerint a különbségek nem jelentenek hierarchiát, és egyik kultúrát sem helyezhetjük a másik elé. Az emberek különbözőképpen gondolkoznak és viselkednek, de ezt a sokféleséget ünnepeelnünk kell, és egyenlő értéket kell tulajdonítanunk minden hitnek és gyakorlatnak. Sajnos azonban ez a szemlélet nem állja ki a valóság próbáját. Az emberi sokféleség nagyszerű, ha könyháról és költészetről van szó, de mondjuk a boszorkányégetést, a gyerekgyilkosságot vagy a rabszolgaságot már kevesen tekintenek olyan lenyűgöző emberi sajátosságnak, amelyet mindenképpen meg kell védelmezni a globális kapitalizmus és a coca-kolonializmus ellenében.

Vagy nézzük meg azt, ahogy a különféle kultúrák viszonyulnak az idegenekhez, bevándorlókhoz és menekültekhez. A befogadás-elfogadás szintje függ az adott kultúrától. A 21. század eleji német kultúra sokkal toleránsabban áll hozzá az idegenekhez, és befogadóbban a bevándorlókhoz, mint a szaúdi. Sokkal egyszerűbb egy muszlimnak Németországba bevándorolnia, mint egy kereszténynek Szaúd-Arábiába. Sőt, valószínűleg egy szíriai muszlim menekültnek is egyszerűbb Németországba bevándorolni, mint Szaúd-Arábiába, és ennek megfelelően az előbbi jóval több szír menekültet fogadott be az utóbbinál.¹³⁰ Ehhez hasonlóan a bizonyítékok azt mutatják, hogy a 21. század eleji Kalifornia kultúrája is bevándorlóbarátabb, mint Japáné. Aki tehát úgy gondolja, hogy jó dolog tolerálni az idegeneket és befogadni a bevándorlókat, az ne tartsa legalább ebben a tekintetben felsőbbrendűnek a német kultúrát a szaúdinál, és jobbnak a kaliforniait a japánnál?

Ráadásul még ha két kulturális norma elméletben egyenlő is, a bevándorlás gyakorlati kontextusába helyezve igazolható lehet, ha a befogadó kultúrát jobbnak ítéljük. Azok a normák és értékek, amelyek az egyik országban helyénvalók, más körülmények között már nem működnek olyan jól. Nézzük ezt meg egy konkrét példán keresztül! Hogy ne essünk előítéletek áldozatává, képzeljünk el két fiktív országot: Hidegvidéket és Forróföldet. A két ország között számos kulturális különbség van, többek közt nem ugyanúgy viszonyulnak az emberi

kapcsolatokhoz és konfliktusokhoz. A hidegvidékieket gyerekkoruktól fogva arra nevelik, hogy ha konfliktusba kerülnek valakivel az iskolában, a munkahelyükön vagy akár a családjukon belül, a legjobb, ha elfojtják azt. Nem szabad kiabálni, kimutatni a haragot, vagy konfrontálódni a másikkal – a dühkitörések csak rontanak a helyzeten. Inkább a saját érzéseiket kell kezelésbe venni, és megvárni, amíg lecsillapodnak a dolgok. Addig is a minimumra kell korlátozni az érintkezést az illető személlyel, ha pedig az mégis elkerülhetetlen, kimérten, de udvariasan beszélni, és kerülni a kényes témákat.

A forróföldieket ellenben kiskoruktól fogva a konfliktusok externalizálására nevelik. Ha konfliktusba kerülünk, ne sisteregjünk magunkban, és ne fojtsunk el semmit. Az első adandó alkalommal fejezzük ki nyíltan az érzéseinket. Nincs azzal semmi gond, ha feldühödünk, ordítózunk, és őszintén megmondjuk a másiknak, hogy mit érzünk. Ez az egyetlen módja annak, hogy megoldjuk a dolgokat. Egynapi üvöltözéssel rendezni lehet egy olyan konfliktust, amely máskülönben akár évekig mérgesedne, és bár a nyílt konfrontáció nem kellémes, utána jobban érezzük majd magunkat.

Mindkét módszernek vannak előnyei és hátrányai, és aligha lehet kijelenteni, hogy az egyik mindig jobb a másikinál. De mi történik, ha egy forróföldi elvándorol Hidegvidékre, és egy ottani cégnél kap állást?

Ha konfliktusba keveredik egy munkatársával, a forróföldi az asztalra csap, és teli torokból ordít, azt várva, hogy ez a problémára irányítja a figyelmet, és így segít azt hamarabb megoldani. Néhány évvel később megürül egy vezetői pozíció. Noha a forróföldi is tökéletesen alkalmas a betöltésére, a főnök inkább egy hidegvidéki kollégát léptet elő. Amikor erről kérdezik, így magyarázza a döntését: „Igen, a forróföldi kolléga is nagyon tehetséges, de az emberi kapcsolatok terén komoly problémái vannak. Indulatos, szükségtelen feszültséget kelt maga körül, és megzavarja a vállalati kultúrát.” Ugyanígy járnak Hidegvidéken más forróföldi bevándorlók is. A legtöbben alacsonyabb pozícióban maradnak, vagy egyáltalán nem kapnak munkát, mert a munkaadók feltételezik, hogy aki forróföldi, az valószínűleg indulatos is, és problémás alkalmazott lenne belőle. És mivel a forróföldiek sohasem kerülnek vezető pozícióba, nincs kellő erejük arra, hogy megváltoztassák a hidegvidéki vállalati kultúrát.

Nagyjából ugyanez történik a Forróföldre vándorló hidegvidékiekkel. Egy forróföldi cégnél dolgozó hidegvidékiről hamar elterjed, hogy sznob vagy halvérű, és így nemigen szerez barátokat. Azt fogják gondolni róla, hogy nem őszinte, vagy nem képes kezelni az emberi kapcsolatokat. Sosem kerül vezető pozícióba, így aztán nemigen lesz lehetősége változtatni a vállalati kultúrán. A forróföldi főnökök azt gondolják, a legtöbb hidegvidéki barátságtalan vagy

szégyenlős, és inkább nem veszik fel őket olyan munkakörökbe, amely ügyfelekkel való érintkezést vagy kollégákkal való szoros együttműködést kíván meg.

Látszólag mindkét eset rasszizmustól bűzlik. De valójában ez nem rasszizmus. Hanem *kulturizmus*. Az emberek továbbra is hősiiesen küzdenek a hagyományos rasszizmus ellen, de nem veszik észre, hogy a frontok változtak. A hagyományos rasszizmus hanyatlóban van, viszont tele van a világ kulturistákkal.

A hagyományos rasszizmus biológiai elméletekbe volt szilárdan beágyazva. Az 1890-es vagy az 1930-as években olyan országokban, mint Nagy-Britannia, Ausztrália vagy az USA, széles körben el volt terjedve az a nézet, hogy valamilyen örökletes biológiai vonás miatt az afrikai vagy kínai emberek természetüktől fogva kevésbé intelligensek, merészek és erkölcsösebbek, mint az európaiak. A probléma a vérükben van. Az efféle nézetek komoly politikai elismertségnek és tudományos támogatásnak örvendtek. Ma viszont, bár még mindig sokan tesznek ehhez hasonló rasszista kijelentéseket, ez a tudományos támogatás és politikai elismertség már nincs meg – kivéve, ha az állításokat kulturális fogalmak segítségével újrafogalmazzák. Olyat nem lehet mondani, hogy a feketék hajlamosak a bűnözésre, mert selejtesek a génjeik; olyat viszont, hogy hajlamosak a bűnözésre, mert „diszfunkcionális szubkultúrából származnak”, nagyon is lehet.

Az Egyesült Államokban például egyes pártok és vezetők diszkriminatív politikát támogatnak, és gyakran tesznek lekicsinylő megjegyzéseket az afroamerikaiakról, latinokról és muszlimokról – olyat azonban ritkán vagy sohasem mondanak, hogy a DNS-ükkel lenne valami gond. Azt mondják, hogy a kultúrájukkal van. Így aztán, amikor Donald Trump a „szarfészek” névvel illette Haitit, El Salvadort és Afrika egyes részeit, ő is ezeknek a helyeknek a kultúrájáról beszélt, nem a lakóik genetikai anyagáról.¹³¹ Egy másik alkalommal Trump azt mondta a mexikóiak bevándorlásáról az Államokba, hogy „amikor Mexikó ideküldi az embereit, nem a legjobbakat küldi. A problémás embereket küldi, ők pedig idehozzák a problémáikat. Idehozzák a drogot és a bűnözést. Erőszaktevők. És feltételezem, hogy vannak köztük jó emberek is.” Ez nagyon sértő állítás, de inkább szociológiai, mint biológiai értelemben. Trump ezzel nem azt mondja, hogy a mexikói vér eleve akadálya a jóságnak, csak azt, hogy a jó mexikóiak inkább ott maradnak a Rio Grandétól délre.¹³²

Az emberi test – a latin, az afrikai, a kínai test – még mindig a viták közepontjában áll. Sokat számít a bőrszín. Aki úgy megy végig egy New York-i utcán, hogy közben túl sok a melanin a bőrében, azt lehet, hogy bármerre tart is, fokozott gyanakvással figyeli a rendőrség. De az olyanok, mint Trump elnök és Obama elnök, egyaránt kulturális és történelmi fogalmak segítségével magyarázzák meg a bőrszín jelentőségét. Annak, hogy a rendőrség gyanakvással tekint

valakire a bőrszíne miatt, nem biológiai oka van, ez inkább történelmi örökség. Pontosabban az Obama-tábor feltehetően azt fogja mondani, hogy a rendőri előítélet a rabszolgaság és egyéb bűnök sajnálatos öröksége, míg a Trump-tábor azt, hogy ez a jelenség a feketebűnözés, valamint a fehér liberálisok és a fekete közösségek által elkövetett történelmi hibák következménye. Mindkét esetben még egy Mumbaiból érkező, az amerikai történelemről semmit sem tudó turistának is szembeesnie kell a múltnak ezen következményeivel.

A váltás a biológiáról a kultúrára nem csupán a zsargon egyszerű lecserélése. Messzire nyúló gyakorlati következményekkel jár, jókkal és rosszakkal egyaránt. Például a kultúra sokkal képlékenyebb a biológiánál. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a mai kulturisták akár toleránsabbak is lehetnek a hagyományos rasszistáknál – mondván, ha a „mások” átveszik a mi kultúránkat, egyenlőként tekintünk rájuk. Másrészt ez erősebb nyomással is járhat a „mások”-ra nézve, hogy asszimilálódjanak, és sokkal durvább kritikával abban az esetben, ha nem sikerül nekik.

Aligha hibáztathatunk egy sötét bőrű embert, amiért nem fehéríti ki a bőrét, de azzal megvádolhatják, és meg is vádolják az emberek az afrikaiakat és a muszlimokat, hogy nem teszik a magukévá a nyugati kultúra normáit és értékeit. Amivel nem azt mondjuk, hogy ezek a vádak szükségszerűen jogosak is. Sok esetben az embernek nemigen van oka átvenni a domináns kultúrát, számos más esetben pedig ez lehetetlen feladat. Megeshet, hogy a nyomornegyedekből érkező afroamerikaiaknak, akik őszintén igyekeznek beilleszkedni az uralkodó amerikai kultúrába, útját állja az intézményi diszkrimináció, majd pedig az a vád éri őket, hogy nem igyekeztek eléggé, és csak magukat okolhatják a problémáikért.

A második nagy különbség aközött, hogy biológiáról vagy kultúráról beszélünk-e, hogy a hagyományos bigott rasszizmussal ellentétben a kulturista érvekben akár lehet is valami igazság, ahogy azt Hidegvidék és Forróföld esetében láthattuk. A forróföldiek és hidegvidékiek különböző kultúrával rendelkeznek, amelyeket másfajta emberi kapcsolatok jellemeznek. És figyelembe véve, hogy sok állás azzal jár, hogy emberekkel kell kapcsolatban lenni, etikátlan-e egy forrófölditől, ha diszkriminálja a hidegvidékieket, amiért a saját kultúrájukkal összhangban viselkednek?

Az antropológusoknak, szociológusoknak és történészeknek különösen kellemetlen ez a téma. Egyrészt veszedelmesen hasonlít a rasszizmusra. Másrészt viszont a kulturizmus a rasszizmusnál sokkal szilárdabb tudományos alappal bír, és különösen a humán és társadalomtudományok művelői nem tudják letagadni a kulturális különbségek létezését és fontosságát.

De persze ha el is fogadjuk egyes kulturista állítások igazát, nem muszáj mindegyikét elfogadnunk. Sokukban ugyanis megvan három gyakori hiba.

Először is a kulturisták gyakran keverik a helyi felsőbbrendűséget az egyetemes felsőbbrendűséggel. Forróföld helyi kontextusában a konfliktusmegoldás forróföldi módja felsőbbrendű lehet a hidegvidékihez képest, mely esetben egy Forróföldön működő forróföldi cégnek jó oka van diszkriminálni az introvertált dolgozókat (hátrányos helyzetben tartva ezzel a hidegvidéki bevándorlókat). Ez azonban nem jelenti azt, hogy a forróföldi módszer objektíve felsőbbrendű. Esetleg a forróföldiek is tanulhatnak egyet-mást a hidegvidékiektől, és ha úgy alakulnak a körülmények – például egy forróföldi cég más országokban is elkezd terjeszkedni –, ez a sokféleség még jól jöhet.

Másodszor, ha világosan meghatározzuk a léptéket, a helyet és az időt, a tapasztalat igazolhatja a kulturista állításokat. Sok ilyen állítás azonban nagyon is általános, aminek semmi értelme nincsen. Észszerű például azt állítani, hogy „a hidegvidéki kultúra kevésbé toleráns a nyilvános dühkitörésekkel szemben, mint a forróföldi”, de jóval kevésbé észszerű az az állítás, hogy „a muszlim kultúra intoleráns”. Ez ugyanis igencsak ködös. Mit értünk azon, hogy „intoleráns”? Kivel, mivel szemben? Egy kultúra lehet intoleráns valási kisebbségekkel vagy szokatlan politikai nézetekkel szemben, ugyanakkor nagyon toleráns az elhízottakkal és idősekkel szemben. És mit értünk azon, hogy „muszlim kultúra”? A 7. századi Arab-félszigetről beszélünk? A 16. századi Oszmán Birodalomról? A 21. század eleji Pakisztánról? Végül pedig mi a mércénk? Ha a vallási kisebbségekkel szembeni toleranciát nézzük, és összevetjük a 16. századi Oszmán Birodalmat a 16. századi Nyugat-Európával, arra a következtetésre fogunk jutni, hogy a muszlim kultúra rendkívül toleráns. Ha viszont a tálibok uralta Afganisztánt hasonlítjuk össze napjaink Dániájával, akkor éppen ennek az ellenkezőjét állapíthatjuk meg.

A kulturista állítások legnagyobb baja azonban mégis az, hogy statisztikai természetük ellenére túlságosan gyakran használják őket egyének előzetes megítélésére. Ha egy forróföldi bennszülött és egy hidegvidéki bevándorló jelentkezik ugyanarra az állásra, megeshet, hogy a munkáltató azért a forróföldit veszi fel, mert „a hidegvidékiek ridegek és barátságatlanok”. És ha ez statisztikailag igaz is, lehet, hogy éppen ez a hidegvidéki nyitottabb és barátságosabb ember, mint éppen ez a forróföldi. Amellett, hogy a kultúra nagyon fontos, az embereket génjeik és élettörténetük is alakítja. Az egyének gyakran megcáfolják a statisztikai sztereotípiákat. Annak van értelme, ha egy cég a közvetlenebb embereket preferálja a ridegebbekkel szemben, de ha a forróföldieket a hidegvidékiekkel szemben, annak nincsen.

Mindezek a megállapítások úgy módosítanak egyes kulturista állításokat, hogy magát a kulturizmust nem hiteltelenítik el. Szemben a rasszizmussal, amely csupán tudománytalan előítélet, a kulturista érvek néha egészen észsze-

rűek. Ha belenézünk a statisztikákba, és azt találjuk, a forróföldi cégeknél csak kevés hidegvidéki van vezető pozícióban, az nem feltétlenül rasszista diszkrimináció eredménye, lehet a helyes ítélőképességé is. Nehezteljenek ezért a hidegvidékiek, és állítsák azt, hogy a forróföldiek megszégik a bevándorlási szerződést? Kényszerítsük pozitív diszkriminációs törvényekkel a forróföldi cégeket, hogy nevezzenek ki több hidegvidéki igazgatót abban a reményben, hogy ezzel lehűtjük a heves forróföldi vállalati kultúrát? Vagy talán a hidegvidéki bevándorlók a hibásak, akik nem képesek asszimilálódni a helyi kultúrába, ezért arra kéne nagyobb súlyt fektetnünk, hogy beleverjük a hidegvidéki gyerekekbe a forróföldi normákat és értékeket?

A fikció birodalmából a valóság talajára visszatérve azt látjuk, hogy a bevándorlásról folytatott európai vita messze nem egyértelműen a jó és gonosz harca. Hiba lenne „fasisztának” bélyegezni minden bevándorlásellenest, és ugyanilyen hiba lenne „kulturális öngyilkosságnak” beállítani a bevándorlás pártolását. Vagyis az egész vitát nem úgy kellene lefolytatni, mint megalkuvás nélküli harcot valamiféle kikezdhetsen morális imperatívusz fölött. Ez egy párbeszéd két, egyformán létjogosultsággal bíró politikai álláspont között, amelyet szabályos demokratikus eljárással kell eldönteni.

Pillanatnyilag egyáltalán nem világos, tud-e Európa olyan középutat találni, amely képessé teszi arra, hogy nyitva hagyja kapuit az idegenek előtt, és mégse destabilizálják azok, akik nem osztják az értékeit. Ha Európa megtalálja ezt az utat, a módszere talán globális szinten is példát mutathat. Ha viszont az európai projekt kudarcot vall, az azt jelezné, hogy a szabadság és tolerancia liberális értékeibe vetett hit nem elég erős a kulturális konfliktusok megoldásához, és ahhoz pláne nem, hogy az emberiséget egyesítse az atomháború, az ökológiai összeomlás és a technológiai bomlás megelőzése érdekében. Ha a görögök és a németek nem tudnak egy közös útban megegyezni, ha 500 millió jómódú európai nem tud befogadni egymillió szegény menekültet, akkor milyen esélyeik vannak az embereknek, hogy úrrá legyenek ennél sokkal mélyebb, egész globális civilizációnkat érintő konfliktusokon?

Európa- és világszerte is segíthetne könnyebben integrálódni és nyitva tartani a határokat és az elméket, ha el tudnánk csitítani a terrorizmus miatti hisztériát. Rendkívül sajnálatos volna, ha a tolerancia és a szabadság európai kísérlete a terroristáktól való túlzott félelem miatt hullana darabokra. Ezzel a terroristák végső soron elérnék a céljukat, és ez a maroknyi fanatikus túlságosan nagy beleszólást kapna az emberiség jövőjébe. A terrorizmus az emberiség egy jelentéktelen és gyenge szegmensének a fegyvere. De hogyan uralta el a globális politikát?

III. RÉSZ

Kétségbeesés és remény

*Bár a kihívások példátlan méretűek, a viták pedig hevesek,
a félelmeink kordában tartása és némi alázat segítségével az emberiség
felnőhet a feladathoz.*

10.

Terrorizmus

Ne ess pánikba!

A terroristák az elme manipulálásának mesterei. Nagyon kevés embert ölnek meg, mégis sikerül milliárdokat rettegésben tartaniuk, és megrendíteniük olyan óriási politikai struktúrákat, mint az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok. 2001. szeptember 11. óta a terroristák évente mintegy ötven emberrel végeztek az Európai Unióban, tízzel az Egyesült Államokban, héttel Kínában, és összesen körülbelül 25 ezerrel világszerte (leginkább Irakban, Afganisztánban, Pakisztánban, Nigériában és Szíriában).¹³³ Ezzel szemben a közlekedési baleseteknek évente 80 ezer európai, 40 ezer amerikai, 270 ezer kínai, világszerte összesen pedig mintegy 1,25 millió ember esik áldozatul.¹³⁴ A cukorbetegség és a magas vércukorszint évente 3 millió ember halálát okozza, a légszennyezés mintegy 7 millióét.¹³⁵ Akkor miért félünk jobban a terroristáktól, mint a cukortól, és miért a szórványos terrortámadások miatt veszítenek választásokat a kormányok, nem pedig a krónikus légszennyezés miatt?

Ahogy az elnevezés szó szerinti jelentése is mutatja, a terrorizmus olyan katonai stratégia, amely nem anyagi veszteségek okozásával, hanem terror, azaz félelem keltésével igyekszik változtatni a politikai helyzeten. Ezt a stratégiát rendszerint a nagyon gyenge hadviselő felek alkalmazzák, akik komoly anyagi veszteséget nem is tudnának okozni. Persze minden katonai akció félelmet kelt. Csakhogy a konvencionális hadviselésben a félelem csupán az anyagi veszteségek mellékterméke, és általában arányos az azokat okozó erővel. A terrorizmus esetében a félelem a lényeg, és elképesztő aránytalanság van a terroristák valódi ereje és az általuk keltett félelem között.

Nem mindig könnyű a politikai helyzetet erőszakkal megváltoztatni. A somme-i csata első napján, 1916. július 1-jén, 19 ezer brit katona esett el, és 40 ezer sebesült meg. Mire a csata novemberben véget ért, mindkét fél körülbelül egymillió embert veszített, amiből 300 ezer volt a halott.¹³⁶ Ez az

iszonyatos mézárás azonban nem változtatott a politikai erőegyensúlyon Európában. További két évbe és több millió emberéletbe került, hogy végre történjen valami.

A somme-i csatához képest a terrorizmus semmiség. A 2015. novemberi párizsi támadásnak 130 áldozata volt, 2016 márciusában a brüsszeli bomba-merényletnek harminckettő, a 2017. májusi robbantásnak a Manchester Arenában pedig huszonnégy. 2002-ben, az Izrael elleni palesztin terrorhadjárat csúcán, amikor napi rendszerességgel robbantak bombák buszokon és éttermekben, összesen 451 izraeli veszítette életét miattuk.¹³⁷ Ugyanebben az évben 542 izraeli halt meg autóbalesetben.¹³⁸ Néhány terrortámadás, például a Pan Am 103-as járatának felrobbantása Lockerby fölött 1988-ban, százakkal is végez.¹³⁹ A szeptember 11-i támadások új rekordot állítottak be, közel 3000 áldozattal.¹⁴⁰ De még ez is eltörpül a konvencionális hadviselés által követelt életek száma mellett. Ha összeadunk minden embert, aki 1945 óta terrortámadásban halt vagy sebesült meg Európában – beleszámolva a nacionalista és vallási, bal- és jobboldali csoportok áldozatait egyaránt –, ez a szám akkor sem fogja elérni az első világháború olyan sötét ütközeteinek emberveszteségeit, mint a harmadik aisne-i csata (250 ezer halott és sebesült) vagy a tizedik isonzo-i csata (225 ezer).¹⁴¹

De akkor hogyan remélhetik a terroristák, hogy elérnek valamit? Egy terrorcselekmény után az ellenségnek ugyanannyi katonája, tankja és hajója marad, mint előtte volt. Kommunikációs, út- és vasúthálózata is gyakorlatilag sértetlen marad. Gyáraiban, kikötőiben, támaszpontjaiban alig esik kár. A terroristák azonban abban reménykednek, hogy noha az ellenség fizikai erejét megkarcolni is alig tudják, az a félelem és a zűrzavar miatt rosszul használja majd erőit, és túlreagálja a támadást. A terroristák úgy kalkulálnak, hogy amikor a feldühödött ellenség ellenük használja hatalmas erejét, azzal sokkal nagyobb katonai és politikai vihart kavart, mint amelyet a terroristák valaha is tudtak volna. És az ilyen viharokban mindig előre nem látható dolgok történnek. Hibákat követnek el, a közvélemény ingadozik, a semlegesek változtatnak az álláspontjukon, és az erőegyensúly felbillen.

A terroristák tehát olyanok, mint a légy, amelyik le akar rombolni egy porcelánbottot. Ő maga azonban egyetlen teáscsészét sem tudna felborítani. Mihez kezd tehát? Keres egy elefántot, berepül a fülébe, és zümmögni kezd. Az elefánt aztán a dühtől és a félelemtől felbőszülve letarolja a porcelánbottot. Ez történt szeptember 11-e után is, amikor az iszlám fundamentalisták piszkálták fel annyira az amerikai elefántot, hogy az lerombolta a közel-keleti porcelánbottot. Most ők tenyésznek a romokon. Hirtelen haragú elefántokból pedig nincs hiány a világban.

A kártyák újrakeverése

A terrorizmus nem túl vonzó stratégia, mivel az összes fontos döntést az ellenség kezébe helyezi. Mivel azok a lehetőségek, amelyek a támadás előtt az ellenség rendelkezésére álltak, megvannak a támadás után is, szabadon válogathat közöttük. A hadseregek logikája épp ennek az ellenkezője. Amikor támadnak, nem valami rémisztő látvány a céljuk, amely feldühíti az ellenséget, és visszavágást provokál ki belőle. Jelentős veszteségeket akarnak okozni neki, és csökkenteni a képességeit a visszavágásra. Különösképpen igyekeznek megsemmisíteni az ellenség legveszélyesebb fegyvereit és lehetőségeit.

Ezt tette például Japán is 1941 decemberében, amikor meglepetésszerű támadást indított az USA ellen, és Pearl Harbournél elsüllyesztette annak csendes-óceáni flottáját. Ez nem terrorizmus volt. Hanem háború. A japánok nem tudhatták biztosan, hogyan fognak visszavágni az amerikaiak, egyvalamit kivéve: az egészen biztos volt, hogy nem fogják tudni 1942-ben a Fülöp-szigetek vagy Hongkong ellen küldeni a flottájukat.

Támadást provokálni anélkül, hogy az ellenséget bármilyen fegyverétől vagy lehetőségétől megfosztottuk volna, kétségbeesett lépés, és csak azok folyamodnak hozzá, akiknek semmi más választásuk nem maradt. Akinek lehetősége van súlyos anyagi veszteségek okozására, az nem adja fel ezt a pusztító terrorizmus kedvéért. Örültség lett volna a japánoktól 1941-ben egy amerikai utasszállító hajót megtorpedózni, és közben sértetlenül hagyni a csendes-óceáni flottát.

A terroristáknak azonban nemigen van választásuk. Annyira gyengék, hogy háborút viselni nem képesek. Így aztán látványos, színpadias cselekmények mellett döntenek, amellyel provokálhatják az ellenséget abban a reményben, hogy az túlreagálja a történeteket. Azzal, hogy megölnék néhány embert, elérik, hogy milliók éljenek rettegésben. E félelmek lecsillapítása érdekében a kormányok a terrorszínházra biztonsági show-val reagálnak, látványosan felvonultatva hatalmas erőiket, amely például egész populációk üldözésében vagy egy másik ország megszállásában nyilvánul meg. És a legtöbb esetben a terrorizmusnak ez a túlreagálása sokkal nagyobb fenyegetést jelent a biztonságukra, mint maguk a terroristák.

A terroristák ezért nem úgy gondolkodnak, ahogy a tábornokok. Inkább úgy, ahogy a színházi rendezők. Szeptember 11-e emlékezete pedig azt tanúsítja, hogy ezt ösztönösen mindenki érti. Ha megkérdezzük az embereket, mi történt szeptember 11-én, valószínűleg azt fogják válaszolni, hogy akkor rombolta le az al-Kaida a World Trade Center ikertornyait. A támadás azon-

ban nem csak ennyiből állt, részét képezte két másik akció is, főleg a Pentagon elleni sikeres merénylet. Hogyhogy ezekre csak olyan kevesen emlékeznek?

Ha a szeptember 11-i támadás konvencionális katonai művelet lett volna, a Pentagon elleni akció kapja a legnagyobb figyelmet. Ebben a támadásban az al-Kaidának sikerült részben elpusztítania az ellenség főhadiszállását, parancsnokokat és vezető elemzőket megölnie és megsebesítenie. Vajon miért tulajdonít a közös emlékezet mégis nagyobb jelentőséget két polgári épület elpusztításának, brókerek, könyvelők és hivatalnokok megölésének?

Nos, azért, mert a Pentagon egy aránylag lapos, és nem túl feltűnő épület, a World Trade Center viszont egy fallikus totem volt, amelynek összeomlása elsöprő audiovizuális hatást keltett. Aki látta azokat a képeket, soha nem felejt el őket. Mivel ösztönösen értjük, hogy a terrorizmus színház, az érzelmi és nem az anyagi hatása alapján ítéljük meg.

Ezért aztán ahogy a terroristáknak, az ellenük harcolóknak is inkább rendezőként, mint tábornokként kell gondolkodniuk. Ha hatékonyan akarunk harcolni a terrorizmus ellen, mindenekelőtt azt kell megértenünk, hogy a terroristák nem képesek legyőzni bennünket. Kizárólag mi győzhetjük le saját magunkat azzal, ha túlreagáljuk a terroristák provokációit.

A terroristák lehetetlen küldetésre vállalkoznak: erőszakkal akarják megváltoztatni a politikai erőegyensúlyt úgy, hogy nincsen hadseregük. Céljuk elérése érdekében ugyancsak teljesíthetetlen feladat elé állítják az államot: bizonyítsa be, hogy bárhol, bármikor képes megvédeni polgárait az erőszaktól. Abban reménykednek, hogy miközben az állam ezt a lehetetlen küldetést igyekszik végrehajtani, újrakeveri a politikai kártyákat, és nekik a kezükbe kerül egy addig nem látott ász.

Igaz, hogy ha az állam elfogadja a kihívást, általában sikerül összezúznia a terroristákat. 2002 és 2004 között Izrael bebizonyította, hogy a légvérengzőbb terrorhadjáratot is el lehet fojtani nyers erővel.¹⁴² A terroristák pontosan tisztában is vannak vele, hogy egy ilyen összecsapás esetén ellenük szólnak az esélyek. De mivel nagyon gyengék, és nincs más lehetőségük, nincsen veszítenivalójuk sem, viszont sokat nyerhetnek. Olykor előfordul, hogy a terrorellenes hadjárat által kavart politikai vihar a terroristáknak kedvez, ezért érdemes hazardírozniuk. A terrorista olyan, mint egy különösen rossz lapokat kapott szerencsejátékos, aki arra igyekszik rávenni ellenfeleit, hogy keverjék újra a kártyákat. Nem veszíthet semmit, de akár mindent megnyerhet.

Egyetlen kis érme

De miért menne bele az állam abba, hogy újrakeverje a kártyákat? Mivel a terrorizmus okozta anyagi kár elhanyagolható, elméletileg az állam azt is megteheti, hogy nem tesz semmit, vagy erőteljes, ám diszkrét intézkedéseket hoz, távol a kameráktól és mikrofonoktól. És az állam gyakran valóban ezt is teszi. Olykor-olykor azonban előfordul, hogy elveszíti az önuralmát, és túlságosan erőteljesen és nyilvánosan reagál, ezzel a terroristák kezére játszva. Miért ilyen érzékenyek az államok a terroristák provokációira?

Azért ilyen nehéz ellenállni ezeknek a provokációknak, mert a modern állam legitimitása arra az ígéretre épül, hogy megóvja a közszférát a politikai erőszaktól. Egy rezsim rettenetes katasztrófákat képes átvészelni, sőt ügyet sem vet rájuk, feltéve, hogy a legitimitása nem éppen a megelőzésükön alapul. Viszont egy kisebb probléma hatására is összeomolhat, ha az a legitimitását ássa alá. A 14. században a pestis, a fekete halál az európai országok lakosságának negyedét-felét kiirtotta, mégsem vesztette el miatta egy király sem a trónját, és legyőzni sem igen próbálta egyik sem. Senki nem gondolta úgy, hogy a járványok megelőzése a király dolga lenne. Azok az uralkodók azonban, akik engedték, hogy uradalmukban elterjedjenek az eretnekmozgalmak, a koronájukkal, ha nem a fejükkel játszottak.

Ma pedig előfordulhat, hogy egy kormány enyhébben áll hozzá a családon belüli, illetve a szexuális erőszakhoz, mint a terrorizmushoz, mivel a #MeToo és más mozgalmak hatásának dacára a nemi erőszak nem ássa alá egy kormány legitimitását. Franciaországban például évente több mint tízezer nemi erőszakot jelentenek a hatóságoknak, és valószínűleg másik több tízezer eset bejelentés nélkül marad.¹⁴³ Az erőszaktevőket és a bántalmazó férjeket azonban nem tartják egzisztenciális fenyegetésnek a francia államra nézve, mert az állam történelmi alapja nem a szexuális erőszak megszüntetésének ígérete. A sokkal ritkábban előforduló terrorcselekményeket ellenben halálos fenyegetésnek tartják a Francia Köztársaságra, mivel az utóbbi néhány évszázadban a modern nyugati államok fokozatosan arra a kifejezett ígéretre alapozták legitimitásukat, hogy nem tűnnek el politikai erőszakot a határaikon belül.

A középkorban a közszféra tele volt politikai erőszakkal. Sőt az erőszak használatára való képesség volt a belépő politikai játszmába, és aki nem rendelkezett ezzel a képességgel, annak a politikában sem volt hangja. Számos nemesi család fegyveres erőket tartott fenn, ahogy a városok, céhek, templomok és kolostorok is. Ha egy apát meghalt, és vita támadt az utódlása körül, a rivális frakciók – a szerzetesek, a helyi erős emberek és az eredményben

érdekeltszomszédok – gyakran erőszakot vetettek be, hogy eldöntsék, ki lesz az apátság feje.

Ilyen világban a terrorizmusnak nem volt helye. Aki nem volt elég erős ahhoz, hogy jelentős anyagi veszteségeket okozzon, az nem ért el semmit. Ha 1150-ben egy csapat muszlim fanatikus meggyilkol néhány jeruzsálemi polgárt, és azt követeli, hogy a keresztések hagyják el a Szentföldet, a reakció inkább nevetés lett volna, mint félelem. Aki azt akarta, hogy komolyan vegyék, annak legalábbis egy-két várral kellett rendelkeznie. Középkori elődeinket nem izgatta a terrorizmus, mert voltak annál sokkal nagyobb problémáik is.

Az újkor során aztán a centralizált államok fokozatosan csökkentették a politikai erőszak szintjét a területükön, és az utóbbi néhány évtizedben a Nyugatnak sikerült azt szinte teljesen eltörölnie. Franciaország, Nagy-Britannia vagy az USA polgárai anélkül harcolhatnak városok, cégek, szervezetek irányításáért vagy akár az ország kormányzásáért is, hogy fegyveres erőre lenne szükségük. Dollárbilliók, katonák milliói, hajók, repülőgépek, nukleáris robbanófejek fölötti rendelkezés száll egyik politikusi csoportról a másikra egyetlen puskalövés nélkül. Az emberek gyorsan hozzászoktak ehhez, és természet adta joguknak tekintik. Következésképpen a politikai erőszaknak még a szörványos, néhány tucat ember halálát okozó megnyilvánulásaiban is halálos fenyegetést látnak az állam legitimitására, sőt fennmaradására nézve. Egy hatalmas, üres korszakba dobott egyetlen kis érme is nagy zajt képes csapni.

Ez teszi ennyire sikeressé a terrorizmus színházát. Az állam óriási, politikai erőszaktól mentes üres teret hozott létre, amely most hangfalként működve bármilyen kis fegyveres támadás hatását felerősíti. Minél kisebb a politikai erőszak az adott államban, annál inkább sokkolja a közvéleményt egy terrorcselekmény. Ha megölnék néhány embert Belgiumban, az nagyobb figyelmet kelt, mint amikor százakkal végeznek Nigériában vagy Irakban. Paradox módon tehát a modern államokat éppen az teszi ilyen sérülékennyé a terrorizmussal szemben, hogy olyan sikeresen akadályozták meg a politikai erőszakot.

Az állam sokszor hangsúlyozta, hogy nem tolerálja a politikai erőszakot a határain belül. A polgárok hozzászoktak a nulla politikai erőszakhoz. Ezért aztán a terrorszínház zsigeri rettegést kelt az anarchiától, hatására az emberek úgy érzik, összeomlóban van a társadalmi rend. Több évszázadnyi véres harc után sikerült kivergődnünk az erőszak fekete lyukából, de érezzük, hogy a fekete lyuk még ott van, és türelmesen várja, hogy újra elnyelhesse minket. Elég néhány kegyetlen tett, és már azt is képzeljük, hogy visszazuhanunk belé.

E félelmek lecsillapítása érdekében a kormány kénytelen a terrorszínházra biztonsági színházzal válaszolni. Ugyan lehet, hogy a terrorizmus elleni harc leghatékonyabb eszközei a jó titkosszolgálat és a terrorizmust tápláló pénzügyi

rendszer ellen titokban végrehajtott akciók, csak hogy ezt az állampolgárok nem nézhetik a televízióban. Viszont látták az összeomló World Trade Center drámáját. Az állam kényszerítve érzi magát, hogy a terroristák rendezte drámával szemben színpadra állítson egy ugyanolyan látványos ellendrámát, szintén tűzzel és füsttel. Így hát csendes és hatékony cselekvés helyett pusztító vihart indít útjára, amely nem ritkán a terroristák legszebb álmait teljesíti be.

De akkor mit kezdjen az állam a terroristákkal? A sikeres terrorellenes harcot meglátásom szerint három fronton kellene vívni. Először is a kormányoknak a terrrorszervezetek elleni titkos akciókra kellene koncentrálnia. Másodszor is a médiának helyükön kellene kezelnie a dolgokat, és kerülnie a hisztériát. A terrorszínház nem lehet sikeres közönség nélkül. Sajnos a média gyakran teljesen ingyen biztosítja ezt a nyilvánosságot. Buzgón beszámol a terrortámadásokról, és nagymértékben felfújja az általuk jelentett veszélyt, mert a terrorizmusról szóló hírekkel sokkal jobban el lehet adni az újságot, mint a cukorbetegségről vagy a légszennyezésről szólókkal.

A harmadik front valamennyiünk képzelete. A terroristák foglyul ejtik a képzeletünket, és ellenünk használják. Elménk színpadán újra meg újra elpróbáljuk a terrortámadást, mert emlékszünk szeptember 11-re vagy a legutóbbi öngyilkos bombamerényletre. Ha a terroristák megölnék száz embert, százmillió fogja azt képzelni, hogy minden fa mögött gyilkos lapul. Mindenkinek saját felelőssége, hogy felszabadítsa képzeletét a terroristák uralma alól, és emlékeztesse magát a fenyegetés valóságos méreteire. A bennünk élő terror készíti a médiát arra, hogy ennyit foglalkozzon a terroristákkal, és a kormányt, hogy túlreagálja a tetteiket.

A terrorizmus sikere vagy kudarca tehát rajunk múlik. Ha engedjük, hogy a képzeletünket foglyul ejtsék a terroristák, és aztán a félelmünkből adódóan túlreagáljuk a tetteiket, a terrorizmus sikerrel jár. Ha viszont felszabadítjuk képzeletünket a terroristák uralma alól, és higgadtan, kiegyensúlyozottan reagálunk, akkor a terrorizmus elbukik.

Atomterrorizmus

A fenti elemzés a terrorizmusnak arra a formájára vonatkozik, amelyet az elmúlt két évszázadban megismertünk, és amely jelenleg is megnyilvánul New York, London, Párizs és Tel-Aviv utcáin. Ha viszont a terroristák tömegpusztító fegyverekre tesznek szert, akkor nemcsak a terrorizmus, de az állam és a globális politika természete is drámaian meg fog változni. Ha maroknyi fanati-

kust képviselő kis szervezetek egész városok elpusztítására és milliók meggyilkolására lesznek képesek, akkor nem létezik majd politikai erőszaktól mentes közszféra.

Ezért amíg napjaink terrorizmusa legnagyobbbrészt színház, a jövő nukleáris, bio- vagy kiberterrorizmusa sokkal komolyabb fenyegetést jelent, és így a kormányokat is sokkal drasztikusabb lépésekre készíti majd. Éppen ezért gondosan meg kell különböztetnünk a jövőnek ezeket a hipotetikus terrorforgatókönyveit azoktól a terrortámadásoktól, amelyeknek már tanúi voltunk. Ugyanis az attól való félelem, hogy a terroristák atombombához juthatnak, és elpusztíthatják New Yorkot, egyáltalán nem igazolja a hisztérikus eltúlzott reakciókat arra, hogy egy terrorista megöl egy tucat járókelőt automata fegyverrel vagy egy elloptott teherautóval. Az államoknak pedig még inkább vigyázniuk kell, nehogy üldözni kezdjenek minden másként gondolkodó csoportot, azon az alapon, hogy egy nap atomfegyvereket szerezhetnek, vagy meghekkkelhetik, és gyilkos robotok flottájává változtathatják önvezető autóinkat.

Ugyanígy a kormányoknak, bár természetesen figyelniük kell a radikális csoportokat, és meg kell akadályozniuk, hogy azok tömegpusztító fegyverekhez jussanak, a helyén kell kezelniük a nukleáris terrorizmustól való félelmet a más fenyegető lehetőségektől való félelemhez képest. Az elmúlt két évtizedben az USA dollárbilliókat és rengeteg politikai tőkét ölt a terror elleni háborúba. George W. Bush, Tony Blair, Barack Obama és kormányaik némi joggal állíthatják, hogy a terroristák üldözésével elérték, hogy azok inkább a túléléssel foglalkozzanak, ne atombombák megszerzésével. Lehet, hogy megmentették a világot egy nukleáris szeptember 11-től. De mivel ez egy feltételes állítás – „ha nem indítjuk meg a terror elleni háborút, az al-Kaida atomfegyvereket szerzett volna” – nehéz megítélni, hogy igaz-e, vagy sem.

Abban azonban biztosak lehetünk, hogy a terrorellenes háború során az amerikaiak és szövetségeseik nemcsak óriási pusztítást okoztak világszerte, de hatalmas, közgazdásznyelven szólva, *lehetőségköltséget* is generáltak. A terrorizmus elleni harcba fektetett pénz, idő és politikai tőke nem lett befektetve a globális felmelegedés, az AIDS és a szegénység elleni harcra, a béke és jólét megteremtésére a szubszaharai Afrikában vagy jobb kapcsolatok kiépítésére Oroszországgal és Kínával. Ha New York és London végül elmerül az Atlanti-óceánban, vagy ha a feszültség Oroszországgal nyílt háborúskodásba torkollik, az emberek joggal vádolhatják Busht, Blairt és Obamát azzal, hogy rossz felé koncentráltak.

A történések idején persze nehéz meghatározni a prioritásokat, csak utólag könnyű megkérdőjelezni őket. Hibáztatjuk a vezetőket, amiért nem tud-

tak megakadályozni bizonyos katasztrófákat, miközben boldog tudatlanságban maradunk azokról, amelyek végül nem következtek be. Ha például az emberek visszanéznek a 90-es évek Clinton-kormányára, hibáztathatják azért, amiért nem vette komolyan az al-Kaida jelentette fenyegetést. A 90-es években azonban még csak nagyon kevesen tudták elképzelni, hogy muszlim terroristák utasszállító repülőgépeket vezessenek neki New York-i felhőkarcolóknak, és ezzel globális konfliktust robbantsanak ki. Sokan féltek ellenben attól, hogy Oroszország teljesen összeomlik, és elveszíti az ellenőrzést nemcsak hatalmas területe, de több ezer atombomba és biológiai fegyver fölött is. További aggodalmat keltett az a lehetőség is, hogy a Jugoszláviában dúló véres háború Kelet-Európa más részeire is kiterjed, és konfliktusokat eredményez Magyarország és Románia, Bulgária és Törökország vagy Lengyelország és Ukrajna között.

Sokan még Németország újraegyesítése miatt is nyugtalankodtak. Mindössze négy és fél évtizeddel a Harmadik Birodalom bukását követően sokakban még mindig zsigeri félelem élt a német hatalomtól. Most, hogy a szovjet veszedelem nincs többé, nem lesz Németországból az egész európai kontinenst uraló szuperhatalom? És mi lesz Kínával? Lehetséges, hogy a szovjet blokk összeomlásától megriadva Kína felhagy a reformokkal, visszatér a keményvonalas maoista politikához, és Észak-Korea nagyobb változata lesz belőle.

Ma már talán legyintünk e rémisztő elképzelések felidézésekor, mivel tudjuk, hogy egyik sem vált valóra. Oroszországban stabilizálódott a helyzet, Kelet-Európa nagy részét békésen magába fogadta az EU, az újraegyesített Németországot a szabad világ vezetőjeként ünneplik, Kína pedig az egész világ gazdasági motorja lett. Mindez, legalábbis részben, az USA és az EU konstruktív politikájának köszönhető. Bölcsebb lett volna az Államoktól vagy az Uniótól az iszlám szélsőségesekre koncentrálni a 90-es években az egykori szovjet blokk vagy Kína helyett?

Egyszerűen nem tudunk felkészülni minden lehetőségre. Ennek megfelelően, bár mindenképp muszáj megakadályoznunk a nukleáris terrorizmust, nem lehet ez az emberiség első számú feladata. És semmiképpen sem szabad a nukleáris terrorizmus jelentette elméleti fenyegetést a hagyományos terrorizmus túlreagálásának igazolására használnunk. Ezek különböző problémák, amelyek különböző megoldásokat követelnek.

Ha minden erőfeszítésünk ellenére a terroristák mégiscsak tömegpusztító fegyverekre teszik rá a kezüket, nem tudni, hogy alakulnak majd a politikai küzdelmek, de egészen biztosan valami nagyon más lesz a 21. század elejének terror- és terrorellenes hadjárataihoz képest. Ha 2050-re tele lesz a világ atom-

és bioterroristákkal, áldozataik vágyakozással vegyes hitetlenkedéssel néznek majd vissza 2018-ra: hogy lehet, hogy ilyen nagy biztonságban élő emberek ennyire fenyegetve érezték magukat?

Persze a fenyegetettség érzetét nem csupán a terrorizmus táplálja bennünk. Sok szakértő és laikus egyaránt attól fél, hogy küszöbön áll a harmadik világháború. Mintha ezt a filmet már láttuk volna száz évvel ezelőtt. Sokaknak úgy tűnik, hogy csakúgy, mint 1914-ben, a nagyhatalmak közötti egyre növekvő feszültségek a makacs globális problémákkal társulva napjainkban is világháború felé sodornak bennünket. Kérdés, megalapozottabb-e ez az aggodalom mint a terrorizmustól való túlzott félelmünk.

11.

Háború

Sose becsüld alá az emberi ostobaságot

Az utóbbi néhány évtized az emberi történelem legbékésebb korszaka volt. Míg a korai mezőgazdasági társadalmakban az emberi erőszak a halálesetek 15, a 20. században pedig 5 százalékaért volt felelős, addig ez az arány napjainkban mindössze 1 százalék.¹⁴⁴ A 2008-as pénzügyi válság óta azonban a helyzet egyre romlik, újra divatba jött a háborús uszítás, és a fegyverkezési kiadások egyre emelkednek.¹⁴⁵ Laikusok és szakértők egyaránt attól félnek, hogy ahogy 1914-ben egy osztrák főherceg meggyilkolása kirobbantotta az első világháborút, úgy 2018-ban egy incidens a Szír-sivatagban vagy egy okatlan lépés a Koreai-félszigeten újabb globális konfliktushoz vezethet.

Figyelembe véve a világban egyre növekvő feszültséget, illetve a Washingtonban, Phenjanban és még néhány más helyen ülő vezetők személyiségét, egyértelműen van ok az aggodalomra. Van azonban néhány kulcsfontosságú különbség is 2018 és 1914 között. Különösen az, hogy 1914-ben a világ elitjeinek szemében nagy vonzereje volt a háborúnak, mivel számos konkrét példa állt előttük arra, hogy a sikeres háború hozzájárul a gazdasági felemelkedéshez és a politikai hatalomszerzéshez. 2018-ban azonban a „sikeres háború” fogalma már erősen megkérdőjelezhető.

A nagy birodalmak már az asszírok vagy a Csin-dinasztia kora óta rendszerint erőszakos hódításra épültek. 1914-ben is valamennyi nagyhatalom sikeres háborúnak köszönhetette a státuszát. A Japán Császárság például a Kína és Oroszország fölött aratott győzelmei révén vált regionális hatalommá; Németország az Osztrák-Magyar Monarchiát és Franciaországot legyőzve lett nagykutya Európában; Nagy-Britannia pedig világszerte megvívott remek kis háborúk* által

* John Hay, az Egyesült Államok nagy-britanniai nagykövete, későbbi külügyminiszter titulálta remek kis háborúnak (*splendid little war*) az 1898-as spanyol-amerikai háborút egy Theodore Roosevelthez írott levelében – *a ford.*

hozta létre a világ legnagyobb és legvirágzóbb birodalmát. Ezért aztán 1882-ben Nagy-Britannia úgy hódította meg Egyiptomot, hogy a döntő tel-el-kebir ütközetben mindössze ötvenhét katonát veszített.¹⁴⁶ Míg napjainkban egy muszlim ország megszállása maga a nyugati rémálom, addig a britek Tel-el-Kebir után alig ütköztek fegyveres ellenállásba, és több mint hat évtizedig ellenőrzésük alatt tartották a Nílus völgyét és a Szuezi-csatornát. A többi európai hatalom a briteket utánozta, és amikor a kormányok Párizsban, Rómában vagy Brüsszelben azon tanakodtak, hogy megszállják-e Vietnámot, Líbiát vagy Kongót, az egyetlen félelmük az volt, hogy valaki más előttük ér oda.

Még az Amerikai Egyesült Államok is inkább katonai akcióknak, mint csakis gazdasági vállalkozásoknak köszönheti nagyhatalmi státuszát. 1846-ban megtámadta Mexikót, és tőle foglalta el Kaliforniát, Nevadát, Utah-t, Arizonát, Új-Mexikót, valamint Colorado, Kansas, Wyoming és Oklahoma egyes részeit. Nagyjából 13 ezer katona esett el a háborúban, amely mintegy 2,3 millió négyzetkilométerrel növelte meg az Egyesült Államok területét (ez több, mint Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, Spanyolország és Olaszország területe együttvéve).¹⁴⁷ Ez volt az évezred üzlete.

1914-ben tehát a washingtoni, londoni és berlini elitek pontosan tudták, milyen a sikeres háború, és mennyi nyereség származhat belőle. 2018-ban azonban az eliteknek világszerte jó okuk van azt hinni, hogy ez a fajta háború kihalt. Egyes harmadik világbeli diktátoroknak és úgynevezett nem állami szereplőknek ugyan még manapság is sikerül jókora hasznót húzniuk a háborúból, de úgy tűnik, a nagyhatalmak már elfelejtették, hogyan is ment ez.

Az emlékezetben még élő legnagyobb győzelmet – amelyet az USA aratott a Szovjetunió fölött – nagyobb katonai konfliktus nélkül sikerült elérni. Az USA ugyan futólag még megízlelte a régimódi katonai dicsőséget az első öbölháborúban, de a következmény annyi lett, hogy utána billiókat ölt megalázó katonai kudarcokba Irakban és Afganisztánban. Kína, a 21. század elejének felemelkedőben lévő nagyhatalma Vietnam 1979-es sikertelen megszállása óta következetesen kerüli a fegyveres konfliktust, és sikereit kizárólag gazdasági tényezőknek köszönheti. Vagyis Kína nem az 1914 előtti kor japán, német és olasz birodalmainak, hanem az 1945 utáni japán, német és olasz gazdasági csodának a példáját követi. Mindhárom utóbbi esetben egyetlen puska lövés nélkül sikerült gazdasági fellendülést és geopolitikai befolyást elérni.

A helyi hatalmak még a Közel-Keleten – a világ küzdőterén – sem tudják, hogyan kell sikeres háborút viselni. Irán semmit nem nyert az Irak elleni háború hosszú vérfürdőjével, és azóta is kerüli a nyílt katonai konfrontációt. Az irániak ugyan pénzzel és fegyverrel látnak el helyi mozgalmakat Iraktól Jemenig, és szövetségeseik megsegítésére elküldték a Forradalmi Gárdát

Szíriába és Libanonba, de eddig tartózkodtak attól, hogy megszálljanak egy másik országot. Irán nem a csatatéren aratott elsőprő győzelem révén vált az utóbbi időben a térség hegemonjává, hanem inkább kieséses alapon. Két legfőbb ellensége – az USA és Irak – háborúba keveredett, amely tönkretette Irakot, az amerikaiak étvágyát pedig igencsak elvette a közel-keleti posványtól. Így aztán a zsákmány ottmaradt Iránnak.

Nagyjából ugyanez mondható el Izraelről is. Az ország 1967-ben vívta utolsó sikeres háborúját. Azóta nem a sok háborúnak köszönhetően, hanem azok ellenére prosperál. Az általa megszállt területek nagy része inkább súlyos gazdasági terhet és bénító politikai kötelezettséget jelent a számára. Iránhoz hasonlóan az utóbbi időben Izrael sem sikeres háború megvívásával, hanem a katonai kalandok elkerülésével javított geopolitikai helyzetén. Míg korábbi ellenségeit, Irakot, Szíriát és Líbiát feldúlta a háború, Izrael kimaradt belőle. Netanjahu vitathatatlanul legnagyobb politikai sikere, hogy (legalábbis 2018 márciusáig) nem keveredett bele a szíriai polgárháborúba.* Az Izraeli Védelmi Erők egy hét alatt elfoglalhatták volna Damaszkuszt, de mit nyert volna azzal Izrael? Gázát elfoglalni és a Hamász uralmát megdőnteni még könnyebb lett volna, de Izrael újra meg újra elvetette ezt a lehetőséget is. Katonai ereje és politikusainak harcias szólamai ellenére Izrael tudja, hogy a háborúból nem sok nyereség származik. Úgy látszik, az Egyesült Államokhoz, Kínához, Németországhoz, Japánhoz és Iránhoz hasonlóan Izrael is megértette, hogy a 21. században a leghatékonyabb stratégia, ha csak ülünk, és hagyjuk, hogy mások harcoljanak helyettünk.

Kilátás a Kremlből

Eddig a 21. század egyetlen, nagyhatalom által végrehajtott sikeres inváziója az volt, amikor 2014 februárjában Oroszország elfoglalta a Krím-félszigetet a szomszédos Ukrajnától, és saját területéhez csatolta. Oroszország így alig némi harc árán stratégiailag fontos területeket szerzett, félelmet keltett szomszédaiban, és visszaiktatta magát a világhatalmi státuszba. Azonban ez a hódítás is a körülmények rendkívüli összejátszásának révén lett sikeres. Sem az ukrán hadsereg, sem a helyi lakosság nem mutatott komolyabb ellenállást, más hatalmak pedig óvakodtak attól, hogy közvetlenül beavatkozzanak a krízisbe.

* 2018 tavaszán Izrael szerepe a háborúban egyre erősödött, és megnőtt a feszültség az ország és Szíria, illetve Irán között – a ford.

Bárhol másutt a világon nehezen lehetne reprodukálni ezeket a körülményeket. Ha a sikeres háború feltétele az agresszornak ellenállni hajlandó ellenség hiánya, az igencsak behatárolja a lehetőségeket.

És valóban, amikor Oroszország Ukrajna más részein is meg akarta ismételni a Krímen elért sikereit, jóval erősebb ellenállásba ütközött, és a kelet-ukrajnai háborúban patthelyzet állt be. Ennél is rosszabb (Moszkva szemszögéből), hogy a háború oroszellenes érzelmeket szított Ukrajnában, és esküdtt ellenséggé tette a korábbi szövetségest. Talán ahogy az első öbölháborúban elért sikerektől hajtva az USA túlvállalta magát Irakban, úgy a Krímen elért sikerek hatására Oroszország is túlvállalta magát Ukrajnában.

Mindent egybe véve, Oroszországnak a 21. század elején a Kaukázusban és Ukrajnában vívott háborúit aligha lehetne nagyon sikeresként jellemezni. Bár megnövelték Oroszország mint nagyhatalom presztízsét, bizalmatlanságot és ellenséges érzéseket is keltettek Oroszországgal szemben, gazdasági értelemben pedig veszteséges vállalkozások voltak. A turistaparadicsomok a Krímen és a szovjet korból ottmaradt, düledező gyárak Luhanszkban és Donyeckben aligha fedezik a háború költségeit, és egészen biztosan nem ellensúlyozzák a tőkekiáramlást és a nemzetközi szankciókat. Ahhoz, hogy felismerjük az orosz politika korlátait, csupán össze kell vetnünk egymással a békés Kína elképesztő gazdasági haladását az elmúlt húsz évben és a „győztes” Oroszország gazdaságának stagnálását ugyanebben az időszakban.¹⁴⁸

A Moszkvából hallatszó merész megszólalások ellenére az orosz elit valószínűleg nagyon is tisztában van katonai kalandozásai valódi árával és hasznával, és ezért van az, hogy óvatosan kerüli ezeknek a konfliktusoknak a kiterjesztését. Oroszország az „iskola réme”-elvet követi: „pécézd ki magadnak a leggyengébb gyereket, és verd meg, de ne túlságosan, mert akkor beavatkozik a tanár”. Ha Putyin Sztálin, Nagy Péter vagy Dzsingisz kán szellemében vívná a háborúit, az orosz tankok már régen megindultak volna Kijev és Tbiliszi, ha ugyan nem Varsó és Berlin felé. Putyin azonban nem Dzsingisz kán, és nem is Sztálin. Úgy tűnik, mindenki másnál jobban tudja, hogy katonai erővel nem lehet messzire jutni a 21. században, és hogy a sikeres háború korlátozott háborút jelent. Még a szíriai orosz bombázások kegyetlensége mellett is ügyelt arra, hogy minimalizálja az orosz lábnyomot, másokra hagyja a komoly harcot, és megakadályozza, hogy a háború más országokra is áttérjedjen.

Valójában orosz szempontból az utóbbi évek elvileg agresszív lépései nem egy új háború nyitó hadmozdulatai voltak, hanem a védelem megerősítését szolgálták. Az oroszok teljes joggal mondhatják, hogy a 80-as években és a 90-es évek elején történt békés visszavonulásuk után legyőzött ellenségként bántak velük. Az USA és a NATO kihasználta az oroszok gyengeségét, és ellen-

kező ígéreteik ellenére kiterjesztették a NATO-t Kelet-Európára, még néhány egykori szovjet tagköztársaságra is. A Nyugat semmibe vette az orosz érdekeket a Közel-Keleten, meglehetősen kétes ürügyekkel megszállta Szerbiát és Irakot, és általában véve világossá tette Oroszország számára, hogy csak a saját katonai erejére számíthat, ha meg akarja védeni érdekszféráját a nyugati befolyástól. Ha így nézzük, a legutóbbi orosz katonai lépésekért ugyanúgy okolható Bill Clinton és George W. Bush, mint Vlagyimir Putyin.

Persze az orosz katonai akciókról Grúziában, Ukrajnában és Szíriában kiderülhet, hogy mégiscsak egy merészebb birodalmi terjeszkedés nyitányai. Még ha Putyin eddig nem is tervezett komoly globális hódítást, a siker meghozhatja rá az étvágyát. Azt sem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Putyin Oroszországa sokkal gyengébb Sztálin Szovjetuniójánál, és ha nem csatlakoznak hozzá más országok, például Kína, nem tud finanszírozni egy újabb hidegháborút, egy kifejezett világháborút nem is beszélve. Oroszországnak 151 millió lakosa van, a GDP-je pedig 4 billió dollár. Népségben és termelésben is messze alulmarad az Egyesült Államokhoz (325 millió lakos és 19 billió dollár) és az Európai Unióhoz (500 millió lakos és 21 billió dollár) képest.¹⁴⁹ Az Egyesült Államoknak és az EU-nak együtt ötször annyi lakosa és tízszer annyi pénze van, mint Oroszországnak.

A legújabb technológiai fejlesztések még szélesebbé tették ezt a rést, mint amekkorának látszik. A Szovjetunió az ötvenes években volt a zenitjén, amikor a nehézipar volt a világgazdaság gőzmozdonya, és a centralizált szovjet állam remekelt a traktorok, teherautók, tankok és interkontinentális rakéták tömegtermelésében. Ma az információs és biotechnológia sokkal fontosabb a nehéziparnál, Oroszország azonban egyik téren sem emelkedik ki. Habár óriási kiber-hadviselési kapacitással rendelkezik, polgári IT-szektorral nem, gazdasága túlnyomórészt a természeti erőforrásokra, legfőképpen a kőolajra és a földgázra épül. Ez elég lehet ahhoz, hogy meggazdagítson néhány oligarchát, és hatalmon tartsa Putyint, de egy digitális vagy biotechnológiai fegyverkezési verseny megnyeréséhez kevés.

Ennél is fontosabb, hogy Putyin Oroszországnak nincs egyetemes ideológiája. A hidegháborúban a Szovjetunió legalább annyira támaszkodott a kommunizmus globális vonzerejére, mint a Vörös Hadsereg globális bevetettségére. A putyinizmus azonban nem tud mit kínálni a kubai, vietnami vagy francia értelmiségiek számára. A tekintélyelvű nacionalizmus ugyan világszerte terjed, de természeténél fogva nem alkalmas összetartó nemzetközi blokkok alakítására. Míg a lengyel és az orosz kommunizmus, legalábbis elméletben, egyaránt elkötelezte magát a nemzetközi munkásosztály egyetemes érdekei mellett, a lengyel és az orosz nacionalizmus érdekei definíció

szerint ellentétesek egymással. Ahogy Putyin felemelkedése erősíti a lengyel nacionalizmust, Lengyelország csak egyre inkább oroszellenes lesz.

Így aztán, bár Oroszország globális dezinformációs és felforgató hadjáratba kezdett, amelynek célja, hogy szétszakítsa az EU-t és a NATO-t, az nem valószínű, hogy egy globális hódító hadjáratba is belevágna. Csak remélhetjük – de némi joggal – hogy a Krím-félsziget elfoglalása és az orosz betörések Grúziába és Kelet-Ukrajnába elszigetelt példák maradnak, nem pedig a háború új korszakának előhírnökei.

A háború megnyerésének elveszett művészete

Miért olyan nehéz a nagyhatalmaknak sikeres háborút viselni a 21. században? Ennek egyik oka a gazdaság természetében beállt változás. A múltban a gazdasági javak főként anyagiak voltak, így aránylag kézenfekvő volt hódítás útján gazdagodni. Aki legyőzte ellenségét a csatatéren, az jókora haszonra tehetett szert azzal, hogy kifosztotta annak városait, polgárait eladta a rabszolgapiacra, valamint megszerezte értékes búzaföldjeit és aranybányáit. A rómaiaknak az hozott jólétet, hogy görög és gall hadifoglyokat adtak el, a 19. századi amerikaiaknak pedig az, hogy megszerezték a kaliforniai aranybányákat és a texasi marhacsordákat.

A 21. században azonban csak csekély haszonra lehet ilyen módon szert tenni. Ma a legfőbb gazdasági javakat a technikai és intézményi tudás jelenti, nem a búzaföldek, aranybányák vagy akár olajmezők, a tudást pedig nem lehet háborúban megszerezni. Egy olyan szervezetet, mint az Iszlám Állam, jelentős bevételhez juttathat a közel-keleti városok és olajkutak kifosztása – több mint 500 millió dollárt szereztek az iraki bankokból, és 2015-ben másik 500 milliót az olajeladásból¹⁵⁰ –, az olyan nagyhatalmak számára azonban, mint amilyen Kína vagy az USA, ezek jelentéktelen összegek. Valószínűtlen, hogy az évi 20 billió dolláros GDP-vel rendelkező Kína háborút indítson rongyos egymilliárdért. Ha pedig egy USA elleni háborúra adna ki dollárbilliókat, hogyan tudná Kína fedezni ezeket a kiadásokat, közben pedig ellen-súlyozni a háború okozta károkat és az elbukott kereskedelmi lehetőségeket? A győzedelmes Népi Felszabadító Hadsereg kifosztaná a gazdagokat a Szilícium-völgyben? Igaz, hogy az Apple, a Google vagy a Facebook több százmilliárd dollárt ér, ezt a vagyont azonban nem lehet erővel elvenni. A Szilícium-völgyben nincsenek szilíciumbányák.

Egy sikeres háború elméletileg még mindig nagy profitot hozhat, ha képessé teszi a győztest arra, hogy a saját előnyére alakítsa át a globális kereskedelmi rendszert, ahogy azt Britannia tette Napóleon vagy az USA Hitler legyőzése után. A haditechnika változásai azonban megnehezítik ennek megismétlését a 21. században. Az atombomba kollektív öngyilkossággá tette egy világháború megnyerését. Nem véletlen, hogy Hirosima óta a nagyhatalmak sohasem szálltak szembe közvetlenül egymással, csak (az ő számukra) kis téttel bíró konfliktusokba mentek bele, amelyekben nem volt nagy a kísértés, hogy a vereség elkerülése érdekében atombombát vessenek be. Még egy olyan másodrangú atomhatalom, mint Észak-Korea megtámadása is rendkívül kevésbé vonzó ajánlat. Belegondolni is rémisztő, mit tehetne a katonai vereség előtt állva a Kim család.

A kiberhadviselés tovább rontja a reménybeli imperialisták kilátásait. A régi szép időkben, Viktória királynő és a Maxim-géppuska korában a brit hadsereg anélkül ölhetett halomra a bennszülötteket egy távoli sivatagban, hogy veszélyeztette volna Manchester vagy Birmingham békéjét. De még George W. Bush idejében is nyugodtan öldökölhettek az amerikaiak Bagdadban vagy Fallúdzsában, miközben az irakiaknak semmilyen eszközük nem volt arra, hogy válaszcsoportot mérjenek San Franciscóra vagy Chicagóra. Ha viszont az USA ma támad meg egy olyan országot, amelynek akár csak mérsékelt lehetőségei vannak a kiberhadviselésre, a háború percekben belül elérheti Kaliforniát vagy Illinois-t. A kártevő szoftverek képesek megállítani a légi forgalmat Dallasban, vonatokat karamboloztatni egymással Philadelphiában vagy lekapcsolni az elektromos hálózatot egész Michiganben.

A nagy hódítók korában a háború kevés veszteséggel, viszont nagy nyereséggel járó üzlet volt. Az 1066-os hastingi csatában Hódító Vilmos néhány ezer halott árán egyetlen nap alatt megszerezte egész Angliát. Az atomfegyverek és a kiberhadviselés ellenben nagy veszteséget okozó, de kevés nyereséget hozó technológiák. Egész országokat el lehet pusztítani velük, de nyereséges birodalmat építeni nem lehet általuk.

Kardcsörtetéssel és negatív hullámokkal megtelő világunkban tehát talán a legnagyobb garanciánk a békére az, hogy a nagyhatalmak nem ismernek újabb példákat a sikeres háborúra. Míg Dzsingisz kán vagy Julius Caesar pillanatnyi tétozás nélkül meghódított volna egy idegen országot, a jelenkori nacionalista vezetők, mint Erdoğan, Modi vagy Netanjahu nagy hangon beszélnek, de nagyon vigyáznak, nehogy tényleg háborút robbantsanak ki. Persze ha valaki megtalálja a módját a sikeres háború megvívásának 21. századi körülmények között, azonnal kivágódhatnak a pokol kapui. Ez teszi különösen fenyegető előjellé az orosz győzelmet a Krímen. Reméljük, ez marad a kivétel.

Az ostobák menete

Sajnos az, hogy a háború a 21. században veszteséges üzlet, még nem garantálja a békét. Sosem szabad alábecsülni az emberi ostobaságot. Az emberek egyéni és kollektív szinten is hajlamosak az önpusztításra.

1939-ben a háború valószínűleg kontraproduktív lépés volt a tengelyhatalmak részéről – de ez nem mentette meg a világot. A második világháborúval kapcsolatban egyébként az volt az egyik legmegdöbbentőbb fejlemény, hogy utána a vesztes hatalmak olyan virágzásnak indultak, mint még soha. Húsz évvel hadseregeik teljes megsemmisülését és birodalmaik összeomlását követően a németek, japánok és olaszok sosem látott jólétben éltek. De akkor eleve miért kezdtek háborúzni? Miért okozták milliók szükségtelen pusztulását? Ostoba számítási hibák miatt. A 30-as években a japán tábornokok, admirálisok, közigazdászok és újságírók mind egyetértettek abban, hogy Korea, Mandzsúria és a kínai partvidék meghódítása nélkül Japán gazdasági stagnálásra van ítélve.¹⁵¹ Csakhogy valamennyien tévedtek. Valójában a híres japán gazdasági csoda csak azután következett be, hogy Japán minden meghódított területét elveszítette a szárazföldön.

Az emberi ostobaság az egyik legfontosabb erő a történelemben, mégis hajlamosak vagyunk nem venni róla tudomást. A politikusok, tábornokok és történészek úgy nézik a világot, mint egy nagy sakkjátszmát, amelyben minden lépést gondos, racionális számítások előznek meg. Ez egy pontig így is van. A történelemben kevés vezető volt a szó szoros értelmében őrült, aki véletlenszerűen tologatta a sakktáblán. Tódzsó tábornok, Szaddám Huszein és Kim Dzsongil minden lépése mögött racionális indokok álltak. A probléma az, hogy a világ jóval bonyolultabb egy sakktáblánál, és az emberi racionalitás nem elégséges ahhoz, hogy igazán megértse. Így aztán még a racionális vezetők is gyakran hoznak ostoba döntéseket.

Mennyire kell tehát félnünk a világháborútól? A legjobb mindkét szélsőségtől óvakodni. Egyrészt a háború messze nem elkerülhetetlen. A hidegháború békés lezárása a bizonyíték rá, hogy ha az emberek helyes döntéseket hoznak, még a szuperhatalmak konfliktusai is megoldhatók. Sőt, kifejezetten veszélyes azt feltételezni, hogy elkerülhetetlen egy újabb világháború. Ez önbeteljesítő jóslat lehet. Ha az országok abból indulnak ki, hogy a háború elkerülhetetlen, spirálszerű fegyverkezési versenybe kezdenek, bármilyen konfliktusban elutasítják a kompromisszumot, és csapdát sejtnek minden jóindulatú gesztusban. Ez aztán garantálja, hogy tényleg kitör a háború.

Másrészt viszont naivitás volna azt gondolni, hogy a háború lehetetlen. Még ha mindenki számára katasztrófát is jelentene, semmilyen isten vagy természeti törvény nem óv meg bennünket az emberi ostobaságtól.

Az emberi ostobaság ellenszere lehet talán egy cseppnyi alázat. A nemzeti, vallási és kulturális feszültségeket csak tovább rontja az a fenséges érzés, hogy az én nemzetem, az én vallásom, az én kultúrámmal a legfontosabb a világon – ezért aztán az én érdekeim mindenki más, sőt a teljes emberiség érdekeinél előbbre valók. Hogyan érhetjük el, hogy a nemzetek, vallások és kultúrák kicsit realistábban és szerényebben lássák helyüket a világban?

12.

Alázat

Nem te vagy a világ közepe

A legtöbb ember hajlamos azt hinni, hogy ő a világ közepe, és az ő kultúrája a történelem tengelye. Sok görög hiszi, hogy a történelem Homérosszal, Szophoklészsal és Platónnal kezdődött, és valamennyi fontos eszme és találmány Athénban, Spártában, Alexandriában vagy Konstantinápolyban született. A kínai nacionalisták szerint viszont a történelem a Sárga Császárral, a Hszia- és a Sang-dinasztiával kezdődött, és minden, amit a nyugatiak, muszlimok és indiaiak elértek, az gyenge utánzata csupán az eredeti kínai találmányoknak.

Hindu „elvbarátok” elutasítják a kínaiak hetvenkedését, és azt állítják, hogy még a repülőgépet és az atombombát is az ősidők bölcsei találták fel az indiai szubkontinensen, jóval Konfuciusz és Platón előtt, Einsteinról és a Wright fivérekéről nem is beszélve. Tudták például, hogy a rakétát és a repülőgépet Bháradvádzsa *mahárisi* találta fel, Visvamitra nemcsak feltalált, de használt is távolra ható lövedékeket, az atomelmélet atyja Kanad *ácsárja*, a Mahábhárat pedig pontosan leírja a nukleáris fegyvereket?¹⁵²

Az igazhitű muszlimok azt vallják, hogy ami Mohamed próféta előtt történt, az jórészt lényegtelen, a Korán kinyilatkoztatását követő történelem pedig a muszlim *umma* körül forog. Ez alól a fő kivételt a török, iráni és egyiptomi nacionalisták jelentik, akik szerint az ő nemzetük már Mohamed előtt is a forrása volt mindannak, ami jó az emberiségben, és a Korán kinyilatkoztatása után is főleg az ő népük őrizte meg az iszlám tisztaságát, és terjesztette annak dicsőségét.

Mondanunk sem kell, hogy a britek, franciák, németek, amerikaiak, oroszok és japánok számos másik népcsoporttal együtt ugyancsak meg vannak győződve arról, hogy az emberiség barbár, erkölcstelen tudatlanságban élne, ha nincsenek az ő nemzetük bámulatos eredményei. Egyesek odáig mentek, hogy azt képzelték, az ő politikai intézményeik és vallási gyakorlataik a fizika

törvényeinek működéséhez is nélkülözhetetlenek. Az aztékok szilárdan hittek abban, hogy ha nem mutatnának be minden évben áldozatot, nem kelne fel többé a nap, és az univerzum darabjaira hullana.

A fenti állítások természetesen mind hamisak. A történelem szándékos semmibevétele keveredik bennük némi rasszizmussal. A mai vallások és nemzetek egyike sem létezett még, amikor az emberek meghódították a világot, növényeket és állatokat háziasítottak, megépítették az első városokat, vagy feltalálták az írást és a pénzt. Az erkölcsiség, a művészet, a spiritualitás és a kreativitás a DNS-ünkbe ágyazott egyetemes emberi képességek. Teremtésük a kőkorszaki Afrikában történt. Nagy beképzeltségre vall ennél későbbi időhöz és helyez kötni ezt, legyen az a Sárga Császár korának Kínája, Platón korának Görögországa vagy Mohamed korának Arábiája.

Nekem személy szerint nagyon is ismerős az efféle beképzeltség, mert a saját népem, a zsidó nép ugyancsak a legfontosabbnak gondolja magát az egész világon. Legyen szó bármilyen emberi vívmányról vagy találmányról, pillanatokon belül maguknak fogják tulajdonítani. És mivel belülről ismerem ezt a népet, azt is tudom, hogy őszinte meggyőződéssel állítanak ilyeneket. Egyszer elmentem egy izraeli jógaoktatóhoz, aki az első órán teljes komolysággal előadta, hogy a jógát Ábrahám találta fel, és az alappozíciók a héber ábécé betűinek alakjából erednek! (A *trikónászana*, vagyis háromszögpoz például az *alef* betűt utánozza, a *tuladandászana*, vagyis „egyensúlyozó bot” póz a *dálet* betűt, stb.) Ábrahám megtanította ezekre a pozíciókra az egyik ágyasa fiát, aki aztán elment Indiába, és megtanította az indiaiakat jógázni. Amikor bizonyítékot kértem tőle, az oktató a Bibliából idézett: „Az ágyasok fiainak pedig, a kik Ábraháméi valának, ada Ábrahám ajándékokat, és elküldé azokat az ő fia mellől, Izsák mellől még élteben napkelet felé, napkeleti tartományba” (Mózes I. könyve 25:6).^{*} Vajon mik voltak azok az ajándékok? Tessék, a jógát is a zsidók találták fel.

A gondolat, hogy Ábrahám volt a jóga feltalálója, csak egy vadhajtás. De a judaizmus fő áramlata is egészen komolyan úgy tartja, hogy az egész kozmosz csakis azért létezik, hogy a zsidó rabbik tanulmányozhassák a szent iratokat, és ha a zsidók felhagynak ezzel a gyakorlattal, az univerzumnak is vége lesz. Kína, India, Ausztrália, de még a távoli galaxisok is megsemmisülnek, ha a rabbik Jeruzsálemben és Brooklynban nem vitatkoznak többé a Talmudról. Ez az ortodox zsidók hitének központi eleme, és bolondnak tartják, aki kételkedni mer benne. A szekuláris zsidók valamivel szkeptikusabbak az ilyen állításokkal szemben, de abban ők is hisznek, hogy a zsidók a történelem főhősei, és tőlük ered az emberi erkölcsiség, spiritualitás és tanulás.

^{*} A bibliai idézeteket Károli Gáspár fordításában közöljük.

Amit a népem számban és valódi befolyásban nélkülöz, azt pótolja hücpében.* Mivel udvariasabb dolog az ember saját népét kritizálni, mint másokat, a judaizmus példájával fogom szemléltetni, milyen nevetségesek az ilyen beképzelt narratívák, és az olvasóra hagyom, hogy kipukkassza a saját törzse léggömbjét.

Freud anyja

A *Sapiens – Az emberiség rövid története* című munkámat héberül írtam, izraeli olvasóknak. Miután 2011-ben megjelent a héber kiadás, a leggyakoribb kérdés, amit az izraeli olvasóktól kaptam, az volt, hogy miért említem olyan keveset a judaizmust az emberi faj történetében. Miért írok olyan sokat a kereszténységről, az iszlámról és a buddhizmusról, és szentelek olyan kevés szót a zsidó vallásnak és népnek? Szándékosan hanyagolom ezek óriási szerepét az emberi történelemben? Aljas politikai indokok vezérelnek?

Ezek a kérdések teljesen természetesen az izraeli zsidóktól, akiket az óvodától kezdve arra tanítanak, hogy a történelem szupersztárjának tartsák a judaizmust. Az izraeli gyerekek általában úgy végzik el az iskola tizenkét osztályát, hogy nem kapnak tiszta képet a globális történelmi folyamatokról. Szinte semmit nem tanítanak nekik Kínáról, Indiáról vagy Afrikáról, és bár a Római Birodalomról, a francia forradalomról vagy a második világháborúról tanulnak, a kirakósok ezek az elszigetelt darabjai nem állnak össze átfogó narratívává. Az izraeli oktatási rendszer által tanított egyetlen koherens történelem a héber Ószövetséggel kezdődik, a Második Templom korával folytatódik, ugrál a zsidó diaszpóra különféle közösségei között, majd a cionizmus megerősödésével, a holokauszttal és Izrael állam megalapításával ér véget. A legtöbb diák azzal a meggyőződéssel kerül ki az iskolából, hogy ez az egész emberi történelem fő cselekményszála. És amikor a Római Birodalomról vagy a francia forradalomról tanulnak, akkor is főleg arról van szó az órán, hogy hogy bántak a rómaiak a zsidókkal, vagy milyen jogi és politikai státuszuk volt a zsidóknak a Francia Köztársaságban. Az ilyen történelmi étrenden felnőtt embereknek nehezebb esik megemészteni, hogy a judaizmusnak viszonylag kis hatása volt a világra, mint egészre.

Pedig az igazság az, hogy a judaizmusnak csupán szerény szerep jutott fajunk annaleseiben. Az olyan egyetemes vallásoktól eltérően, mint a kereszt-

* „Szemtelenség, pimaszság” (jiddis).

ténység, az iszlám vagy a hinduizmus, a judaizmus mindig is törzsi hagyomány volt. Egy aprócska országban élő kicsiny nemzet sorsára fókuszál, és nem igazán foglalkozik azzal, hogy mi történik más országokban más népekkel. Nem nagyon törődik például a Japánban történő eseményekkel vagy az indiai szubkontinens lakóival. Nem csoda, hogy a történelmi szerepe is ennyire korlátozott volt.

Az persze tény, hogy a judaizmus nemzette a kereszténységet, és az iszlám születésére is hatott – márpedig ezek a történelem legfontosabb vallásai közé tartoznak. A kereszténység és iszlám eredményeiért a dicsőség – valamint bűneikért a felelősség – azonban magukat a keresztényeket és muszlimokat illeti, nem pedig a zsidókat. Ahogy igazságtalan lenne a judaizmust hibáztatni a kereszties háborúk tömeggyilkosságaiért (ezekről száz százalékban a kereszténység tehet), úgy azt a fontos keresztény gondolatot sincs okunk a judaizmusnak tulajdonítani, hogy Isten előtt minden ember egyenlő (ráadásul ez szöges ellentétben áll az ortodox zsidó tanítással, amely a mai napig úgy tartja, hogy a zsidók természettől fogva felsőbbrendűek más embereknél).

A zsidóság szerepe az emberiség történetében kicsit olyan, mint Freud anyjái a modern nyugati történelemben. Így vagy úgy, de Sigmund Freudnak óriási befolyása volt a modern Nyugat tudományára, kultúrájára és népi bölcsességére. Az is igaz, hogy Freud anyja nélkül Freud sem élt volna, és hogy Freud személyiségét, céljait és gondolkodását jelentékeny mértékben befolyásolta az anyjával való kapcsolata – amit ő maga ismert volna be elsőnek. A modern Nyugat történetének megírásakor azonban senki sem számított arra, hogy Freud anyja külön fejezetet kap. Kereszténység sem volna judaizmus nélkül, de ettől a világ történetének megírásában a judaizmusnak nem lesz nagyobb a szerepe. Az a fontos, hogy mit kezdett a kereszténység zsidó anyja örökségével.

Az természetesen igaz, hogy a zsidó emberek is különlegesek, és történetük is rendkívüli. De ez az állítás melyik népre nem igaz? Ugyancsak igaz, hogy a zsidó vallás tele van mély gondolatokkal és nemes értékekkel (bár megkérdőjelezhető eszmékkel, valamint rasszista, nőgyűlölő és homofób vonásokkal is). Igaz továbbá az is, hogy a zsidó emberek a számukhoz képest aránytalanul nagy hatással voltak az elmúlt kétezer év történelmére. De ha fajunk történelmének egészét nézzük, a *Homo sapiens* több mint százezer évvel ezelőtti felbukkanása óta, világos, hogy a zsidó hozzájárulás a történelemhez meglehetősen mérsékelt. Az emberek megtelepedtek az egész bolygón, elkezdtek foglalkozni a mezőgazdasággal, megépítették az első városokat, feltalálták az írást és a pénzt már több ezer évvel a judaizmus megjelenése előtt.

De még ha az utóbbi két évezredet nézzük is, mondjuk a kínaiak vagy az amerikai indiánok szemszögéből, nehéz bármiféle zsidó hozzájárulást látni a

történelemhez, hacsak nem a keresztények vagy a muszlimok által közvetítve. A héber Ószövetség is úgy vált a globális emberi kultúra egyik sarokkövévé, hogy magáévá tette a kereszténység, és belevette a Bibliába. Ellenben a Talmudot – amelynek jelentősége a zsidó kultúrában jóval meghaladja az Ószövetséget – a kereszténység elutasította, így aztán megmaradt ezoterikus szövegnek, amelyet az arabok, hollandok vagy lengyelek alig ismernek, a japánokról vagy a majákról nem is beszélve. (Ami nagy kár, mert a Talmud jóval megértőbb és irgalmasabb könyv, mint az Ószövetség.)

Tudnak nagy műalkotást mondani, amelyet az Ószövetség ihletett? Ó, hisz ez könnyű: Michelangelo *Dávidja*, Verdi *Nabuccója*, Cecile B. DeMille *Tízparancsolata*. Hát olyat, amit az Újszövetség ihletett? Talán még könnyebb: Leonardo *Az utolsó vacsora*, Bach *Máté-passiója*, a *Brian élete* a Monty Pythontól. De most jön a fogós kérdés: fel tudnak sorolni olyan remekműveket, amelyeket a Talmud ihletett?

Bár a Talmudot tanulmányozó zsidók közösségei a világ nagy részén szétterjedtek, nem játszottak jelentős szerepet a kínai császárságok kialakításában, az európai felfedezőutakban, a demokratikus rendszer kiépítésében vagy az ipari forradalomban. A pénzverést, az egyetemet, a parlamentet, a bankot, az iránytűt, a nyomdát és a gőzgépet mind-mind nem zsidók találták fel.

Etika a Biblia előtt

Az izraeliek gyakran használják a „három nagy vallás” kifejezést, ami alatt a kereszténységet (2,3 milliárd hívő), az iszlámot (1,8 milliárd) és a judaizmust (15 millió) értik. A hinduizmus a maga egymilliárd vagy a buddhizmus a maga 500 millió követőjével – nem is említve a sintó (50 millió) vagy a szikh (25 millió) vallást – ebbe a felsorolásba nem fér bele.¹⁵³ A „három nagy vallás”-nak ez az eltorzult értelmezése az izraeliek szemében azt is jelenti, hogy minden nagy vallási és etikai tradíció a judaizmus méhéből született, amely első vallásként prédikált egyetemes etikai szabályokat. Mintha Ábrahám és Mózes ideje előtt az emberek valamiféle hobbes-i, morális szabályozás nélküli természeti állapotban éltek volna, és minden mai erkölcsiség a tízparancsolatból származna. Ez alaptalan és pökhendi elképzelés, amely figyelmen kívül hagyja a világ legfontosabb etikai hagyományainak nagy részét.

A kőkorszaki vadászó-gyűjtőgető törzseknek már Ábrahám előtt több tízezer évvel voltak erkölcsi kódexaik. Amikor az első európai telepesek elérték Ausztráliát, ott olyan őslakosokkal találkoztak, akik teljesen kifejlett etikai

világnézettel rendelkeztek, pedig hírért sem hallották Mózesnek, Jézusnak vagy Mohamednek. És azt is nehezen állíthatjuk, hogy a keresztény gyarmatosítók, akik erőszakkal kisémmizték az őslakosokat, felsőbbrendű erkölcsi normákkal bírtak azokhoz képest.

Ma a tudósok azt állítják, hogy az erkölcsiségnek mély evolúciós gyökerei vannak, amelyek évmilliókkal az emberiség megjelenése előtti időkig nyúlnak vissza. Minden társas emlősnek, például a farkasoknak, delfineknek vagy majmoknak is van etikai kódexe, amelyet az evolúció úgy formált, hogy segítse a csoportos együttműködést.¹⁵⁴ A farkaskölykök például játékszabályok szerint játszanak egymással. Ha egyikük túl erőset harap, vagy akkor is tovább harapdálja társát, amikor az már a hátára fordulva megadta magát, a többiek nem játszanak vele tovább.¹⁵⁵

A csimpánzhordákban a domináns egyedektől is elvárják, hogy tiszteletben tartsák a gyengébbek tulajdonjogait. Ha egy fiatal nőstény csimpánz talál egy banánt, rendszerint még az alfahím is óvakodik attól, hogy elvegye azt tőle. Ha megszegi ezt a szabályt, jó eséllyel elveszíti a státuszát.¹⁵⁶ Az emberszabású majmok nemhogy nem használják ki a horda gyengébb egyedeit, de alkalmanként kifejezetten segítik azokat. A milwaukeei állatkert törpecsimpánza, Kidogo súlyos szívbetegségben szenvedett, ami miatt félnék és zavart volt. Amikor az állatkertbe került, nem tudott tájékozódni, és a gondozók utasításait sem értette. Amikor a többi csimpánz megértette a helyzetet, közbeléptek. Gyakran előfordult, hogy kézen fogták Kidogót, és odavezették, ahová mennie kellett. Ha Kidogo eltévedt, hangos vészjelzést hallatott, és egyik majomtársa már sietett is a segítségére.

Kidogo egyik legfőbb segítője a horda legmagasabb rangú hímje, Lody volt, aki nemcsak vezette, hanem védelmezte is őt. Míg a csoport legtöbb tagja kedvesen bánt Kidogóval, egy Murph nevű fiatal hím gyakran kegyetlenül zaklatta. Amikor Lody észrevette ezt, gyakran elkergette őt, vagy védelmezően átkarolta Kidogót.¹⁵⁷

Ennél is meghatóbb eset történt az elefántcsontparti dzsungelben. Miután egy Oscarnak elnevezett fiatal csimpánz elveszítette az anyját, magának kellett megküzdenie a túlélésért. Egyik nőstény sem akarta befogadni és felnevelni őt, mert épp eléggé megterhelte őket a saját ivadékaikról való gondoskodás. Oscar egyre fogyott, egészsége megromlott, életereje csökkent. De amikor már minden veszni látszott, Oscart „örökbe fogadta” a horda alfahímje, Freddy. Gondoskodott róla, hogy Oscar rendszeren egyen, és még hordozta is őt a hátán. A genetikai vizsgálatok kimutatták, hogy Freddy nem rokona Oscarnak.¹⁵⁸ Csak találgatni tudunk, mi indíthatta arra a mogorva vezért, hogy gondjaiba vegye az elárvult porontyot, de úgy látszik, a majomvezérekben már évmilli-

okkal azelőtt kifejlődött a szegények, rászoruló és árvák védelmezésére való hajlam, hogy a Biblia arra intette az izraelitákat: „Egy özvegyet vagy árvát se nyomorítsatok meg” (Mózes II. könyve 22:22), és Ámós próféta kifakadt a társadalmi elit ellen, mondván: „nyomorgatjátok a szegényeket, megrontjátok az ügyefogyottakat” (Ámós 4:1).

Még az ókori Közel-Keleten élő *Homo sapiens*ek között is volt előképe a bibliai prófétáknak. A „ne öl” és a „ne lopj” parancsa ismert volt a sumer városállamok, a fáraók Egyiptoma és a Babiloni Birodalom törvénykönyveiben és erkölcsi kódexeiben. Periodikusan ismétlődő pihenőnapok már jóval a zsidó sabbát előtt is voltak. Ezer évvel azelőtt, hogy Ámós próféta rátámadt az elnyomó izraelita elitre, Hammurapi babiloni király már kijelentette, hogy a nagy istenek utasították „igazság teremtésére a földön, a gonoszok és bűnösök kiirtására, hogy az erős a gyöngében kárt ne tegyen”.¹⁵⁹

Eközben Egyiptomban – évszázadokkal Mózes születése előtt – az írnokok lejegyezték *A paraszt panaszeit*, egy szegény paraszt történetét, akinek a tulajdonát erővel elveszi egy mohó földbirtokos. A paraszt a fáraó korrupt hivatalnokai elé járul, és amikor azok nem védik meg, elmagyarázza nekik, miért kötelesek igazságot szolgáltatni, és különösen a szegényeket megvédeni a gazdagoktól. Egy színes allegóriában az egyiptomi paraszt kifejti, hogy „a nyomorult holmija: lélegzete, és aki elveszi orrától, megfojtja őt”.¹⁶⁰

Sok bibliai törvény olyan szabályokat másol, amelyeket Mezopotámiában, Egyiptomban és Kánaánban már évszázadokkal, sőt évezredekkel azelőtt használtak, hogy Júdea és Izrael országában beiktatták volna. Ha a bibliai judaizmus bármilyen egyedi csavart adott ezeknek a törvényeknek, az az volt, hogy egyetemes, minden emberre érvényes szabályokból törzsi, elsősorban a zsidókra szabott törvényekké változtatta őket. A zsidó erkölcsiség kezdetben exkluzív, törzsi dolog volt, és bizonyos mértékig ma is az. Az Ószövetség, a Talmud és sok (bár nem az összes) rabbi úgy tartja, hogy egy zsidó élete többet ér egy gójénál, amiért is például a zsidóknak szabad megszenteltetniük a sabbátot egy zsidó életének megmentése érdekében, egy gójé miatt azonban tilos (Babiloni Talmud, Jómá 84:2).¹⁶¹

Egyes zsidó bölcsek azt állítják, hogy még a híres parancsolat, miszerint „szeresd felebarátodat, mint magadat” is csak a zsidókra vonatkozik, és semmilyen parancsolat nem írja elő, hogy a zsidósághoz nem tartozókat is szeretni kell. Valóban, az eredeti szöveg Mózes harmadik könyvében így szól: „Boszszúálló ne légy, és haragot ne tarts a te néped fiai ellen, hanem szeressed felebarátodat, mint magadat” (Mózes III. könyve 19:18), ami azt engedi sejtetni, hogy a „felebarátod” csak „a te néped” tagjaira vonatkozik. Ezt a gyanút nagyon megerősíti, hogy a Biblia azt parancsolja a zsidóknak, irtsanak ki bizonyos

népeket, például az amálekítákat és a kánaánitákat: „Ne hagyj élni csak egy lelket is” – rendelkezik a szent könyv. „Hanem mindenestől veszítsd el őket: a Khitteust, az Emoreust, a Kananeust, a Perizeust, a Khivveust és a Jebuzeust, a mint megparancsolta néked az Úr, a te Istened” (Mózes V. könyve 20:16-17). Ez az első feljegyzett alkalom az emberi történelem során arra, amikor vallási kötelességként írták elő a népirtást.

A zsidó erkölcsi kódexből a keresztények válogattak ki néhány morzsát, változtatták azokat egyetemes parancsolatokká, és terjesztették el az egész világon. Sőt, pontosan ezen az alapon vált ki a kereszténység a judaizmusból. Amíg sok zsidó a mai napig hisz abban, hogy a „kiválasztott nép” közelebb áll Istenhez, mint más nemzetek, a kereszténység megalapítója, Szent Pál apostol a galátákhoz írott híres levelében leszögezte: „Nincs zsidó, sem görög; nincs szolga, sem szabad; nincs férfi, sem nő; mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban” (3:28).

És azt is újra hangsúlyoznunk kell, hogy a kereszténység óriási hatása ellenére ez messze nem az első alkalom volt, amikor valaki egyetemes erkölcsökről prédikált. A Biblia nem az emberi erkölcsiség egyetlen kútfeje (ami szerencse, ha figyelembe vesszük, mennyi rasszista, nőgyűlölő és homofób elemet tartalmaz). Konfuciusz, Lao-ce, Buddha és Mahávira már jóval Jézus és Pál előtt egyetemes etikai kódexet hozott létre anélkül, hogy bármit is tudtak volna Kánaán földjéről vagy Izrael prófétáiról. Konfuciusz azt tanította, minden embernek ugyanúgy kell szeretnie másokat, mint saját magát, ötszáz évvel azelőtt, hogy Hillél rabbi azt állította, ez a Tóra lényege. És abban az időben, amikor a judaizmus még állatok feláldozását és egész emberi populációk szisztematikus kiirtását követelte meg, Buddha és Mahávira már arra tanították követőiket, hogy nemcsak embereknek, de semmilyen érző lénynek, még a rovaroknak sem szabad ártani. Teljesen alaptalan tehát a judaizmusnak, valamint utódainak, a kereszténységnek és az iszlámnak tulajdonítani az emberi erkölcsiség megteremtését.

A bigottság születése

És mi van a monoteizmussal? Legalább azért nem jár valami dicséret a judaizmusnak, hogy élen járt az egy istenben való hitben, aminek nem volt párja sehol a világon (még ha aztán inkább a keresztények és muszlimok terjesztették is el ezt a hitet, mint a zsidók)? Még ezzel is lehet vitatkozni, mivel az első egyértelmű bizonyíték a monoteizmusra Ehnaton fáraó Kr. e. 1350

körüli vallási forradalmából származik, és az olyan dokumentumok, mint a Mésa-sztélé (amelyet Mésa moábita király állíttatott) felirata, arra utalnak, hogy a bibliai Izrael vallása nem is különbözött annyira az olyan szomszédos országokétól, mint például Moáb. Mésa a kőre vésett szövegben majdnem pontosan ugyanúgy írja le a nagy Kámós istent, ahogy az Ószövetség Jahvét. Az igazi probléma azonban azzal az elképzeléssel, hogy a zsidóság adta a világnak a monoteizmust az, hogy ez aligha ad okot büszkeségre. Etikai szempontból nézve a monoteizmus vitán felül az egyik legrosszabb ötlet volt az emberiség történetében.

A monoteizmus nemigen javított az emberek erkölcein – vagy önök szerint a muszlimok eleve erkölcsösebbek a hinduknál, csak mert egyetlen istenben hisznek, a hinduk pedig sokban? A keresztény konkvizitádorok erkölcsösebbek voltak a pogány indiánoknál? Ami viszont kétségkívül a monoteizmus műve, az az, hogy sok embert jóval intoleránsabbá tett, mint amilyen volt, hozzájárulva ezzel a vallási üldözések és a szent háborúk terjedéséhez. A politeisták számára tökéletesen elfogadható volt, hogy mások más istenekben hisznek, és más szertartásokat végeznek. Nagyon ritkán támadtak meg, üldöztek vagy öltek meg embereket a hitük miatt. A monoteisták ellenben abban hittek, hogy az ő istenük az egyetlen isten, aki egyetemes engedelmisséget követel. Következésképpen ahogy a kereszténység és az iszlám terjedt a világban, úgy terjedtek a keresztes háborúk, a dzsihádok, az inkvizíció és a vallási diszkrimináció is.¹⁶²

Hasonlítsuk össze például a Kr. e. 3. században uralkodott indiai Asóka császárt a késő Római Birodalom keresztény császáraival. Asóka császár egy számtalan vallástól, szektától és gurutól nyüzsgő birodalom uralkodója volt. Olyan hivatalos címekkel ruházta fel magát, mint „az istenek által szeretett”, vagy „kedves tekintetű”. Valamikor Kr. e. 250 körül toleranciarendeleetet adott ki, amelyben kijelentette:

Priyadarsi Király ajándékokkal és nagyrabecsülésének különféle jeleivel tiszteli meg minden vallás híveit. [...] Azonban nem értékeli sem az ajándékokat, sem a megtisztelést annyira, mint az összes vallás híveinél a hit lényeges értékeiben történő gyarapodást. Ennek a gyarapodásnak sokféle alakja lehet, azonban ennek a gyökere, hogy kordában tartjuk a beszédünket. Kerüljük el, hogy a saját hitünket dicsérjük és más hitét becsméljük, nem odavaló módon [...] (H)a valaki bántalmazza a saját hitét, rossz szolgálatot tesz a másokénak is. Mivel, ha egy ember*

* Asóka születési neve.

*magasztalja a saját hitét és a másikat becsmérel – mert odaadó a sajátja iránt és azt dicsőíteni akarja –, mégis komoly mértékben árt a sajátjának. Ezért csak az egyetértés ajánlatos, mivel az emberek az egyetértés révén tanulhatják és tisztelhetik a Dharma mások által elfogadott eszméjét. Priyadarsi Király azt kívánja, hogy bármilyen valláshoz tartozó emberek ismerjék meg a többiek tanait és sajátítsák el az igazi tanításokat.*¹⁶³

Ötszáz évvel később a Római Birodalomban ugyanakkora vallási sokféleség uralkodott, mint Asóka Indiájában, de attól fogva, hogy átvette az uralmat a kereszténység, a római császárok másképpen viszonyultak a vallásokhoz. Nagy Konstantinnal és fiával, II. Constantinusszal kezdődően a császárok bezárattak minden nem keresztény templomot, és halálbüntetés terhe mellett megtiltották az úgynevezett „pogány” rítusokat. Az üldözés Theodosius császár – a név „Istenről adott”-at jelent – uralma alatt kulminált, aki 391-ben rendeletet adott ki, amelyben törvénytelennek nyilvánított minden vallást a kereszténységen és a judaizmuson kívül (a zsidókat is számos módon üldözték, de vallásukat legálisan gyakorolhatták).¹⁶⁴ Az új törvények szerint azért is ki lehetett végezni valakit, ha otthon, a négy fal között imádta Jupiteret vagy Mithrászt.¹⁶⁵ A birodalomnak a hitetlenek örökségétől való megtisztítását célzó hadjárat részeként a keresztény császárok az olimpiai játékokat is betiltották. Több mint ezer év után valamikor a 4. század végén vagy az 5. elején tartották az utolsó ókori olimpiát.¹⁶⁶

Persze nem minden monoteista uralkodó volt olyan intoleráns, mint Theodosius, és sokan elutasították a monoteizmust anélkül, hogy magukévá tették volna Asóka széles látókörű politikáját. A monoteizmus azonban azzal, hogy kitartott a „nincs más isten, csak a mi istenünk” tana mellett, a mindenképpen a bigottságnak kedvezett. A zsidók jobban tennék, ha kevésbé hangsúlyoznák a szerepüket ennek a veszedelmes eszmének a szabadon eresztésében, és hagynák, hogy a keresztények és a muszlimok viseljék érte a felelősséget.

Zsidó fizika, keresztény biológia

Csak a 19. és 20. században láthatjuk azt, hogy a zsidók komolyan hozzájárultak az emberiség eredményeihez, méghozzá a modern tudományban játszott aránytalanul nagy szerepük révén. Olyan jól ismert nevek mellett, mint Einstein vagy Freud, a tudományos Nobel-díjasok 20 százaléka zsidó volt,

miközben a zsidóság a világ népességének 0,2 százalékát sem teszi ki.¹⁶⁷ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezek is egyes zsidók, nem pedig a judaizmus mint vallás vagy kultúra eredményei. Az elmúlt kétszáz év legtöbb fontos zsidó tudósa a zsidó vallási szférán kívül tevékenykedett. Sőt, a zsidók látványos hozzájárulása a tudományhoz kifejezetten akkor kezdődött, amikor elhagyták a jesivákat a laboratóriumok kedvéért.

1800 előtt a zsidók hatása a tudományra nagyon is korlátozott volt, nem beszélve arról, hogy Kína, India vagy a maja civilizáció tudományos haladásában a zsidók természetesen semmiféle szerepet nem játszottak. Európában és a Közel-Keleten egyes zsidó gondolkodók, mint például Majmonidész, hatással voltak nem zsidó kollégáikra, de általában véve a zsidók súlya arányban állt demográfiai arányukkal. A 16., 17. és 18. század során a zsidóság nem jelentett meghatározó tényezőt a tudományos forradalom kitörésében. Spinozát leszámítva (akit viszont kiátkoztak a zsidó közösségből) nemigen lehet olyan zsidót megnevezni, aki komolyan hozzájárult a modern fizika, kémia, biológia vagy a társadalomtudományok megszületéséhez. Nem tudjuk, mit csináltak Einstein ősei Galilei vagy Newton idejében, de minden valószínűség szerint sokkal inkább foglalkoztatta őket a Talmud tanulmányozása, mint a fényé.

A nagy változást a 19. és 20. század hozta, amikor a szekularizáció és a zsidó felvilágosodás* hatására egyre több zsidó tette a magáévá nem zsidó szomszédai világnézetét és életmódját. Olyan országokban, mint Németország, Franciaország vagy az Egyesült Államok a zsidók elkezdtek világi egyetemekre járni és a tudományok iránt érdeklődni. A zsidó tudósok fontos kulturális örökséget hoztak magukkal a gettókba és a nagy többségében zsidók lakta településekből, a *stetlekből*. Rendkívüli sikerük egyik fő oka az volt, hogy a zsidó kultúra egyik alapértéke a tanulás. További fontos tényezőt jelentett az üldözött kisebbség bizonyítási vágya, illetve az, hogy a tehetséges zsidók előmeneteli lehetőségei sokkal behatároltabbaktól voltak az olyan antiszemita intézményekben, mint a hadsereg vagy az állami adminisztráció.

Ugyanakkor, miközben a zsidó tudósok magukkal hozták a jesivákból a fegyelmet és a tudás értékebe vetett mély hitet, konkrét ötleteket és elképzeléseket nem. Einstein zsidó volt, de a relativitáselmélet nem „zsidó fizika”. Mi köze a Tóra szentségében való hitnek ahhoz az elgondoláshoz, hogy energia egyenlő tömeg szorozva a fénysebesség négyzetével? Összevetésképpen, Darwin keresztény volt, sőt cambridge-i tanulmányait még azzal a szándékkal kezdte meg, hogy anglikán lelkész legyen. Ez azt jelenti, hogy az evolú-

* Moses Mendelssohn filozófus nevével fémjelzett szellemi mozgalom kb. az 1770-es és 1880-as évek között, mely a zsidó közösségek szekularizálódását és emancipációját célozta.

ció elmélete keresztény elmélet? Nevetséges lenne a relativitáselméletet zsidó tudományos eredményként felcímkézni, éppoly nevetséges, mint a kereszténységnek tulajdonítani a dicsőséget az evolúcióelméletért.

Ugyanígy nehéz bármi jellegzetesen zsidót látni abban, hogy Fritz Haber feltalálta az ammónia szintetizálásának eljárását (kémiai Nobel-díj, 1918), vagy abban, hogy Selman Waksman felfedezte a sztreptomycin nevű antibiotikumot (fiziológiai és orvostudományi Nobel-díj, 1952), Dan Shechtman pedig a kvázikristályokat (kémiai Nobel-díj, 2011). A humán és társadalomtudományok művelői – például Freud – esetében a zsidó örökségnek már inkább lehetett hatása. De még ezekben az esetekben is sokkal feltűnőbb a diszkontinuitás, mint a fennmaradt kapcsok. Freud nézetei az emberi pszichéről nagyban eltérnek József Káro rabbi vagy Jonatán ben Zakkáj rabbi nézeteitől, és nem úgy fedezte fel az Ödipusz-komplexust, hogy alaposan áttanulmányozta a zsidó törvénykönyvet, a *Sulchán Áruchot*.

Összefoglalva tehát, bár a zsidók által a tanulásra fektetett nagy hangsúly valószínűleg nagyban hozzájárult a zsidó tudósok kivételes sikeréhez, Einstein, Haber és Freud eredményeinek alapjait nem zsidó gondolkodók rakták le. A tudományos forradalom nem zsidó projekt volt, és a zsidók csak akkor találták meg benne a helyüket, amikor jesiva helyett egyetemre kezdtek járni. Az a zsidó szokás, hogy minden kérdésre az ősi szövegekben keresték a választ, jelentős akadálya volt a zsidó integrációnak a modern tudomány világába, ahol a válaszokat megfigyelésekből és kísérletekből nyerik. Ha van valami a zsidó vallásban, ami szükségszerűen tudományos áttöréseket eredményez, akkor miért van az, hogy 1905 és 1933 között tíz szekuláris német zsidó kapott kémiai, orvosi vagy fizikai Nobel-díjat, de egyetlen ultraortodox, bulgáriai vagy jemeni zsidó sem kapott semmilyen sem?

Nehogy azzal gyanúsítsanak, hogy „öngyűlölő zsidó” vagy antiszemita vagyok, szeretném hangsúlyozni, nem azt mondom, hogy a judaizmus különösebben gonosz vagy buta vallás volna. Csak annyit mondok, hogy az emberiség történetének szempontjából nem volt komolyabb jelentősége. Sok-sok évszázadon át egy apró, üldözött közösség szerény kis vallása volt, amely jobban szerette az olvasást és az elmélkedést a hódításnál és az eretnekégetésnél.

Az antiszemiták rendszerint azt gondolják, hogy a zsidóság nagyon is jelentős. Azt képzelik, hogy a zsidók irányítják a világot, a bankrendszert vagy legalábbis a médiát, és hogy ők a hibások a globális felmelegedéstől szeptember 11-ig mindenért. Az efféle antiszemita paranoia éppolyan nevetséges, mint a zsidó megalománia. Lehet, hogy a zsidók egyenként nagyon érdekes emberek, de ha a kép egészét nézzük, látnunk kell, hogy nagyon csekély hatással vannak és voltak a világra.

A történelem folyamán az emberek vallások és szekták százait hozták létre. Közülük egynéhány – a kereszténység, az iszlám, a hinduizmus, a konfucianizmus és a buddhizmus – emberek milliárdjait befolyásolta (nem mindig a jó irányba). A döntő többségüknek azonban – például a bön, a joruba vagy épp a zsidó vallásnak – ennél jóval kisebb a hatása. Nekem személy szerint tetszik a gondolat, hogy nem brutális világhódítóktól származom, hanem egy olyan kis nép fia vagyok, mely világtörténelmi szempontból jelentéktelen hitet követ, és csak elvétve ütötte bele az orrát mások dolgába. Sok vallás magasztalja az alázat erényét – de aztán a legfontosabb dolognak képzei magát az univerzumban. Az egyéni alázatosságra való felszólítást otromba kollektív arroganciával keverik. Hitvallásától függetlenül mindenki jobban tenné, ha kicsit komolyabban venné az alázatot.

És az alázat minden formája közül talán a legfontosabb az Istennel szembeni alázat. Az emberek gyakran gyakorolnak hitvány megalázkodást, amikor Istenről beszélnek, aztán Isten nevét használják arra, hogy elnyomják embertársaikat.

13.

Isten

Isten nevét hiába fel ne vedd

Létezik-e Isten? Ez attól függ, melyik istenre gondolunk. A kozmikus misztériumra vagy az e világi törvényhozóra? Néha, amikor az emberek Istenről beszélnek, a nagyszerű és csodálatos enigmára gondolnak, amelyről nem tudunk semmit. Ehhez a titokzatos istenhez fordulunk, hogy megmagyarázza a kozmosz legmélyebb talányait. Miért van valami a semmi helyett? Mi alakította ki a fizika alapvető törvényszerűségeit? Mi a tudat, és honnan származik? Nem tudjuk a választ ezekre a kérdésekre, és tudatlanságunknak a pompásan hangzó Isten nevet adjuk. Ennek a titokzatos istennek a legalapvetőbb tulajdonsága, hogy semmi konkrétat nem tudunk mondani róla. Ő a filozófusok istene; az az isten, akiről késő este beszélgetünk a tábortűznél ülve, mikor azon tűnődünk, miről is szól az élet.

Más alkalmakkor az emberek szigorú, egészen e világi törvényhozónak látják Istent, akiről túlságosan is sokat tudunk. Pontosan tudjuk, mit gondol a divatról, az ételről, a szexről és a politikáról, és ehhez az „égben” lakozó „dühös emberhez” azért fordulunk, hogy igazságot tegyen a milliányi szabály, rendelet és konfliktus között. Megharagszik, ha egy nő rövid ujjú blúzt vesz fel, ha két férfi szexel egymással, vagy ha egy tinédzser maszturbál. Egyesek szerint nem akarja, hogy alkoholt fogyasszunk, mások szerint kifejezetten elvárja tőlünk, hogy péntek este vagy vasárnap reggel bort igyunk. Egész könyvtárakat tölt meg annak a legapróbb részletekig menő magyarázata, hogy mi kedves neki, és mi nem. Ennek a törvényhozónak a legalapvetőbb tulajdonsága, hogy egészen konkrét dolgokat tudunk mondani róla. Ő a keresztesek, dzsihadisták, inkvizítorok, nőgyűlölők és homofóbok istene. Az az isten, akiről a máglya körül állva beszélünk, miközben köveket és átkokat szórunk az ott piruló eretnekekre.

Amikor a hívőket megkérdezik, van-e Isten, gyakran az univerzum rejtélyeiről és az emberi megismerés korlátairól kezdenek beszélni. „A tudomány

nem képes megmagyarázni az ősrobbanást – jelentik ki –, ezért csakis Isten műve lehet.” De ahogy a bűvész is becsapja a közönségét azzal, hogy észrevétlenül kicseréli a kártyalapot egy másikra, a hívők is szemvillanás alatt képesek kicserélni a kozmikus misztériumot az e világi törvényhozóra. Miután az „Isten” nevet adták az univerzum megfejtetlen titkainak, ugyanezt a nevet használják arra, hogy elítéljék a bikinit és a válást. „Nem értjük az ősrobbanást, ezért nyilvánosság előtt takard el a hajadat, és szavazz a melegházasság ellen.” A kettő között nemhogy nincs logikai összefüggés, de valójában ellentmondanak egymásnak. Minél mélyebbek az univerzum titkai, annál kevésbé valószínű, hogy a megalkotójukat egy kicsit is érdekli a nők öltözködése vagy az emberi szexuális viselkedés.

A hiányzó láncszemet a kozmikus rejtély és az e világi törvényhozó között rendszerint valamilyen szent könyv pótolja. A könyv tele van egészen jelentéktelen szabályokkal, mégis a kozmikus rejtély művének tulajdonítják. Elvileg a tér és idő teremtetője alkotta, aki azonban beérte annyival, hogy néhány templomi rituáléval és étkezési tabuval kapcsolatban világosítson fel bennünket. Valójában semmiféle bizonyítékunk nincs arra, hogy a Bibliát, a Koránt, A Mormon könyvét, a Védákat vagy egyéb szent könyvet ugyanaz az erő állította össze, amelyik meghatározta, hogy az energia a tömeg és a négyzetre emelt fénysebesség szorzatával legyen egyenlő, a proton tömege pedig 1837-szerese legyen az elektronénak. Legjobb tudásunk szerint ezeket a szövegeket nagy képzelőerővel megáldott *Homo sapiensek* írták. Csupán történetek, amelyeket elődeink a társadalmi normák és politikai struktúrák legitimálására találtak ki.

Én személy szerint nem győzöm csodálni a létezés misztériumát. Azt azonban sosem értettem, mi köze van ennek a judaizmus, a kereszténység vagy a hinduizmus kekeckedő szabályaihoz. Az világos, hogy ezek a szabályok több ezer éven át nagyon sokat segítettek a társadalmi rend megalapításában és fenntartásában. Ebben azonban nem különböznek alapvetően a világi államok és intézmények törvényeitől.

A bibliai tízparancsolatból a harmadik arra utasítja az embereket, hogy ne éljenek vissza Isten nevének használatával. Sokan ezt gyerekes módon, annak tiltásaként értelmezik, hogy kiejtsék Isten nevét (akár a híres Monty Python-jelenetben: „Aki azt mondja, hogy Jehova...”). Talán ennek a parancsolatnak a mélyebb értelme az, hogy nem szabad Isten nevével igazolnunk politikai érdekeinket, gazdasági ambícióinkat vagy személyes gyűlöletünket. Az emberek gyűlölnék valakit, és azt mondják rá: „Isten gyűlöli”; szemet vetnek egy darab földre, és azt mondják: „Isten akarja”. Jobb hely lenne a világ, ha elkötelezettebben tartanánk magunkat a harmadik parancsolathoz. Aki hábo-

rút akar viselni szomszédai ellen, és elrabolni a földjüket, az hagyja ki ebből Istent, és találjon más ürügyet.

De végső soron minden szemantika kérdése. Amikor én az „Isten” szót használom, az Iszlám Állam, a keresztések, az inkvizíció és az „Isten gyűlöli a buzikat” feliratú zászlók istenét értem rajta. Ha a létezés misztériumára gondolok, a félreértések elkerülése végett inkább más szavakat használok. És eltérően az Iszlám Állam és a keresztések Istentől – aki nagyon is sokat törődik a nevekkkel, és legfőképpen az ő szentséges nevével –, a lét misztériumát egy szemernyit sem izgatja, hogy milyen nevet adunk neki mi majmok.

Istentelen etika

A kozmikus misztérium persze egyáltalán nem segít fenntartani a társadalmi rendet. Gyakori érv, hogy muszáj hinnünk egy istenben, aki konkrét törvényeket adott az embereknek, másképp megszűnik az erkölcs, és a társadalom visszazuhan az őskáoszba.

Annyi mindenképpen igaz, hogy az istenhit egyes társadalmi rendek számára létfontosságú volt, és hogy időnként voltak pozitív következményei. Sőt, ugyanaz a vallás, amely egyesekben bigottságot és gyűlöletet kelt, másokban szeretetet és irgalmat ébreszthet. A 60-as évek elején például Ted McIlvenna metodista tiszteletes tudatára ébredt, milyen helyzetben vannak közösségének LMBT tagjai. Nekiállt kutatni a meleg és leszbikusok helyzetét általában a társadalmon belül, és 1964 májusában akkor úttörőnek számító háromnapos párbeszédet szervezett egyházi személyek, illetve meleg és leszbikus aktivisták között a kaliforniai White Memorial szabadidőközpontban. A résztvevők utólag megalapítottak egy, a vallás és a homoszexualitás viszonyát vizsgáló tanácsot (CRH – Council on Religion and the Homosexual), amelynek az aktivistákon kívül metodista, episzkopális, lutheránus, illetve Krisztus Egyesült Egyházához tartozó lelkészek is a tagjai voltak. Ez volt az első amerikai szervezet, amely használni merte a nevében a homoszexuális szót.

Az ezt követő években a CRH tevékenysége jelmezbalok szervezésétől az igazságtalan diszkrimináció és üldözés elleni jogi akciókig sok mindenre kiterjedt. A CRH lett a kaliforniai melegjogi mozgalmak magva. McIlvenna tiszteletes és Isten hozzá csatlakozó emberei tökéletesen tisztában voltak a Biblia homoszexualitás elleni rendelkezéseivel. De úgy gondolták, fontosabb Krisztus irgalmas szelleméhez tartaniuk magukat, mint a Biblia betűjéhez.¹⁶⁸

Bár az istenek sarkallhatnak bennünket irgalmasságra, a vallásos hit nem szükségszerű feltétele a morális viselkedésnek. Az az elgondolás, hogy a morális cselekvéshez egy természetfeletti lény szükséges, azt feltételezi, hogy az erkölcsösségben van valami természetfeletti. De miért lenne? A természetben is van erkölcs. A csimpánzoktól a patkányokig minden társas emlősnek van etikai kódexe, amely korlátoz bizonyos dolgokat, például a lopást vagy az ölést. Az erkölcsiség az emberek valamennyi társadalmában is jelen van, pedig nem hisznek mind ugyanabban vagy akár bármilyen istenben. A keresztények anélkül jótékonykodnak, hogy hinnének a hindu panteonban, a muszlimok annak ellenére értékelik a becsületességet, hogy Krisztus isteni mivoltát elutasítják, és Dánia vagy Csehország nem erőszakosabbak olyan hívő országoknál, mint Irán vagy Pakisztán.

Az erkölcsiséget nem isteni parancsolatok betartása tartja fent, hanem a szenvedés enyhítésére való törekvés. Ezért aztán ahhoz, hogy morálisan cselekedjünk, semmilyen mítoszban vagy történetben nem kell hinnünk. Csupán meg kell tanulnunk átérezni a szenvedést. Ha valóban megértjük, hogy egy cselekedet szükségtelen szenvedést okoz nekünk vagy másoknak, természetes módon óvakodni fogunk tőle. Az emberek azért ölnek, erőszakolnak és lopnak ennek ellenére is, mert csupán felületesen érzik át, hogy mekkora szenvedést okoznak ezekkel. Csak arra figyelnek, hogy kielégítsék saját kéjvágyukat vagy mohóságukat, és nem foglalkoznak ennek másra vagy hosszú távon saját magukra gyakorolt hatásaival. Még az áldozatuknak szándékosan a lehető legnagyobb fájdalmat okozó inkvizítorok is különféle érzéketlenítő és dehumanizáló technikákat alkalmaznak, hogy eltávolítsák magukat attól, amit tesznek.¹⁶⁹

Ennek azt lehetne ellene vetni, hogy a saját szenvedését természetesen minden ember igyekszik kerülni, de miért foglalkozna valaki mások nyomorával, hacsak egy isten nem követeli? Erre az egyik kézenfekvő válasz az, hogy az ember társas lény, ezért boldogsága nagy mértékben függ a másokkal való kapcsolatától. Ki lenne boldog szeretet, barátság és közösség nélkül? A magányos, énközpontú élet szinte borítékolhatóan nyomorúságos. Így hát ahhoz, hogy boldogok legyünk, legalább családdunkkal, barátainkkal és közösségünk tagjaival foglalkoznunk kell.

De mi van a vadidegenekkel? Miért ne öljek idegeneket és vegyem el a javaikat, hogy gazdagítsam magam és a törzsemet? Sok gondolkodó alkotott bonyolult társadalomelméleteket, amelyek azt magyarázzák, hogy miért kontraproduktív hosszú távon az ilyen viselkedés. Senki nem akar olyan társadalomban élni, amelyben az idegeneket rutinszerűen kirabolják és megölik. Ebben az esetben ugyanis nem csupán mindenki állandó veszélyben lenne, de nélkülöznünk kellene például a kereskedelem előnyeit, ami az idegenek

közötti bizalmon alapul. A kereskedők rendszerint nem járnak rablótanyákra. Ezzel igazolták a világi gondolkodók az ókori Kínától az újkori Európáig az arany szabályt, miszerint: „Úgy cselekedj másokkal, ahogy szeretnéd, hogy veled cselekedjenek.”

Valójában azonban nincs szükség bonyolult elméletekre ahhoz, hogy megtaláljuk az egyetemes együttérzés természetes alapját. Felejtjük most el egy pillanatra a kereskedelmet. Ha másoknak ártok, az sokkal közvetlenebb szinten árt nekem is. A világon minden erőszakos tett egy erőszakos vággyal kezdődik valakinek a tudatában, ami már azelőtt megzavarja ennek az illetőnek a békéjét és boldogságát, hogy bárki máséval ezt tenné. Az emberek tehát ritkán lopnak anélkül, hogy előbb kialakulna bennük a kapzsiság és az irigység. Általában nem ölnek, ha nem alakul ki bennük előbb harag és gyűlölet. És akiben forr a düh vagy az irigység, az nem képes örömet és harmóniát megélni. Jóval azelőtt, hogy bárkit megölnénk, a dühünk már megölte a lelki békénket.

Sőt, akár évekig is dolgozhat bennünk a gyűlölet, mielőtt meggyilkolnánk annak tárgyát. Tehát még senki mást nem is bántottunk, de magunkat már igen. Vagyis a saját természetes érdekünk – és nem valamilyen isten parancsa –, hogy kezdjünk valamit a haragunkkal. Ha egészen mentesek volnánk a dühtől, sokkal jobban éreznénk magunkat, mint ha megölnénk gyűlölt ellenségünket.

Lehet, hogy egyeseknek az erős hit egy irgalmas istenben, aki azt parancsolja, hogy tartsák oda a másik orcájukat is, segít kordában tartani a dühüket. Ezzel a vallásos hit nagyban hozzájárul a békéhez és harmóniához a világban. Sajnos más emberek vallásos hite éppen hogy táplálja és igazolja a haragjukat, különösen, ha valaki az istenüket merészeli megsérteni, vagy az akaratát semmibe venni. A törvényhozó isten értéke tehát végső soron híveinek viselkedésétől függ. Ha rendesen viselkednek, akkor azt hisznek, amit akarnak. Hasonlóképpen a rítusok és szent helyek értéke is attól függ, hogy milyen érzéseket keltenek, és milyen viselkedésekre készítetnek. Ha egy templomba ellátogatva az emberek békét és harmóniát élnek meg, az csodálatos. Ám ha egy bizonyos templom erőszakot és konfliktusokat okoz, akkor mi szükségünk van rá? Akkor az egy diszfunkcionális templom. Ahogy nem érdemes harcolni egy beteg fáért, amely gyümölcsöt nem hoz, csak töviseket, úgy egy selejtes templomért sem, amely harmónia helyett csak gyűlölködést kelt.

Az is járható út, ha nem járunk semmilyen templomba, és nem hiszünk semmilyen istenben. Ahogy az utóbbi századok bebizonyították, nem szükséges Isten nevét a szánkra vennünk ahhoz, hogy erkölcsös életet éljünk. A szekularizmus is képes ellátni bennünket minden szükséges értékkel.

14.

Szekularizmus

Végy tudomást az árnyékokról

Mit jelent szekulárisnak lenni? Előfordul, hogy a szekularizmust a vallás tagadásaként definiálják, és így a szekuláris embereket azon keresztül jellemzik, hogy mit nem tesznek, és miben nem hisznek. E szerint a definíció szerint a szekuláris ember nem hisz semmilyen istenben vagy angyalban, nem jár semmilyen templomba vagy szentélybe, és nem végez semmilyen rítust. Ebből a szémszögből nézve a szekuláris világ üresnek, amorálisnak és nihilistának tűnik – üres doboznak, amely arra vár, hogy megtöltsék valamivel.

Nem sokan vennének fel ilyen negatív identitást. Maguk a szekularisták nem is így tekintenek a szekularizmusra. Az ő számukra ez egy nagyon is pozitív és aktív világnézet, amelyet egy koherens értékrendszer határoz meg, nem pedig ennek vagy annak a vallásnak az ellenzése. Sőt, sok szekuláris értéket a különféle vallásos tradíciók is a magukénak vallanak. Ellentétben egyes szektákkal, amelyek ragaszkodnak ahhoz, hogy monopóliumuk van minden bölcsesség és jószág fölött, a szekuláris emberek egyik fő jellemvonása, hogy semmi ilyesmit nem állítanak. Nem gondolják, hogy az erkölcsiség és a tudás az égből szállt alá egy bizonyos helyen és időben. Szerintük ezek minden ember természetes örökségei, ennél fogva azt kell valószínűsíteniünk, hogy legalább néhány érték a világ minden emberi társadalmában fellelhető, és muszlimok, keresztények, hinduk és ateisták egyaránt osztoznak bennük.

A vallási vezetők gyakran szigorú „vagy-vagy” választás elé állítják követőiket. Vagy muszlim vagy, vagy nem. És ha muszlim vagy, minden mást tant el kell utasítanod. A szekuláris emberek ellenben elfogadják a hibrid identitásokat. A szekularizmustól az ember nyugodtan hívhatja magát muszlimnak, imádkozhat Allahhoz, ehét *halal* ételt, elzarándokolhat Mekkába, és ugyanakkor jó tagja lehet egy szekuláris társadalomnak, amennyiben betartja annak etikai kódexét. Ez a kódex – amelyet valóban muszlimok, keresztények, hin-

duk és ateisták milliói elfogadnak – az igazság, könyörület, egyenlőség, szabadság, bátorság és felelősség értékeit foglalja magában. Ez alkotja a modern tudományos és demokratikus intézmények alapját.

Ahogy minden etikai kódex, a szekulárisoké is inkább ideál, amely felé törekedni lehet, mint társadalmi realitás. Ahogy a keresztény társadalmak és intézmények is gyakran eltérnek a keresztény ideáltól, úgy a szekuláris társadalmak és intézmények is a szekuláristól. A középkori Franciaország keresztény királyság volt, mégis tobzódott a „nem annyira keresztény” cselekedetekben (kérdézzék csak meg az elnyomott parasztságot). A modern Franciaország szekuláris állam, de már Robespierre idejétől fogva meglehetősen szabadon értelmezi magának a szabadságnak a fogalmát is (kérdézzék csak meg a nőket). Ez nem azt jelenti, hogy a szekuláris emberek – Franciaországban vagy bárhol másutt – híján vannak az erkölcsi iránytűnek vagy az etikai alapelveknek. Csak azt jelenti, hogy az ideálokat nem könnyű megvalósítani.

A szekuláris ideál

Mi is tehát a szekuláris ideál? A legfontosabb szekuláris alapelv az *igazság*, amely megfigyeléseken és bizonyítékokon alapul, nem pedig pusztán hiten. A szekuláris ember azon igyekszik, hogy ne keverje össze az igazságot a hittel. Ha valaki nagyon erősen hisz egy történetben, az sok érdekes dolgot elárulhat az illető pszichéjéről, gyerekkoráról és agyának struktúrájáról, de mindez nem bizonyítja, hogy a történet igaz. (Sőt gyakran éppen akkor van szükség erős hitre, amikor nem igaz.)

Emellett a szekulárisok semmilyen csoportot, személyt vagy könyvet nem tisztelnek az igazság egyedüli letéteményeseként. Magát az igazságot tisztelik szentként, amikor megnyilvánul: megkövesedett csontokban, távoli galaxisok képeiben, statisztikai adatokat tartalmazó táblázatokban vagy különféle emberi tradíciók írásaiban. Erre az igazság iránti elköteleződésre épül a modern tudomány, amely lehetővé tette az emberiségnek, hogy atomot hasítson, megfejtse a genom kódját, nyomon kövesse az élet fejlődését, és megértse a saját történelmét.

A szekuláris ember következő alapelve a *könyörület*. A szekuláris etika nem valamilyen isten parancsolatain alapszik, hanem mások szenvedésének átérzésén. A szekuláris ember például nem azért tartózkodik a gyilkosságtól, mert egy ősi könyv megtiltotta azt, hanem azért, mert a gyilkosság szörnyű szenvedést okozó érző lényeknek. Van valami nyugtalanító és veszélyes az olyan emberek-

ben, akik csak azért nem öldökölnek, mert „Isten megtiltotta”. Az ilyen embereket nem a könyörület, hanem az engedelmesség vezérli, és vajon mit fognak tenni, ha majd úgy hiszik, hogy az istenük azt parancsolja, öljék meg az eretnekeket, a boszorkányokat, a házasságtörőket vagy az idegeneket?

Abszolút érvényű isteni parancsolatok híján persze a szekuláris etika gyakran szembesül nehéz dilemmákkal. Mi van például akkor, ha egy cselekedet árt valakinek, ugyanakkor segít valaki más? Etikussal dolog magasabb adókat kivetni a gazdagokra, hogy ezzel segítsünk a szegényeken? Véres háborút indítani egy brutális diktátor megbuktatásáért? Korlátlan számban engedni be menekülteket az országunkba? Ilyen dilemmák elé kerülve a szekuláris ember nem kérdezi, hogy „mit parancsol Isten?”. Hanem gondosan mérlegeli az érintettek érzéseit, megvizsgál számos megfigyelést és lehetőséget, majd megkeresi a középút, amely a lehető legkevesebb ártalommal jár.

Vegyük például a szexualitáshoz való hozzáállást. Hogyan dönti el a szekuláris ember, hogy elfogadja vagy támogassa, illetve ellenezze vagy tiltsa a nemi erőszakot, a homoszexualitást, a zoofíliát és a vérfertőzést? Az érzések vizsgálata révén. A nemi erőszak nyilvánvalóan etikátlan, nem azért, mert megszeg valamilyen isteni parancsolatot, hanem azért, mert árt valakinek. Két férfi szerető kapcsolata ellenben senkinek sem árt, tehát nincs ok tiltani.

Na és a zoofília? Sok nyilvános és magánvitában vettem már részt a meleg házasságról, és nagyon gyakran akadt olyan, aki azzal állt elő, hogy „ha két férfi házassága rendben van, akkor miért ne engedélyezzük a házasságot mondjuk egy férfi és egy kecske között is?”. Szekuláris szemszögből egyértelmű a válasz. Azért, mert az egészséges kapcsolathoz érzelmi, intellektuális, sőt spirituális mélység szükséges. Az olyan házasság, amelyben ezek nincsenek meg, frusztrál, magányossá tesz, és lelkileg eltorzít. És míg két férfi képes lehet kielégíteni egymás érzelmi, intellektuális és spirituális igényeit, a kecskével való kapcsolat nem. Ezért aztán aki a házasságot az ember jólétét elősegítő intézménynek tekinti – mint a szekulárisok –, annak eszébe sem jut ilyen bizarr kérdés. Legfeljebb annak, aki valamiféle varázsszertartást lát a házasságban.

És mi van apa és lánya kapcsolatával? Ők mindketten emberek, akkor ezzel mi a baj? Nos, számos pszichológiai tanulmány kimutatta már, hogy az ilyen kapcsolat súlyos és általában helyrehozhatatlan sérülést okoz a gyerekeknek. Emellett tükrözi és felerősíti a pusztító hajlamokat a szülőben. Az evolúció úgy alakította a sapiens pszichéjét, hogy a romantikus kapcsolat nem fér össze benne a szülő-gyerek kapcsolattal. Ezért aztán nincs szükség Istenre vagy a Bibliára ahhoz, hogy ellenezzük a vérfertőzést – csupán el kell olvasnunk az illető tanulmányokat.¹⁷⁰

Valójában ez az oka annak, hogy a szekuláris ember ennyire szereti a tudományos igazságot. Nem pusztán a kíváncsiságát kívánja kielégíteni általa, hanem azt akarja megtudni, hogyan csökkenthető legjobban a szenvedés a világban. A tudományos kutatások kalauzolója nélkül a könyörület gyakran vak.

Az igazság és a könyörület elve együtt elköteleződést eredményez az *egyenlőség* iránt. Bár a gazdasági és politikai egyenlőséget illető kérdésekben eltérnek a vélemények, a szekuláris ember alapvető gyanakvással tekint minden *a priori* hierarchiára. A szenvedés az szenvedés, mindegy, hogy ki éli át; a tudás pedig tudás, mindegy, hogy ki fedezi fel. Egyes nemzetek, osztályok vagy nemek tapasztalatainak és felfedezéseinek előbbre helyezése nagy valószínűséggel érzéketlenséget és tudatlanságot eredményez. Természetesen a szekuláris ember is büszke nemzete, országa és kultúrája egyedi mivoltára – de az egyedit nem keveri a felsőbbrendűvel. A szekuláris ember tehát, miközben tisztában van hazája és nemzete iránti kötelezettségeivel, nem gondolja azokat kizárólagosnak, hanem ugyanannyira tisztában van az egész emberiség iránti kötelezettségeivel is.

Nem kutathatjuk az igazságot és a szenvedésből kivezető utat a gondolkodás, vizsgálódás és kísérletezés *szabadsága* nélkül. A szekuláris ember tehát nagyra becsüli a szabadságot, és óvakodik attól, hogy felsőbbrendű tekintélyt tulajdonítson egy-egy szövegnek, intézménynek vagy vezetőnek annak eldöntésében, hogy mi igaz és helyes. Az embernek meg kell hogy maradjon a szabadsága arra, hogy kételkedjen, ellenőrizzen, más véleményét is kikérje, vagy más úton próbálkozzon. A szekuláris ember csodálja Galileo Galileit, aki meg merte kérdőjelezni, hogy a Föld mozdulatlanul ül a világegyetem középpontjában; a közemberek tömegét, akik 1789-ben lerombolták a Bastille-t és XVI. Lajos zsarnokságát; vagy Rosa Parksot, aki elég bátor volt ahhoz, hogy leüljön a fehér utasoknak fenntartott helyre.

Nagy *bátorság* kell az előítéletek és elnyomó rezsimok elleni harchoz, de még nagyobb ahhoz, hogy beismerjük tudatlanságunkat, és bemerészkedjünk az ismeretlenbe. A szekuláris oktatás arra tanít, hogy ha valamit nem tudunk, nem szabad félnünk ezt elismerni, és új bizonyítékok után kutatni. Ha pedig tudunk valamit, akkor nem szabad félnünk kételkedni, és ellenőrizni magunkat. Sokan félnek az ismeretlentől, és egyértelmű választ akarnak minden kérdésre. Az ismeretlentől való félelem bármilyen zsarnoknál bénítóbb. A történelem során az emberek sokáig attól féltek, hogy ha nem fektetjük minden hitünket egy abszolút érvényű válaszkészletbe, az emberi társadalom felmorzsolódik. A modern történelem azonban megmutatta, hogy a bátor, tudatlanságukat beismerő és nehéz kérdéseket feltenni kész emberek társadalma általában nemcsak nagyobb jólétnek örvend, hanem békésebb is, mint azok

a társadalmak, amelyekben mindenki kérdés nélkül elfogad egy adott választ. Azok, akik az igazságot féltik, rendszerint erőszakosabbak, mint azok, akik megszokták, hogy több szemszögből szemléljék a világot. A kérdések, amelyeket nem tudunk megválaszolni, általában még mindig jobbak, mint a válaszok, amelyeket nem szabad megkérdőjelezni.

És végül a szekuláris ember nagyra becsüli a *felelősséget*. Nem hisz semmilyen felsőbb hatalomban, amely gondoskodik a világról, megbünteti a gonoszokat, megjutalmazza az igazakat, vagy megvéd az éhínségtől, járványtól és háborútól. Ezért nekünk, hús-vér halandóknak kell felelősséget vállalnunk mindenért, amit teszünk – vagy nem teszünk. Ha a világ tele van nyomorral, a mi dolgunk megoldásokat találni. A szekuláris ember büszke a modern társadalmak olyan óriási vívmányaira, mint a betegségek gyógyítása, az éhezők megetetése és a béke elérése a világ nagy részén. Mindezekért nem valamilyen isteni védelmezőt kell dicsőítenünk. Ez mind annak az eredménye, hogy az emberek fejlesztették tudásukat és könyörületességüket. Ugyanebből az okból azonban teljes felelősséget kell vállalnunk a modernitás bűneiért és kudarcaiért is, a népiártástól az ökológiai pusztulásig. Ahelyett, hogy csodáért imádkoznánk, azt a kérdést kell feltennünk, hogy mit tehetünk, mit tudunk segíteni.

Ezek tehát a szekuláris világ fő értékei. Ahogy korábban már megjegyeztük, ezek egyike sem kizárólagosan szekuláris érték. A zsidók számára is érték az igazság, a keresztényeknek is a könyörület, a muszlimoknak is az egyenlőség, a hinduknak is a felelősség, és így tovább. A szekuláris társadalmak és intézmények boldogan tudomást vesznek ezekről a kapcsolódási pontokról, és befogadják a vallásos zsidókat, keresztényeket, hindukat és muszlimokat, feltéve, hogy amikor a szekuláris szabályok ütköznek a vallásos tanokkal, az utóbbiak engednek. Például ahhoz, hogy a szekuláris társadalom befogadja őket, az ortodox zsidóknak egyenlőként kell kezelniük a nem zsidókat, a keresztényeknek nem szabad máglyán megégetniük az eretnekeket, a muszlimoknak tisztelniük kell a szólásszabadságot, a hinduknak pedig fel kell hagyniuk a kasztalapú diszkriminációval.

Nincs viszont semmiféle olyan elvárás, hogy a vallásos embereknek meg kellene tagadniuk Istent, vagy lemondaniuk hagyományos rítusaikról. A szekuláris világ a viselkedésük, nem pedig az öltözetük és szertartásaik alapján ítéli meg az embereket. A legkülönösebb szektás öltözködési szabályokat követve és a legfurcsább vallási szertartásokat végezve is lehet valaki mélységesen elkötelezett a szekuláris alapértékek iránt. Rengeteg a zsidó tudós, a keresztény környezetvédő, a muszlim feminista és a hindu emberi jogi aktivista. Hogyha lojálisak a tudományos igazsághoz, a könyörületességhez, az egyenlőséghez és a szabadsághoz, akkor teljes jogú tagjai a szekuláris világnak, és semmi ok

nincs azt követelni, hogy váljanak meg a zsidók a kipától, a keresztények a keresztől, a muszlimok a nők haját eltakaró fátyoltól, azaz a hidzsábtól vagy a hinduk a homlokukra festett színes jeltől, a tilakától.

Ugyanebből az okból a szekuláris oktatás sem negatív tanítást jelent, amely arra neveli a gyerekeket, hogy ne higgyenek Istenben, és ne vegyenek részt vallási szertartásokon. A szekuláris oktatás arra tanítja a gyerekeket, hogy tegyenek különbséget az igazság és a hit között, legyenek könyörületesek a szenvedő lények iránt, értékeljék a föld minden lakójának bölcsességét és tapasztalatát, és vállaljanak felelősséget a tetteikért és az egész világért.

Szekuláris volt-e Sztálin?

Nincs tehát alapja azoknak a kritikáknak, hogy a szekularizmusból hiányozna az etikai elköteleződés vagy a társadalmi felelősség. Sőt, a szekularizmus fő problémája épp ennek az ellentéte. Valószínűleg egy kissé túl magasra rakja az etikai léceket. Ezeknek az elvárásoknak a legtöbb ember nem tud megfelelni, és nagy társadalmakat nem lehet minden helyzetben az igazság és a könyörület határozatlan idejű keresésére alapozni. Különösen vész helyzetben – háború vagy gazdasági válság esetén – egy társadalomnak azonnal és erőteljesen kell cselekednie, még ha nem is tudja biztosan, mi az igazság, és mi lenne a legkönnyebb cselekedet. Világos utasításokra, jól hangzó szlogenekre és lelkesítő csatakiáltásokra van szüksége. Mivel kétes feltételezések nevében nehéz katonákat harcba küldeni vagy radikális gazdasági reformokat bevezetni, a szekuláris mozgalmak újra meg újra dogmatikus tanokká vedlenek át.

Karl Marx például azzal az állítással kezdte, hogy minden vallás az elnyomás eszközéül használt csalás, és arra biztatta követőit, hogy maguk kutasák a világ rendjének valódi természetét. Aztán az ezt követő évtizedekben a forradalom és a háború nyomása megkeményítette a marxizmust, és Sztálin idejére a Szovjet Kommunista Párt hivatalos álláspontja az lett, hogy a világ rendje túlságosan bonyolult az egyszerű ember számára, ezért a legjobb ha mindig bízik a párt bölcsességében, és azt teszi, amit az mond, még akkor is, ha ártatlan emberek tízmillióinak bebörtönzését és kiirtását szervezi. Ez csúnyán festhet, de a párt ideológusai fáradhatatlanul magyarázták, hogy a forradalom nem piknik, és ha rántottát akarunk sütni, fel kell törnünk néhány tojást.

Az, hogy szekuláris vezetőnek tekintjük-e Sztálint, attól függ, hogyan definiáljuk a szekularizmust. Ha a minimalista negatív definíciót használjuk – „a szekuláris ember nem hisz Istenben” –, akkor Sztálin egyértelműen szekuláris

volt. Ha a pozitív definíciót – „a szekuláris ember elutasítja a tudománytalan dogmákat, és elkötelezett az igazság, a könyörület és a szabadság iránt” –, akkor Marx egy szekuláris lángelme volt, Sztálin azonban távolról sem. Ő a sztálinizmus istentelen, de annál dogmatikusabb vallásának prófétája volt.

A sztálinizmus nem elszigetelt példa. A politikai spektrum túlsó végén a kapitalizmus is kifejezetten nyitott tudományos elméletként kezdte, amely aztán fokozatosan dogmává szilárdult. Sok kapitalista egyre csak a szabadpiac és a gazdasági növekedés mantráját ismételteti, minden tekintet nélkül a realitásokra. Akármilyen borzalmas következményekkel jár időnként a modernizáció, az iparosítás és a privatizáció, az igazhívó kapitalisták pusztán „növekedési fájdalomnak” tekintik mindezt, és bizonygatják, hogy még egy kis növekedéstől majd megjavul minden.

A középutas liberális demokraták ennél hűségesebben kitartottak az igazság és könyörületesség szekularista keresése mellett, de néha még ők is elhagyják azt megnyugtatóbb dogmák kedvéért. Így például, amikor szembesülnek a brutális diktatúrák és bukott államok káoszával, a liberálisok az általános választások csodálatos rituáléjába vetett feltétlen hittel vívnak háborúkat, és milliárdokat költenek el olyan helyeken, mint Afganisztán, Irak vagy Kongó, azzal a tántoríthatatlan meggyőződéssel, hogy az általános választások majd varázsütésre átváltoztatják ezeket az országokat Dánia napfényesebb verziójává. Teszik mindezt dacára az ismétlődő kudarcoknak, és annak a ténynek, hogy még a nagy választási hagyományokkal rendelkező országokban is hatalomra kerül néha egy-egy tekintélyelvű populista, és többségi diktatúrát hoz létre. Aki megpróbálja megkérdőjelezni az általános választások állítólagos bölcsességét, azt gulágra ugyan nem küldik, de a dogmatikus gyalázkodás hideg zuhanyára biztos számíthat.

Persze nem minden dogma egyformán ártalmas. Ahogy egyes vallási hittetelek, úgy egyes szekuláris dogmák is az emberiség javát szolgálják. Különösen igaz ez az emberi jogok doktrínájára. Jogok kizárólag az emberek által kitalált, és egymásnak mesélt történetekben léteznek. Ezek a történetek aztán a vallási bigottság és az önkényuralmi kormányok elleni harc során magától értetődő dogmává álltak össze. Bár nem igaz, hogy az embernek természet adta joga van az élethez vagy a szabadsághoz, az ebbe a történetbe vetett hit szabályozta az önkényuralmi rendszerek hatalmát, megvédte a kisebbségeket, és milliárdokat óvott meg a szegénység és az erőszak legsúlyosabb következményeitől. Ezzel talán minden más tannál jobban hozzájárult az emberiség boldogságához és jólétéhez.

De akkor is dogma. Ezért az ENSZ által kiadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 19. cikke kimondja, hogy „minden személynek joga van a

vélemény és a kifejezés szabadságához”. Ha ezt politikai követelésként értelmezzük („minden személynek joga *kell* hogy *legyen* a vélemény és a kifejezés szabadságához”), úgy tökéletesen értelmes. De ha úgy értjük, hogy minden sapienst természetből fogva megillet „a vélemény szabadságának joga”, és hogy a cenzúra ennek értelmében valamiféle természeti törvényt sért meg, akkor éppen az igazságot nem vesszük észre az emberiséggel kapcsolatban. Ha úgy határozzuk meg magunkat mint „természetes és elidegeníthetetlen jogokkal bíró egyént”, akkor nem tudjuk, kik vagyunk valójában, és nem értjük azokat a történelmi erőket, amelyek társadalmunkat és saját tudatunkat (benne a „természetes jogokban” való hittel) kialakították.

Ez a fajta tudatlanság talán nem sokat számított a 20. században, amikor az embereket lefoglalta a Hitler és Sztálin elleni harc. A 21. században azonban végzetessé válhat, mivel a biotechnológia és a mesterséges intelligencia most az emberiség jelentését készül megváltoztatni. Ha el vagyunk kötelezve az élethez való jog mellett, abban benne foglaltatik-e az, hogy a biotechnológiát a halál legyőzésére használjuk? Ha pedig a szabadsághoz való jog mellett, felruházzuk-e hatalommal a legtitkosabb vágyainkat megfejtő és teljesítő algoritmusokat? Ha minden ember egyenlő emberi jogokat élvez, legyenek-e a szuperembereknek szuperjogaik? A szekuláris embernek nehéz lesz ilyen kérdésekkel szembenéznie, amíg ragaszkodik az „emberi jogokba” vetett dogmatikus hitéhez.

Az emberi jogok dogmáját az elmúlt évszázadok során az inkvizíció, az *ancien régime*, a náci és a Ku Klux Klan elleni fegyvernek fejlesztették ki. Aligha alkalmas szuperemberek, kiborgok és szuperintelligens számítógépek kezelésére. Míg az emberi jogi mozgalmak elismerésre méltó méretű védelmi és érvrendszer fejlesztettek ki a vallási előítéletek és az emberi zsarnokok ellen, ez az arzenál aligha véd meg bennünket a konzumerista túlkapások és a technológiai utópiák ellen.

Az árnyék tudomásulvétele

Nem szabad egyenlőségjelet húzni a szekularizmus és a sztálinista dogmatizmus, illetve a nyugati imperializmus és a nyakló nélküli iparosítás keserű gyümölcsei között. De a szekularizmus azért teljesen nem is bújhat ki az ezek miatti felelősség alól. A szekuláris mozgalmak és tudományos intézmények milliárdokat ígéztek meg olyan ígéretekkel, hogy tökéletesítik az emberiséget, és fajunk előnyére hasznosítják a Föld javait. Ám ezeknek az ígéreteknek az

eredménye nemcsak a járványok és az éhezés legyőzése lett, de a gulág és az olvadó jégsapkák is. Érvelhetünk persze azzal, hogy ez azoknak az embereknek a hibája, akik félreértették és eltorzították a szekuláris alapértékeket és a tudományos tényeket. És ez teljességgel igaz is. De ez minden befolyásos mozgalom közös problémája.

Például a kereszténység is felelős olyan súlyos bűnökért, mint az inkvizíció, a keresztes háborúk, a bennszülött kultúrák elnyomása világszerte vagy a nők hátrányos megkülönböztetése. Egy keresztény talán megsértődne ezen, és azzal váгна vissza, hogy ezek a bűnök a kereszténység teljes félreértéséből eredtek. Jézus csakis szeretetet prédikált, és az inkvizíció az ő tanainak szörnyű eltorzítására épült. Ezzel az állítással akár szimpatizálhatunk is, de hiba lenne hagyni, hogy a kereszténység ilyen könnyen megússza. Az inkvizíciótól és a keresztes háborúktól borzadó keresztények nem moshatják csak úgy a kezeiket a történetek miatt – inkább fel kell, hogy tegyenek maguknak néhány elég kemény kérdést. Mi történt pontosan? Hogy engedhette „a szeretet vallása”, hogy így kifacsarják, és nem is egyszer, hanem számos alkalommal? A protestánsok, akik az egészet a katolikus fanatizmusra próbálják fogni, jobban teszik, ha elolvasnak egy könyvet arról, hogyan viselkedtek a protestáns gyarmatosítók Írorszában vagy Észak-Amerikában. Ugyanígy a marxistáknak is meg kell kérdezniük maguktól, hogy mi volt az Marx tanításaiban, ami kikövezte a gulághoz vezető utat, a tudósoknak is el kell gondolkozniuk azon, hogyan ment bele olyan könnyen a tudományos világ, hogy a globális ökoszisztéma destabilizálására használják, és különösen a genetikusok tennék jól, ha intő jelet látnának abban, ahogy a náci kisiklata a darwini elméletet.

Minden vallásnak, ideológiának és hagyománynak megvan az árnyoldala, és akármelyiket követjük is, tudomást kell vennünk róla, és nem nyugtatgatunk magunkat olyan naiv elképzelésekkel, hogy „velünk ez úgysem történhet meg”. A szekuláris tudománynak van legalább egy nagy előnye a legtöbb tradicionális vallással szemben, mégpedig az, hogy nem ijed meg az árnyékától, és alapjában véve hajlandó beismerni hibáit és vakfoltjait. Aki egy transzcendens hatalom által feltárt abszolút igazságban hisz, az nem engedheti meg magának, hogy hibákat ismerjen be, hiszen az az egész történetét lenullázná. Ha viszont abban hiszünk, hogy esendő emberekként keressük az igazságot, a baklövések beismerése szerves része a játéknak.

Ezért állnak elő a nem dogmatikus szekuláris mozgalmak aránylag szerény ígérekkel. Tökéletlenségeik tudatában az apró változtatásokra törekednek, mondjuk a minimálbér néhány dollárral való növelésére vagy a gyermekhazavárás pár százalékos csökkentésére. A dogmatikus ideológiák jellemzője,

hogy túlzott önbizalmukból adódóan rutinszerűen fogadják meg a lehetetlent. Vezetőik túlságosan is gyakran emlegetnek olyasmit, mint „örökkévalóság”, „tisztaság” vagy „üdvösség”, mintha egy törvény beiktatásával, egy templom felépítésével vagy egy darabka föld meghódításával a világot váltanák meg.

Amikor a történelem legfontosabb döntéseit kell meghoznunk, én személy szerint jobban bíznék azokban, akik hajlandók beismerni a tévedéseiket, mint azokban, akik tévedhetetlennek állítják magukat. Aki azt akarja, hogy az ő vallása, ideológiája vagy világnézete vezesse a világot, ahhoz az első kérdésem így szól: „Mi volt a legnagyobb hiba, amit a vallásod, ideológiád vagy világnézeted nevében elkövettek? És hogyan, miért került erre sor?” És aki nem tud valami komolyat megemlíteni, abban én nem bízom.

IV. RÉSZ

Igazság

*Aki áttekinthetetlenül zavarosnak érzi a világ helyzetét, az jó nyomon jár.
A globális folyamatok túlságosan bonyolulttá váltak ahhoz, hogy egyetlen
ember megérthesse őket. De akkor hogyan tudhatjuk meg az igazságot
a világról, és kerülhetjük el, hogy a propaganda és a félretájékoztatás
áldozatává váljunk?*

15.

Tudatlanság

Kevesebbet tudsz, mint hiszed

Az eddigi fejezetekben sorra vettük korunk legfontosabb problémáit és vívmányait, a terrorizmus túlon túl vészjóslónak lefestett fenyegetésétől a technológiai bomlás alulértékelt veszélyéig. Ha mindezek után az a nyugtalanító érzés gyötri önöket, hogy ez túl sok, és nem tudják feldolgozni, igazuk van. Senki sem tudja.

Az elmúlt évszázadok során a liberális gondolat mélységes bizalmat fejlesztett ki a racionális egyén iránt. Az embereket független, racionális cselekvőként ábrázolta, és ezeket a mitikus teremtményeket tette a modern társadalom alapjává. A demokrácia azon az elképzelésen alapszik, hogy a szavazó tudja, mi a jó neki, a szabadpiaci kapitalizmus abban hisz, hogy a vevőnek mindig igaza van, a liberális oktatás pedig önálló gondolkodásra neveli a diákokat.

Csak hogy a racionális egyénben ennyire bízni tévedés. Posztkoloniális és feminista gondolkodók már rámutattak, hogy ez a „racionális egyén” talán nem egyéb sovíniszta nyugati fantáziánál, amely a felső osztálybeli fehér férfi önállóságát és hatalmát dicsőíti. Ahogy már említettük, a viselkedési közgazdászok és evolúciós pszichológusok kimutatták, hogy a legtöbb döntés inkább érzelmi reakciókon és felületes információkon alapuló egyszerűsítéseken alapul, semmint racionális elemzésen. S míg ezek elégségesek lehetnek a kőkorszaki élet körülményei között, a szilíciumkorhoz fájdalmasan elégtelenek.

De nemcsak a racionalitás, az egyén is egy mítosz. Az emberek csak nagy ritkán gondolkoznak magukban. Inkább csoportban szoktunk. Ahogy a gyerek felneveléséhez egy törzs kell, ugyanúgy egy törzs kell egy eszköz feltalálásához, egy konfliktus megoldásához vagy egy betegség meggyógyításához is. Egyetlen egyén sem tud mindent, ami egy katedrális, egy atombomba vagy egy repülőgép megépítéséhez kell. Nem az egyéni racionalitás hozta előnybe a *Homo sapienst* a többi állattal szemben, és tette a bolygó

urává, hanem az a páratlan adottságunk, hogy képesek vagyunk nagy csoportokban gondolkodni.¹⁷¹

Az egyén zavarba ejtően keveset tud a világról, és a történelem előrehaladásával tudása egyre csak csökken. Egy kőkorszaki vadászó-gyűjtögető ember tudta, hogy készítsen magának ruhát, hogyan gyűjtsön tüzet, hogyan vadászson nyúlra, és hogyan meneküljön el az oroszlán elől. Mi szinte valamennyi szükségletünk kielégítéséhez mások tapasztalatait vesszük igénybe. Egy kísérlet során arra kérték az alanyokat, hogy értékeljék, mennyire értik a közönséges cipzár működését. A legtöbben magabiztosan azt válaszolták, hogy nagyon is jól értik, hiszen nap mint nap használnak cipzárat. Ezután arra kérték őket, hogy a lehető legrészletesebben magyarázzák el a cipzár működésének lépéseit. A legtöbbszörnek fogalma sem volt róla.¹⁷² Ezt a jelenséget nevezi Steven Sloman és Philip Fernbach tudásillúzióknak. Noha egyénileg nagyon keveset tudunk, azt hisszük, hogy nagyon is sokat, mivel a mások elméjében lévő tudást is úgy kezeljük, mintha a sajátunk volna.

Ez nem feltétlenül rossz dolog. A csoportgondolkodásra való támaszkodásunk tett minket a bolygó uraivá, és a tudásillúzió segítségével élhetjük az életünket anélkül, hogy belebonyolódnánk abba a lehetetlen próbálkozásba, hogy mindent egymagunk értsünk meg. Evolúciós szempontból nézve a *Homo sapiens*nek remekül bevált az, hogy mások tudásában bízott.

De ahogy sok más emberi tulajdonság is hasznos volt a múltban, ám problémákat okoz a jelenben, a tudásillúzióknak is van árnyoldala. A világ egyre komplexebb lesz, és az emberek nem képesek felmérni, milyen keveset tudnak róla. Ennek eredményeképpen sokan, akik szinte semmit sem tudnak a meteorológiáról vagy a biológiáról, javaslatokat tesznek a klímaváltozással vagy a genetikailag módosított terményekkel kapcsolatban, másoknak pedig határozott véleményük van arról, hogy mit kellene csinálni Irakban vagy Ukrajnában, mivel hozzájuk hasonlóan gondolkodó barátok és önmegerősítő hírfolyamok visszhangkamrájába zárkóznak, így aztán elképzeléseik folyamatos alátámasztást kapnak, viszont csak ritkán kérdőjelezzik meg őket.¹⁷³

Nem valószínű, hogy az emberek több és jobb információval való ellátása javít a helyzeten. A tudósok abban reménykednek, hogy a téves nézetek eloszthatók a különböző tudományok jobb oktatásával, a szakértők pedig abban, hogy pontos és tényszerű beszámolók segítségével befolyásolhatják a közvélemény figyelmét olyan kérdésekben, mint az egészségbiztosítás kiterjesztése az USA-ban, azaz az Obamacare vagy a globális felmelegedés. Az ilyen remények táplálói nem ismerik eléggé az emberi gondolkodás természetét. Mint arra már utaltam, nézeteinket legtöbbször nem az egyéni racionalitás, hanem a csoportgondolkodás formálja, és a csoportlojalitás miatt ragaszkodunk hozzájuk.

Az emberek tényekkel bombázása és a tudatlanságukra való rávilágítás valószínűleg visszafelé sülné el. A legtöbb ember nem szereti a túl sok tény, és még kevésbé szereti magát ostobának érezni. Ne legyünk olyan biztosak abban, hogy meg tudjuk győzni a Tea Party mozgalom tagjait a globális felmelegedésről, ha mutatunk nekik egy csomó táblázatot tele statisztikai adatokkal.¹⁷⁴

A csoportgondolkodás ereje annyira átható, hogy akkor is nehéz megtörni, ha a nézetei már meglehetősen önkényesnek tűnnek. Az Egyesült Államokban például a jobboldali konzervatívok jellemzően kevésbé foglalkoznak a környezetszennyezéssel és a veszélyeztetett fajokkal, mint a baloldali progresszívek, és ezért sokkal kevésbé szigorúak a környezetvédelmi előírások Louisianában, mint Massachusettsben. Megszoktuk ezt a helyzetet, ezért magától értetődőnek tekintjük, pedig valójában nagyon is meglepő. Az ember azt gondolná, hogy a konzervatívok sokkal inkább törődnek a régi ökológiai rend megőrzésével és ősi földjeik, erdeik és folyóik megvédésével. A progresszívtól pedig azt várnánk, hogy jóval nyitottabbak lesznek a radikális változásokra, különösen, ha a haladás gyorsításáról és az emberi életszínvonal növeléséről van szó. Mégis bizonyos történelmi fordulatok úgy határozták meg a pártvonalat ezekben a kérdésekben, hogy a konzervatívok hurrogják le a szennyezett folyók és eltűnő madarak miatti aggályokat, és a progresszívek félnek a régi ökológiai rend megbomlásától.¹⁷⁵

Még a tudósok sem immúnisak a csoportgondolkodással szemben. Lehet, hogy azok a tudósok, akik hiszik, hogy tények segítségével megváltoztatható a közvélemény, maguk is a csoportgondolkodás áldozatai. A tudományos közösség hisz a tények hatékonyságában, ezért azok, akik lojálisak a közösséghez, továbbra is hisznek abban, hogy a megfelelő tények bedobásával nyilvános vitákat nyerhetnek, annak ellenére, hogy számos empirikus bizonyíték utal ennek az ellenkezőjére.

Ugyanígy az egyéni racionalitásba vetett liberális hit is lehet a liberális csoportgondolkodás terméke. A Monty Python *Brian élete* című filmjének egyik csúcspontján csillogó szemű hívek tömege hiszi Briant messiásnak. Brian így szól hozzájuk: „Ne kövessetek engem! Ne kövessetek senkit! Bízatok magatokban! Egyéniségek vagytok! Különbözőek vagytok!” A lelkes tömeg pedig egy emberként ordítja: „Egyéniségek vagyunk! Különbözőek vagyunk!”* A Monty Python itt a 60-as évek ellenkultúra-ortodoxiáját parodizálta, de mindez igaz lehet az egyéni racionalizmusba vetett hitre is. A modern demokráciákban is tömegek ordítják egy emberként: „Igen, a szavazó tudja, mi a jó neki! Igen, a vevőnek mindig igaza van!”

* A magyar szöveget Görgényi Tamás és Kozik Gábor írta.

A hatalom fekete lyuka

A csoportgondolkodás és az egyéni tudatlanság problémája nemcsak az egy-szeri szavazót és vásárlót érinti, hanem elnököket és vezérigazgatókat is. Tanácsadók és óriási hírszerző szolgálatok állnak a rendelkezésükre, ez azonban nem feltétlenül javít a dolgokon. Rendkívül nehéz felfedeznie az igazságot annak, aki a világot uralja. Túlságosan elfoglalt hozzá. A legtöbb politikai főnök és üzleti mogul állandóan rohan valahová. Márpedig ha valaki el akar mélyedni akármilyen tárgyban, ahhoz idő szükséges, ami manapság szinte kiváltságnak tekinthető. Eredménytelen utakkal kell kísérletezni, zsákutcákat felfedezni, teret hagyni a kétségnek és az unalomnak, és hagyni, hogy a felfedezések magvai lassan kikeljenek, és virágba boruljanak. Akinek nincs „vesztegetni való” ideje, az sosem talál rá az igazságra.

Ennél is rosszabb, hogy a nagy hatalom elkerülhetetlenül eltorzítja az igazságot. A hatalom sokkal inkább a valóság megváltoztatásáról, mint az átlátásáról szól. Akinek csak kalapácsa van, mindent szögnek néz; akinek pedig hatalma, az mindent olyasminek lát, amibe bele kell szólnia. Még ha le is küzd valahogy ezt az ingert, a körülötte lévők sosem feledkeznek meg a nagy kalapácsról, amit a kezében szorongat. Akárki beszél vele, az valamilyen tudatos vagy öntudatlan hátsó szándékkal teszi ezt, így sosem bízhat meg teljesen abban, amit az illető mond neki. Egyetlen szultán sem bízhat benne, hogy udvaroncái és alattvalói az igazat mondják neki.

A nagy hatalom tehát olyan, akár a fekete lyuk, amely eltorzítja maga körül a teret. Minél közelebb vagyunk hozzá, annál inkább ki van tekerve minden. Ha birtokába jutunk, minden szó sokkal súlyosabb lesz, ahogy a vonzásunkba ér, és mindenki hízelegni akar nekünk, megbékíteni minket, vagy kapni tőlünk valamit. Tudják, hogy csak egy-két percünk van rájuk, és félnek, hogy valami helytelen vagy félreérthető dolgot mondanak, ezért a biztonság kedvéért legtöbbször csupán üres szlogeneket és közhelyeket pufogtatnak.

Néhány évvel ezelőtt vacsorameghívást kaptam az izraeli miniszterelnökhöz, Benjamin Netanjahuhoz. A barátaim óva intettek attól, hogy elmenjek, én azonban nem bírtam ellenállni a kísértésnek. Azt gondoltam, hátha hallok néhány olyan nagy titkot, amiről csak zárt ajtók mögött szoktak beszélni. De mekkorát kellett csalódnom! Vagy harmincan lehettek ott, és mindenki a Nagy Ember figyelmét igyekezett felhívni magára, lenyűgözni őt a szellemességével, vagy elérni nála valamit. Ha bárki is tudott valami nagy titokról, azt megtartotta magának. Ez persze nem Netanjahu hibája volt, sőt igazából senkié sem. A hatalom tömegvonzása tehetett róla.

Aki az igazságot akarja, annak meg kell szöknie a hatalom fekete lyukából, és rengeteg időt kell vesztegetnie a periférián fel-alá járkálásra. A forradalmi tudás ritkán jut el a középpontig, mert a közép a már meglévő tudásra épül. A fennálló rend őrzői általában megszabják, ki juthat el a hatalom centrumába, és a felforgató, nem konvencionális gondolatok hordozóit rendszerint ki szokták szűrni. Persze kiszűrnek hihetetlen mennyiségű szemetet is. Az, hogy valakit nem hívnak meg Davosba a világgazdasági fórum csúcstalálkozójára, még nem garancia az illető bölcsességére. Ezért kell olyan sok időt eltölteni a periférián: lehet, hogy zseniális, forradalmi ötletek is találhatók ott, de leginkább alaptalan találgatásokkal, megcáfolt modellekkel, babonás dogmákkal és nevetséges összeesküvés-elméletekkel van tele.

A vezetők tehát kettős kelepceben vergődnek. Ha a hatalom centrumában maradnak, rendkívül torz képet kapnak a világról. Ha viszont kimerészkednek a szélre, túl sokat pazarolnak el értékes idejükből. És a probléma csak egyre súlyosbodik. Az elkövetkező évtizedekben a világ még a mainál is bonyolultabbá fog válni. Következésképpen az egyének – gyalogok és királyok egyaránt – még kevesebbet fognak tudni a világot formáló technológiai vívmányokról, gazdasági áramlatokról és politikai dinamikákról. Ahogy már kétezer évvel ezelőtt Szókratész is felismerte, a legtöbb, amit ilyen körülmények között tehetünk, hogy beismerjük saját egyéni tudatlanságunkat.

De akkor mi lesz az erkölcsiséggel és igazságossággal? Ha nem értjük a világot, hogyan remélhetjük, hogy különbséget tudunk tenni helyes és helytelen, igazságos és igazságtalan között?

16.

Igazság

Lehet, hogy elavult az igazságérzetünk

Ahogy minden érzékünknek, úgy igazságérzetünknek is mélyre nyúló evolúciós gyökerei vannak. Az emberi erkölcsiséget több millió éves evolúció alakította úgy, hogy alkalmas legyen azoknak a társadalmi és etikai dilemmáknak a kezelésére, amelyek egy kicsiny vadászó-gyűjtögető horda életében felmerülhetnek. Ha elmegyek veled vadászni, és én elejtek egy szarvast, te pedig semmit, megosszam-e veled a zsákmányomat? Ha te elmentél gombát szedni, és teli kosárral tértél vissza, elvehetem-e tőled az egészet, csak mert erősebb vagyok nálad? És ha a tudomásomra jut, hogy a megölésemet tervezted, helyénvaló-e megelőző védekezésnek elvágnom a torkodat az éj leple alatt?¹⁷⁶

A felszínen nem sok minden változott azóta, hogy otthagytuk az afrikai szavannát a városi dzsungelért. Azt gondolhatnánk, hogy a ma előttünk álló kérdések – a szíriai polgárháború, a globális egyenlőtlenség, a felmelegedés – valójában továbbra is a régi kérdések, csak nagyban. Ez azonban illúzió. A méret igenis számít, és igazságosság szempontjából – ahogy sok más szempontból sem – nem igazán alkalmazkodtunk a világhoz, amelyben élünk.

A probléma nem az értékekkel van. Legyenek bár szekulárisak vagy vallásosak, a 21. századi emberek sok értékkel bírnak. A probléma ezeknek az értékeknek az alkalmazhatóságával van egy komplex globális világban. A számok a hibásak. A gyűjtögetők igazságérzete egy néhány tucat négyzetkilométeren élő, néhány tucat főt számláló csoport problémáira kínált megoldást. Amikor a milliárdnyi ember közötti, kontinenseken átívelő viszonyokat próbáljuk felfogni, túlterheljük a morális érzékünket.

Az igazságosság nem csupán egy elvont értékészletet követel meg tőlünk, hanem konkrét ok-okozati összefüggések megértését is. Ha te szedsz egy kosár gombát, hogy legyen mivel etetned a gyerekeidet, de én erővel elveszem tőled,

semmissé téve a munkádat, és a gyerekeid emiatt éhesen térnek nyugovóra, az igazságtalanság. Ezt egyszerű felfogni, mivel az ok-okozati összefüggést átlátni is egyszerű. Sajnos modern globális világunk egyik alapjellemzője, hogy ok-okozati összefüggései rettentő szerteágazóak és bonyolultak. Én például ülhetek otthon békésen, a légynek sem ártva, a baloldali aktivisták szerint mégis tettestárs vagyok minden rosszban, amit az izraeli katonák és telepések Ciszjordániában elkövetnek. A szocialisták szerint a jólétem alapja harmadik világbeli gyerekek rabszolgamunkája. Állatjogi szószólók emlékeztetnek rá, hogy életem a történelem egyik legborzalmasabb bűntényével fonódik össze: háziállatok milliárdjainak brutális kizsákmányolásával.

Valóban hibás vagyok mindezekben? Nem könnyű megmondani. Mivel létezésem a gazdasági és politikai kapcsolatok szédítően komplex hálózatától függ, és mivel a globális ok-okozati összefüggések is ennyire bonyolultak, még a legegyszerűbb kérdéseket is nehéz megválaszolni, például azt, hogy honnan származik az ebédem, ki készítette a cipőt, amit viselek, vagy mit kezd a nyugdíjalpom a pénzemmel.¹⁷⁷

Folyólopás

Az őskori vadászó-gyűjtögető ember nagyon jól tudta, honnan származik az ebédje (hiszen ő maga ejtette el), ki készítette a mokaszinját (ott aludt húsz méterre tőle), és mit csinál a nyugdíjalapja (a sárban játszott, ugyanis akkori-ban egyfajta nyugdíjalap létezett, az úgynevezett „gyerek”). Én sokkal tudatlanabb vagyok nála. Többéves kutatás esetleg kiderítheti, hogy a kormány, amelyre szavaztam, titokban fegyvereket ad el egy sötét diktátornak a világ túloldalán. De lehet, hogy az alatt az idő alatt, amibe ennek a kiderítése telik, sokkal fontosabb felfedezésekről maradok le, például hogy mi lett a sorsa a tyúknak, amelyiknek a tojásait megettem vacsorára.

A rendszer úgy van kialakítva, hogy azok, akik nem akarnak fáradozni a tudásért, boldog tudatlanságban maradnak, míg azok számára, akik veszik a fáradságot, nagyon nehéz az igazságot kideríteni. Hogy lehetséges tartózkodni a lopástól, amikor a globális gazdasági rendszer folyamatosan lop a nevemben, de a tudtomon kívül? Mindegy, hogy a következményeik alapján ítéljük meg a tetteket (lopni rossz dolog, mert ártunk vele az áldozatnak), vagy kategorikus kötelességeknek engedelmességek, amelyeket a következményektől függetlenül be kell tartani (lopni rossz, mert Isten azt mondta). A probléma az, hogy rendkívül bonyolulttá vált megérteni, mit is csinálunk pontosan.

A lopást tiltó parancsolatot egy olyan korban fogalmazták meg, amikor a lopás még azt jelentette, hogy az ember fizikailag, a saját kezével elvesz valamit, ami nem az övé. Ma azonban a lopással kapcsolatos fontos viták már egészen más forgatókönyvek körül zajlanak. Tegyük fel, hogy befektetek tízezer dollárt egy nagy petrokémiai vállalat részvényeibe, amely biztosítja számomra, hogy évente visszakapjam a befektetésem öt százalékát. A vállalat rendkívül nyereséges, mivel nem fizet az okozott környezeti károk után. Egy közeli folyóba önti mérgező hulladékát, nem törődve a helyi vízellátásban, közegészségügyben és élővilágban okozott károkkal. Arra használja vagyont, hogy felbéreljen egy hadseregnyi ügyvédet, akik bármilyen kártérítési követeléstől megvédik. Lobbistákat is fenntart, akik megakadályoznak minden kísérletet a környezetvédelmi szabályozás szigorítására.

Vádolhatjuk a vállalatot azzal, hogy „ellopta” a folyót? És mi van személy szerint velem? Én senkinek nem török be a házába, vagy szedek ki bankjegyeket a tárcájából. Nem vagyok tisztában vele, hogyan generál hasznot ez a vállalat számomra. Nem is nagyon emlékszem rá, hogy a portfólióm egy részét ebbe fektettem. Most akkor én bűnös vagyok a lopásban? Hogyan viselkedünk morálisan, hogyha nem vagyunk tisztában a releváns tényekkel?

Megpróbálhatjuk elkerülni a problémát azzal, ha magunkévá teszünk egyfajta „szándéki erkölcsiséget”. A szándékom a fontos, nem az, hogy mit teszek ténylegesen, vagy mi lesz ennek a következménye. Egy olyan világban azonban, amelyben minden mindennel összefügg, a tudás morális kötelezettséggé válik. Az újkori történelem legnagyobb bűneiért nem csupán a gyűlölet és a kapzsiság a felelős, de legalább ugyanannyira a tudatlanság és a közöny is. Bájnos angol hölgyek azzal, hogy részvényeket és kötvényeket vásároltak a londoni tőzsdén, az atlanti rabszolga-kereskedelmet pénzelték anélkül, hogy betették volna a lábukat Afrikába vagy a Karib-szigetekre. Aztán délutáni teájukat hófehér cukorral édesítették, amelyet pokoli ültetvényeken termeltek meg – csak hogy ők erről mit sem tudtak.

A 30-as évek végén Németországban egy postahivatal vezetője lehetett becsületes polgár, aki alkalmazottai boldogulását tartotta szem előtt, és személyesen segített a kétségbeesett embereknek megkeresni egy-egy elveszett borítékot. Ő érkezett elsőnek a munkába, és ő távozott onnan utolsónak, és még hóviharban is gondoskodott róla, hogy a posta időben megérkezzen. Ám ez a hatékony és ügyfélbarát postahivatal egyben létfontosságú sejtje volt a náci állam idegrendszerének. A rasszista propagandát, a Wehrmacht behívóit és a helyi SS-csoportnak küldött utasításokat is kézbesítette.

Mondhatjuk, hogy valami nincs rendben azoknak a szándékaival, akik nem is törekednek a tudásra. De mi számít törekvésnek? Nyissanak fel a

postamesterek minden borítékot, ami hozzájuk kerül, és mondjanak le vagy lázadjanak fel, ha kormánypropagandát találnak bennük? Könnyű abszolút morális bizonyossággal visszanezni a 30-as évek náci Németországára, mert mi már tudjuk, hová vezetett az okok és okozatok láncolata. De lehet, hogy az utólagosság előnye nélkül a morális bizonyosság nem elérhető a számunkra. A sajnálatos igazság az, hogy vadászó-gyűjtögető agyunk számára túlságosan bonyolulttá vált a világ.

A mai világ igazságtalanságainak nagy része nem egyéni, hanem nagyszabású strukturális előítéletekből fakad, vadászó-gyűjtögető agyunk pedig nem úgy fejlődött, hogy ezeket felismerje. Legalább néhány ilyen előítéletben mind bűnrészesek vagyunk, és egyszerűen nincs elég időnk és energiánk, hogy mindet felfedezzük. Ennek a könyvnek a megírása jó leckét adott nekem ebből. Amikor globális kérdéseket tárgyalok, folyton az a veszély fenyeget, hogy a globális elit nézőpontját a különféle hátrányos helyzetű csoportoké elé helyezem. Az elit irányítja a párbeszédet, így az ő nézeteit lehetetlen szem elől téveszteni. A hátrányos helyzetű csoportokat ellenben rutinszerűen hallgattatják el, így könnyű megfedkezni róluk – nem szándékos rosszindulatból, csak egyszerű tudatlanságból.

Én például abszolút semmit nem tudok a tasmaniai őslakosok nézeteiről és problémáiról. Annyira nem, hogy egy korábbi könyvemben azt írtam, hogy tasmaniai őslakosok nem is léteznek, mert kiirtották őket az európai telepek. Valójában ma is több ezer ember él, akik Tasmania őslakos populációjáig vezetik vissza a családfájukat, és nagyon is egyedi problémákkal küszködnek – például azzal, hogy a létezésüket tanult tudósok is rendszeresen tagadják.

Még ha mi magunk egy hátrányos helyzetű csoporthoz tartozunk is, és ezért belülről átlátjuk annak nézőpontját, ez még nem jelenti, hogy a többi hasonló csoport szempontjait is értjük. Ugyanis minden csoportnak és alcsoportnak az üvegplafonok, kettős mércék, burkolt sértések és intézményesített diszkriminációk más- és másféle útvesztőjével kell szembenéznie. Egy harmincéves afroamerikai férfinak harmincévnyi tapasztalata van abban, hogy milyen afroamerikai férfinak lenni. Viszont semmilyen tapasztalata nincs abban, hogy milyen afroamerikai nőnek, bulgáriai romának, vak oroszoknak vagy kínai leszbikusnak lenni.

Ahogy felnőtt, ezt az afroamerikai férfit számos alkalommal megállították és átkutatták a rendőrök minden különösebb ok nélkül – amit egy kínai leszbikusnak például sosem kellett átélnie. Viszont az, hogy afroamerikai családba született egy afroamerikai környéken, azt jelenti, hogy a körülötte élő emberek olyanok voltak, mint ő, és meg tudták tanítani neki, mi kell ahhoz, hogy afroamerikai férfiként fennmaradjon, sőt jólétben éljen. A kínai leszbikus nem egy leszbikuskörnyéken élő leszbikuscsaládba született, és talán senki sem volt, aki a legfontosabb leckékre megtanította volna. Ha tehát valaki feketeként nő fel

Baltimore-ban, attól még nem lesz könnyebb megértenie, milyen küzdelemmel jár lesbikusként felnőni Hangcsouban.

Korábban ez nem számított, mivel az ember nemigen volt felelős a világ másik felén élők helyzetéért. Általában elég volt, ha valaki kevésbé szerencsés szomszédai iránt tanúsított együttérzést. Ma viszont a globális felmelegedésről vagy a mesterséges intelligenciáról folytatott globális viták mindenkire hatással vannak – éljen Tasmaniában, Hangcsouban vagy Baltimore-ban –, ezért mindenkinek a szempontjait figyelembe kell venni. De hogyan lehetséges ez? Hogy láthatja át bárki egymással összefonódó csoportok ezreinek világméretű kapcsolati hálóját?¹⁷⁸

Lebutítás vagy tagadás?

Még ha meg is akarjuk érteni a világ fő morális problémáit, a legtöbbünk képtelen rá. Az emberek képesek átlátni két gyűjtögető, húsz gyűjtögető vagy két szomszédos klán egymáshoz való viszonyát. De alkalmatlanok arra, hogy átlássák a több millió szíriai, az 500 millió európai és a világszerte egymással összefonódó számtalan csoport és alcsoport viszonyait.

Amikor ilyen méretű morális dilemmák megítélésével és eldöntésével próbálkoznak, az emberek rendszerint négy módszer valamelyikéhez folyamodnak. Az első a téma lebutítása: úgy felfogni a szíriai polgárháborút, mintha két gyűjtögető konfliktusa lenne; egyetlen emberként felfogni az Asszad-rezsimet, és egy másikként a lázadókat; egyikük jó, másikuk rossz. A konfliktus történelmi összetettségét felváltja egy világos, egyszerű történet.¹⁷⁹

A második módszer, hogy ráfókuszálunk egy megindító emberi történetre, amely látszólag az egész konfliktust reprezentálja. Ha statisztikák és precíz adatok segítségével próbáljuk elmagyarázni az embereknek a konfliktus bonyolultságát, elveszítjük őket; de egy személyes történet egy gyermek sorsáról beindítja a könnycsatornákat, felforralja a vért, és hamis morális bizonyosságot teremt.¹⁸⁰ Ezt a jószolgálati szervezetek már nagyon régóta tudják. Egy nevezetes kísérletben arra kértek embereket, hogy adományozzanak pénzt egy Rokia nevű szegény, hétéves mali kislánynak. A kislány története sokak szívét és pénztárcáját megnyitotta. Amikor azonban Rokia története mellé a kutatók statisztikákat is tártak az alanyok elé az afrikai szegénység általános problémájáról, azok hirtelen kevésbé készségesen segítettek. Egy másik kísérlet során a kutatók arra kérték az alanyokat, hogy vagy egy, vagy nyolc beteg gyerek részére adakozzanak. És az emberek az egyetlen gyermeknek több pénzt adtak, mint a nyolcfős csoportnak.¹⁸¹

A nagyszabású morális dilemmákkal való megbirkózás harmadik módszere az összeesküvés-elméletek gyártása. Hogyan működik a világgazdaság, és jó-e ez, vagy rossz? Ez így túl bonyolult ahhoz, hogy felfogjuk. Sokkal egyszerűbb elképzelni, hogy húsz multimilliárdos rángatja a zsinórokat a színpalak mögött, akik a kezükben tartják a médiát, és háborúkat szítanak azért, hogy tovább gazdagodjanak. Ez szinte minden esetben alaptalan képzelgés. A mai világ egyszerűen túl bonyolult, nemcsak igazságérzetünk, de menedzseri képességeink számára is. Senki – még a multimilliárdosok, a CIA, a szabadkőművesek és Cion bölcsei – sem érti igazán, hogy mi folyik a világban. Így aztán a zsinórokat sem képes senki hatékonyan rángatni.¹⁸²

A felsorolt három módszer tagadni próbálja a világ összetettségét. A negyedik és utolsó módszer a dogmaalkotás, vagyis hogy minden bizalmunkat egy állítólagosan mindentudó elméletbe, intézménybe vagy vezetőbe helyezzük, és követjük azt, bárhová is vezet. Éppen azért olyan vonzó tudományos körünkben is a vallási és ideológiai dogmák, mert biztos menedéket kínálnak a világ frusztráló bonyolultsága elől. Ahogy már említettük, a szekuláris mozgalmak sem mentesek ettől a veszélytől. Még ha a vallásos dogmákat szilárdan tagadva és a tudományos igazság iránt elköteleződve indulunk is el, a világ bonyolultsága előbb-utóbb annyira nyugtalanítóvá válik, hogy nagy lesz a késztetés egy megkérdőjelezhetetlen tan megalkotására. Az ilyen tanok intellektuális nyugalommal és morális bizonyossággal szolgálnak az embereknek, de kérdéses, hogy szolgálnak-e igazsággal is.

Akkor hát mit tegyünk? Tegyük magunkévá a liberális dogmát, és bízzunk a szavazók és vásárlók összességében? Vagy vessük el az individualista hozzáállást, sok más korábbi kultúrához hasonlóan hatalmazzunk fel közösségeket arra, hogy együtt értelmezzék a világot? Egy ilyen megoldással azonban csak átkerülnénk az egyéni tudatlanság csebréből az előítéletes csoportgondolkodás vedrébe. Vadászó-gyűjtögető hordák, faluközösségek, még egy-egy városrész lakói is képesek lennének együtt gondolkodni, hogy megoldják közös problémáikat. Most azonban globális problémáktól szenvedünk, globális közösségünk pedig nincsen. Sem a Facebook, sem a nacionalizmus, sem a vallás nem jár még a közelében sem egy ilyen közösség kialakításának. A létező emberi törzsek sokkal inkább saját érdekeik megvédésével vannak elfoglalva, mint a globális igazság megértésével. Sem az amerikaiak, sem a kínaiak, sem a muszlimok, sem a hinduk nem alkotnak „globális közösséget”, így egyikük valóságértelmezése sem megbízható.

Akkor adjuk fel, és jelentsük ki, hogy az ember küldetése a valóság megértésére és az igazság megkeresésére kudarcot vallott? Hivatalosan is beléptünk az igazságon túli korba?

17.

Post-truth

Egyes álhírek örökké élnek

Manapság egyre azt halljuk, hogy új és rémisztő korban, a *post-truth*, vagyis igazságon túli korban élünk, és hogy körülvesznek bennünket a hazugságok és fikciók. Nem nehéz erre példát találni. 2014 februárjának végén például katonai felségjelzést nem viselő orosz különleges egységek megtámadták Ukrajnát, és stratégiaileg fontos létesítményeket foglaltak el a Krím-félszigeten. Az orosz kormány és Putyin elnök következetesen tagadta, hogy az elkövetők orosz egységek voltak, hanem spontán szerveződésű „önvédelmi csoportokról” beszéltek, akik talán a helyi üzletekben szereztek oroszoknak látszó felszerelést.¹⁸³ Amikor ezeket az abszurd állításokat tették, Putyin és segítői tökéletesen jól tudták, hogy hazudnak.

Az orosz nacionalisták mentséggé hozhatják fel erre a hazugságra azt, hogy egy magasabb igazságot szolgált. Oroszország igazságos háborút viselt, és ha ölni szabad az igaz ügyért, hazudni miért ne szabadna? Az a magasabb ügy, amely igazolta volna Ukrajna megtámadását a szent orosz nemzet megőrzése volt. Az orosz nemzeti mítosz szerint Oroszország szent entitás, amely már ezer éve fennáll, dacára ádáz ellenségei minden próbálkozásának arra, hogy megszállják és feldarabolják. A mongolok, a lengyelek, a svédek, Napóleon Grande Armée-ja és Hitler Wehrmachtja után a 90-es években a NATO, az USA és az EU próbálta elpusztítani Oroszországot úgy, hogy darabokat tépett ki a testéből, és olyan „kamuországokat” hozott létre belőlük, mint például Ukrajna. Sok orosz nacionalista számára az az idea, hogy Ukrajna Oroszországtól különálló nemzet, sokkal nagyobb hazugság, mint bármi, amit Putyin mondott szent küldetése során, hogy újraegyesítse az orosz nemzetet.

Az ukrán polgárok, a külső megfigyelők és a hivatásos történészek felháborodhatnak ezen a magyarázaton, és az orosz hazugságarzenál atombombá-

jának tarthatják. Az az állítás, hogy Ukrajna mint nemzet és független állam, nem létezik, történelmi tények hosszú sorát hagyja figyelmen kívül – például azt, hogy az állítólagos orosz egység ezer évéből Kijev és Moszkva csak körülbelül háromszáz éven át tartozott ugyanahhoz az országhoz. Megszeg továbbá számos nemzetközi törvényt és egyezményt, amelyeket Oroszország elfogadott, és amelyek a független Ukrajna szuverenitását és határait védik. De legfőképpen semmibe veszi azt, amit ukránok milliói gondolnak magukról. Nekik nincs beleszólásuk abba, hogy kicsodák?

Abban persze az ukrán nacionalisták is egyetértenek az orosz nacionalistákkal, hogy vannak a környéken „kamuországok”. Csak éppen szerintük nem Ukrajna az, hanem a „Luhanszki Népköztársaság” és a „Donyeck-i Népköztársaság”, amelyeket Oroszország hozott létre, hogy álcázza velük az őt nem provokáló Ukrajna megtámadását.¹⁸⁴

Akármelyik oldalt is támogatjuk, valóban úgy látszik, hogy a post-truth rettenetes korban élünk, amikor nemcsak egyes katonai incidenseket, de a teljes történelmet és nemzeteket is meg lehet hamisítani. De ha a mi korunk az igazságon túli kor, mikor éltük az igazság aranykorát? A 80-as években? Az 50-es években? A 30-as években? És mi váltotta ki az átmenetet a post-truth-korba? Az internet? A közösségi média? Putyin és Trump hatalomra kerülése?

A történelemre vetett futó pillantás felfedi, hogy a propaganda és a dezinformáció egyáltalán nem új dolog, és még a teljes nemzetek letagadásának és bábállamok létrehozásának is nagy hagyományai vannak. 1931-ben a japán hadsereg színlelt támadásokat hajtott végre saját maga ellen, hogy igazolja velük Kína megszállását, majd a semmiből megalapította Mandzsukuo országot, hogy legitimálja hódításait. Kína viszont azt tagadja régóta, hogy Tibet valaha is önálló ország volt. A britek letelepedését Ausztráliában a *terra nullius* („senki földje”) elve igazolta, ami az őslakosok ötvenezer éves történelmét tette semmissé.

A 20. század elején a cionisták egyik kedvenc jelmondata az volt, hogy térjen vissza „a föld nélküli nép [a zsidók] a nép nélküli földre [Palesztinába]”. Az ott élő arab népesség létezéséről nagy kényelmesen nem is vettek tudomást. 1969-ben Golda Meir izraeli miniszterelnök kijelentette, hogy palesztin nép nincs, és nem is volt soha. Az ilyen nézetek még ma is igen elterjedtek Izraelben, dacára a több évtizedes fegyveres konfliktusnak valami ellen, ami nem is létezik. Anat Berko országgyűlési képviselő például egy 2016. februári felszólalásában vonta kétségbe a palesztin nép létezését és történelmét. Bizonyíték? Az arab nyelvben nincs is *p* hang, hogyan létezhetnek akkor palesztinok? (Az arabban *f* helyettesíti a *p*-t, és Palesztina arab neve is *Falasztin*).

A post-truth faj

Az az igazság, hogy az emberiség mindig is a post-truth korában élt. A *Homo sapiens* egy post-truth faj, amelynek ereje azon alapul, hogy fikciókat talál ki és hisz el. A kőkorszak óta önmegegerősítő mítoszok kovácsolják egységbe az emberi közösségeket. Sőt, a *Homo sapiens* annak a kizárólagosan egyedi képességnek köszönhetően hódította meg a bolygót, hogy fikciókat tud kitalálni és terjeszteni. Mi vagyunk az egyetlen emlősök, akik képesek nagyszámú idegennel együttműködni, mert csak mi tudunk fiktív történeteket kitalálni, terjeszteni, és milliókat rávenni, hogy ők is higgyenek bennük. Amíg mindenki ugyanazokban a fikciókban hisz, addig mindenki ugyanazoknak a törvényeknek is engedelmeskedik, és így képes a hatékony együttműködésre.

Igy hát, aki a Facebookot, Trumpot vagy Putyint hibáztatja az igazságon túli kor beköszöntéért, emlékezzen rá, hogy már több száz évvel ezelőtt keresztények milliói zárkóztak be egy önmegegerősítő mitológiai buborékba, és nem merték megkérdőjelezni a Biblia tényszerű igazságát, miközben több millió muszlim ugyanilyen megingathatatlanul hitt a Koránban. Évezredek át az emberi közösségi hálózatokban továbbított „hírek” és „tények” nagy része csodákról, angyalokról, boszorkányokról és démonokról szóló történet volt, és vakmerő riporterek egyenest a pokol legmélyebb bugyraiból közvetítettek élőben. Nulla tudományos bizonyíték van arra, hogy Évát megkísértette a kígyó, hogy minden hitetlen lelke a pokolban ég a halála után, vagy hogy a világegyetem teremtetőjének nem tetszik, ha egy brámin összeházasodik egy érinthetetlenlennel, mégis több milliárd ember hisz ezekben a történetekben évezredek óta. Egyes álhírek örökké élnek.

Tisztában vagyok vele, hogy sokakat magamra haragítok, ha egyenlőségjelet teszek a vallásuk és az álhírek közé, de éppen ez a lényeg. Az a kitalált történet, amiben ezer ember hisz egy hónapig, álhír. Az, amelyikben milliárdok hisznek ezer évig, már vallás, és jobban tesszük, ha nem hívjuk álhírnek, ha nem akarjuk megbántani (és magunkra haragítani) a híveit. Jegyezzük meg azonban azt is, hogy a vallás hatékonyságát és lehetséges jótékony hatásait nem tagadom. Épp ellenkezőleg. A fikció jó és rossz értelemben egyaránt az emberiség eszköztárának egyik leghatékonyabb darabja. Azzal, hogy összehozzák az embereket, a vallásos tanok nagyszabású együttműködést tesznek lehetővé. Arra sarkallnak embereket, hogy kórházakat, iskolákat és hidakat építsenek hadseregek és börtönök helyett. Ádám és Éva sohasem létezett, de a chartres-i székesegyház attól még gyönyörű. Lehet, hogy a Biblia nagy része fikció, de attól még milliárdoknak hoz örömet, és könyörületességre, bátorságra, kreativitásra biztatja az embereket – ahogy sok más fiktív remekmű is, például a *Don Quijote*, a *Háború és béke* vagy a *Harry Potter*.

Most megint sokan megsértődhetnek azon, hogy a *Harry Potter*hez hasonlítom a Bibliát. Egy tudományosan gondolkodó keresztény talán úgy magyarázná a Biblia hibáit és mítoszait, hogy a Bibliát nem is tényszerű beszámolónak szánták, hanem mély bölcsességet tartalmazó metaforikus történetnek. De nem igaz ugyanez a *Harry Potter*re is?

Ha ön keresztény fundamentalista, valószínűleg ragaszkodik ahhoz az állításhoz, hogy a Bibliának minden szava igaz. Tegyük fel egy pillanatra, hogy igaza van, és a Biblia valóban az egy igaz Isten tévedhetetlen szava. De mit gondol ön akkor a Koránról, a Talmudról, A Mormon könyvéről, a hindu Védákról, a perzsa zoroasztrizmus szent könyvéről, az Avesztáról vagy az egyiptomi Halottak Könyvéről? Nem érez kísértést, hogy azt mondja, ezek a szövegek bonyolult fikciók, amelyeket hús-vér emberek (netán ördögök) írtak? És mit tart a római császárok, például Augustus vagy Claudius isteni mivoltáról? A római szenátus azt állította, hatalmában áll az embereket istenné változtatni, és elvárta a birodalom alattvalóitól, hogy imádják ezeket az isteneket. Ez nem fikció volt? Legalább egy példát tudunk a történelemben olyan hamis istenre, aki a saját szájával ismerte el a fikciót. Ahogy már említettük, a japán militarizmus a 30-as években és a 40-es évek elején a Hirohito császár isteni mivoltába vetett fanatikus hiten alapult. Japán vereségét követően Hirohito maga jelentette be, hogy ez nem igaz, valójában ő nem isten.

Tehát még ha meg is egyezünk abban, hogy a Biblia Isten igaz szava, akkor is marad több milliárd hithű hindu, muszlim, zsidó, egyiptomi, római és japán, akik évezredek át fikciókban bíztak. Még egyszer, ez nem jelenti azt, hogy ezek a fikciók szükségszerűen értéktelenek vagy netán ártalmasak. Ezek is lehetnek szépek és lelkesítőek.

Persze nem minden vallásos mítosz egyformán jótékony. 1255. augusztus 28-án egy Hugh nevű kilencéves kisfiú holttestére bukkantak az angliai Lincoln városának egyik kútjában. Még Facebook és Twitter nélkül is villámgyorsan elterjedt a pletyka, hogy Hugh-t rituálisan meggyilkolták a helyi zsidók. A történet minden továbbmeséléssel egyre dagadt, és a kor egyik legjobb nevű angol krónikása – Párizsi Máté – részletes és véres leírást adott arról, hogyan gyűltek egybe Lincolnban az angliai zsidóság elöljárói, hogy felhízlalják, megkínózzák és keresztre feszítsék az elrabolt kisfiút. Tizenkilenc zsidót fogtak perbe és végeztek ki az állítólagos gyilkosság miatt. Az angol városokban elterjedtek a hasonló vérvádak, ami pogromok sorozatához vezetett, amelyekben néha egész közösségeket mészároltak le. Végül 1290-ben a teljes angliai zsidóságot száműzték az országból.¹⁸⁵

A történet azonban itt még nem ért véget. Egy évszázaddal a zsidók kiűzése után Geoffrey Chaucer – az angol irodalom atyja – belevett a *Canterbury*

mesékbe egy Hugh esetéről mintázott vérvádat (*A priorissza meséje*). A történet a zsidók felakasztásával (valamint a fent említett Hugh-ról való megemlékezéssel – *a ford.*) ér véget. A hasonló vérvádak később állandó elemévé váltak az antiszemita mozgalmaknak a középkori Spanyolországtól az újkori Oroszországig.* Ennek távoli visszhangját lehetett hallani abban a 2016-os álhírben, amely azt állította Hillary Clintonról, hogy egy gyermekkereskedő hálózat feje, akik szexrabszolgaként tartják fogva a gyerekeket egy népszerű pizzéria alagsorában. Elég amerikai hitte ezt el ahhoz, hogy Clinton választási kampánya komoly károkat szenvedjen, sőt egy illető fegyverrel állított be a pizzériába, és követelte, hogy mutassák meg neki az alagsort (kiderült, hogy a pizzériának nincs is alagsora).¹⁸⁶

Visszatérve a lincolni Hugh-ra, senki sem tudja, hogyan halt meg valójában, de mindenesetre a lincolni katedrálisban temették el, és szentként tisztelték. Különféle csodákat tulajdonítottak neki, és a sírházhoz még a zsidók száműzése után több száz évvel is jártak zarándokok.¹⁸⁷ A lincolni katedrális csak 1955-ben – tíz évvel a holokauszt után – utasította el a vérvádat, és egy táblát helyezett el Hugh sírjánál, amelyen ez áll:

*A keresztény fiúk zsidók általi „rituális meggyilkolásáról” koholt történetek gyakoriak voltak Európában a középkorban és még jóval azután is. Sok ártatlan zsidó életébe kerültek ezek a kitalációk. Lincolnnak is volt egy ilyen legendája, és az állítólagos áldozatot az 1255. évben temették el a katedrálisban. Az efféle történetek nem tesznek jót a kereszténység hírnevének.*¹⁸⁸

Egyes álhírek tehát csupán hétszáz évig élnek...

Hazugságból igazság

Nem csak az ősi vallások használtak fikciót az együttműködés megszilárdítására. Az újabb időkben is minden nemzet megalkotta a maga nemzeti mitológiáját, és az olyan mozgalmak, mint a kommunizmus, a fasizmus és a liberalizmus is bonyolult önmegerősítő hitvallásokat dolgoztak ki. Joseph Goebbels, a nácik propagandamestere, és talán a modern kor legtehetségesebb médiamágusa állítólag így foglalta össze módszerét: „Ha egy hazugságot elmondanak

* A legismertebb magyarországi eset az 1882–83-as tiszzaeszlári per, amelynek vádlottjait végül felmentették – *a ford.*

egyszer, az hazugság, de ha elismélik ezerszer, igazság lesz belőle.”¹⁸⁹ Hitler a *Mein Kampf*-ban ezt írja: „...minden hathatós propaganda csak néhány pontra kell, hogy szorítkozzék. Ezt a néhány pontot és néhány tételt addig kell vezér-szavakban ismételni, amíg az utolsó is megérti ebből a szóból azt, amit akarunk.”¹⁹⁰ Tudja ezt még tovább tökéletesíteni bármelyik mai álhírkufár?

A szovjet propaganda az igazsághoz ugyanígy viszonyulva írta át a történetét egy-egy fényképtől kezdve egész háborúig bezárólag mindennek. 1936. június 29-én a hivatalos pártlap, a *Pravda* (a cím igazságot jelent) címlapon hozta a mosolygó Sztálin fényképét, amint egy Gelja Markizova nevű hétéves kislányt ölelget. A kép sztálinista ikonná vált, amely a Nemzet Atyjaként ábrázolta Sztálint, egyben idealizálta a „boldog szovjet gyermekkort”. A nyomdák és gyárak országszerte ontani kezdték a jelenetet ábrázoló plakátok, szobrocskák és mozaikok millióit, amelyeket közintézményekben állítottak ki a Szovjetunióban mindenütt. Ahogy egyetlen orosz ortodox templom sem volt teljes olyan ikon nélkül, amely a gyermek Jézust tartó Szűz Máriát ábrázolta, úgy egyetlen szovjet iskolából sem hiányozhatott az ikon, amelyen Sztálin atyuska tartja a karjában a kis Gelját.

Sajnos Sztálin birodalmában a hírnév gyakran idézett elő katasztrófát. Gelja édesapját egy éven belül – koholt vádak alapján, miszerint a japánok kémje és trockista terrorista – letartóztatták. 1938-ban kivégezték, ezzel ő is egy lett a sztálinizmus milliányi áldozatából. Gelját és édesanyját kitelepítették Kazahsztánba, ahol az anya hamarosan titokzatos körülmények között elhunyt. De mi legyen most az ikonokkal, amelyek a nemzet atyját „a nép ellenségének” lányával ábrázolja? Semmi gond. Gelja Markizova megszűnt létezni, és a mindenütt jelen lévő képen látható boldog szovjet gyermeket attól fogva Mamlakat Nakhangovával azonosították, egy tizenhárom éves tádzsik lánnyal, akit Lenin-renddel tüntettek ki a szorgalmas gyapotszedésért. (Ha bárki úgy is gondolta, hogy a kislány a fényképen nem látszik tizenhárom évesnek, annak volt annyi esze, hogy ne mondjon ki hangosan ilyen ellenforradalmi eretnokséget.)¹⁹¹

A szovjet propagandagépezet annyira hatékony volt, hogy sikerült borzalmas atrocitásokat eltussolnia otthon, és utópisztikus látomást vetítenie a külföld felé. Ma az ukránok arra panaszkodnak, hogy Putyin sikeresen félrevezetett sok külföldi médiumot a Krímen és a Donyec-medencében végrehajtott orosz akciókkal kapcsolatban. A félrevezetés művészetének terén azonban kisinasa sem lehetne Sztálinnak. A 30-as évek elején baloldali nyugati újságírók és értelmiségiek az egekbe dicsőítették a Szovjetuniót, miközben ukránok és más szovjet állampolgárok milliói estek áldozatul a Sztálin által mesterségesen kreált éhínségnek. Bár a Facebook és a Twitter korában néha nehéz eldönteni,

melyik verzióját higgyük el az eseményeknek, legalább az nem lehetséges már, hogy egy rezsim milliőkat gyilkoljon meg a világ tudta nélkül.

A vallások és ideológiák mellett a kereskedelmi vállalatok is gyakran folymodnak fikcióhoz és álhírekhez. Egy márka bejártatásához gyakran hozzátartozik ugyanannak a fiktív történetnek az elmondása újra meg újra, míg végül az emberek meg lesznek győződve róla, hogy az igaz. Önöknek milyen képek villannak az agyába, ha a Coca-Colára gondolnak? Fialat, egészséges emberek, akik együtt sportolnak és szórakoznak? Vagy túlsúlyos cukorbeteg kórházi ágyakon? Pedig a sok Coca-Cola nem tesz fiatall, egészségessé vagy sportossá – inkább az elhízás és a cukorbetegség kockázatát növeli. A Coca-Cola azonban az évtizedek során milliárdokat fektetett abba, hogy a fiatalsághoz, az egészséghez és a sporthoz kösse a nevét – emberek milliárdjai pedig tudat alatt el is hitték ezt az összefüggést.

Az a nagy helyzet, hogy az igazság sosem állt túlságosan elől a *Homo sapiens* számára fontos dolgok sorában. Sokan abból indulnak ki, hogy ha egy vallás vagy ideológia hamisan mutatja be a valóságot, azt a követői előbb-utóbb mindenképpen felfedezik, mert nem lesznek képesek versenyezni tisztában látó riválisaikkal. Nos, ez is csak egy megnyugtató mítosz. A gyakorlatban az emberi együttműködés ereje az igazság és a fikció közötti törékeny egyensúlyon múlik.

Így aztán ha túlságosan eltorzítjuk az igazságot, az már gyengíteni fog minket, mivel irreális viselkedésre sarkall. 1905-ben például egy kelet-afrikai médium, Kinjikitile Ngwale azt állította, hogy megszállta őt Hongo, a gyógy-szellem. Az új próféta forradalmi üzenetet közvetített Német Kelet-Afrika népeinek: egyesüljenek, és őrzzék ki a németeket. Hogy még vonzóbbá tegye az üzenetet, Ngwale varázsszert osztogatott követőinek, amelyről azt állította, hogy vízzé (szuahéliül *majivá*) változtatják a német golyókat. Így vette kezdetét a Maji-Maji lázadás.* Majd elbukott. A csataterén kilőtt német golyók ugyanis nem változtak vízzé, hanem a gyatra fegyverzetű felkelők testébe fúródtak.¹⁹² Kétezer évvel korábban a rómaiak ellen felkelő zsidókat vezette az a buzgó hit, hogy Isten az ő oldalukon harcol, és segítségével megverik a legyőzhetetlennek hitt Római Birodalmat. Ez a felkelés is elbukott, és Jeruzsálem pusztulását, valamint a zsidók szétszórását eredményezte.

Mitológia nélkül viszont lehetetlen hatékonyan egygé kovácsolni egy tömeget. Ha ragaszkodunk a vegytiszta valósághoz, nem sokan fognak követni bennünket. Mítoszok nélkül nemcsak az elbukott Maji-Maji és zsidó lázadást nem

lehetett volna megszervezni, de olyan sikeres felkeléseket sem, mint a szudáni Mahdié a 19. század végén vagy Makkabié az ókori Júdeában.

Sőt, a kitalált történeteknek természetükből fakadóan van egy nagy előnyük az igazakkal szemben, ha emberek egyesítéséről van szó. Ha fel akarjuk mérni a csoportlojalitást, sokkal jobb próba azt várni az emberektől, hogy valami abszurdumot higgyenek el, mint azt, hogy az igazságot. Ha a nagyfőnök azt mondja: „a nap keleten kel és nyugaton nyugszik”, nincs szükség lojalításra ahhoz, hogy megéljenek. De ha azt mondja, hogy „a nap nyugaton kel és keleten nyugszik”, csak az igazán lojálisak tapsolnak. Ugyanígy, ha minden szomszédunk elhiszi ugyanazt a nevelésű mesét, számíthatunk rá, hogy válsághelyzetben kiállnak egymás mellett. Ha csak igazolt tényeket hajlandóak elhinni, az ugyan mit bizonyít?

Ellene vethetjük ennek azt, hogy legalábbis egyes esetekben lehetséges az embereket közmegegyezés révén is hatékonyan összeszervezni, nem csak fikció és mítoszok segítségével. A gazdasági szférában a pénz és a vállalatok bármilyen vallásnál vagy szent könyvnél hatékonyabban kötik össze az embereket, pedig mindenki tudja róluk, hogy csupán emberi konvenciók. Egy szent könyv esetében az igazhívő azt mondja: „hiszek abban, hogy ez a könyv szent”, míg a dollár esetében ezt: „hiszek benne, hogy mások hisznek a dollár értékében”. Nyilvánvaló, hogy a dollár emberi kreáció, mégis a világon mindenki tiszteli. De ha így van, miért nem tudnak az emberek minden mítoszt és fikciót elhagyni, és olyan konvenciók alapján szerveződni, mint a dollár?

Csak hogy az efféle konvenciók sem különíthetők el tisztán a fikciótól. A szent könyvek és példának okáért a pénz között sokkal kisebb a különbség, mint első látásra gondolnánk. A legtöbben, amikor meglátnak egy bankjegyet, elfeledkeznek róla, hogy az csupán emberi konvenció. Úgy tekintenek arra a zöld papírdarabra, rajta egy halott ember arcképével, mint valamire, ami önmagában értékes. Nemigen emlékeztetik magukat arra, hogy „ez csak egy értéktelen papírfecni, de mivel mások hisznek az értékében, a hasznomra lehet”. Ha fMRI-szkennelrel figyelnénk meg egy ember agyát, miközben átnyújtanak neki egy százdolláros bankjegyekkel teli bőrdönyt, nem azt látnánk, hogy az agya szkeptikus területei kezdenek el zsongani az izgalomtól („Mások azt hiszik, hogy ez értékes!”), hanem a kapzsi területei („Az anyját! Kell!”). Ezzel ellentétben az esetek nagy többségében az ember csak azután kezdi el szentként tisztelni a Bibliát, a Védákat vagy a Mormon könyvét, hogy rendszeresen sok időt töltött olyanokkal, akik szentnek tartják ezeket. A szent könyveket pontosan ugyanúgy tanuljuk meg tisztelni, mint a bankjegyeket.

A gyakorlatban tehát nincs éles választóvonal aközött, hogy „tudom valamiről, hogy emberi konvenció”, illetve „hiszem valamiről, hogy önmagában

* Egyes források szerint maga a „varázsszer” volt egy vízalapú keverék, és erről kapta a nevét a felkelés – a *ford*.

értékes". Sok esetben az emberekben csak homályosan vagy egyáltalán nem tudatosul ez a különbségtétel. Hogy újabb példát mondjunk, hosszas filozófiai eszmecsere után szinte mindenki egyetértene abban, hogy a cégek csupán emberek által kitalált fiktív történetek. A Microsoft nem egyenlő a tulajdonában lévő épületekkel, az alkalmazásában álló emberekkel vagy az általa szolgáltatott részvényesekkel – csupán törvényhozók és jogászok által megalkotott jogi fikció. A esetek kilencvenkilenc százalékában azonban nem bocsátkozunk hosszas filozófiai eszmecserébe, és úgy gondolunk a cégekre, mintha valóságos entitások lennének, akár a tigrisek vagy az emberek.

A fikció és a valóság közti határ elmosása számtalan céllal történhet, a szórakozástól kezdve egészen a túlélésig. Nem lehet úgy játszani vagy regényt olvasni, hogy ne függesztenénk fel a hitetlenkedést legalább egy kis időre. Ahhoz, hogy igazán élvezzük a futballt, el kell fogadnunk a szabályait, és legalább kilencven percre elfelejtenünk, hogy e szabályok pusztán kitalációk. Ha nem tesszük, akkor nagyon nevetségesnek fogjuk találni, hogy huszonkét ember egy labda után rohángászik. A futball alapvetően szórakozás, de ennél sokkal komolyabb dolog is válhat belőle, ahogy azt bármelyik angol huligan vagy argentin nacionalista tanúsíthatja. A futball a személyes identitás megfogalmazásában is segíthet, nagy közösségeket szilárdíthat meg, és akár erőszakra is okot szolgáltat. A nemzetek és vallások szteroidokat szedő futballklubok.

Az emberek rendelkeznek azzal a bámulatos képességgel, hogy egyszerre tudjanak és ne tudjanak. Pontosabban képesek arra, hogy tudjanak valamit, ha rendesen belegondolnak, de általában nem gondolnak bele, ezért nem tudják. Ha erősen belegondolunk, rájövünk, hogy a pénz csupán fikció. De általában nem gondolunk bele. Ha rákérdeznek, tudjuk, hogy a futball emberi kitaláció. De a meccs hevében nemigen kérdez ilyet senki. Ha elég időt és energiát fordítunk erre, megérthetjük, hogy a nemzetek csupán aprólékosan kidolgozott mesék. De egy háború közepén nincs erre időnk és energiánk. Ha a végső igazságot követeljük, rájövünk, hogy Ádám és Éva története csak mítosz. De mikor szoktuk a végső igazságot követelni?

Az igazság és a hatalom tehát csak egy ideig tud együtt utazni. Előbb vagy utóbb elválnak az útjaik. Ha hatalmat akarunk, egy ponton túl muszáj lesz fikciókat terjeszteni. Ha meg akarjuk ismerni az igazságot, egy ponton túl le kell mondanunk a hatalomról. Be kell ismernünk egyes dolgokat – például a hatalmunk forrásáról –, ám ezek a felismerések feldűhítik szövetségeseinket, elkodvetlenítik követőinket, vagy aláássák a társadalmi harmóniát. Semmi misztikus nincs az igazság és a hatalom közti szakadékban. Ahhoz, hogy tanúi legyünk, csak keresnünk kell egy amerikai fehér angolszász protestánst, és fel-

hozni a rassztémát, megszállásról beszélni egy kormányhű izraelinek, vagy férfiuralomról egy átlagembernek.

A gondolkodóknak a történelem folyamán újra meg újra szembe kellett nézniük a dilemmával: az igazságot szolgálják, vagy a hatalmat? Az emberek egyesítésére törekedjenek, és gondoskodjanak arról, hogy mindenki ugyanabban a történetben higgyen, vagy megismertessék az emberekkel az igazságot, még az egység felbomlásának árán is? A legtöbb hatalommal bíró gondolkodói csoport – legyen szó keresztény papokról, konfuciánus mandarinokról vagy kommunista ideológusokról – fontosabbnak ítélte az egységet az igazságnál. Éppen ezért bírtak hatalommal.

Az ember mint faj, a hatalmat részesíti előnyben az igazsággal szemben. Sokkal több időt és energiát fordítunk arra, hogy irányítani próbáljuk a világot, mint arra, hogy megkíséréljük megérteni – és ha meg is próbáljuk megérteni, azt rendszerint abban a reményben tesszük, hogy úgy könnyebb lesz irányítani. Aki tehát olyan társadalomról álmodik, amelyben az igazság uralkodik, és a mítoszokra nem figyelnek, az ne nagyon számítson a *Homo sapiens*-re. Próbálkozzon meg inkább a csimpánzokkal.

Kiút az agymosógépből

Mindez nem jelenti azt, hogy az álhírek terjedése ne lenne súlyos probléma, vagy hogy a politikusoknak és papoknak szabad szemrebbenés nélkül hazudozniuk. Az is téves következtetés, hogy ezek szerint minden álhír, hogy az igazság felfedezésére tett minden próbálkozás kudarcra van ítélve, és hogy semmi lényeges különbség nincsen a valódi újságírás és a propaganda között. Az álhírek mögött valódi tények rejtőznek, és valódi szenvedés. Ukrajnában például valóban orosz katonák harcolnak, valóban több ezren haltak meg, és több százezer ember valóban elvesztette az otthonát. Ugyan az emberi szenvedést gyakran fikciókba vetett hit okozza, de maga a szenvedés ettől még valódi.

Ezért aztán ahelyett, hogy normális dolognak fogadnánk el az álhíreket, inkább meg kellene értenünk, hogy sokkal bonyolultabb problémát jelentenek, mint azt hajlamosak vagyunk feltételezni, és még inkább azon kell igyekeznünk, hogy megkülönböztessük a fikciót a valóságtól. Ne várjunk tökéletességet. Az egyik legnagyobb fikció a világ bonyolultságának tagadása és az abszolút jóságban és sátáni gonoszságban gondolkodás. Nincs politikus, aki a tiszta igazat és csakis az igazat mondaná, de azért egyes politikusok mégis sokkal jobbak másoknál. Ha választhatnánk, én inkább bíznék Churchillben,

mint Sztálinban, annak ellenére, hogy a brit miniszterelnök sem átalotta megszépíteni némiképp a valóságot, ha az szolgált előnyére. Olyan újság sincsen, amelyik mentes volna minden előítélettől és hibától, de egyes újságok őszintén igyekeznek feltárni az igazságot, míg mások egyszerű agymosógépként működnek. Remélem, hogy ha a 30-as években éltem volna, lett volna annyi eszem, hogy jobban higgyek a *The New York Times*nak, mint a sztálinista *Pravdának* vagy a nemzetiszocialista *Der Stürmer*nek.

Mindannyiunk felelőssége, hogy időt és energiát szánjunk előítéleteink leleplezésére és hírforrásaink ellenőrzésére. Ahogy már megjegyeztük, nem tudunk mindennek magunk utánajárni. De éppen ezért legalább kedvenc hírforrásainkat, legyen az egy újság, egy weboldal, egy tévéadó vagy egy személy, alaposan meg kell vizsgálnunk. A 20. fejezetben mélyrehatóbban is megtárgyaljuk, hogyan kerülhetjük el az agmosást, és különböztethetjük meg a valóságot a fikciótól. Itt most csak két egyszerű ökölszabályt ajánlanék.

Először is, ha megbízható információt akarunk, fizessük meg. Ha ingyen kapjuk a híreket, akkor lehet, hogy mi vagyunk a termék. Tegyük fel, hogy egy kétes hírű milliárdos üzletet ajánl nekünk: „Fizetek neked havi harminc dollárt, te pedig cserébe engeded, hogy napi egy órán át mossam az agyad, és olyan politikai és kereskedelmi előítéleteket ültessek el benne, amilyeneket akarok.” Önök elfogadnák? Kevés épeszű ember tenné. Ezért a kétes hírű milliárdos kicsit más üzletet ajánl: „Te megengeded nekem, hogy napi egy órán át mossam az agyad, én pedig cserébe nem kérek semmit ezért a szolgáltatásért.” Így már százmilliók számára tűnik csábítóbbnak az üzlet. De ne kövessük az ő példájukat!

A másik szabály, hogy ha egy témát különösen fontosnak érzünk, vegyük a fáradságot, és olvassuk el a rá vonatkozó tudományos szakirodalmat. Tudományos szakirodalmon pedig szakmailag lektorált cikkeket, ismert akadémiai kiadók által kiadott könyveket és jó hírű intézmények oktatóinak írásait értem. Nyilván a tudománynak is megvannak a korlátai, és már sok mindenben tévedett. Ennek ellenére a tudományos közösség évszázadok óta a legmegbízhatóbb információforrásunk. Ha úgy gondoljuk, a tudományos közösség téved valamiben, természetesen előfordulhat, hogy igazunk van, de legalább ismerjük meg azokat az elméleteket, amelyeket elutasítunk, és támasszuk alá némi empirikus bizonyítékkal az állításainkat.

A tudósoknak pedig sokkal inkább részt kellene venniük napjaink közéleti vitáiban. Nem szabad félniük attól, hogy hallassák a hangjukat, ha a vita a szakterületüket érinti, legyen az az orvostudomány vagy a történelem. A hallgatás nem semlegesség, hanem a *status quo* támogatása. Persze a kutatások folytatása és az eredményeknek a csupán a szakma által olvasott folyóiratokban való

publikálása is rendkívül fontos. De ugyanilyen fontos a legújabb tudományos elméletek megismertetése a nagyközönséggel ismeretterjesztő könyvek, sőt a művészet és a fikció ügyes alkalmazása révén is.

Ez azt jelenti, hogy a tudósok álljanak neki sci-fit írni? Valójában ez nem is olyan rossz ötlet. A művészet kulcsszerepet játszik az emberek világnézetének formálásában, a 21. század vitathatatlanul legfontosabb műfaja pedig a sci-fi, mivel ez alakítja a legtöbb ember hozzáállását olyan dolgokhoz, mint az MI, a genetikai tervezés vagy a klímaváltozás. Persze tudományra is szükségünk van, de politikai szempontból egy jó tudományos-fantasztikus film sokkal többet ér, mint egy cikk a *Science*-ben vagy a *Nature*-ben.

18.

Sci-fi

A jövő nem az, amit a filmekben látsz

Azért az emberek irányítják a bolygót, mert minden más állatnál hatékonyabban képesek együttműködni, és azért képesek erre, mert fikciókban hisznek. Ezért a költők, festők és drámaírók legalább olyan fontosak, mint a katonák vagy a mérnökök. Az emberek azért mennek háborúba, és építenek katedrálisokat, mert hisznek Istenben, és azért hisznek Istenben, mert verseket olvastak és képeket láttak Istenről, és leesett állal bámulták az Istenről szóló színdarabokat. Ugyanígy erősítik a kapitalizmus modern mitológiájába vetett hitünket Hollywood és a poppar műalkotásai. Elhisszük, hogy boldogabbak leszünk, ha több mindent vásárolunk, hiszen a saját szemünkkel láttuk a kapitalista paradicsomot a televízióban.

A 21. század elejének talán legfontosabb műfaja a sci-fi. Kevesen olvassák a legfrissebb cikkeket a mesterséges intelligenciáról vagy a genetikai tervezésről. Az emberek felfogását korunk legfontosabb technológiai, társadalmi és gazdasági vívmányairól sokkal inkább olyan filmek formálják, mint a *Mátrix* vagy *A nő*, és olyan sorozatok, mint a *Westworld* vagy a *Fekete tükör*. Ez egyben azt is jelenti, hogy a sci-finek sokkal felelősségteljesebben kell ábrázolnia a tudományos valóságot, különben téveszméket ültet el az emberekben, és nem a megfelelő problémákra irányítja a figyelmüket.

Ahogy már korábban említettük, a mai sci-fi legnagyobb bűne, hogy rendszeresen összekeveri az intelligenciát a tudattal. Emiatt aztán túlságosan is aggódik a robotok és emberek közötti háború miatt, pedig a valóságban sokkal több félnivalónk van az algoritmusok által hatalomra jutó szűk szuperember-elit és a hatalom nélküli *Homo sapiensekből* álló népes alsóbb osztály közötti konfliktustól. Ha az MI jövőjén gondolkodunk, Karl Marx még mindig jobb útmutató, mint Steven Spielberg.

Sok mesterséges intelligenciáról készült film annyira távol áll a valóságtól, hogy gyaníthatóan csupán az allegóriája valami egészen más természetű

aggálynak. A 2015-ös *Ex Machina* például látszólag arról szól, hogy egy MI-szakértő beleszeret egy női robotba, aki azonban rászedi és manipulálja őt. Csakhogy ez a film valójában nem az emberek félelméről szól az intelligens robotoktól. Hanem a férfiak félelméről az intelligens nőktől, és különösen attól, hogy a nők felszabadítása nőuralomhoz vezet. Ha legközelebb látnak egy MI-ről szóló filmet, amelyikben az MI nő, a tudós pedig férfi, az a film valószínűleg inkább a feminizmusról szól, mint a kibernetikáról. Ugyanis minek lenne egy MI-nek szexuális vagy genderidentitása? A szex a szerves többsejtű élőlények jellemzője. Mit jelentene egy szervetlen kibernetikus lénynek?

Élet a dobozban

Sokkal körültekintőbben fedezte fel a tudományos fantasztikum azt a témát, hogy milyen veszélyekkel jár, ha a technológiát emberek manipulálására és ellenőrzésére használják. A *Mátrix* egy olyan világot jelenít meg, amelyben szinte minden ember a kibertér foglya, és minden tapasztalatukat egy algoritmus alkotja meg. A *Truman Show* egy egyénre koncentrál, aki tudtán kívül egy televíziós valóságshow főszereplője. Anélkül, hogy tudna róla, mindenki, akit csak ismer – beleértve az anyját, a feleségét és a legjobb barátját is –, színész; minden egy aprólékosan kidolgozott forgatókönyv szerint történik vele; és mindent, amit tesz vagy mond, rejtett kamerák vesznek fel, és rajongók milliói követik lelkesen.

Végül azonban – zsenialitásuk ellenére – egyik film sem fejt ki, hogy mi következik végső soron a történetéből. Azt feltételezik, hogy a mátrixban fogva tartott embereknek van egy autentikus énjé, amelyet érintetlenül hagynak a technológiai manipulációk, és a mátrixon túl ott vár az autentikus valóság, amelyet a hős elérhet, ha eléggé igyekszik. A mátrix csupán egy mesterséges sorompó, amely elválasztja belső autentikus énünket a külső autentikus világtól. Számos viszontagság és megpróbáltatás után mindkét hősnek – Neónak a *Mátrixban* és Trumannek a *Truman Show-ban* – sikerül kilépnie a manipulációk hálójából, felfedeznie autentikus énjét, és eljutnia az autentikus ígéret földjére.

Érdekes módon ez az autentikus ígéret földje minden fontosabb tekintetben pontosan ugyanolyan, mint a mesterséges mátrix. Amikor Truman kitör a stúdióból, elindul megkeresni középiskolai szerelmét, akit a rendező kiírt a műsorból. De ha sikerül beteljesítenie ezt a romantikus fantáziát, az élete

pontosan olyan lesz, mint a tökéletes hollywoodi álom, amelyet a *Truman Show* millióknak árult világszerte – megtoldva azzal, hogy Fidzsín nyaral. A film még csak nem is utal rá, hogy milyen másféle életet találhat Truman a való világban.

Neo is, amikor a híres vörös pirula segítségével kitör a mátrixból, azt tapasztalja, hogy a kinti világ nem különbözik a bentitől. Kint és bent is erőszakos konfliktusok zajlanak félelemtől, kéjvágytól, szerelemtől és irigységtől hajtott emberek között. A filmnek úgy kellett volna végződnie, hogy Neo megtudja: a valóság, ahová érkezett, csak egy nagyobb mátrix, és ha ki akar jutni a „valóban valódi világba”, megint választania kell a kék és a vörös pirula között.

A jelenleg zajló technológiai és tudományos forradalom nem azt feltételezi, hogy az autentikus egyéneket és valóságokat lehetséges algoritmusok és kamerák segítségével manipulálni, hanem azt, hogy maga az autentikuság egy mítosz. Az emberek attól félnek, hogy egy dobozba zárják őket, de nem veszik észre, hogy máris be vannak zárva egy dobozba – az agyukba –, amelyik egy nagyobb dobozba van zárva – az emberi társadalomba, annak számtalan fikciójával. Ha megszökünk a mátrixból, az egyetlen, amit odakint találunk, egy nagyobb mátrix. Amikor 1917-ben a munkások és a parasztok fellázadtak a cár ellen, annak Sztálin lett a vége; és ha nekiállunk felderíteni, mennyiféle módon manipulál bennünket a világ, a végén arra döbbenünk rá, hogy maga az identitásunk az idegi hálózatok által létrehozott komplex illúzió.

Az emberek attól félnek, hogy a dobozba zárva lemaradnak a világ csodáiról. Amíg Neo a mátrixban van, Truman pedig a stúdióban, nem juthatnak el Fidzsire, Párizsba vagy a Machu Picchura. Valójában azonban mindent a saját testünkön, a saját tudatunkon belül tapasztalunk meg a világról. Ha kitörnénk a mátrixból vagy elutaznánk Fidzsire, az sem változtatna semmin. Nincs az agyunkban egy vasláda, rajta nagy, piros betűs felirattal, hogy *Csakis Fidzsín nyitható ki!*, amit odaérve végre felnyithatnánk, és amiből olyan speciális érzelmek és érzetek szabadulnának ki, amelyeket csakis Fidzsín érezhetünk, és amelyekről örökre lemaradnánk, hogyha nem jutnánk el Fidzsire. Nem. Amit Fidzsín érezhetünk, azt a világon bárhol másutt is érezhetjük – még a mátrixon belül is.

Lehet, hogy mind egy nagy számítógépes szimulációban élünk, mint a *Mátrixban*. Ez ellentmondana minden nemzeti, vallási és ideológiai történetünknek. De mentális tapasztalataink ebben az esetben is valódiak lennének. Ha kiderülne, hogy az emberi történelem pusztán aprólékosan kidolgozott szimuláció, amelyet a Zircon bolygón élő patkánytudósok által épített szuper-

számítógép futtat, az meglehetősen kínos lenne Karl Marx és az Iszlám Állam számára. De a patkánytudósoknak akkor is felelniük kellene az örményországi népirtásért és Auschwitzért. Hogy verték ezt át a Zircon Egyetem etikai bizottságán? Még ha a gázkamrák csupán szilíciumchipekben létező elektromos jelzések is, a fájdalom, a félelem és a kétségbeesés tapasztalata ettől egy szemernyivel sem lesz kevésbé rossz.

A fájdalom az fájdalom, a félelem félelem, a szeretet pedig szeretet, még a mátrixban is. Teljesen mindegy, hogy a félelmet, amit érzünk, egy csoport atom idézte elő a külvilágban, vagy számítógép által manipulált elektromos jelzések. A félelem így is, úgy is valódi. Ha tehát saját elménk valóságát akarjuk feltárni, azt a mátrixon belül és kívül is megtehetjük.

A legtöbb tudományos-fantasztikus film valójában nagyon régi történetet mesél el: az elme győzelmét az anyag fölött. Harmincezer évvel ezelőtt ez a történet így szólt: „Az elme elképzel egy kőkést – a kéz elkészíti a kést – az ember megöli a mamutot.” De az igazság az, hogy az emberek nem annyira kések kitalálásával és mamutok megölésével hódították meg a világot, hanem inkább emberi elmék manipulálásával. Az agy nem az alany, amely szabadon formálja a történelmi tetteket és a biológiai valóságot, hanem a tárgy, amelyet a történelem és a biológia formál. Még leginkább magasztalt eszméink – a szabadság, a szerelem és a kreativitás – is olyanok, mint egy kőkés, amelyet valaki más alakított ki azért, hogy mamutot öljön vele. A legjobb tudományos elméletek és a legmodernebb technológiai eszközök szerint az elme sohasem mentes a manipulációtól. Nincs autentikus én, amely arra vár, hogy kiszabadítsuk a manipulatív burokból.

Van fogalmuk róla, hány filmet, regényt és verset fogyasztottak el az évek során, és hogyan faragták és csiszolták ezek az elképzeléseket a szerelemről? A romantikus komédiák úgy viszonyulnak a szerelemhez, mint a pornó a szexhez vagy a *Rambo* a háborúhoz. Aki pedig azt hiszi, hogy egy „Törlés” gomb megnyomásával csak úgy eltüntetheti Hollywood nyomát a tudatlanságából, az érzelmi és ösztönéletét szabályozó limbikus agyterületéből, az csupán áltatja magát.

A kőkések faragásának gondolatát szeretjük, de azt, hogy mi vagyunk kőkések, annál kevésbé. A régi mamutos történet mátrixos verziója tehát valahogy így hangzik: „Az elme elképzel egy robotot – a kéz elkészíti a robotot –, a robot terroristákat öl, de az elmét is irányítani akarja – az elme megöli a robotot.” Ez a történet azonban nem igaz. Nem azzal van a gond, hogy az elme ne lenne képes megölni a robotot. Az a gond, hogy az elme, amely elképzelte a robotot, már maga is korábbi manipulációk terméke volt. Így aztán a robot megölésével sem szabadulunk fel.

A Disney nem hisz a szabad akaratban

2015-ben a Pixar Studios és a Walt Disney Pictures bemutatott egy jóval realisztikusabb és nyugtalanítóbb animációs filmet az emberi tudatállapotokról, amely villámgyorsan a gyerekek és felnőttek kedvencévé vált. Az *Agymanók* egy tizenegy éves lány, Riley Andersen történetét meséli el, aki Minnesotából San Franciscóba költözik a szüleivel. Hiányoznak neki a barátai és a szülővárosa, és nehezen alkalmazkodik az új életéhez, ezért megpróbál visszaszökni Minnesotába. Ezenkívül azonban, anélkül, hogy Riley tudna róla, egy sokkal nagyobb dráma is zajlik. Riley nem egy valóságshow akaratlan főszereplője, és nincs is bezárva a mátrixba. Ő maga a mátrix, amibe bele van zárva valami.

A Disney-birodalom ugyanannak az egy mítosznak az újra- és újramesélésére épült. Számtalan olyan Disney-film van, amelynek hősei veszélyekkel és nehézségekkel kerülnek szembe, de végül diadalmaskodnak felettük úgy, hogy rátalálnak az autentikus énjükre, és szabad döntéseiket követik. Az *Agymanók* kegyetlenül leszámol ezzel a mítosszal. A neurobiológiának az emberekre való legújabb nézeteit felhasználva elviszi a nézőket Riley agyába, csak hogy megmutassa: a lánynak nincs is autentikus énje, és sohasem dönt szabadon. Riley valójában egy egymással ütköző biokémiai mechanizmusok által irányított robot, a mechanizmusokat pedig rajzfilmfigurák személyesítik meg: a sárga és vidám Derű, a kék és mélabús Bánat, a piros, indulatos Harag, és így tovább. Ezek a karakterek Riley minden mozdulatát nyomon követik egy óriási képernyőn a Fejhadiszálláson, és gombok és kapcsolók segítségével befolyásolják a hangulatát, a döntéseit és a tetteit.

Riley azért nem képes a San Franciscó-i élethez alkalmazkodni, mert olyan súlyos malőr történt a Fejhadiszálláson, amely azzal fenyeget, hogy végképp kibillenti az agyát az egyensúlyából. Hogy helyrehozzák a dolgokat, Derű és Bánat kalandos utazásra indul Riley agyában, melynek során vonaton utaznak, felfedeznek egy tudatalatti börtönt, és meglátogatnak egy stúdiót, ahol művészi neuronok csapata az álmokat gyártja. Mialatt ezeket a megszemélyesített biokémiai mechanizmusokat követjük Riley agyának mélyére, egyszer sem találkozunk lélekkel vagy autentikus énnel, sőt kiderül, hogy Riley-t nem lehet egyetlen egységgel azonosítani, és hogy a közérzet bonyolult mechanizmusok egymással való kölcsönhatásaitól függ.

A film arra készíti a nézőt, hogy először a főszereplővel, a sárga színű és vidám Derűvel azonosítsa Riley-t. Végül azonban kiderül, hogy ez volt a kritikus hiba, amely miatt az a veszély fenyeget, hogy Riley élete tönkremegy. Igen, éppen Derű, aki azt hiszi, hogy ő egyedül jelenti Riley autentikus lényegét, és háttérbe szorítja a többi belső szereplőt, amivel megbontja Riley agyának

törékeny egyensúlyát. A katarzis akkor következik be, amikor Derű ráeszmél a hibájára, és – a nézővel együtt – megérti, hogy Riley nem azonos Derűvel, Bánattal és egyik szereplővel sem. Riley egy komplex történet, akit a biokémiai szereplők konfliktusai és együttműködései hoznak létre.

Az igazán lenyűgöző nem is az, hogy a Disney piacra mert dobni egy ilyen radikális üzenetű filmet, hanem az, hogy az világsiker lett. Talán azért, mert az *Agymanók* egy komédia happy enddel, és a legtöbb néző talán nem fogta fel neurológiai jelentését, és az abból adódó sokkal sötétebb következtetéseket.

Ugyanez nem mondható el a 20. század legprofetikusabb tudományos-fantasztikus könyvéről. Annak baljóságát nem lehet nem észrevenni. Közel egy évszázaddal ezelőtt íródott, de minden egyes eltelt évvel csak aktuálisabb lesz. Aldous Huxley 1931-ben írta a *Szép új világot*, amikor Orosz- és Olaszországban már megvetette a lábát a kommunizmus és a fasizmus, Németországban felemelkedőben volt a náciizmus, a militarista Japán hódító háborúba kezdett Kína ellen, és az egész világ a gazdasági válság szorításában vergődött. Huxley-nak mégis sikerült keresztüllátnia a sötét felhőkön, és elképzelnie egy háború, éhezés és járványok nélküli társadalmat, amely zavartalan békében, jólétben és egészségben él. Igazi fogyasztói társadalom ez, amely szabad kezét enged a szexnek, a drognak és a rock 'n' rollnak, és amelynek legfőbb értéke a boldogság. Az egész könyv arra a feltételezésre épül, hogy az ember biokémiai algoritmus, amelyet a tudomány képes meghekkelni, és amely a technológia segítségével manipulálható.

Ebben a szép új világban Világállam kormányja fejlett biotechnológiai és szociális tervezés révén gondoskodik arról, hogy mindenki mindig elégedett legyen, és senkinek ne legyen semmi oka fellázadni. Mintha Derűből, Bánatból és Riley agyának többi szereplőjéből lojális kormányügynököt csináltak volna. Nincs tehát szükség többé titkosrendőrségre, koncentrációs táborokra vagy 1984-stílusú Szeretet-minisztériumra. Huxley zsenialitása éppen abban áll, hogy megmutatja: szeretettel és gyönyörrel sokkal biztonságosabban irányíthatók az emberek, mint félelem és erőszak révén.

Ha az 1984-et olvassuk, világos, hogy Orwell egy ijesztő, rémálomszerű világot ír le, és az egyetlen nyitott kérdés így szól: „Hogyan kerülhetjük el, hogy ide jussunk?” A *Szép új világ*ot olvasni sokkal nehezebb és zavarba ejtőbb feladat, mivel komoly erőfeszítésre van szükség, hogy meg tudjuk határozni, pontosan mitől is disztópikus ez a könyv. A világában béke és jólét uralkodik, és mindenki minden pillanatban maradéktalanul elégedett. Mégis mi ezzel a baj?

Huxley a regény csúcspontján teszi fel ezt a kérdést Mustapha Mondnak, Nyugat-Európa Világellenőrének és Johnnak, a Vadembernek a párbeszédé-

ben, aki egy új-mexikói vadember-rezervátumban töltötte az életét, és aki Mondon kívül az egyetlen ember Londonban, aki tud valamit Shakespeare-ről vagy Istenről.

Amikor John, a Vadember megpróbálja rábírní London népét, hogy lázadjon fel az őt irányító rendszer ellen, a nép teljes közönnyel reagál, a rendőrség azonban letartóztatja John, és Mustapha Mond elé viszi. A Világellenőr kedélyesen elbeszélget Johnnal, és azt mondja neki, hogy ha továbbra is antiszociális kíván maradni, akkor távozzon valami elhagyatott helyre, és éljen remeteként. John megkérdőjelezi a világrend alapjául szolgáló nézeteket, és azzal vádolja Világállam kormányát, hogy a boldogság hajszolása közben nemcsak az igazságot és a szépséget törölte el, de mindent, ami nemes és hősies az életben:

– Drága fiatal barátom – mondta Mustapha Mond –, a civilizációnak egyáltalán nincs szüksége nemes vagy hősies dolgokra. Ezek a politikai tehetetlenség tünetei. Egy megfelelően szervezett társadalomban, mint amilyen a miénk, senkinek sincs alkalma arra, hogy nemes vagy hősies legyen. A körülményeknek teljesen ingatagnak kell lenniük ahhoz, hogy ilyen alkalmak keletkezzenek. Ahol háborúk folynak, ahol megosztott érdekcsoportok vannak, ahol ellen kell állni bizonyos kísértéseknek, ahol a szerelem tárgyaiért küzdeni kell, vagy meg kell őket védeni – ott nyilvánvalóan van némi értelme a nemes és hősies magatartásnak. De manapság nincsenek háborúk. A lehető legnagyobb mértékben vigyázzunk arra, hogy megakadályozzuk az embereket abban, hogy túlzottan megszeressék egymást. Nincsenek megosztott érdekcsoportok, az embereket úgy kondicionálják, hogy egyszerűen senki sem tehet másként, mint ahogyan tennie kell. És amit tennie kell, az egészében véve oly kellemes, a természetes ingerek oly sok lehetőséget kapnak a szabad játékra, hogy ténylegesen nincs is semmi kísértés, amelynek ellen kellene állni. És ha valamikor, valami szerencsétlenség folytán mégis valami kellemetlen dolog történne valahogyan, nos, akkor még mindig ott van a szóma, amely lehetővé teszi, hogy szabadságra menjünk a tények elől. És mindig ott a szóma, hogy haragunkat mérsékelje, kibé-kítsen ellenségeinkkel, hogy türelmesek és sokáig mindent elviselők lehessünk. A múltban ezeket a dolgokat csak nagy erőfeszítéssel lehetett elérni, s csupán több éves, kemény erkölcsi edzéssel. Most pedig bárki lenyel két-három félgrammos tablettát, és kész. Bárki erényes lehet ma. Mindenki magával hordhatja egy üvegcsében jó erkölcsöknek legalább a felét. Kereszténység könnyek nélkül – ez a szóma.

– De a könnyekre szükség van. Nem emlékszik, mit mondott Othello? „Ha a borúra mindig ily derű jön, dühöngj, vihar, míg serken a halál is!” Van egy történet, amelyet az egyik öreg indián szokott mesélni nekünk, a Mátaski Leányról. Azoknak a fiatalembereknek, akik feleségül kívánták venni, reggel kapálniuk kellett a kertjében. Könnyűnek látszott a feladat, csak hogy ott legyenek és szúnyogok voltak, varázserejűek. A legtöbb fiatalember egyszerűen nem állhatta a csípéseket és szúrásokat. De aki kiállta a próbát, az elnyerte a lány kezét.

– Bájos történet! De civilizált országokban – mondta az ellenőr – meg lehet kapni a lányokat anélkül, hogy kapálnánk nekik, és nincsenek legyek vagy szúnyogok, hogy megcsípjenek. Már évszázadokkal ezelőtt megszabadultunk tőlük.

A Vadember bólintott, homlokát ráncolva.

– Megszabadultak tőlük. Igen, ez az önök módszere. Megszabadulnak minden kellemetlen dologtól, ahelyett, hogy megtanulnának együtt élni velük. „Akkor nemesb-e a lélek, ha tűri balsorsa minden nyűgét s nyilait; vagy ha kiszáll tenger fájdalomja ellen, s fegyvert ragadva véget vet neki...” De önök egyiket sem választják. Sem a szenvedést, sem az ellenállást. Önök egyszerűen száműzik a nyűgöket és nyilakat. Túl könnyű megoldás.

[...]

– Amire önöknek szükségük van – folytatta a Vadember –, az valami, ami könnyekkel jár, a változatosság kedvéért. [...] Nincs abban valami, hogy veszélyesen kell élni?

– Sok igazság van benne – válaszolta az ellenőr. – A férfiak és a nők mellékveséjét időnként stimulálni kell. A tökéletes egészség egyik alapfeltétele. Ezért tettük kötelezővé az ESZP-kezelést.

– ESZP?

– Erős Szenvedélyek Pótszere. Havonta egyszer szabály szerint. Az egész szervezetet átítatjuk adrenalinval. Ez a félelem és düh tökéletes fiziológiai megfelelője. Mindazzal a tónusos hatással, amellyel Othello megölte Desdemónát, csak hogy a kínos következmények nélkül.

– De nekem tetszenek a kínos következmények.

– Nekünk nem – mondta az ellenőr. – Mi jobban szeretjük a dolgokat kényelmesen végezni.

– De én nem akarok kényelmet. Én Istent akarom, én költészetet akarok, én igazi veszélyt akarok, én szabadságot akarok, én jóságot akarok, én bűnt akarok.

– Valójában ön azt követeli, hogy joga legyen a boldogtalansághoz – mondta Mustapha Mond.

– Rendben van hát – szölt a Vadember kihívóan –, követelem a jogot ahhoz, hogy boldogtalan lehessenek.

– Nem is említve annak jogát, hogy megöregedjék, csúf és impotens legyen; jogot a szifiliszhez és a rákhoz, jogot az éhezéshez, a tetvességhez, jogot az állandó félelemben való éléshez, hogy vajon mi lesz holnap; jogot ahhoz, hogy tifuszt kapjon, jogot, hogy mindenféle elmondhatatlan kínok gyötörjék. – Hosszú csend támadt.

– Mindezt követelem – mondta végül a Vadember.

Mustapha Mond vállat vont.

– Kérem, parancsoljon – felelte.^{193*}

John, a Vadember beveszi magát a lakatlan vadonba, és remeteéletet él. Az indiánrezervátumban töltött évek, és a Shakespeare-rel és vallással történő agymosás arra kondicionálták, hogy elutasítsa a modernitás valamennyi áldását. Csakhogy egy ilyen szokatlan és izgalmas valakinek a híre gyorsan elterjed, és az emberek csak úgy sereglenek hozzá, hogy nézzék és feljegyezzék, mit csinál, és hamarosan híresség lesz belőle. A nem kért figyelemtől a szíve mélyéig undorodó John végül nem egy piros pirula segítségével szabadul ki a mátrixból, hanem úgy, hogy felakasztja magát.

A *Mátrix* és a *Truman Show* alkotóival ellentétben Huxley kételkedett benne, hogy a szabadulás lehetséges, ugyanis kételkedett már eleve abban, hogy lenne olyan, aki szabadulni akarna. Mivel agyunk és „énünk” is része a mátrixnak, a mátrixból való szabadulás az önmagunktól való megszabadulást jelentené. Ezt a lehetőséget azonban érdemes megvizsgálni. Lehet, hogy a szűken értelmezett önmagunktól való megszabadulás a 21. század egyik létfontosságú túlélési stratégiája lesz.

* Szentmihályi Szabó Péter fordítása.

V. RÉSZ

Rugalmasság

Hogyan éljünk a zavarodottság korában, amikor a régi történetek összeomlottak, és nem alakult ki új, hogy átvegye a helyüket?

19.

Oktatás

Az egyetlen állandó a változás

Az emberiség soha nem látott forradalmak előtt áll, régi történeteink roskadoznak, és eddig nem támadt a helyükre új. Hogyan készíthetjük fel magunkat és gyermekeinket a példátlan átalakulások és radikális bizonytalanságok e világára? Egy ma született csecsemő a 2050-es években lesz harmincas. Ha minden rendben megy, még 2100 táján is élni fog, sőt a 22. századnak is aktív polgára lehet. Mit tanítsunk ennek a gyerekeknek, ami segít majd neki fennmaradni, sőt jól élni a 2050-es években vagy a 22. században? Milyen képzettségekre lesz szüksége ahhoz, hogy állást kapjon, megértse, mi történik vele, és tájékozódni tudjon az élet útvesztőjében?

Sajnos, mivel senki nem tudja, hogy fest majd a világ 2050-ben – 2100-ról nem is beszélve –, ezekre a kérdésekre sem tudjuk a választ. Persze az emberek sohasem tudták pontosan megjósolni a jövőt. Manapság azonban ez még nehezebb, mint valaha, mivel ha a technológia lehetővé teszi a számunkra, hogy testet, agyat és elmét tervezzünk, attól kezdve semmiben sem lehetünk biztosak – olyasmiben sem, amit egészen addig szilárdnak és örökkévalónak hittünk.

Ezer évvel ezelőtt, 1018-ban sok mindent nem tudtak az emberek a jövőről, de arról meg voltak győződve, hogy az emberi társadalom alapvető vonásai nem fognak változni. Aki 1018-ban Kínában élt, tudta, hogy 1050-re összeomolhat a Szung Birodalom, betörhetnek északról a kitajok, és milliókkal végezhetnek a járványok. Abban azonban biztos lehetett, hogy 1050-re az emberek többsége továbbra is parasztként és takácsként dolgozik majd, az uralkodók továbbra is emberekkel töltik majd fel a hadseregeiket és hivatalaikat, a férfiak fölötté állnak a nőknek, a várható élettartam negyven év körül lesz, az emberi test pedig pontosan ugyanolyan marad. 1018-ban tehát a szegény kínai szülők rizst ültetni és selymet szőni tanították a gyerekeiket,

a gazdagok pedig a fiúkat a konfuciánus klasszikusok olvasására, kalligráfiára vagy lovas harcra, a lányokat arra, hogyan legyenek szerény és engedelmes háziasszonyok. Nyilvánvaló volt, hogy 1050-ben szükség lesz ezekre az ismeretekre.

Ma viszont fogalmunk sincs, hogyan fest majd 2050-ben Kína vagy a világ bármelyik része. Nem tudjuk, mit dolgoznak majd az emberek, hogy működnek majd a hadseregek és hivatalok, vagy milyenek lesznek a nemi szerepek. Az emberek egy része valószínűleg sokkal tovább él majd, mint ma, és a genetikai tervezésnek és a közvetlen agy-számítógép interfészeknek köszönhetően maga az emberi test is forradalmi változásokon mehet át. Annak tehát, amit ma a gyerekek tanulnak, a nagy része 2050-ben használhatatlan tudás lesz.

Jelenleg a legtöbb iskola minél több információ elsajátíttatására törekszik. Ennek régebben volt értelme, mivel az információ kevesebb volt, és lassú csörgedezésének még a cenzúra is útját állta. Aki mondjuk 1800-ban egy kis vidéki városkában élt Mexikóban, annak nehéz volt sok mindent megtudnia a világról. Nem volt rádió, televízió, nem voltak napilapok és közkönyvtárak.¹⁹⁴ Még aki tudott is olvasni, és hozzáfért egy magánkönyvtárhoz, az sem talált sok olvasnivalót regényeken és vallásos értekezéseken kívül. A Spanyol Birodalom minden nyomtatott szöveget szigorúan cenzúrázott, kívülről pedig csupán néhány gondosan megválogatott publikációt engedett be.¹⁹⁵ Nagyjából ugyanez volt igaz az orosz, indiai, török vagy kínai kisvárosok lakóira is. Amikor megjelentek a modern iskolák, amelyek minden gyereket megtanítottak írni-olvasni, valamint a földrajz, a történelem és a biológia alapjaira, az óriási előrelépést jelentett.

A 21. században ellenben hatalmas mennyiségű információ áraszt el bennünket, és a cenzorok meg sem kísérelnek gátat vetni ennek. Inkább hamis információkat terjesztenek, vagy lényegtelen dolgokkal igyekeznek elterelni a figyelmünket. Aki ma egy vidéki kisvárosban él Mexikóban, de van okostelefonja, az több emberéletnyi időt is eltölthet csak a Wikipédia olvasásával, TED-előadások nézésével és online tanfolyamok elvégzésével. Egy kormány sem reménykedhet abban, hogy sikerül elrejtene minden neki nem tetsző információt. Másrészt viszont riasztóan könnyű elárasztani a közvéleményt egymásnak ellentmondó beszámolókkal és „gumicsontokkal”. Az emberek világszerte egyetlen kattintásra vannak az Aleppó bombázásáról vagy az olvadó sarki jégsapkákról szóló hírektől, de annyi az egymásnak ellentmondó beszámoló, hogy nehéz eldönteni, melyiknek higgyünk. Emellett számos más dolog is egyetlen kattintásra van tőlünk, ami megnehezíti a koncentrációt, és amikor a politikát vagy a tudományt túl bonyolultnak érezzük, nagy a kísértés, hogy cicás videókra, celebpletykékre vagy pornóra váltsunk.

Egy ilyen világban a diákoknak a legkevésbé még több információra van szükségük a tanáruktól. Abból már így is túl sokat kapnak. Sokkal nagyobb szükségük van arra, hogy képesek legyenek értelmezni az információkat, hogy meg tudják mondani, mi fontos és mi nem, és legfőképpen, hogy az információmorzsákat össze tudják állítani világképpé.

Igazság szerint a nyugati liberális oktatás már évszázadok óta ezt az eszmét követi, csak sok nyugati iskola a mai napig nem volt képes beteljesíteni. A tanárok lapátolták a diákoknak az adatokat, miközben „önálló gondolkodásra” biztatták őket. A liberális iskolák különösen rettegetek attól, hogy értelmezzék a tanulók számára a világot, hisz ez az önkényuralmi rendszerek módszere. Azt feltételezték, hogy ha rengeteg adatot és egy kis szabadságot adnak a diákoknak, ők képesek lesznek saját képet alkotni a világról, és ha az ilyen általánosítás nem is képes koherens és értelmes történetté szintetizálni az adatokat, arra még bőven lesz idő később. Most azonban elfogyott az időnk. A döntések, amelyeket a következő évtizedekben hozunk, magának az életnek a jövőjét fogják formálni, viszont a mostani világképünkre fognak alapulni. Ha ennek a nemzedéknek nem lesz összefüggő képe a kozmoszról, az élet jövője véletlenszerűen fog eldőlni.

Megy a fűtés

Az információátadás mellett sok iskola túl nagy hangsúlyt fektet arra is, hogy előre meghatározott készségeket adjon át a diákoknak, mint például a differenciálegyenletek megoldása, programozás C++-ban, vegyszerek azonosítása egy kémcsőben vagy kínai nyelvű társalgás. Csakhogy mivel nem tudjuk, hogy fest majd 2050-ben a világ és a munkaerőpiac, azt sem tudjuk igazán, hogy milyen képesítésre lesz szükségük az embereknek. Lehet, hogy egy csomó időt és energiát ölünk abba, hogy megtanítsuk a gyerekeket C++-ban programozni és kínaiul beszélni, aztán kiderül, hogy 2050-re az MI-k jobban programoznak majd, mint az emberek, és egy új Google fordítóalkalmazás segítségével szinte hibátlanul tudunk majd beszélgetni mandarin, kantoni és hakka nyelvjárásban egyaránt, még akkor is, ha magunktól köszönni is alig tudunk.

De akkor mit tanítsunk? Sok pedagógiai szakértő szerint az iskoláknak át kellene állniuk „a négy K” – kritikus gondolkodás, kommunikáció, kollaboráció és kreativitás – oktatására.¹⁹⁶ Tágabb értelemben véve a technikai készségek helyett a sokoldalúan használható készségekre kellene helyezniük a hangsúlyt. Az lesz a legfontosabb, hogy képesek legyünk alkalmazkodni a változáshoz, új

dolgokat tanulni, és ismeretlen körülmények között is megőrizni a mentális egyensúlyunkat.

Ahhoz, hogy 2050-ben lépést tudjunk tartani a világgal, nemcsak új eszméket és termékeket kell feltalálnunk, hanem mindenekelőtt magunkat kell tudnunk megújítani. Ugyanis ahogy a változás üteme gyorsul, nemcsak a gazdaság, hanem minden bizonnyal az „embernek lenni” kifejezés jelentése is át fog alakulni. Már az 1848-as Kommunista kiáltvány is kijelenti, hogy „az összes szilárd, beroszdásodott viszonyok [...] felbomlanak”.* Marx és Engels persze főleg társadalmi és gazdasági struktúrákra gondolt. 2048-ra viszont a fizikai és kognitív struktúrák is felbomlanak, vagy átalakulnak adatfelhővé.

1848-ban milliók veszítették el munkájukat a vidéki gazdaságokban, és költöztek a városokba, hogy gyárakban dolgozhassanak. De nem volt valószínű, hogy a városba költözés közben nemet váltanak, vagy kifejlődik egy hatodik érzékük. És ha találtak munkát például egy textilgyárban, joggal remélhették, hogy azt munkaképes koruk végig meg is tarthatják.

2048-ban már talán a kibertérbe költözéssel, a képlékeny genderidentitással és a számítógépes implantátumok által generált új érzékekkel is számolni kell. Akinek az a munkája és az élete értelme, hogy 3D-s virtuálisvalóság-játékok látványvilágát tervezi meg, felkészülhet arra, hogy egy-két évtizeden belül nemcsak ezt a munkát, de mindent, ami ilyen szintű alkotói képességeket igényel, MI-k fognak végezni. Valaki huszonöt évesen úgy mutatja be magát egy randioldalon, mint „huszonöt éves heteroszexuális nő, aki Londonban él, és egy divatüzletben dolgozik”. Harmincöt évesen esetleg már így: „nem genderspecifikus személy, korküigazítás alatt, aki neokortikális tevékenységét főleg a NewCosmos virtuális világban végzi, és élete küldetése, hogy eljusson oda, ahol divattervező még nem járt azelőtt.” Mire az illető negyvenöt lesz, már a randizás és a bemutatkozás is rég kiment a divatból. Csak várja, hogy az algoritmusok megtalálják (vagy megalkossák) azt, aki tökéletesen passzol hozzá. Már nem a divattervezésben látja élete értelmét, hiszen az algoritmusok visszavonhatatlanul lekörözték ezen a téren, és ha visszanézi legjobb munkáit az elmúlt évtizedből, inkább szégyent érez, mint büszkeséget. És még mindig több évtizednyi radikális változás vár rá...

Kérem, ne vegyék a fentieket szó szerint. Senki sem tudja megjósolni, hogy pontosan milyen változásokat élünk majd át. Bármilyen konkrét forgatókönyv valószínűleg távol állna az igazságtól. Ha valaki úgy írja le a 21. század közepét, hogy az sci-finek hangzik, akkor az illetőnek valószínűleg nem lesz igaza. Ha viszont úgy írja le, hogy nem hangzik sci-finek – akkor egészen biztosan

nem lesz igaza. A specifikumokban nem lehetünk biztosak, de maga a változás egészen bizonyos.

Ilyen mélyreható változás magának az életnek a struktúráját is átalakíthatja, és a szaggatottságot teheti annak legfeltűnőbb vonásává. Az élet emberemlékezet óta két, egymást kiegészítő részre oszlott: a tanulási és a dolgozószakaszra. Az első szakaszban információt gyűjtöttünk, képességeket fejlesztettünk, megalkottuk világképünket és stabil identitást építettünk ki. Még ha az ember tizenöt évesen a család rizsföldjén töltötte is a napját (és nem iskolában), a legfontosabb, amit ott csinált, a tanulás volt: hogyan gondozzuk a rizst, hogyan tárgyaljunk a kapzsi városi rizskereskedőkkel, és hogyan oldjuk meg a föld és víz miatti konfliktusokat a többi falusival. Életünk második részében pedig összegyűjtött képességeinkre támaszkodva igyekeztünk elnavigálni a világban, megélni valahogy, és hozzájárulni a társadalom boldogulásához. Persze az ember még ötvenévesen is tanult új dolgokat a rizsről, a kereskedőkről és a konfliktusokról, de ezek már csak apró igazítást jelentettek a jól begyakorolt képességeken.

A 21. század közepére a gyorsuló ütemű változás és a hosszabb élettartam elavulttá teszik ezt a hagyományos modellt. Az élet felfeslik a varrásoknál, és sokkal kevésbé lesz folyamatos az egyes szakaszai közötti átmenet. A „ki vagyok én?” sokkal sürgetőbb és bonyolultabb kérdés lesz, mint amilyen valaha volt.¹⁹⁷

Mindez valószínűleg óriási stresszt generál majd. Hiszen a változás mindig stresszes, és egy bizonyos koron túl az ember egyszerűen nem szereti. Tizenöt évesen az életünk maga a változás. A testünk növekszik, az elménk fejlődik, kapcsolataink elmélyülnek. Minden folyik, és minden új. Azzal vagyunk elfoglalva, hogy megalkossuk magunkat. A legtöbb tinédzser számára ez nagyon ijesztő, de ugyanakkor izgalmas is. Új távlatok nyílnak meg előttünk, az egész világ arra vár, hogy meghódítsuk. Ötvenéves korunkra már nem akarunk változást, és a legtöbben a világ meghódítását is feladtuk. Szép volt, jó volt, elég volt. Sokkal többre értékeljük a stabilitást. Annyi mindent fektettünk képességeinkbe, karrierünkbe, identitásunkba és világképünkbe, hogy nem akarjuk az egészséget előlről kezdeni. Minél keményebben dolgoztunk, hogy felépítsünk valamit, annál nehezebb elengedni, hogy helyet csináljunk valami másnak. Még értékelhetjük az új tapasztalatokat és a kisebb kiigazításokat, de a legtöbb ötvenes már nem áll készen arra, hogy felforgassa identitása és személyisége alapstruktúráját.

Ennek neurológiai okai vannak. Bár a felnőttage rugalmasabb és sokoldalúbb, mint korábban gondoltuk, azért mégsem annyira képlékeny, mint a tinédzserage. A neuronok átkapcsolása és a szinapszisok újrarahuzalozása kutya kemény munka.¹⁹⁸ A 21. században azonban aligha engedhetjük majd meg

* Rudas László fordítása.

magunknak a stabilitást. Ha ragaszkodni próbálunk valamilyen stabil identitáshoz, álláshoz vagy világnézethez, azt kockáztatjuk, hogy a világ elsuhan mellettünk, és mi lemaradunk. Ezzel pedig – mivel a várható élettartam valószínűleg nőni fog – azt kockáztatjuk, hogy sok évtizedet kell majd együgyű öskövületként eltöltenünk. Ahhoz, hogy haladjunk a korral – nemcsak gazdasági, hanem mindenekelőtt szociális értelemben is –, képesnek kell lennünk folyamatosan tanulni és újraalkotni magunkat, főleg ötvenéves ifjoncként.

Ahogy a furcsaság válik normálissá, korábbi tapasztalataink és ezzel együtt az egész emberiség korábbi tapasztalatai egyre kevésbé jelentenek majd megbízható vezérfonalat. Az egyénnek és az emberiségnek mint egésznek is egyre gyakrabban kell majd olyasmivel szembenéznie, amivel még senkinek nem volt dolga, például szuperintelligens gépekkel, megtervezett testekkel, algoritmusokkal, amelyek félelmetes precizitással képesek manipulálni az érzelmeinket, számolnunk kell villámgyorsan lecsapó, ember okozta klímakatasztrófákkal és az évtizedenkénti szakmaváltás szükségességével. Mi a teendő, ha olyan helyzettel kerülünk szembe, amilyenre még sohasem volt példa? Mit tegyünk, ha eláraszt bennünket a hatalmas mennyiségű információ, és teljesen reménytelen, hogy mindet befogadjuk és elemezzük? Hogyan kell élni egy olyan világban, amelynek a mélységes bizonytalanság nem működési hibája, hanem meghatározó vonása?

Ahhoz, hogy egy ilyen világban fennmaradjunk, komoly mentális rugalmasságra és erős érzelmi egyensúlyra lesz szükség. Képesnek kell lennünk újra és újra elengedni azt, amit ismerünk, és otthon érezni magunkat az ismeretlenben. Sajnos ezt sokkal nehezebb megtanítani a gyerekeknek, mint egy kémiai képletet vagy az első világháború kiváltó okait. A rugalmasságot nem lehet egy könyvből vagy előadásból megtanulni. A 21. századhoz szükséges rugalmasság maguknak a tanároknak a többségében sincs meg, hiszen ők is a régi oktatási rendszer termékei.

Az ipari forradalomtól futószalagszerű oktatási gyakorlatot örököltünk. A város közepén van egy nagy betonépület, amelyet számos, pontosan ugyanolyan teremre osztottak, és minden teremben padok és székek sorakoznak. Amikor megszólal a csengő, bemegyünk az egyik terembe harminc másik gyerekekkel együtt, akik velünk azonos évben születtek. Minden órában bejön egy-egy felnőtt is, és beszélni kezd. Ezért fizeti őket a kormány. Az egyikük a Föld alakjáról beszél, a másik az emberiség múltjáról, a harmadik az emberi testről. Könnyű kinevetni ezt a modellt, és szinte mindenki egyetért abban, hogy hiába ért el a múltban eredményeket, mára csődbe ment. Eddig azonban nem alkottunk helyette életképes alternatívát. Különösen nem egy olyan rugalmas alternatívát, amelyet egy mexikói faluban és egy jómódú kaliforniai kertvárosban egyaránt alkalmazni lehetne.

Emberhekkelés

A legjobb tanács tehát, amit egy tizenöt évesnek adhatok, aki egy elavult iskolában ragadt valahol Mexikóban, Indiában vagy Alabamában, így hangzik: ne támaszkodj túlságosan a felnőttekre! A legtöbben jót akarnak, de nem értik a világot. A múltban aránylag biztonságos volt a felnőtteket követni, mert elég jól értették a világot, és az csak lassan változott. A 21. század azonban más lesz. A változás egyre gyorsuló üteme miatt sosem tudhatjuk biztosan, hogy amit a felnőttek mondanak, az időtlen bölcsesség-e, vagy lejárt szavatosságú előítélet.

De akkor mire támaszkodj? Talán a technológiára? Az még kockázatosabb. A technológia sokat segíthet, de ha túl nagy hatalmat kap az életünk fölött, a saját céljainak túszává ejthet. Az emberek évezredekkel ezelőtt feltalálták a mezőgazdaságot, de ez a technológia csak egy szűk elitet tett gazdaggá, az emberek többségéből rabszolgát csinált. A legtöbben napkeltétől napnyugtáig gyomláltak, vizesvödöröket cipeltek vagy arattak a tűző napon. Ez veled is megtörténhet.

A technológia nem rossz. Ha tudod, mit akarsz az életben, a technológia segíthet elérni azt. De ha nem tudod, nagyon is könnyen megeshet, hogy a technológia alakítja majd a céljaidat, és átveszi az uralmat az életed fölött. Ahogy a technológia egyre jobban érti az embereket, azon kaphatod magad, hogy már inkább te szolgálod őt, mint ő téged. Láttad már az utcán az okostelefonra szegezett tekintettel őgyelgő zombikat? Szerinted ők irányítják a technológiát, vagy az őket?

Támaszkodj akkor magadra? A Szezám utcában vagy egy régimódi Disney-filmben ez remek tanács lenne, de az életben sajnos már nem annyira működik. Erre már a Disney is kezd rájönni. Riley Andersenhez hasonlóan a legtöbb ember alig ismeri magát, és amikor megpróbálnak „magukra hallgatni”, nagyon könnyen esnek külső manipuláció áldozatául. A hang, amit a fejünkben hallunk, sosem volt megbízható, mivel mindig is az állami propagandát, az ideológiai agymosást és a kereskedelmi reklámokat tükrözte, a biokémiai hibákról már nem is beszélve.

És amint már erről szó volt, a biotechnológia és a gépi tanulás fejlődésével egyre könnyebb lesz az ember legmélyebb érzéseit és vágyait is manipulálni, és így egyre veszélyesebb lesz „a szívünkre hallgatni”. Amikor majd a Coca-Cola, az Amazon, a Baidu vagy a kormány pontosan tudni fogja, milyen zsinórokat rángasson meg a szívedben, és milyen gombokat nyomjon meg az agyadban, vajon fel fogod-e ismerni a különbséget a valódi éned és a marketingzszenik sugallatai között?

Ahhoz, hogy sikerrel teljesítsd ezt a rémisztő feladatot, nagyon keményen kell dolgoznod azon, hogy jobban megismerd az operációs rendszeredet. Hogy

tudd, ki vagy te, és mit akarsz az élettől. Ez persze minden tanácsok legősibbje: ismerd meg önmagad! Csakhogy ez a tanács sosem volt sürgetőbb, mint a 21. században, mivel Lao-ce és Szókratész korától eltérően most versenytársaid is akadnak. A Coca-Cola, az Amazon, a Baidu és a kormány egymással versengve igyekszik meghekkelni téged. Nem az okostelefonodat, a számítógépedet vagy a bankszámládat – téged akarnak meghekkelni, a te szerves operációs rendszeredet. Talán már hallottad, hogy a számítógépek hekkelésének korában élünk, de ez alig fele az igazságnak. Valójában ez az emberhekkelés kora.

Az algoritmusok szemmel tartanak. Figyelik, hová mész, mit vásárolsz, és kivel találkozol. Hamarosan minden lépésedet, lélegzetvételedet és szívverésedet monitorozni fogják. A big data és a gépi tanulás segítségével igyekeznék egyre jobban és jobban megismerni. És ha egyszer majd jobban ismernek téged, mint te magadat, képesek lesznek irányítani és manipulálni téged, te pedig nem sokat tehetsz majd ez ellen. A mátrixban vagy a Truman show-ban fogsz élni. Tulajdonképpen nagyon egyszerű a képlet: ha az algoritmusok jobban értik nálad, hogy mi zajlik benned, akkor átszáll rájuk a hatalom.

Persze az is lehet, hogy te boldogan átruháznád a hatalmat az algoritmusokra, és rájuk bízna, hogy döntsenek helyetted és a többiek helyett. Ebben az esetben csak dőlj hátra, és élvezd az utazást. Nem kell tenned semmit. Majd az algoritmusok elvégeznék mindent. Ha viszont mégis meg akarsz tartani némi döntési jogot a saját létezésed és az élet jövője fölött, gyorsabbnak kell lenned az algoritmusoknál, gyorsabbnak az Amazonnál és a kormánynál, és még előtűnik meg kell ismerned magadat. Gyorsabban futsz, ha nem viszel magaddal túl sok poggyászt. Hagyd hátra az illúzióidat! Azok nagyon nehezek.

20.

Értelem

Az élet nem egy történet

Ki vagyok én? Mihez kezdjek az életemmel? Mi az élet értelme? Az emberek az idők kezdete óta felteszik ezeket a kérdéseket. Minden nemzedék új válaszokat keres, mert változik, hogy mit tudunk, és mit nem. Figyelembe véve mindent, amit a tudományról, Istenről, a politikáról és a vallásról tudunk és nem tudunk, mik a legjobb válaszok, amiket ma adhatunk?

Milyen választ várnak az emberek? Amikor az élet értelmére kérdeznek rá, szinte minden esetben azt várják, hogy elmondjanak nekik egy történetet. A *Homo sapiens* történetmesélő lény, aki inkább történetekben gondolkodik, mint számokban és ábrákban, és hiszi, hogy az univerzum is úgy működik, mint egy történet, teli van hősökkel és gonosztevőkkel, konfliktusokkal és megoldásokkal, csúcspontokkal és happy endekkel. Amikor az élet értelmét keressük, egy történetet akarunk, amely megmagyarázza, miről szól a valóság, és mi a mi konkrét szerepünk a kozmikus drámában. Ez a szerep részévé tesz minket valami nagyobbaknak, és értelmet ad tapasztalatainknak és döntéseinknek.

Az egyik népszerű történet, amelyet az elmúlt évezredek alatt aggódó emberek milliárdjainak elmeséltek már, úgy szól, hogy egy örök körforgás részei vagyunk, amely magába foglal és összeköt minden élő. Minden élőlénynek saját betöltendő funkciója van ebben a körforgásban. Az élet értelmének megértése nem egyéb, mint saját funkciónk megértése, jó életet pedig akkor élünk, ha megfelelünk ennek a funkciónak.

A *Bhagavad-gíta* című hindu eposzban egy gyilkos polgárháború közepén Ardzsuna herceget, a nagy harcost kétségek fogják el. Barátait és rokonait látva az ellenséges hadseregben, habozik szembeszállni velük és megölni őket. Töprengeni kezd azon, hogy mi a jó és mi a gonosz, ki döntötte ezt el, és mi az emberi élet célja. Az isteni Krisna ekkor elmagyarázza Ardzsunának, hogy a nagy kozmikus körforgásban minden élőnek saját útja van, amelyet követ-

nie és kötelességei, amelyeket teljesítenie kell. Aki ráébred erre, az, bármilyen nehéz az útja, békére lel, és megszabadul minden kételytől. Aki azonban nem hajlandó azt követni, és valaki más útját járja – vagy út nélkül bolyong össze-vissza –, az megzavarja a kozmikus egyensúlyt, és ezért sohasem élvezheti az örömet és a békét. Teljesen mindegy, hogy pontosan milyen a mi utunk, a lényeg, hogy kövessük. Egy mosónő, aki hűségesen követi a mosónő útját, fölötte áll a hercegnek, aki letér a hercegi útról. Miután rájött, mi az élete értelme, Ardzsuna annak rendje szerint elindul, hogy kövesse a maga útját, és teljesítse kötelességét, mint harcos. Megöli barátait és rokonait, győzelemre vezeti seregét, és a hindu világ egyik leg többre becsült és legjobban szeretett hőse lesz belőle.

Az 1994-es Disney-örökzöld, az *Oroszlánkirály* átcsomagolta ezt a régi történetet a modern közönség számára, és Simbával, a fiatal oroszlánnal helyettesítette Ardzsunát. Amikor Simba tudni akarja, mi a létezése értelme, az apja – Mufasa, az oroszlánkirály – mesél neki az élet körforgásáról. Elmagyarázza, hogy az antilop füvet eszik, az oroszlán megeszi az antilopot, majd amikor elpusztul, a teste lebomlik, és táplálja a füvet. Így folytatódik tovább az élet nemzedékről nemzedékre, feltéve, hogy minden állat betölti a maga szerepét. Minden összefügg mindennel, így ha csak egyetlen fűszál nem teljesíti be küldetését, az élet egész körforgása felbomolhat. Simba küldetése pedig az, mondja Mufasa, hogy az ő halála után uralkodjon az oroszlánkirályságon, és őrizze ezt a rendet.

Amikor azonban Mufasát meggyilkolja gonosz fivére, Zordon, az ifjú Simba magát okolja a katasztrófáért, és büntudattól gyötörve elhagyja a királyságot, elbujdosik a vadonba, és ezzel kitér királyi végzete elől. Találkozik két csavargóval, egy szurikátaival és egy varacskos disznóval, és gondtalan éveket töltenek együtt, a kijelölt úttól távol járva. Antiszociális filozófiájuk annyiban áll, hogy minden problémára csak annyit mondanak: hakuna matata – „semmi baj”.

Simba azonban nem szökhethet meg a sorsa elől. Ahogy cseperedik, egyre jobban zaklatják azok a kérdések, hogy ki ő, és mi a dolga az életben. A film egyik csúcspontján egy látomásban megjelenik neki Mufasa szelleme, és emlékezteti őt királyi voltára és az élet körforgására. Simba azt is megtudja, hogy a távollétében Zordon elfoglalta a trónt, és zsarnokként uralkodik a királyságon, amely most elnyomástól és éhínségtől szenved. Simba végre megérti, ki ő, és mit kell tennie. Visszatér a királyságba, megöli a nagybátyját, király lesz, és visszaállítja a harmóniát és a jólétet. A film végén a büszke Simba felmutatja az összegyűlt állatoknak újszülött utódát, akivel biztosított az élet körforgásának folytatása.

Ez a történet körkörösnek ábrázolja a kozmikus drámát. Simba és Ardzsuna is úgy tudja, hogy az oroszlánok antilopot esznek, a harcosok pedig csatákat vívnak már korszakok óta, és ez mindörökké így is marad. Az örök ismétlődés ad erőt a történetnek, amely arra utal, hogy ez a dolgok természetes rendje, és ha Ardzsuna nem hajlandó harcolni, Simba pedig király lenni, azzal a természet törvényei ellen láznak.

Ha tehát hiszek „az élet körforgása” történet valamely változatában, abban is hiszek, hogy szilárd és valódi identitásom van, amely meghatározza, mik a kötelességeim az életben. Lehet, hogy sok-sok évig nem tudok erről az identitásról, vagy kételkedem benne, de egy napon, egy nagyszerű pillanatban feltáru előttem, megértem szerepemet a kozmikus drámában, és bár még ezután is sok viszontagság és megpróbáltatás vár rám, immár mentes leszek minden kételytől.

Más vallások és ideológiák lineáris kozmikus drámában hisznek, amelynek van egy meghatározott kezdete, egy nem túl hosszú közepe és egy örökre szóló vége. A muszlim történet szerint például Allah teremtette meg az univerzumot, és alkotta meg annak törvényeit. Ezeket a törvényeket aztán a Koránban tártá az emberek elé. Sajnos a tudatlan és gonosz emberek fellázadtak Allah ellen, és megpróbálták megszegni ezeket a törvényeket, így az erényes és hithű muszlimok dolga, hogy megvédelmezzék e törvényeket, és terjesszék őket. Aztán a végítélet napján Allah majd ítéletet mond minden élő fölött. Az igazakat örök boldogsággal jutalmazza a paradicsomban, a gonoszokat pedig a pokol tüzes szakadékaiba taszítja.

E szerint a narratíva szerint az én kicsi, de fontos szerepem az életben az, hogy kövessék Allah parancsait, hírért vigyem a törvényeinek, és gondoskodjam akaratainak teljesüléséről. Ha hiszek a muszlim történetben, értelmet látok abban, hogy naponta ötször imádkozzam, pénzt adományozzak az új mecset építésére, és harcoljak a hitetlenek ellen. Még a legvilágibb cselekedetek – a kézmosás, a borívás, a szex – is kozmikus értelmet nyerne.

A nacionalizmus is egy lineáris történethez ragaszkodik. A cionista történet például a zsidó nép bibliai megpróbáltatásaival és eredményeivel kezdődik, mesél a kétezer évnyi száműzetésről és üldöztetésről, a holokausztal és Izrael állam megalapításával éri el a csúcspontját, és azt a napot várja, amikor Izrael majd békének és jólétnek örvend, és morális és spirituális jelzőfény lesz az egész világ számára. Ha a cionista történetben hiszek, akkor úgy tartom, a szerepem az életben az, hogy előbbre vigyem a zsidóság ügyét azzal, hogy őrzöm a héber nyelv tisztaságát, harcolok az elvesztett izraeli területek visszaszerzéséért, esetleg azzal, hogy lojális izraeli gyermekek új generációját nemzem és nevelem fel.

Ebben az esetben is jelentéssel itatódna át a leghétköznapibb cselekvések is. A Függetlenség Napján az izraeli iskolások egy népszerű héber dalt énekelnek, amely minden, a hazáért véghez vitt tettet dicsőít. Az egyik gyerek azt énekl: „Házat építettem Izrael földjén”, a másik: „Fát ültettem Izrael földjén”, a harmadik: „Verset írtam Izrael földjén”, és így tovább, majd végül valamenynyien kórusban énekl: „Van hát házunk és fánk és versünk [és amit még felsorolunk a szövegben] Izrael földjén”.

A kommunizmus hasonló történetet mesél el, de nem etnikumokra, hanem osztályokra koncentrálva. A kommunista kiáltvány ezzel a kijelentéssel kezdődik:

Minden eddigi társadalom története osztályharcok története.

*Szabad és rabszolga, patrícius és plebejus, báró és jobbágy, céhmester és mesterlegény; egyszóval: elnyomó és elnyomott folytonos ellentétben álltak egymással, szakadatlan, hol palástolt, hol nyílt harcot vívtak, olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával vagy a harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött.*¹⁹⁹

És úgy folytatódik, hogy az újkorban „Az egész társadalom mindinkább két nagy ellenséges táborra szakad, két nagy, egymással homlokegyenest szembenálló osztályra: burzsoáziára és proletariátusra.”²⁰⁰ Ezek küzdelme a proletariátus győzelmével fog véget érni, ami a történelem végét és a kommunista földi paradicsom eljövételét jelzi majd, amelyben senkinek nem lesz semmi tulajdona, és mindenki tökéletesen szabad és boldog lesz.

Ha hiszek ebben a kommunista történetben, arra a következtetésre jutok, hogy az életem célja felgyorsítani a globális forradalmat úgy, hogy lángoló pamfleteket írok, sztrájkokat és tüntetéseket szervezek, esetleg mohó kapitalistákat ölök, és harcolok a lakájaik ellen. Ez a történet jelentéssel tölti meg a legkisebb gesztust is, például ha bojkottálok egy olyan márkát, amely kizsákmányolja a textilipari munkásokat Bangladesben, vagy vitatkozom a kapitalista disznó apósommal a karácsonyi vacsoránál.

Ha végignéznünk mindazon történeteken, amelyek valós identitásunkat igyekeznek meghatározni, és értelmet akarnak adni a tetteinknek, mellbe vágó lehet a felismerés, hogy a lépték nem igazán számít. Egyes történetek, mint Simba esetében az élet körforgásáé, látszólag az örökkévalóságba nyúlnak. Csak az egész univerzum háttere előtt láthatom meg, ki vagyok én. Más történetek, mint a legtöbb nemzeti és törzsi mítosz, ehhez képest elég satnyák. A cionizmus az emberiség 0,2 százalékának megpróbáltatásait és a föld felszínének 0,005 százalékát tiszteli szentként az idő egy apró szeletén belül. A cionista történet

semmiféle értelmet nem ad a kínai császárságoknak, az új-guineai törzseknek, az Androméda-galaxisnak vagy annak a mérhetetlenül sok időnek, ami Mózes és Ábrahám születése és az emberszabásúak kifejlődése előtt történt.

Az efféle rövidlátás súlyosan visszaüthet. Például az izraeliek és a palesztinok közötti békekötés egyik legfőbb akadálya, hogy az izraeliek nem hajlandók felosztani Jeruzsálem városát. Azzal érvelnek, hogy Jeruzsálem „a zsidó nép örök fővárosa”, és ami örök, azzal kapcsolatban nem lehet kompromisszumokat kötni.²⁰¹ Mi az a néhány halott az örökkévalósághoz képest? Ez persze ostobaság. Az örökkévalóság legalább 13,8 milliárd év – ennyi idős most az univerzum. A Föld bolygó mintegy 4,5 milliárd éve alakult ki, és legalább 2 millió éve élnek rajta emberek, emberösök. Ehhez képest Jeruzsálem városát nagyjából ötezer éve alapították, a zsidó nép pedig nem idősebb háromezer évesnél. Ezt aligha fogadhatjuk el örökkévalóságnak.

Ami pedig a jövőt illeti, a fizikusok szerint a Földet körülbelül 7,5 milliárd év múlva elnyeli a felduzzadó Nap,²⁰² az univerzum pedig attól fogva még legalább 13 milliárd évig fennmarad. Hisz abban komolyan bárki, hogy a zsidó nép, Izrael állam vagy Jeruzsálem városa nemhogy 13 milliárd, de 13 ezer év múlva még létezni fog? A cionizmus legfeljebb néhány száz évre lát előre a jövőbe, ez mégis elég ahhoz, hogy a legtöbb izraeli szemében örökkévalóságnak számítson. És az „örök városért” az emberek hajlandók olyan áldozatokra, amilyeneket egy tisztavirág-életű házcsoportért nem hoznának meg.

Engem izraeli tinédzserként először teljesen magával ragadott az a nacionalista ígéret, hogy valami nálam nagyobbnak a része leszek. Hinni akartam abban, hogy ha az életemet a nemzetnek adom, a nemzetben örökké élek. Azt azonban nem bírtam felfogni, mit jelent „örökké élni a nemzetben”. Nagyon mély értelműnek hangzott a kifejezés, de vajon mit jelenthet pontosan? Különösen élesen megmaradt bennem egy emlékezet napi ünnepség, tizenhárom vagy tizennégy éves koromból. Míg Amerikában az emlékezet napját leginkább árleszállítások jellemzik, Izraelben ez nagyon ünnepélyes és jelentős esemény. Ezen a napon az iskolákban megemlékezést tartanak a katonákról, akik elesetek az Izrael által vívott számos háborúban. A gyerekek fehérbe öltöznek, szavalnak, énekelnek, koszorúkat helyeznek el, és zászlókat lengetnek. Ott álltam tehát fehérbe öltözve az iskolai ünnepélyen, és a nagy zászlólengetés és szavalás közepette természetesen azt gondoltam, hogy ha felnövök, én is elesett katona akarok lenni. Hiszen ha hős lennék, aki Izraelért áldozta az életét, akkor a gyerekek az én tiszteletemre szavalnának verseket, és nekem lengetnék a zászlókat.

Aztán ez jutott eszembe: „Várjunk csak! Ha már halott vagyok, honnan tudom, hogy szavalnak-e verseket a tiszteletemre?” Próbáltam elképzelni

magam holtan. Láttam magamat egy takaros katonai temető egyik fehér sírköve alatt heverni, amint a fentről lehallatszó verseket hallgatom. De aztán azt gondoltam: „Ha már halott vagyok, nem hallom a verseket, mert nincs fülem és agyam, tehát nem hallok és nem érzek semmit. Akkor mi értelme van ennek?”

Tovább rontott a helyzeten, hogy tizenhárom éves koromra már tudtam, hogy az univerzum több milliárd éves, és valószínűleg még további évmilliárdokig fenn fog maradni. Számíthatok én arra, hogy Izrael állam is fenn fog maradni olyan sokáig? Vajon 200 millió év múlva is fognak verseket szavalni a tiszteletemre fehérbe öltözött *Homo sapiens* gyerekek? Az egész valahogy nem stimmel. Ám ha ön, kedves olvasó, történetesen palesztin, csak ne örüljön. Épp ugyanilyen valószínűtlen, hogy legyenek palesztinok 200 millió év múlva. Igazából az a legvalószínűbb, hogy emlések sem lesznek. Persze a többi nacionalista mozgalom is ugyanilyen szűk látókörű.

Természetesen az élet körforgásába vetett mélységes hitében Simba sem gondolkozik el azon, hogy valójában nem lesznek örökké oroszánok, antilopok és fű. Simba nem foglalkozik azzal, milyen volt az univerzum a emlések kifejlődése előtt, sem azzal, hogy mi lesz szeretett afrikai szavannája sorsa, ha az emberek kiirtják az oroszánokat, és lebetonozzák a füves síkságokat. Értelmetlen ettől Simba élete?

Egy történet sem teljes. Ahhoz azonban, hogy életképes identitást alkossak magamnak, és értelmet adjak az életemnek, nincs is szükség teljes, vakfoltoktól és ellentmondásoktól mentes történetre. Ahhoz, hogy egy történet értelmet tudjon adni az életemnek, csupán két feltételnek kell megfelelnie: először is jusson benne szerep nekem. A filmsztárokhöz hasonlóan minden ember az olyan forгатókönyvet szereti, amelyikben fontos szerepet kap.

Másodszor pedig, bár egy jó történetnek nem kell a végtelenbe nyúlnia, túl kell mutatnia az én horizontomon. Egy történet úgy ad identitást nekem, és értelmet az életemnek, ha valami nálam nagyobb ágyaz be engem. Mindig fennáll azonban a veszélye annak, hogy elgondolkozom azon, vajon van-e értelme annak a nálam nagyobb valaminek. Ha az én életem értelme az, hogy segítsen a proletariátust vagy a lengyel nemzetet, mi a proletariátus és a lengyel nemzet értelme? Van egy történet egy emberről, aki azt állította, hogy a világ egy óriási elefánt hátán nyugszik. Amikor megkérdezték tőle, min áll az elefánt, azt felelte, egy hatalmas teknős hátán. Hát a teknős? Egy nagyobb teknős hátán. Na és a nagyobb teknős? Emberünknek ekkor elfogyott a türelme, és így szólt: „Itt hagyjuk abba. Innen lefelé csak teknősök vannak.”

A legtöbb sikeres történet vége nyitott. Nem is kell, hogy végső magyarázattal szolgáljanak, mert sikeresen lekötik, és egy biztonságos zónán belül

tartják az emberek figyelmét. Ha például az a történet van terítéken, hogy a Föld egy hatalmas elefánt hátán nyugszik, úgy vághatunk elébe a kellemetlen kérdéseknek, ha részletesen ecseteljük, hogy amikor az elefánt meglebenti a fülét, az okozza a hurrikánokat, amikor pedig dühében reszket, attól van a földrengés. Ha elég jól szőjük a történetet, senkinek sem jut eszébe megkérdezni, hogy min áll az elefánt. Ugyanígy a nacionalizmus hősiestörténetekkel bűvöl el bennünket, a könnyekig megindít a múlt katasztrófáinak felidézésével, és haragra gerjeszt, amikor arról mesél, hogy milyen igazságtalanságokat szenvedett el nemzetünk. Annyira elmerülünk ebben a nemzeti epikában, hogy végül elkezdünk mindent, ami a világban történik, annak alapján értékelni, hogy milyen hatással van a mi nemzetünkre, és nem is igen jut eszünkbe megkérdezni, hogy tulajdonképpen mitől is olyan fontos a mi nemzetünk.

Aki hisz egy adott történetben, az buzgón érdeklődik annak legkisebb részletei iránt is, miközben teljesen vak marad mindenre, ami kívül esik rajta. A hithű kommunisták véget nem érő vitákat képesek folytatni arról, hogy megengedhető-e a forradalom kezdeti szakaszában szövetkezni a szociáldemokratákkal, de csak elvétve tűnődnek el azon, hogy hol van a proletariátus helye a földi emlések evolúciójában vagy a szerves élet szétterjedésében a világegyetemben. Az ilyen hasztalan beszédet ellenforradalmi szócséplésnek tartják.

Bár vannak történetek, amelyek veszik a fáradságot, hogy a tér és idő egészét magukba foglalják, a figyelem irányításának képessége sok más történet számára is lehetővé teszi, hogy jóval szerényebb léptéket követve is sikeres legyen. A történetmesélés alapszabálya, hogy ha a történetnek sikerült túlnyúlnia közönségének horizontján, a végső kiterjedése onnantól kezdve már nem sokat számít. Az emberek ugyanolyan gyilkos fanatizmusra lehetnek képesek egy ezeréves nemzetért, mint egy milliárd éves istenségért. A legtöbb esetben meglepően könnyű meghaladni a képzeletünket.

Figyelembe véve azt, amit az univerzumból tudunk, teljesen lehetetlennek tűnik, hogy bármely épeszű ember azt higgye, az abszolút igazság az univerzumból és az emberi létről az izraeli, a német vagy az orosz – vagy általában a – nacionalizmus története. Egy olyan történet, amely figyelmen kívül hagyja az idő és a tér majdnem egészét, az ősrobbanást, a kvantumfizikát és az élet kifejlődését, legfeljebb aprócska része lehet az igazságnak. Az emberek valahogy mégsem képesek túllátni rajta.

A történelem során azonban milliárdok hittek abban is, hogy mivel az életünknek nincs értelme, ezért nem is szükséges egy nemzet vagy ideológia részévé válniuk. Elég, ha csak „hátrahagynak valamit”, biztosítva ezzel, hogy a történetük a haláluk után is folytatódjon. Ideális esetben a „valami”, amit hátrahagyok,

a lelkem vagy a személyiségem lényege. Ha mostani testem halálát követően újjászületek egy másikban, akkor a halál nem a vég. Pusztán szünet két fejezet között, és az előző fejezetben elkezdett cselekményszál a következőben folytatódni fog. Sokan hisznek legalább halványan ilyen elméletekben, még ha nem is alapozzák őket konkrét teológiára. Nincs szükségük kidolgozott dogmákra, csak arra a megnyugtató érzésre, hogy a történetük nem ér véget a halállal.

Az elmélet, hogy az élet egy soha véget nem érő eposz, rendkívül népszerű és elterjedt, csakhogy van két nagy problémája. Először is, attól, hogy a személyes történetem tovább tart, még nem lesz értelmesebb, csak hosszabb. A két nagy vallás, amelyben megtalálható a születések és halálok véget nem érő körforgásának eszméje – a hinduizmus és a buddhizmus –, osztozik az ennek hiábavalóságától való féltelmen is. Millió és millió alkalommal megtanulok járni, felnővök, veszekszem az anyósommal, megbetegszem, meghalok... aztán kezdem előlről. Mi értelme van ennek? Ha összegyűjteném a könnyeket, amelyeket előző életeimben elhullattam, megtöltenék a Csendes-óceán medrét; összes kihullott fogam együtt magasabb hegységet alkotna, mint a Himalája. És mit tudok emellett felmutatni? Nem csoda, hogy a hindu és buddhista bölcsök egyaránt inkább azon igyekeztek, hogy kikerüljenek ebből a körhintából, és nem azon, hogy örökre benne maradjanak.

A második probléma az elmélettel a bizonyítékok szükségessége. Mi a bizonyíték arra, hogy egy előző életemben középkori paraszt, Neander-völgyi vadász, Tyrannosaurus rex vagy amőba voltam (ha sok millió éve élek, akkor dinoszaurusznak és amőbának is kellett lennem, mivel emberek csupán 2,5 millió éve léteznek)? Ki garantálja, hogy a jövőben kiborgként, intergalaktikus felfedezőként vagy mondjuk békaként születek újjá? Egy ilyen ígéretre alapozni az életemet kicsit olyan, mintha eladnám a házamat a mennyei bank lejárt csekkjéért.

Ezért azok, akik kételkednek abban, hogy a lelkük vagy szellemük túléli a halálukat, azon igyekeznek, hogy valami kézzelfoghatóbbat hagyjanak hátra. A „kézzelfoghatóbb valami” kétféle lehet: kulturális vagy biológiai. Hátrahagyhatok mondjuk egy verset vagy értékes génjeim egy részét. Az életnek értelme van, mert száz év múlva is olvasni fogják a versemet, vagy élni fognak a gyerekeim és unokáim. És az ő életük értelme? Hát, az az ő gondjuk, nem az enyém. Az élet értelme így kicsit olyan, mintha kibiztosított kézigránáttal játszanánk. Onnantól, hogy továbbadtuk, biztonságban vagyunk.

Sajnos még a „valamit hátrahagyni” szerény reménye is csak ritkán teljesedik be. A valaha élt organizmusok többsége anélkül halt ki, hogy bármilyen genetikai örökséget hagyott volna. Például szinte az összes dinoszaurusz. Vagy a Neander-völgyi család, amelyet kiirtottak a sapiensek. Vagy a nagyanyám

lengyel klánja. 1934-ben Fanny nagyanyám szüleivel és két nővérével együtt kivándorolt Jeruzsálembe, de legtöbb rokonuk két lengyel városban, Chmielnikben és Częstochowában maradt. Néhány évvel később aztán jöttek a nácik, és az utolsó gyermekig mind elpusztították őket.

A kulturális örökség hátrahagyására tett próbálkozások sem járnak gyakrabban sikerrel. Nagyanyám lengyel klánjából semmi sem maradt néhány megfakult arcképen kívül a családi albumban, és kilencvenhat évesen már maga a nagyanyám sem tud neveket rendelni az arcokhoz. Legjobb tudomásom szerint semmilyen kulturális alkotást nem hagytak hátra: sem egy verset, sem egy naplót, még egy bevásárlólistát sem. Erre lehetne mondani, hogy osztoznak a zsidó nép és a cionista mozgalom közös örökségében, ez azonban az ő egyéni életüknek aligha ad értelmet. Azonkívül honnan tudhatnánk, hogy büszkéek voltak-e zsidó identitásukra, vagy egyetértettek-e a cionizmussal? Lehet, hogy egyikük elkötelezett kommunista volt, és arra áldozta életét, hogy a szovjeteknek kémkedjen. Egy másikuk talán csak asszimilálódni akart a lengyel társadalomba, tisztként szolgált a lengyel hadseregben, és a szovjetek gyilkolták meg a katyíni vérengzés során. Hátha volt köztük radikális feminista is, aki minden tradicionális vallási és nemzeti identitást elutasított. Mivel nem hagytak hátra semmit, nagyon könnyű posztumusz besorozni őket egyik vagy másik ügy zászlaja alá, és még csak nem is tiltakozhatnak ellene.

Ha nem tudunk semmi kézzelfoghatót – például géneket vagy verseket – hátrahagyni, talán az is elég, ha kicsivel jobba tesszük a világot. Segíthetünk valakinek, aki később valaki másnak fog segíteni, és ezzel hozzájárultunk a világ általános javulásához, és apró szemmé váltunk a kedvesség hosszú láncában. Talán egy nehezen kezelhető, de zseniális gyerek mentora leszünk, akiből később orvos válik, és életek százait menti meg. Vagy átkísérünk egy nénit az utcán, és szerzünk neki egy jóleső percet. Noha megvannak a maga erényei, a kedvességek láncja olyan, mint a teknősök sora: messze nem világos, hogy hová nyúlik vissza a gyökere. Egy bölcs öregembert egyszer megkérdeztek, hogy mit tanult az élet értelméről. „Nos – válaszolta –, megtanultam, hogy azért vagyok a világon, hogy másoknak segítsek. Hogy mások miért vannak, arra még nem jöttem rá.”

Azok számára, akik nem bíznak a hosszú láncokban, jövőbeli örökségekben és kollektív eposzokban, a legbiztonságosabb és legtakarékosabb történet a szerelem. Az nem akar túllépni az itten és a moston. Ahogy számtalan vers tanúsítja, amikor szerelmesek vagyunk, az egész univerzum a szeretett lény fülcimpájára, szempillájára vagy köldökére redukálódik. Az arcát tenyerébe támasztó Júliát nézve Rómeó így kiált: „Ó, bár lehetnék kesztyű a kezén, hogy

az arcához érzek!”* Egyetlenegy testtel érintkezésbe lépve úgy érezzük, hogy az egész kozmoszsal érintkezünk.

Valójában a szeretett valaki is csak egy ember, lényegében semmiben nem különbözik attól a számtalan másiktól a villamoson vagy a boltban, akikre ügyet sem vetünk. Számunkra azonban végtelennek tűnik, és boldogan veszünk bele ebbe a végtelenségbe. Valamennyi tradíció misztikus költői összekapcsolták a szerelmet a kozmikus egységgel, és írtak Istenről mint szerelmesükről. A romantikus költők azzal viszonyították ezt a bókot, hogy a szerelmüket írták le istenként. Aki igazán szerelmes valakibe, azt nem izgatja az élet értelme.

És aki nem szerelmes? Nos, aki nem szerelmes, de hisz a romantikus történetben, az legalább azt tudja, mi az élete célja: megtalálni az igaz szerelmet. Számtalan filmben láthattuk, és megszámlálhatatlan könyvben olvashattuk ezt. Tudhatjuk belőlük, hogy egy nap megismerjük azt a különleges valakit, akinek két ragyogó szemében meglátjuk a végtelent, és hirtelen az egész életünk értelmet nyer, és valamennyi kérdésünket megválaszolja egyetlen név, ahogy Tonyval történik a *West Side Story*-ban, vagy Rómeóval, amikor megpillantja Júliát az erkélyen.

A tető súlya

Egy jó történetnek tehát tartogatnia kell egy szerepet nekem, túl kell nyúlnia a horizontomon, viszont nem kell igaznak lennie. Egy teljességgel fiktív történet is adhat nekem identitást, és éreztetheti velem azt, hogy az életemnek van értelme. Sőt, legjobb tudásunk szerint a történelem során a különféle vallások, kultúrák és törzsek által kitalált sokezernyi történet egyike sem igaz. Csupán emberi kitalációk. Aki tehát az élet értelmét keresi, és egy történetet kap válaszul, az jobb, ha tudja, hogy az egy rossz válasz. A pontos részletek nem is érdekesek. Minden történet téves, eleve azért, mert történet. Az univerzum ugyanis nem történetként működik.

De akkor miért hisznek az emberek ezekben a fikciókban? Ennek egyik oka az lehet, hogy személyes identitásuk egy ilyen történetre épül. Az embereket gyerekkoruktól fogva arra tanítják, hogy higgyenek a történetben. Ezt hallják a szüleiktől, a tanáraiktól, a szomszédaiktól, és általában ezt kapják a kultúrájuktól már jóval azelőtt, hogy kifejlődne bennük az az intellektuális és érzelmi függetlenség, amely ahhoz szükséges, hogy képesek legyenek megkérdőjelezni és számonkérni az ilyen történeteket. Mire az intelligenciájuk eléggé

megéri, már annyit fektettek a történetbe, hogy az intelligenciájukat nagyobb valószínűséggel használják annak megmagyarázására, mint a kétségbevonására. A legtöbb identitását kereső ember olyan, mint a kincsvadászatra induló gyerek. Csak azt fogja megtalálni, amit a szülei már előre elrejtettek neki.

Másodszor nemcsak személyes identitásunk épül történetre, hanem kollektív intézményeink is. Következésképpen rendkívül ijesztő ötlet kételkedni az adott történetben. Sok társadalomban kiközösítik vagy üldözik azokat, akik így tesznek. De még ha nem is, a társadalom szövetének megkérdőjelezéséhez erős idegek kellenek. Ha ugyanis a történet valóban téves, akkor általunk ismert formájában az egész világnak nincs értelme. Az állami törvények, a társadalmi normák, a gazdasági intézmények mind összeomolhatnak.

Sok történetet inkább tetejének súlya, mint alapjának ereje tart össze. Vegyük például a keresztény történetet. Az alapja meglehetősen gyengécske. Milyen bizonyítékunk van arra, hogy az egész univerzum teremtetőjének fia szénalapú létformaként született meg valahol a Tejútrendszerben kétezer évvel ezelőtt? Milyen bizonyítékunk van arra, hogy ez Galileában történt, és a fiú anyja szűz volt? Mégis óriási globális intézmények épültek ennek a történetnek a tetejére, és a súlyuk olyan rettenetes erővel hat lefelé, hogy magát a történetet is a helyén tartja. Háborúk törtek ki amiatt, hogy megváltoztassanak-e benne egyetlen szót is. A nyugati és az ortodox kereszténység közötti ezeréves egyházszakadás, amely nemrég szerbek és horvátok egymás általi kölcsönös lemészárlásában testesült meg, egyetlen szóval, a *filioque* (latinul: „és a fiútól”) kifejezéssel kezdődött. A nyugati keresztények bele akarták venni ezt a szót a keresztény hitvallásba, az ortodoxok azonban hevesen tiltakoztak ez ellen. (A szó hozzáadásának teológiai jelentősége annyira misztikus természetű, hogy itt nem lehet értelmesen elmagyarázni. Akit érdekel, kérdezze a Google-t.)

Ha személyes identítások és társadalmi rendek épülnek egy történetre, többé el sem képzelhető, hogy kételkedjünk benne. Ám nem az azt alátámasztó bizonyítékok miatt, hanem mert az összeomlása személyes és társadalmi kataklizmát vonna maga után. A történelemben a tető sokszor fontosabb az alapoknál.

A hókuszpókusz és a hitipar

Az életnek értelmet adó és identitást nyújtó történetek mindegyike fiktív, de szükséges, hogy az emberek higgyenek bennük. Hogyan érhetjük el, hogy a történet igaznak érződjön? Az világos, miért akarnak az emberek hinni a tör-

* Kosztolányi Dezső fordítása.

ténetben, de hogyan hiszik el? A papok és sámánok már évezredekkel ezelőtt megtalálták a választ: rituálék által. A rituálé mágikus cselekedet, amely az elvontból konkrétat, a fiktiivből pedig valóságosat csinál. A rituálé lényege a varázsigé: „Hókusz-pókusz, ez az X már Y!”²⁰³

Hogyan tegyük valódivá a hívek számára Krisztust? A misén a pap fog egy darab kenyeret és egy pohár bort, majd kijelenti, hogy a kenyér Krisztus teste, a bor pedig Krisztus vére, és elfogyasztásukkal a hívő egyesül Krisztussal. Mi lehetne valódibb, mint a szánkval ízlelni Krisztust? Ezeket a merész kijelentéseket a pap hagyományosan latinul tette, a vallás, a jog és az élet titkainak ősi nyelvén. Az összegyűlt pór nép ámuló tekintete előtt feltartotta a kenyeret, majd így szólt: „*Hoc est corpus!*” – „Ez a test!” – és a kenyér elvileg átváltozott Krisztus testévé. Az írástudatlan és latinul sem beszélő parasztok fejében a „*Hoc est corpus!*” „Hókusz-pókusz!”-szá torzult, és így született meg a nagy erejű varázsigé, amely képes királyfivá változtatni a békát, és hintóvá a tököket.²⁰⁴

Az ókori hinduk már a kereszténység születése előtt ezer évvel alkalmazták ezt a trükköt. A *Brihadáranjaka-upanisad* a ló rituális feláldozását a kozmosz egész történetének valóra válásaként értelmezi. A szöveg a „Hókusz-pókusz, ez az X már Y!”-struktúrát követve így szól: „Bizony a hajnalpír az áldozati paripa feje. A Nap a szeme, a szél a lélegzése, a Mindenember Tüze a torka, az év a teste. [...] Az évszakok a tagjai, a hónapok és a félhónapok az ízületei, a nappalok és az éjszakák a patái, a csillagok a csontjai, a felhőzet a húsa. [...] Ha vicsorít, az villám, ha megrázza magát, az mennydörgés, ha vizez, az eső. Hangja a szó.”²⁰⁵ Így lesz egy szegény lóból az egész kozmosz.

Szinte bármiből lehet rituálé, hogyha mély vallásos értelmet adunk olyan hétköznapi gesztusoknak, mint amilyen a gyertyagyújtás, egy harang megkondítása vagy egy gyöngysor szemeinek megérintése. Ugyanez igaz a fizikai gesztusokra, mint a főhajtás, a letérdelés vagy a két tenyér összeérítése. Egyes viseletek is, mint a szikhek turbánja vagy a muszlimok hidzsábja, annyira át vannak itatva vallásos jelentéssel, hogy már századok óta heves vitákat kavarnak.

Az étel is hordozhat a tápértékén felül spirituális jelentést, legyen szó akár az új életet és Krisztus feltámadását szimbolizáló húsvéti tojásról, akár a keserű gyökerekről és kovásztalan kenyérről, amit a zsidóknak kell fogyasztaniuk a széderestén, hogy megemlékezzenek az egyiptomi rabszolgaságról és az abból való csodálatos megmenekülésről. Alig van étel a világon, ami ne jelképezne valakinek valamit. Újév napján például a vallásos zsidók mézet esznek, hogy az elkövetkező év édes legyen, halfejet, hogy termékenyek legyenek, és ne hátra, csak előre haladjanak, akár a hal, valamint gránátalmát, hogy jó cselekedeteik száma annyira szaporodjon, ahány magja van a gyümölcsnek.

Hasonló rituálékat politikai célokra is használnak. A koronák, trónok és jogarok évezredek át egész királyságokat, sőt birodalmakat jelképeztek, és milliók haltak meg „a trón” vagy „a korona” birtoklásáért vívott véres háborúkban. A királyi udvarokban a legbonyolultabb vallási ceremóniákkal felérő szertartásokat követtek. A katonaságnál a fegyelem és a rituálé elválaszthatatlannak egymástól, és a katonák az ókori Rómától kezdve a mai napig rengeteg időt töltenek alakzatban meneteléssel, az előjáróiknak való tisztelgéssel és bakancsfényesítéssel. Napóleon tette azt a híres megállapítást, miszerint képes embereket rávenni, hogy az életüket adják egy színes szalagért, azaz egy érdemrendért.

Talán senki sem értette jobban a rituálék politikai jelentőségét Konfuciusznál, aki a rítusok (*li*) szigorú betartásában látta a társadalmi harmónia és a politikai stabilitás kulcsát. Az olyan konfuciánus klasszikusok, mint a *Szertartások könyve*, *Csou szertartásai* vagy a *Rítusok és szertartások* a legapróbb részletekig előírták, milyen alkalmakkor pontosan milyen rítust kell elvégezni, és még a szertartáshoz használt rituális edények számát, a hangszerek típusát és a viselendő köntösök színét is meghatározták. Amint Kínában valamilyen válsághelyzet adódott, a konfuciánus gondolkodók rögtön a rítusok be nem tartását okolták, mint az őrmester, aki abban látja a vereség okát, hogy a hanyag katonák nem pucolták ki rendesen a bakancsukat.²⁰⁶

A modern nyugaton a rituálék iránti konfuciánus megszállottságot gyakran sekélyességnek és archaizmusnak tekintették. Pedig a kínai bölcs tanítása inkább arról tanúskodik, hogy mélységesen megértette az emberi természetet. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a konfuciánus államok – elsősorban és legfőképpen Kína, de a szomszédos Korea és Vietnam, valamint Japán is – rendkívül hosszú életű politikai és társadalmi struktúrákat építettek ki. Aki az élet végső igazságait akarja megismerni, annak a rítusok és rituálék komoly akadályt jelentenek. De akit a társadalmi stabilitás és harmónia érdekel – mint Konfuciuszt –, annak számára az igazság gyakran inkább teher, míg a rítusok és rituálék a legfőbb szövetségesei közé tartoznak.

Ez a 21. században ugyanúgy igaz, ahogy az ókori Kínában az volt. A hókuszpókusz hatalma modern iparosodott társadalmunkban is él és virul. 2018-ban két összeszögezett fadarab sokak számára Isten, egy színes plakát a falon a Forradalom, egy szélben lobogó textildarab pedig a Nemzet. Franciaországot nem láthatjuk vagy hallhatjuk, mivel csupán a képzeletünkben létezik, de láthatjuk a trikolórt és hallhatjuk a *Marseillaise*-t. Így egy színes zászló lengetésével és egy himnusz éneklésével absztrakt történetből kézzelfogható valósággá változtathatjuk a nemzetet.

Évezredekkel ezelőtt a hitbuzgó hinduk lovakat áldoztak – ma zászlók gyártásába fektetnek. India nemzeti zászlaja ma *Tirangā* („háromszínű”)

néven ismeretes, mivel egy sáfrányszínű, egy fehér és egy zöld sávból áll. A 2002-es indiai zászlótörvény kimondja, hogy a zászló „India népének reményeit és törekvéseit jelképezi. Ez nemzeti büszkeségünk szimbóluma. Az elmúlt öt évszázadban sokan, köztük a fegyveres erők tagjai, nagylelkűen életüket adták azért, hogy a trikolór teljes dicsőségében loboghasson.”²⁰⁷ A törvény ezután Szarvepalli Rádhákrisnan filozófust és államférfit idézi, aki kifejtette, hogy:

*A sáfrányszín az áldozatkésztséget és az érdeknélküliséget jelképezi. Vezetőinknek nem szabad az anyagi nyereséggel törődniük, a munkának kell szentelniük magukat. A középső fehér sáv a fény, az igazság ösvénye, amely haladásunkat vezérli. A zöld jelképezi kapcsolatunkat a földdel, a növényi élettel, amelytől minden más élet is függ. Az Asóka-kerék a fehér sáv közepén a dharma törvényének kereke. Az igazság, azaz a szatja, és az erény, vagyis a dharma kell, hogy legyen a vezérelve mindenkinek, aki e zászló alatt dolgozik.*²⁰⁸

2017-ben India nacionalista kormánya a világ egyik legnagyobb zászlaját állította fel a pakisztáni határon fekvő Attariban, de nem azért, hogy áldozatkésztségre vagy érdeknélküliségre buzdítson, hanem azért, hogy a pakisztániak irigyeljék. 36 méter hosszú és 24 méter széles volt, és egy 110 méter magas zászlórúdra húzták fel (vajon mit szólna ehhez Freud?). Ellátszott a pakisztáni metropoliszig, Lahorig. Sajnos az erős szél megszagatta a zászlót, és a nemzeti büszkeség azt kívánta, hogy újra és újra megvarrják, az indiai adófizetők költségén.²⁰⁹ Miért egy óriás zászló megvarrásába fektetett szűkös költségvetéséből az indiai kormány ahelyett, hogy mondjuk szennyvízcsatornákat épített volna Delhi nyomornegyedeibe? Azért, mert a zászló olyan módon teszi valóságossá Indiát, ahogy a csatornarendszer nem.

Sőt, a zászló ára csak még hatásosabbá teszi a rituálét. Minden rituálék közül az áldozat a legerőteljesebb, mivel minden dolgok közül a szenvedés a legvalódibb. Azt sohasem lehet figyelmen kívül hagyni vagy kétségbe vonni. Ha azt akarjuk, hogy az emberek igazán higgyenek egy fikcióban, vegyük rá őket, hogy hozzanak érte áldozatot. Ha szenvedünk egy történetért, az rendszerint elegendő, hogy meggyőzzön bennünket a történet igazságáról. Ha azért böjtölünk, mert Isten megparancsolta, az éhség nagyon is valóságos érzése bármilyen szobornál vagy ikonnál jelenlévőbbé teszi Istent. Ha elvesztjük mindkét lábunkat egy honvédő háborúban, csonkjaink és kerekesszékünk minden versnél és himnusz nál valóságosabbá teszik a nemzetet. Ennél valamivel kevésbé grandiózus szinten, ha a rosszabb hazai tényt vásároljuk a csúcs-

minőségű import olasz tészta helyett, a nemzetet még a boltban is valóságossá teszi ez a mindennapi kis áldozat.

Ebben persze van egy logikai bukfenc. Ha szenvedünk az Istenbe vagy a nemzetbe vetett hitünkért, az még nem jelenti, hogy ez a hit igaz. Lehetséges, hogy csupán hiszékenységek árát fizetjük meg. A legtöbb ember azonban nem szívesen ismeri be, hogy téved. Következésképpen minél többet áldoznak fel egy bizonyos hitért, annál erősebb lesz ez a hit. Ez az áldozat rejtélyes alkimia. Ahhoz, hogy a hatalma alá vonjon bennünket, az áldozópapnak nem kell adnia nekünk semmit – sem pénzt, sem győzelmet a harcban. Sőt, el kell vennie valamit. Amint rávesz minket arra, hogy fájdalmas áldozatot hozunk, csapdában vagyunk.

Ez a kereskedelem világában is működik. Ha veszünk egy használt Fiatot félmillió forintért, jó eséllyel egyfolytában panaszkodni fogunk miatta. De ha egy vadonatúj Ferrarit veszünk ötvenmillióért, arról dicshimnuszokat fogunk zengeni, nem azért, mert olyan jó autó, hanem mert annyit fizettünk érte, hogy muszáj hinnünk benne, hogy ez a legcsodálatosabb dolog a világon. Azt is tudja minden reménybeli Rómeó vagy Werther, hogy igaz szerelem sincs áldozat nélkül. Az áldozat nem csak arra jó, hogy meggyőzze szerelmünket szándékaink komolyságáról – magunkat is meggyőzzük vele arról, hogy valóban szerelmesek vagyunk. Mit gondolnak, miért kérnek a nők gyémántgyűrűt a szerelmüktől? Ha az illető ekkora anyagi áldozatot hoz, muszáj meggyőznie magát arról, hogy megérte.

Az önáldozat nemcsak maga a mártír, hanem a szemtanúk számára is rendkívül meggyőző. Kevés isten, nemzet vagy forradalom képes fennmaradni mártírok nélkül. Ha valaki megpróbálja megkérdőjelezni az isteni drámát, esetleg a nemzeti vagy forradalmi eposzt, mindjárt megkapja: „Az áldott emlékü vértanúk meghaltak ezért! Azt merészeled mondani, hogy a semmiért haltak meg? Szerinted ezek a hősök bolondok voltak?”

A síita muszlimok számára a kozmikus dráma az Ásúra napján érte el csúcspontját, amely Muharram hónap tizedik napján következett be, a hidzsra utáni hatvanegyedik évben (a keresztény naptár szerint 680. október 10-én). Ezen a napon az iraki Karbalánál a trónbitorló Jazid katonái lemészárolták Husszeint ibn Alit, Mohamed unokáját és követőinek kis csoportját. A síiták számára Husszein vértanúsága a jónak a rossz, az elnyomottaknak az igazságtalanság elleni örök harcát jelképezi. Ahogy a keresztények újra meg újra eljátszák Krisztus megfeszítésének drámáját és szenvedéseit, a síiták is eljátszák az Ásúra drámáját, benne Husszein szenvedéseivel. Minden évben milliók zárandokolnak a karbalai szentélyhez, amelyet Husszein mártíromságának helyén emeltek, és az Ásúra napján a síiták világszerte

gyászszerartást végeznek, egyes esetekben láncsal ostromozzák és késsel vagdossák magukat.

Az Ásúra jelentősége azonban nem korlátozódik egyetlen helyre és napra. Ruholláh Khomeini ajatollah, valamint számos más síita vallási vezető is sokszor elmondta híveinek, hogy „minden nap Ásúra, és minden hely Karbala”.²¹⁰ Husszein karbalai vértanúhalála tehát jelentést ad minden eseménynek, mindenhol és mindenkor, és még a leghétköznapiabb döntésben is látni kell a hatást, amit a jó és gonosz kozmikus harcára tesz. Aki kételkedni mer ebben a történetben, azt mindjárt emlékeztetik Karbalára – Husszein vértanúságát kétségbe vonni vagy gúnyolni pedig a legnagyobb sértés, bűn, amire csak vete-medhetünk.

Ha viszont nemigen akadnak mártírok, és az emberekben nem nagy a hajlandóság, hogy feláldozzák magukat, az áldozópap esetleg arra szólítja fel őket, hogy valaki mást áldozzanak fel. Áldozzanak embert a bosszúálló Baál istennek, égessenek meg máglyán egy eretneket Jézus Krisztus nagyobb dicsőségére, végezzék ki a házasságtörő nőket, mert Allah azt mondta, vagy küldjék az osztályellenséget a gulágra. Ha megteszik, akkor az áldozatnak egy kicsit másféle alkímiája kezd kifejteni rájuk a hatását. Ha magunknak okozunk szenvedést egy történet nevében, két dolog lehetséges: vagy igaz a történet, vagy hiszékenyséünk áldozatai vagyunk. Ha másnak okozunk szenvedést, akkor is két eset van: vagy igaz a történet, vagy elvetemült gonosztevők vagyunk. És ahogy azt nem akarjuk beismerni, hogy félrevezethetők, úgy azt sem, hogy gonoszok vagyunk, így inkább abban hiszünk, hogy a történet igaz.

1839-ben az iráni Meshed városában egy zsidó nőnek, aki valamilyen bőrbetegségben szenvedett, egy helyi kuruzsló azt mondta, hogy ha megöl egy kutyát, és megmossa a kezét a vérben, meggyógyul. Meshed a síiták egyik szent városa, és úgy esett, hogy a nő történetesen éppen Ásúra szent napján végezte el a brutális kezelést. Ennek azonban szemtanúja volt néhány síita, akik azt hitték – legalábbis saját bevallásuk szerint –, hogy a nő a karbalai vértanúkat gúnyolta ki a kutya megölésével. Az elképzelhetetlen szentségtörés híre villámgyorsan elterjedt a városban. Az imám által felhergelt csőcselék betört a zsidónegyedbe, felgyújtotta a zsinagógát, és meggyilkolt harminchat zsidót. A túlélők választhattak: vagy áttérnek az iszlám hitre, vagy ők is meghalnak. A mocskos történet nem sokat ártott Meshed, „Irán spirituális fővárosa” hírnevének.²¹¹

Amikor emberáldozatra gondolunk, általában valami kegyetlen rituálét látunk magunk előtt egy kánaánita vagy azték templomban, és gyakori érv, hogy a monoteizmus véget vetett ennek a borzalmas gyakorlatnak. A valóság azonban az, hogy az egyistenhívők sokkal nagyobb méretekben gyakorolták az

emberáldozatot, mint a legtöbb politeista kultusz. A kereszténység és az iszlám sokkal több embert gyilkolt le Isten nevében, mint Baál vagy Huitzilopochtli hívei. Abban az időben, amikor a spanyol konkvisztádorok betiltották az azték és inka isteneknek bemutatott emberáldozatokat, otthon Spanyolországban az inkvizíció tömegével égette az eretnekeket.

Az áldozat bármilyen formát és méretet ölthet. Nem mindig kellene hozzá kést lóbáló papok vagy véres pogromok. A zsidó vallás például a munkát és az utazást tiltja a sábesz szent napján (a héber *sabbát* szó jelentése egy helyben maradni vagy pihenni). A sábesz péntek napnyugtától szombat napnyugtáig tart, és ebben az időszakban az ortodox zsidók minden munkától tartózkodnak, egészen a vécépapírnak a tekercsről való letépéséig bezárólag. (Erről volt némi vita a legtanultabb rabbik között, de aztán arra jutottak, hogy a papír letépése is a sábesz szentségének megszegése lenne, így a vallásos zsidóknak, ha sábeszkor is feneket akarnak törölni, előre letépett vécépapírlapokkal kell készülniük.²¹²)

Izraelben az ortodox zsidók gyakran próbálják rákényszeríteni a szekulárisabb zsidókat, de még az ateistákat is, hogy ők is tartsák tiszteletben ezeket a tabukat. Mivel az izraeli politikában rendszerint az ortodox pártok tartják fenn az erőegyensúlyt, az évek során számos törvényt sikerült keresztülvinniük, amelyek különféle tevékenységek végzését tiltják sábeszkor. A magángépjárművek használatát ugyan nem sikerült betiltatniuk erre az időszakra, de a tömegközlekedést igen. Ez az országos vallási áldozat főleg a társadalom leggyengébb szektorait érinti fájón, különösen, mivel a szombat az egyetlen nap a héten, amikor a dolgozó emberek utazhatnak, és meglátogathatják távol élő rokonaikat, barátait vagy egyszerűen valamilyen turistalátványosságot. Egy gazdag nagymamának nem gond elautóznia egy másik városba az unokáihoz, de egy szegény nagymama nem mehet el hozzájuk, mert nem járnak a buszok és vonatok.

Azzal, hogy ilyen nehézségeket okoznak állampolgárok százezreinek, a vallásos pártok bizonyítják és megerősítik rendíthetetlen hitüket a judaizmusban. Vért ugyan nem ontanak, de sokak kényelmét feláldozzák. Ha a judaizmus egy fiktív történet, akkor kegyetlen és szívtelen dolog megakadályozni egy nagymamát abban, hogy eljusson az unokáihoz, vagy egy kispénzű egyetemistát abban, hogy elmehessen a strandra szórakozni egy kicsit. Azzal, hogy mégis így tesznek, a vallásos pártok azt mondják el a világnak – és saját maguknak –, hogy igazán hisznek a zsidó történetben. Csak nem képzeljük, hogy ok nélkül, élvezetből bántják az embereket?

Az áldozat nemcsak megerősíti a történetbe vetett hitünket, de gyakran kiváltja az egyéb kötelezettségeinket iránta. Az emberiség legtöbb nagy törté-

nete ugyanis olyan ideálokat állított fel, amelyeknek a legtöbb ember nem tud megfelelni. Hány keresztény tartja be betű szerint a tízparancsolatot, és nem hazudik, vagy nem kíván meg semmit, ami a felebarátjáé? Hány buddhista érte el eddig a teljes éntelenség állapotát? Hány szocialista dolgozik képességei szerint, és vesz el csupán annyit a közösből, amennyire szüksége van?

Ha képtelenek megfelelni az ideálnak, az emberek az áldozathoz folyamodnak. Lehet, hogy egy hindu adót csal, időnként prostituáltakhoz jár, és rosszul bánik idős szüleivel, de így is meggyőződése, hogy szent életű ember, mivel támogatta az ajódhjái Babri mecset lerombolását, sőt még pénzt is adományozott, hogy hindu templom épüljön a helyére. Ahogy az ókorban, az élet értelmének keresése a 21. században is gyakran áldozatok sorozatával jár.

Az identitásportfólió

Az ókori egyiptomiak, kánaániták és görögök bebiztosították magukat áldozatokkal. Sok istenük volt, és ha az egyik nem segített, még mindig reménykedhettek, hogy egy másik majd fog. Így hát reggel a napistennek áldoztak, délben a földistennőnek, este pedig mindenféle tündéreknél és démonoknak. Ez azóta sem változott sokat. A történetek és istenek, amelyekben ma hisznek az emberek – legyen szó Jahvéről, Mammonról, a Nemzetről vagy a Forradalomról –, nem teljesek, tele vannak lyukakkal és ellentmondásokkal. Ezért aztán az emberek csak nagyon ritkán fektetik minden hitüket egyetlen történetbe. Inkább több történetből és identitásból álló portfóliót kezelnek, és szükség szerint váltanak egyikről a másikra. Az ilyen kognitív disszonancia szinte minden társadalomban és mozgalomban jelen van.

Vegyünk például egy Tea Party-támogatót, aki az USA polgáraként képes valahogyan egyeztetni a Jézus Krisztusba vetett buzgó hitet a kormány népjóléti politikájának heves ellenzésével, és a Nemzeti Fegyverszövetség (NRA) kitartó támogatásával. Jézusnak mintha több gondja lett volna a szegények megsegítésére, mint az állig felfegyverkezésre, nem? A felsoroltak összeegyeztethetetlennek tűnnek egymással, az emberi agynak azonban számos fiókja és rekesze van, és egyes neuronok nem állnak szóba egymással. Ugyanígy Bernie Sanders baloldali nézeteket valló, volt demokratapárti elnökjelölt támogatói között is sokakat találunk, akik halványan hisznek valami jövőbeli forradalomban, de hisznek a pénzük bölcs befektetésének fontosságában is. Ezek az emberek a vagyon igazságtalan eloszlásának taglalásáról könnyedén képesek átváltani a Wall Street-i befektetések alakulásának elemzésére.

Szinte senkinek nincs csupán egyetlen identitása. Senki sem csak muszlim, csak olasz vagy csak kapitalista. De újra meg újra feltámad egy fanatikus tan, és állítja, hogy az emberek csakis egy történetben hihetnek, és csakis egy identitásuk lehet. Az utóbbi nemzedékek idejében a legfanatikusabb ilyen tan a fasizmus volt. A fasizmus azt állította, hogy az embereknek a nacionalista történeten kívül egyetlen másikban sem szabad hinniük, és a faji-nemzeti identitásukon kívül nem lehet nekik másik. Nem minden nacionalista fasiszta. A legtöbb nacionalista mélyen hisz nemzete történetében, nagy súlyt helyez nemzete érdemeire és saját kötelességeire a nemzete iránt – de emellett elismeri, hogy a nemzetén kívül más is van a világon. Lehetek én lojális olasz, lehetnek speciális kötelességeim az olasz nemzet iránt, de közben lehetnek más identitásaim is. Lehetek közben szocialista, katolikus, férj, apa, tudós és vegetáriánus, amely identitások mindegyike újabb kötelezettségekkel jár. Néha az identitásaim különböző irányokba húznak, és a kötelezettségeim ütköznek egymással. De hát ki mondta, hogy az élet könnyű?

A fasizmus az, ami akkor történik, amikor a nacionalizmus túlságosan meg akarja könnyíteni magának az életet úgy, hogy minden más identitást és kötelezettséget tagad. Újabban nagy a zavar a fasizmus pontos jelentését illetően. Az emberek szinte mindenkit lefasisztáznak, akit nem szeretnek. A kifejezést az a veszély fenyegeti, hogy általános sértéssé fajul. Mit jelent tehát valójában? Röviden, amíg a nacionalizmus arra tanít, hogy a nemzetem egyedi, és nekem különleges kötelezettségeim vannak felé, addig a fasizmus arra, hogy a nemzetem felsőbbrendű, és én kizárólag neki tartozom kötelességgel. Sohasem szabad semmilyen csoport vagy egyén érdekeit a nemzet érdekei elé helyeznem, akármilyenek is a körülmények. Még ha a nemzetem csekélyke profit érdekében millióknak okoz is szenvedést egy távoli országban, akkor is fenntartás nélkül támogatnom kell. Különböző hitvány áruló vagyok. Ha a nemzetem azt követeli tőlem, hogy milliókat öljek meg, akkor milliókat kell megölnöm. Ha azt követeli, áruljam el az igazságot és a szépséget, akkor el kell árulnom az igazságot és a szépséget.

Hogy értékeli a fasizmus a művészetet? Honnan tudja egy fasiszta, hogy egy film jó-e? Nagyon egyszerű. Csakis egy mérce van. Ha a film szerinte a nemzeti érdekeket szolgálja, akkor jó film. Ha nem, akkor nem. Hogy dönti el egy fasiszta, mit tanítson a gyerekeknek az iskolában? Ugyanezzel a mércével. Azt kell tanítani a gyerekeknek, ami a nemzet érdekeit szolgálja; az igazság nem lényeges.²¹³

A nemzet istenítése nagyon vonzó, nemcsak azért, mert egy csomó nehéz dilemmát leegyszerűsít, de azért is, mert azt sugallja az embereknek, hogy a legfontosabb és legcsodálatosabb dologhoz tartoznak a világon – a nemzetükhöz.

Hogy az ilyen gondolkodás aztán milyen rettenetes következményekkel járhat, azt jól mutatják a második világháború és a holokauszt borzalmai. Sajnos amikor az emberek a fasiszmusról beszélnek, gyakran fél munkát végeznek, mivel undorító szörnyetegként ábrázolják, és nem magyarázzák meg, hogy akkor mi olyan vonzó benne. Ezért vesznek át ma sokan fasiszta eszméket anélkül, hogy tudnának róla. Azt gondolják: „Az iskolában azt tanították, hogy a fasiszmus ronda dolog, de én valami szépet látok a tükörben, tehát nem lehetek fasiszta.”

Kicsit olyan ez, mint Hollywoodnak az a hibája, hogy a főgonoszokat – Voldemortot, Szauront, Darth Vadert – mindig csúnyának és aljasnak ábrázolja, akik általában még leghűségesebb követőikkel is kegyetlenek és rosszululatúak. Azt nem értem soha az ilyen filmekben, hogy vajon mi készítet bárkit is arra, hogy kövessen egy olyan ocsmány férget, mint mondjuk Voldemort.

Az a probléma a gonosszal, hogy a valóságban nem mindig ocsmány. Kifejezetten gyönyörű is lehet. A kereszténység jobban tudta ezt, mint Hollywood, ezért a hagyományos keresztény művészet mindig vonzó, izmos férfiként ábrázolta a sántát. Ezért olyan nehéz ellenállni a csábításának. És ezért nehéz elbánni a fasiszmussal is. Aki a fasiszta tükörbe néz, az egyáltalán nem lát benne semmi csúnyát. Amikor a németek néztek bele a 30-as években, a leggyönyörűbb dolognak látták Németországot az egész világon. Ha a mai oroszok néznek bele, Oroszországot látják a legszebbnek a világon. Az izraeliek Izraelt. El akarnak veszni abban a gyönyörű kollektívában. Maga a *fasiszmus* szó a latin *fasces*ből származik, ami vesszőnyalábot jelent. Ez nem tűnik valami pompás szimbólumnak a világ egyik legkegyetlenebb és leggyilkosabb ideológiájához. De van egy mélyebb jelentése is. Egyetlen vessző nagyon gyenge, bárki könnyedén kettétörheti. Ha viszont összefogunk egy csomó vesszőt *fasces*sé, azt szinte lehetetlen eltörni. Ez azt jelképezi, hogy az egyén önmagában jelentéktelen, de egy összetartó közösség már erős.²¹⁴ A fasiszták tehát a közösség érdekeit bármely egyén érdekei elé helyezik, és előírják, hogy egyetlenegy vessző sem törheti meg a nyaláb egységét.

Persze sohasem világos, hogy hol végződik az egyik emberi vesszőnyaláb, és hol kezdődik a másik. Miért Olaszországot tekintsem annak a vesszőnyalábnak, amibe tartozom? Miért ne a családomat vagy Firenze városát. Toszkána tartományt, Európát vagy az egész emberi fajt? Az enyhébb nacionalizmus azt sugja nekem, hogy az Olaszország iránti speciális kötelezettségeimen túl valóban vannak kötelezéseim a családom, Firenze, Európa és az emberiség felé is. A fasiszták ellenben abszolút hűséget követelnek tőlem, minden mást megelőzően Olaszország iránt.

Mussolini és fasiszta pártja erőfeszítései ellenére sok olasz egyáltalán nem igyekezett olyan buzgón a családja elé helyezni Olaszország érdekeit. Német-

országban a náci propaganda alaposabb munkát végzett, de még Hitlernek sem sikerült elfeledtetnie az emberekkel az összes alternatív történetet. Még a náci korszak legsötétebb napjaiban is léteztek és hatottak póttörténetek a hivatalos mellett. Ez 1945-ben vált teljesen világossá. Azt gondolhatta volna az ember, hogy tizenkét évnyi náci agymosás után sok német képtelen lesz értelmet találni a háború utáni életben. Ha minden hitünket egy nagyszerű történetbe vetettük, mitévők legyünk, amikor az a történet kipukkad? A legtöbb német azonban csodálatos gyorsasággal tért magához. Valahol a fejükben tartalékolnak más történeteket is a világról, és mire Hitler golyót röpített a fejébe, az emberek Berlinben, Hamburgban és Münchenben már új identitásokat találtak, és új értelmet az életüknek.

Igaz, a náci *gauleiter*ek – regionális pártvezetők – mintegy 20 százaléka öngyilkosságot követett el, ahogy a tábornokok 10 százaléka is.²¹⁵ De ez azt is jelenti, hogy a *gauleiter*ek 80, illetve a tábornokok 90 százalékának nem volt problémája a továbbéléssel. A náci párt, de még az SS tagjainak döntő többsége sem örült meg, vagy lett öngyilkos. Folytatták az életüket mint gazdálkodók, tanárok, orvosok és biztosítási ügynökök.

Bár valójában még az öngyilkosság sem bizonyítja az abszolút elköteleződést egyetlen történet mellett. 2015. november 13-án az Iszlám Állam több, összehangolt öngyilkos támadást hajtott végre Párizsban, amelyeknek összesen 130 ember esett áldozatul. A szélsőséges csoport azt mondta, bosszúból tették ezt, amiért a francia légierő bombázta a harcosait Irakban és Szíriában, és azt remélik, hogy Franciaország így a jövőben majd eláll a bombázásoktól.²¹⁶ Aztán ugyanazzal a lendülettel hozzátették, hogy a franciák által megölt muszlimok mártírok, akiknek a jutalma örök boldogság a mennyországban.

Itt valami nem áll össze. Ha a francia légierő által megölt mártírok a mennybe jutottak, akkor minek bosszút állni értük? Mit kell megbosszulni? Hogy a mennyországba küldték őket? Ha legközelebb azt tudják meg, hogy szeretett fivérük milliárdokat nyert a lottón, akkor bosszúból nekiállnak felrobbantani a lottózókat? Akkor Párizsban miért kell robbantgatni amiatt, hogy a francia légierő néhány testvérüknek jegyet váltott a mennyországba? Akkor még rosszabb is lenne, ha a franciák a merényletek hatására tényleg leállnának a szíriai bombázásokkal. Hiszen akkor kevesebb muszlim jutna a mennybe.

Csábító a következtetés, hogy ezek szerint az Iszlám Állam harcosai mégsem hisznek annyira abban, hogy a mártírok a mennybe jutnak. Ezért esküsznek bosszút, ha lebombázzák és megölik őket. De akkor közülük néhányan miért csatolnak magukra bombaövet, és robbantják magukat cafatokra? A válasz minden valószínűség szerint az, hogy két egymásnak ellentmondó

történetben hisznek anélkül, hogy túl sokat gondolkoznának azok összeférhetetlenségén. Ahogy már említettük, egyes neuronok nincsenek egymással beszélő viszonyban.

Nyolcszáz évvel azelőtt, hogy a francia légierő az Iszlám Állam állásait bombázta Irakban és Szíriában, egy másik francia hadsereg is megszállta a Közel-Keletet, amely esemény „hetedik keresztes hadjárat” néven maradt az utókorra. A IX. (Szent) Lajos király vezette keresztesek célja az volt, hogy elfoglalják a Nílus völgyét, és a kereszténység bástyájává tegyék Egyiptomot. Csakhogy vereséget szenvedtek a manszúrai csatában, és a legtöbb lovag fogságba esett. Egyikük, Jean de Joinville későbbi emlékirataiban megemlíti, hogy amikor a csata elveszett, és ők a megadás mellett döntöttek, egyik embere így szólt: „Uram, én nem értek egyet ezzel a döntéssel. [...] Én amondó vagyok, hogy mindnyájan hagyjuk, hogy legyilkoljanak bennünket: így valamennyien a paradicsomba jutunk.” Joinville aztán szárazon megjegyzi: „Mi azonban nem hallgattunk rá.”²¹⁷

Joinville nem magyarázza meg, miért utasították el a tanácsot. Hiszen ezek az emberek főleg azért hagyták el kényelmes franciaországi kastélyaikat, és indultak hosszú és viszontagságos közel-keleti kalandra, mert hittek az örök üdvösség ígérétében. Akkor, mindössze egy karnyújtásnyira a paradicsomi boldogságtól, miért választották mégis a muszlim fogságot? Úgy tűnik, hogy bár a keresztesek buzgón hittek az üdvösségben és a paradicsomban, a döntő pillanatban mégis úgy határoztak, hogy nem tesznek fel mindent erre az egy lapra.

A helsingőri szupermarket

A történelem során szinte minden ember egyszerre több történetben hitt, és sosem volt teljességgel meggyőződve egyiknek az igazáról sem. Ez a bizonytalanság a legtöbb vallást zavarta, ezért is tették meg a hitet a legfőbb erények, a kételkedést pedig a legsúlyosabb bűnök egyikének. Mintha volna valami természetből adódóan jó abban, ha az ember bizonyíték nélkül hisz valamiben. A modern kultúra felemelkedésével azonban fordult a kocka. A hitet egyre inkább mentális rabszolgaságnak látták, míg a kételkedést a szabadság előfeltételének.

Valamikor 1599 és 1602 között Shakespeare megírta a maga oroszlan király-verzióját, amit mi *Hamlet* címen ismerünk. Simbától eltérően azonban Hamlet nem teljesíti be az élet körforgását. Egészen a történet végéig szkep-

tikus és határozatlan marad, nem jön rá, mi az élet értelme, és nem tudja eldönteni, hogy lenni jobb, vagy nem lenni. Ennyiben Hamlet a paradigmátikus modern hős. A modernitás nem vetette el a múlttól örökölt történetek sokaságát. Inkább nyitott nekik egy szupermarketet. A modern ember szabadon szemezgethet belőlük, és úgy kombinálhatja őket, ahogy az ízlésének megfelel.

Egyesek nem bírják ezt a nagy szabadságot és bizonytalanságot. Az újkori totalitárius mozgalmak, mint a fasizmus, erőszakosan reagáltak a kétes eszmék szupermarketjére, és még a hagyományos vallásokon is túltéve követeltek abszolút hűséget egyetlenegy történethez. A legtöbb modern embernek azonban megtetszett ez a szupermarket. Mit tegyünk, ha nem tudjuk, mi az élet értelme, és melyik történetnek higgyünk? A válasz: tiszteljük szentként magát a képességünket, hogy választhatunk közülük. Álldogálunk a polcok között, hatalmunkban és szabadságunkban áll bármit választani, nézegetjük a kirakott termékeket, és... kimerevedik a kép, snitt, vége. Stáblista.

A liberális mitológia szerint, ha elég sokáig ácsorgunk a szupermarketben, előbb-utóbb átéljük a liberális megvilágosodást, és rájövünk az élet valódi értelmére. A polcokon álló történetek mind hamisak. Az élet értelme nem egy készen kapott termék. Nincs isteni foratókönyv, és rajtam kívül semmi sem adhat értelmet az életemnek. Mindent én töltök meg értelemmel szabad választásaim és érzéseim révén.

A *Willow* című kalandfilm – egy közepes, Lucasfilm-féle tündérmese – címszereplője egy egyszerű törpe, aki arról álmodozik, hogy nagy varázsló lesz, és felderíti a lét titkait. Egy napon egy varázsló vetődik a törpék falujába, aki tanítványt keres magának. Willow és két másik reménytelen törpe jelentkezik, a varázsló pedig egy egyszerű próba elé állítja őket. Széttárt ujjakkal kinyújtja a jobb kezét, és Yoda-szerű hangon megkérdezi: „Nos, a hatalom, ami a világot irányítja... melyik ujjban rejtezik?” Mindegyik törpe választ egy ujjat – de mindegyikük rosszul választ. A varázsló azonban így is meglát valamit Willow-ban, és később megkérdezi tőle: „Amikor az ujjaimat feltartottam, mi volt az első gondolatod?” „Ostobaság volt – feleli szégyenlősen Willow –, hogy a saját ujjamra mutassak.” „Aha! – kiált fel a varázsló diadalmasan. – Ez volt a helyes válasz! Nem bízol önmagadban.”* A liberális mitológia sosem unja meg ezt a leckét ismételtetni.

A mi emberi ujjaink írták a Bibliát, a Koránt és a Védákat, és a mi elménk adott ezeknek a történeteknek erőt. Kétségkívül nagyon szép történetek, de a szépség mindig a szemléltől függ. Jeruzsálem, Mekka, Váránasz és Bodh-Gaja

* A magyar szöveget Dobos Éva írta.

mind szent helyek, de csak az érzések miatt, amelyeket az odalátogatók átélnek. Önmagában az univerzum csupán atomok értelmetlen katyvasza. Semmi sem szép, szent vagy szexi, csak ha az emberi érzések azzá teszik. Az emberi érzések teszik csábítóvá a piros almát és undorítóvá a trágyakupacot. Azok nélkül mindkettő csupán egy halom molekula.

Úgy reméljük megtalálni az élet értelmét, hogy beillesztjük magunkat egy készen kapott történetbe az univerzumból. A világ liberális értelmezése szerint azonban az igazság ennek pontosan az ellentéte. Az univerzum nem ad nekem értelmet. Én adok értelmet az univerzumnak. Ez a kozmikus küldetésem. Nincs megszabott végzetem vagy utam. Ha Simba vagy Ardzsuna helyzetébe kerülök, dönthetek úgy, hogy harcolok egy ország trónjáért, de nem muszáj. Csatlakozhatok egy vándorcirkuszhoz is, elmehetek a Broadwayre musicalszínpadra, vagy indíthatok startupcéget a Szilícium-völgyben. Szabadon megalkothatom a saját utamat.

Mint minden kozmikus történet, a liberális is teremtésnarratívával kezdődik. Azt mondja, minden pillanatban teremtés történik, és én vagyok a teremtő. Mi tehát az életem célja? Hogy értelmet teremtsék érzések, gondolatok, vágyak és ötletek révén. Minden, ami az emberi érzés, gondolat, vágy és ötlet szabadságát korlátozza, az univerzum értelmét korlátozza. A legfőbb eszmény tehát az ilyen korlátozások alóli felszabadulás.

A gyakorlatban azok, akik a liberális történet szerint élnek, két parancsot követnek: teremts, és harcolj a szabadságért. A kreativitás megtestesülhet versírásban, a szexualitásunk felfedezésében, egy új alkalmazás kitalálásában vagy egy eddig ismeretlen vegyület felfedezésében. A szabadságért folytatott harc pedig magába foglalja mindent, ami felszabadítja az embereket a társadalmi, biológiai és fizikai korlátok alól, legyen az kegyetlen diktátorok elleni tüntetés, kislányok olvasni tanítása, a rák ellenszerének megtalálása vagy egy úrhajó építése. A liberális hősök panteonjában ugyanúgy helyet foglal Rosa Parks és Pablo Picasso, mint Louis Pasteur és a Wright fivérek.

Ez elméletben nagyon izgalmasnak és mélynek hangzik. Sajnos azonban az emberi szabadság és kreativitás nem az, aminek a liberális történet képzeletben őket. Legjobb tudományos ismereteink szerint döntéseink és alkotásaink mögött nincs semmiféle varázslat. Ezek neuronok milliárdjai között váltott biokémiai jelzések eredményei, és ha a katolikus egyház és a Szovjetunió igája alól fel is szabadítjuk az emberiséget, döntéseiket akkor is biokémiai algoritmusok fogják diktálni, amelyek ugyanolyan könyörtelenek, mint az inkvizíció vagy a KGB.

A liberális történet arra utasít, hogy keressem a kifejezés szabadságát, és valósítsam meg önmagam. Csakhogy mind az „önmagam”, mind a sza-

badság az ősidők tündérmeséiből ránk maradt mitológiai csodalény. A liberalizmusnak különösen zavaros fogalmai vannak a „szabad akaratról”. Nyilvánvaló, hogy az embereknek van akarata, vannak vágyai, és előfordul, hogy ezeket a vágyakat szabadon beteljesíthetik. Ha szabad akaratot azt értjük, hogy az ember azt teheti, amire vágyik – akkor igen, az embereknek van szabad akarata. De ha azt, hogy szabadon megválaszthatja, mire vágyik – akkor bizony nincsen.

Ha szexuálisan a férfiakhoz vonzódok, szabadon felismerhetem a vágyaimat, de nem tehetem meg szabadon, hogy inkább a nők iránt érezzek vonzalmat. Egyes esetekben dönthetek úgy, hogy visszafogom a nemi késztetéseimet, vagy „szexualitásváltoztató” kezelésnek vetem alá magam, de a szexuális orientációm megváltoztatásának vágyát is a neuronjaim erőszakolják rám, amelyeket talán kulturális és vallási előítéletek hajtanak. Miért szégyelli és akarja megváltoztatni az egyik ember a szexualitását, miközben a másik minden bűntudat nélkül éli át ugyanezeket a vágyakat? Mondhatjuk, hogy az elsőnek talán erősebb vallásos érzései vannak, mint a másodiknak. De vajon maga dönti el az ember, hogy erős vagy gyenge vallásos érzései legyenek? Persze lehet, hogy valaki tudatosan azért jár minden vasárnap templomba, hogy erősítse gyenge vallásos érzéseit – de miért akar az egyik ember vallásos lenni, miközben a másik boldogan marad ateista? Ez lehet genetikai vagy kulturális hajlam eredménye, de egészen biztosan nem valamiféle szabad akaraté.

Ami igaz a nemi vágyra, az minden vágyra, sőt valójában minden érzésre és gondolatra igaz. Vegyük például a legelső gondolatot, amely az eszünkbe ötlök. Honnan jött? Magunktól eldöntöttük, hogy ezt fogjuk gondolni, és csak utána gondoltuk? Természetesen nem. Az önfelfedezés folyamata egyszerű dolgokkal kezdődik, aztán egyre nehezebb lesz. Először is azt ismerjük fel, hogy nem mi irányítjuk a minket körülvevő világot. Nem én döntöm el, mikor essen. Aztán felismerjük, hogy azt sem mi irányítjuk, ami a saját testünkben történik. Nem én szabályozom a vérnyomásomat. Ezután megértjük azt, hogy még az agyunkat sem mi kormányozzuk. Nem én mondom meg a neuronjaimnak, mikor süljenek ki. Végül azt kell belátnunk, hogy nem mi irányítjuk a vágyainkat, és az azokra adott reakcióinkat sem.

Ennek belátása segíthet abban, hogy kevésbé ragaszkodjunk megszálottan a véleményünkhöz, érzéseinkhez és vágyainkhoz. Szabad akaratunk nincsen, de akaratunk zsarnoksága alól bizonyos mértékig felszabadulhatunk. Az emberek rendszerint akkora jelentőséget tulajdonítanak a vágyaiknak, hogy az egész világot azoknak megfelelően akarják irányítani és alakítani. Vágyikat követve szállnak a Holdra, vívnak világháborúkat, és rombolják az ökoszisztémát. Ha megértjük azt, hogy vágyaink nem a szabad akarat varázslatos

megtestesülései, hanem biokémiai folyamatok eredményei (amiket olyan kulturális tényezők befolyásolnak, amelyeket szintén nem mi irányítunk), mindjárt kevésbé fognak uralkodni rajtunk. Saját magunk, az elménk és a vágyaink megértésével sokkal többre jutunk, mint ha megpróbálunk megvalósítani minden fantáziát, ami csak az eszünkbe jut.

Önmagunk megértésének pedig létfontosságú lépése annak belátása, hogy az „önmagunk” egy, az agyunk bonyolult mechanizmusai által folyamatosan írt, frissített és újraírt fiktív történet. Van az agyamban egy mesélő, aki elmondja nekem, ki vagyok, honnan jöttem, merre tartok, és mi történik velem most. A politikai felfordulásokat magyarázó kormányzati megmondóemberekhez hasonlóan ez a belső narrátor is rendszeresen félreérti a dolgokat, de ezt ritkán vagy sohasem ismeri be. És ahogy a kormány zászlók, ikonok és parádék segítségével felépít egy nemzeti mítoszt, úgy építi fel belső propagandagépezetem a saját személyes mítoszomat kitüntetett emlékekből és traumákból, amelyek gyakorta nem is igen hasonlítanak a valóságra.

A Facebook és az Instagram korában tisztábban megfigyelhetjük ezt a mítoszteremtő folyamatot, mint valaha, mivel egy része kiszerveződik az agyból a számítógépre. Egyszerre lenyűgöző és rémisztő figyelni az embereket, amint temérdek időt töltenek azzal, hogy megalkossanak és kiszínezzenek egy tökéletes online ént, aztán kötödni kezdenek a teremtményükhöz, és végül már összekeverik a valósággal.²¹⁸ Így lesz egy forgalmi dugókkal, veszedésekkel és feszült csendekkel teli családi nyaralásból csodálatos tájképek, tökéletes vacsorák és mosolygó arcok gyűjteménye; 99 százaléka annak, amit tapasztalunk, sohasem válik az énünk történetének részévé.

Különösen fontos megjegyeznünk, hogy a fantáziaénünk jellemzően vizuális, míg a valódi tapasztalataink testi jellegűek. A fantáziában, a lelki szemeinkkel látunk egy-egy jelenetet a számítógép képernyőjén. Látjuk magunkat egy trópusi tengerparton állni, mögöttünk a kék tenger, arcunkon mosoly, egyik kezünkben koktél, a másik karunk szerelmünk dereka körül. Paradicsom. A képeken azonban nem látszik az idegesítő légy, ami a lábunkat csipkedi, a csikarás a hasunkban a romlott hallevestől, a feszülés az állkapcsunkban, ahogy mosolyt színlelünk, és az öt perccel korábbi durva veszedék. Ha érezni tudnánk, amit a fotón szereplő emberek éreztek a kép készítése közben...

Ha tehát valóban meg akarjuk érteni magunkat, ne azonosuljunk a Facebook-profilunkkal vagy a magunkról alkotott belső történettel. Inkább figyeljük meg a test és az elme valódi áramlatait. Látni fogjuk, hogyan jelennek meg és tűnnek el a gondolatok, érzelmek és vágyak ok nélkül és akaratunkon kívül, úgy, ahogy a különféle szelek fújnak ebből vagy abból az irányból, és össze-

kócolják a hajunkat. És ahogy a szél nem mi vagyunk, úgy nem mi vagyunk a gondolatoknak, érzelmeknek és vágyaknak az az összevisszasága sem, amelyet megtapasztalunk, és különösen nem az a steril történet, amelyet utólag elmesélünk róluk. Megtapasztaljuk, de nem irányítjuk és nem birtokoljuk őket, és nem vagyunk azonosak velük. Az emberek megkérdezik, „ki vagyok én?”, és egy történetet várnak válaszul. Nos a legelső dolog, amit tudnunk kell magunkról, hogy nem egyetlen történet vagyunk.

Nincs történet

A liberalizmus radikális lépést tett minden kozmikus dráma tagadása felé, de aztán újraalkotta a drámát az emberen belül: az univerzumnak nincs cselekménye, így a mi dolgunk, hogy megteremtjük azt, ez a küldetésünk, és az élet értelme. Több ezer évvel a mi liberális korunk előtt az ókori buddhizmus még ennél is továbbment, mivel nemcsak minden kozmikus dráma, hanem az emberi teremtés belső drámájának létezését is tagadta. Az univerzumnak nincs értelme, és nem hordoznak értelmet az emberi érzések sem. Nem részei semmilyen nagy kozmikus mesének – pillanatnyi rezdülések csupán, amelyek minden különösebb cél nélkül jelennek meg és tűnnek el. Ennyi az igazság. Ez van.

A *Brihadáranjaka-upanisad* szerint, mint már idéztük, „a hajnalpír az áldozati paripa feje. A Nap a szeme, a szél a lélegzése, a Mindenember Tüze a torka, az év a teste. [...] Az évszakok a tagjai, a hónapok és a félhónapok az ízületei, a nappalok és az éjszakák a patái, a csillagok a csontjai, a felhőzet a húsa.” Az egyik buddhista kulcsszöveg, a *Máhaszatipatthána szutta* ellenben azt mondja, hogy amikor az ember meditál, alaposan megfigyeli a testét, és feljegyzi magában, hogy „ebben a testben van haj, szőr, köröm, fog, bőr, hús, ín, csont, csontvelő, vese, szív, [...] háj, takony, ízületi folyadék és vizelet. [...] Úgy időzik, hogy [...] belülről és kívülről egyaránt szemléli a testet. [...] Megalapozódik benne az éberség: »Van test.«”²¹⁹ A haj, a csont vagy a vizelet nem jelképez semmit. Az, ami.

A szöveg aztán bekezdésről bekezdésre magyarázza, hogy akármit is figyel meg a meditáló a testében és az elméjében, annak fogja fel, ami. „Amikor hosszsan lélegzik be, tudja: hosszsan lélegzem be [...] Amikor röviden lélegzik be, tudja: röviden lélegzem be.”²²⁰ A hosszú belégzés nem jelképezi az évszakokat, és a rövid sem a napokat. Csupán rezdülések a testben.

Buddha tanítása szerint az univerzum három alapvető valósága az, hogy minden folyamatosan változik, semminek sincs örökkévaló lényege, és semmi

sem teljes mértékig kielégítő. Felfedezhetjük akár galaxisunk, testünk vagy elménk legtávolabbi zugait, akkor sem találunk olyasmit, ami nem változik, ami örökkévaló lényeggel bír, és ami teljesen kielégít bennünket.

A szenvedés pedig abból ered, hogy az emberek nem képesek ezt elfogadni. Azt hiszik, hogy létezik valahol valami örökkévaló lényeg, és ha össze tudnának kapcsolódni vele, az teljes megelégedést nyújtana. Ezt az örökkévaló lényegét néha Istennek nevezik, néha nemzetnek, néha léleknek, néha autentikus éennek, néha pedig igaz szerelemnek – és minél jobban kötődik hozzá az ember, annál csalódottabb és nyomorultabb lesz, amiért nem sikerül rátalálnia. Ennél is rosszabb, hogy minél erősebb a kötődés, annál nagyobb gyűlöletet táplál az ember minden személy, csoport vagy intézmény iránt, aki, vagy ami közte és áhított célja között áll.

Buddha szerint tehát az életnek nincs értelme, és az embernek nem is kell azt megteremtenie. Csupán be kell látnia, hogy nem létezik ez az értelem, és ezzel felszabadul a szenvedés alól, amelyet az okoz, hogy üres jelenségekhez kötődik, és azonosul velük. „Mit tegyek?” – kérdezi az ember, és Buddha azt tanácsolja neki: „Ne tégy semmit. Egyáltalán semmit.” A probléma csak az, hogy folyton teszünk valamit. Nem feltétlenül fizikai szinten – hiszen órákon át tudunk például mozdulatlanul, csukott szemmel ülni –, mentális szinten azonban szünet nélkül gyártjuk a történeteket és identitásokat, vívjuk és nyerjük a csatáinkat. Egyáltalán semmit sem tenni azt jelenti, hogy az elme sem tesz semmit, és nem terem semmit.

Sajnos még ez is könnyen átfordulhat hőseposzba. Még ha csupán lehunyt szemmel ülünk, és az orrlyukainkon ki-be járó levegőt figyeljük, arról is képesek vagyunk történeteket kreálni. „A légzésem kissé erőltetett, ha nyugodtabban lélegeznék, egészségesebb lennék.” Vagy: „Ha tovább figyelem a légzésemet, és nem csinálok semmit, megvilágosodom, és én leszek a legbölcsebb és legboldogabb ember a világon.” Aztán az eposz dagadni kezd, és az ember végül küldetésre indul, melynek célja nemcsak az, hogy önmagát felszabadítsa a kötődései alól, hanem az is, hogy másokat rávegyen erre. Miután elfogadtam, hogy az életnek nincs értelme, abban találok értelmet, hogy ezt másoknak is elmagyarázzam, vitatkozzam a hitetlenekkel, kioktassam a kételkedőket, pénzt adományozzak kolostorok építésére, és így tovább. A „nincs történet” elve könnyedén átváltozhat egy újabb történetté.

A buddhizmus története ezernyi példát tartogat arra, hogy olyan emberek, akik abban hisznek, hogy minden jelenség mulandó és üres, és nagyon fontos, hogy ne kötődjünk semmihez, mennyit tudnak civakodni egy ország irányításán, egy épület birtoklásán, sőt akár egy szó jelentésén is. Harcolni másokkal azért, mert hiszünk egy örök isten dicsőségében, sajnálatos dolog, de megért-

hető; azért harcolni másokkal, mert a világ jelenségeinek ürességében hiszünk, rettenetesen bizarr dolog – de mégis nagyon emberi.

A 18. században Burma és a szomszédos Sziám uralkodóházai egyaránt büszkéek voltak Buddha iránti elhivatottságukra, és a buddhista hit védelmezésével legitimálták uralmukat. A királyok kolostorokat alapítottak, pagodákat építettek, és minden héten bölcs szerzetesek beszédeit hallgatták, akik ékesszólóan prédikáltak az ember öt legfőbb kötelességéről: tartózkodni az öléstől, a lopástól, a szexuális bántalmazástól, a csalástól és a lerészegedéstől. Ennek ellenére a két királyság megállás nélkül háborúzott egymással. 1767. április 7-én Hszinbjusin burmai király seregei hosszú ostromot követően bevették Sziám fővárosát. A győztes csapatok öltek, raboltak, erőszakoltak, és egyesek közülük alkalmasint le is részegedtek. Aztán felégették a város nagy részét – a palotákkal, kolostorokkal és pagodákkal együtt –, majd rabszolgák ezreivel és számos kocsirakomány arannyal és drágakövel tértek haza.

Pedig Hszinbjusin király aztán igazán komolyan vette a buddhizmust. Hét évvel nagy győzelmét követően királyi zarándokutat tett a hatalmas Iravádi folyón, imádkozott az útba eső fontosabb pagodákban, és arra kérte Buddhát, hogy áldja meg seregeit még több győzelemmel. Rangunba érve újjáépíttette és kibővítette Burma legszentebb vallási épületét, a Svedagon pagodát. Ezután a sajátjával megegyező súlyú arannyal díszíttette fel a szentélyt, majd aranyos fiatornyot emeltetett a tetején, amelyet (talán éppen Sziámból rabolt) drágakövekkel rakatott ki. Egyben kihasználta az alkalmat, és kivégeztette Pegu foglyul ejtett királyát, valamint annak fivérét és fiát.²²¹

A 30-as évek Japánjában az emberek még annak is megtalálták a módját, hogy a buddhista hitet kombinálják a nacionalizmussal, a militarizmussal és a faszizmussal. Olyan radikális buddhista gondolkodók, mint Inoue Niszso, Kita Ikki vagy Tanaka Csigaku azt állították, hogy a kötődések feloldásának érdekében az embernek teljesen át kell adnia magát a császárnak, leszámolnia minden egyéni gondolkodással, és teljes hűséget tanúsítania a nemzet iránt. Ezek az eszmék különféle ultranacionalista szervezeteket ihlettek meg, köztük egy fanatikus katonai csoportot, amely egy merényletsorozat révén szerette volna megdönteni Japán konzervatív politikai rendszerét. Meggyilkolták a volt pénzügyminisztert, a Mitsui vállalatcsoport vezérigazgatóját, végül pedig Inukai Cujosi miniszterelnököt is. Ezzel felgyorsították Japán átalakulását katonai diktatúrává. Aztán amikor az ország háborúba kezdett, a buddhista szerzetesek és zen meditációs mesterek az államhatalom iránti önzetlen engedelmességről, és önfeláldozásról prédikáltak. Buddhának az irgalmasságról és az erőszakmentességről szóló tanai valahogyan feledésbe merültek, és nem befolyásolták

érzékkelhető mértékben a japán katonák viselkedését Nankingban, Manilában vagy Szöulban.²²²

Ma a buddhista Mianmar emberi jogi szempontból a világ legrosszabb országai közé tartozik, és egy buddhista szerzetes, Ashin Wirathu a muszlimellenes mozgalom vezetője. Azt állítja, hogy csupán meg akarja védeni Mianmart és a buddhizmust a muszlim dzsihád-összeesküvésektől. Beszédei és cikkei azonban annyira gyújtó hatásúak, hogy 2018-ban a Facebook a gyűlöletbeszéd tilalmára hivatkozva törölte az oldalát. 2017-ben a *Guardian*nek nyilatkozva a szerzetes irgalmasságra intett egy arra repülő szúnyoggal szemben is, de amikor szembesítették azokkal az állításokkal, hogy mianmari katonák muszlim nőket erőszakoltak meg, ő csak nevetett, és azt mondta: „Lehetetlen. Ahhoz túlságosan undorító a testük.”²²³

Nagyon kicsi rá az esély, hogy beköszönt a világbéke és a globális harmónia, ha mind a nyolcmilliárd ember elkezd rendszeresen meditálni. Nagyon nehéz ám belátni magunkról az igazságot! De még ha sikerülne is mindenkit rávenni, hogy megpróbálja, sokan közülünk hamar hősökről, gonosztevőkről és ellenségekről szóló történetre torzítanak a valóságot, és találnának valami jó ürügyet a háborúra.

A valóság próbája

Noha ezek a nagy történetek mind az agyunk által generált fikciók, kétségbeesésre semmi ok. Azért a valóság még létezik. Nem játszhatunk szerepet valami kitalált drámában, de miért is akarnánk ezt tenni? A nagy kérdés, amely az ember előtt áll, nem az, hogy „mi az élet értelme?”, hanem hogy „hogyan szabaduljunk meg a szenvedéstől?”. Ha elvetjük a fiktív történeteket, sokkal tisztábban tudjuk megfigyelni a valóságot, és ha ismerjük az igazságot magunkról és a világról, semmi sem tehet nyomorulttá minket. De persze ezt sokkal könnyebb mondani, mint megtenni.

Mi emberek annak köszönhetően hódítottuk meg a világot, hogy képesek vagyunk fiktív történeteket kitalálni és elhinni. Ennek következtében viszont különösen rosszul megy nekünk a valóság és a fikció közötti különbség felismerése. Hiszen a túlélés kulcsát jelentette számunkra, hogy képesek legyünk szemet hunyni e különbség fölött. Ha mégis fel akarjuk ismerni, akkor a szenvedésnél kell kezdenünk. Mert a világon a legvalóságosabb dolog a szenvedés.

Ha egy történettel állunk szemben, és meg akarjuk tudni, igaz-e, vagy kitalált, az egyik kulcskérdés, hogy képes-e a történet főhőse szenvedni. Ha például

valaki elmondja nekünk a lengyel nemzet történetét, gondolkozzunk el rajta, vajon tud-e szenvedni Lengyelország. Adam Mickiewicz, a nagy romantikus költő, és az újkori lengyel nacionalizmus atyja „a népek Krisztusának” nevezte Lengyelországot. 1832-ben, évtizedekkel azt követően, hogy Lengyelországot felosztotta egymás között Oroszország, Poroszország és Ausztria, illetve két évvel azután, hogy az 1830-as lengyel felkelést vérbe fojtották az oroszok, Mickiewicz kifejtette, hogy Lengyelország borzalmas szenvedése áldozat az egész emberiségért, Krisztus szenvedéséhez hasonló, és Krisztushoz hasonlóan Lengyelország is fel fog támadni halottaiból.

Az egyik bekezdésben Mickiewicz így ír:

Így szólt Lengyelország [Európa népeihez]: „Aki énhozzám jön, szabad lesz és egyenlő, mert én vagyok a SZABADSÁG.” A királyoknak azonban ezt hallván félelem költözött szívébe, és megfeszítették a Lengyel Népet, és sírba tették, ezt kiáltván: „Megöltük és eltemettük a Szabadságot.” De ostobán szóltak [...] mert a Lengyel Nép nem halt meg. [...] Harmadnapon a lélek visszatér a testbe; és a Nép feltámad, és felszabadítja Európai népeit a szolgaságból.”²²⁴

Tud-e egy nemzet szenvedni? Van a nemzetnek szeme, keze, érzékei, érzelmei? Vértük, ha megsúrják? Nyilvánvalóan nem. Ha vereséget szenved a háborúban, elveszíti egy tartományát vagy akár a függetlenségét, akkor sem tud fájdalmat, bánatot vagy bármilyen rossz érzést megtapasztalni, mivel nincsen teste, elméje és érzései. Valójában ez csak egy metafora. Lengyelország csupán bizonyos emberek képzeletében létezik szenvedésre képes entitásként. Lengyelország azáltal marad fenn, hogy ezek az emberek a testüket kölcsönzik neki – nemcsak úgy, hogy katonaként szolgálnak a lengyel hadseregben, hanem úgy is, hogy megtestesítik a nemzet örömét és bánatát. Amikor 1831-ben megérkeztek Varsóba a hírek a lengyel vereségről az ostrołękai csatában, emberi gyomrok szorultak össze a kétségbeeséstől, emberi mellkasok ziháltak fájdalmasan, és emberi szemeket öntött el a könny.

Mindez természetesen nem igazolja az orosz megszállást, és ugyancsak nem kérdőjelezi meg a lengyeleknek azt a jogát, hogy független országot alapítsanak, és maguk döntsenek törvényeikről és szokásaikról. Azt azonban igenis jelenti, hogy a valóság végső soron nem lehet része a lengyel nemzet történetének, mivel Lengyelország létezése emberi elmékben felmerülő képektől függ.

Vegyük ellenpéldának egy varsói nő sorsát, akit kiraboltak és megerőszakoltak a megszálló orosz katonák. A lengyel nemzet metaforikus szenvedésétől eltérően ennek a nőnek a szenvedése nagyon is valódi volt. Az oka persze lehet az emberi hit olyan fikciókban, mint például az orosz nacionalizmus, az orto-

dox kereszténység vagy a macsó virtuskodás, amelyek mindegyike sok orosz polgárt és katonát inspirált. De a szenvedés maga száz százalékban valódi volt.

Legyünk nagyon óvatosak, amikor a politikusok elkezdnek misztikus kifejezéseket használni. Lehet, hogy a valódi szenvedést próbálják álcázni, vagy mentséget találni rá azzal, hogy nagy, érthetetlen szavakba csomagolják. Különösen vigyázzunk ezzel a négy szóval: áldozat, örökkévalóság, tisztaság, megváltás. Ha bármelyiket meghalljuk, fújunk riadót. Aki pedig olyan országban él, amelynek vezetője rutinszerűen mond olyasmiket, mint például: „Áldozatuk megváltja örökkévaló nemzetünk tisztaságát” – nos, az jobb, ha tudja, hogy nagy bajban van. Ép elménk megőrzése érdekében mindig próbáljuk az ilyen sületlenségeket valóságos dolgokra lefordítani: egy kínok között haldokló katonára, egy megerőszakolt nőre, egy félelemtől reszkető gyerekre.

Ha tehát tudni akarjuk az igazságot az univerzumból, az élet értelméről és a saját identitásunkról, a legjobb, ha azzal kezdjük, hogy megfigyeljük a szenvedést, és felfedezzük, mi is az valójában.

A válasz nem egyetlen történet lesz.

21.

Meditáció

Csak figyelj

Miután annyi történetet, vallást és ideológiát kritizáltam, úgy fair, ha magamat is kiteszem a tűzvonalba, és elmesélem, hogyan tud egy ennyire szkeptikus ember mégis jókedvűen ébredni reggelente. Kissé vonakodva teszem ezt, részben, mert félek, hogy nagyképűnek tűnök, részben pedig azért, mert nem akarom azt a téves benyomást kelteni, hogy ami nekem bevált, az mindenki számára biztos recept. Nagyon is tisztában vagyok azzal, hogy géneim, neuronjaim, személyes történetem és utam apró részletei nem egyeznek meg másokéival. De talán nem árt, ha az olvasó legalább tudja, milyen színek árnyalják a szemüveget, amelyen át a világot nézem, milyen szűrők torzítják látásomat és írásomat.

Tizenéves koromban zavart voltam, és nyugtalan. Nem láttam értelmét a világnak, és nem kaptam választ az életemmel kapcsolatos nagy kérdéseimre. Különösen azt nem értettem, miért van annyi szenvedés a világban és a saját életemben, és elképzelni sem tudtam, hogy mit lehetne tenni ellene. A környezetemben lévő emberektől és az olvasott könyvektől csupán bonyolult fikciókat kaptam: vallásos mítoszokat istenekről és mennyországokról, nacionalista mítoszokat a hazáról és történelmi küldetéséről, romantikus mítoszokat szerelemről és kalandról és kapitalista mítoszokat a gazdasági növekedésről és arról, hogyan tesz boldoggá a vásárlás és a fogyasztás. Annyit megértettem, hogy ezek valószínűleg mind fikciók, arról azonban fogalmam sem volt, hogyan találhatnám meg az igazságot.

Amikor megkezdtem tanulmányaimat az egyetemen, úgy gondoltam, ez az ideális hely arra, hogy válaszokat találjak. De csalódnom kellett. A tudományos világtól ahhoz ugyan erős eszközöket kaptam, hogy lebonthassak minden mítoszt, amit az emberek valaha alkottak, ám kielégítő válaszokat az élet nagy kérdéseire ez a világ sem nyújtott. Épp ellenkezőleg, arra biztatott, hogy mind

szűkebb és szűkebb kérdésekkel foglalkozzam. Végül azon kaptam magam, hogy középkori katonák önéletrajzi szövegeiből írom a doktori disszertációm az Oxfordi Egyetemen. Emellett hobbiból továbbra is sok filozófiai könyvet olvastam, és filozófiai vitákban vettem részt, és bár ez pazar intellektuális szórakozást nyújtott, komolyabb felismerésekre nemigen vezetett. És ez az egész így rendkívül frusztráló volt.

Végül egy jó barátom, Ron azt javasolta, hogy legalább néhány napra tegyem félre a könyveket és az értelmiségi vitákat, és próbáljak ki egy vipasszaná meditációs tanfolyamot. (A *vipasszaná* szó betekintést jelent az ókori Indiában használt páli nyelven.) Azt hittem, ez is valami New Age-es marhaság, és mivel semmi kedvem nem volt egy újabb mitológiához, visszautasítottam a javaslatot. Barátomnak azonban egyévnnyi türelmes nyaggatással 2000 áprilisában végül mégiscsak sikerült rávennie egy tíznapos vipasszaná elvonulásra.²²⁵

Addig nem sokat tudtam a meditációról, és feltételeztem, hogy tartozik hozzá egy csomó bonyolult misztikus elmélet. Ezért aztán csodálkoztam is, hogy mennyire gyakorlati az oktatás. Az oktató, S.N. Goenka arra instrualta hallgatóit, hogy üljenek keresztbe tett lábbal, lehunyt szemmel, és összpontosítsák minden figyelmüket az orrlyukaikon ki-be járó levegőre. „Ne tegyetek semmit – ismételte. – Ne próbáljátok irányítani a légzéseket, vagy egy bizonyos módon lélegezni. Csak figyeljétek meg a jelen pillanat valóságát, bármi legyen is az. Amikor befelé áramlik a levegő, csupán tudatosítsátok, hogy befelé áramlik. Amikor kifelé megy, tudatosítsátok, hogy kifelé megy. Ha pedig az elmétek nem tud tovább koncentrálni, és emlékek és ábrándok között kezd bolyongani, tudatosítsátok: az elmém elkalandozott a légzésemről.” Ez volt a legfontosabb dolog, amit valaha mondtak nekem.

Amikor az ember felteszi az élet nagy kérdéseit, rendszerint egyáltalán nem érdekli, mikor áramlik be az orrlyukain a levegő, és mikor ki. Inkább olyan dolgokat szeretnének tudni, hogy például mi történik velünk a halál után. Pedig az élet igazi rejtélye nem az, hogy a halálunk után mi történik, hanem hogy előtte mi zajlik. Ha meg akarjuk érteni a halált, meg kell értenünk az életet.

Az emberek azt kérdezik: „Csak úgy megszűnünk létezni, amikor meghalok? Vagy a mennybe jutok? Újjászületek egy másik testben?” Ezek a kérdések azon a feltételezésen alapulnak, hogy van egy „én”, amely születéstől a halálig megmarad, és a kérdés az, hogy mi lesz ezzel az énnel, amikor bekövetkezik a halál. De mi is az, ami születésünktől halálunkig megmarad? A test minden pillanatban változik, az agy is minden pillanatban változik, és az elme is minden pillanatban változik. Minél közelebből figyeljük magunkat, annál

nyilvánvalóbbá válik, hogy még egyik pillanatról a másikra sem marad meg semmi. Akkor mi tart össze egy egész életet? Ha erre nem tudjuk a választ, nem értjük az életet, s ha nem értjük az életet, semmi esélyünk sincsen megérteni a halált. Ha viszont megértjük, mi tartja össze az életet, a halál nagy kérdésére nyilvánvalóvá válik a válasz.

Az emberek azt mondják: „A lélek megmarad a születéstől a halálig, ezzel összetartja az életet”, ez azonban csak egy történet. Önök megfigyeltek már valaha lelket? Bármelyik pillanatban megtapasztalhatjuk, milyen lesz a halálunk pillanata. Ha megértjük, mi történik velünk, amikor elmúlik az egyik pillanat és elkezdődik a másik, azt is megértjük, mi történik majd velünk a halál pillanatában. Ha csak egyetlen lélegzetvételnyi időre igazán meg tudjuk figyelni magunkat – megértünk mindent.

Az első, amit a légzésemet figyelve megtanultam, az volt, hogy hiába olvastam annyi könyvet, és vettem részt annyi órán az egyetemen, szinte semmit sem tudok az elmémről, és csak nagyon kis mértékben irányítom. Minden erőfeszitésem ellenére sem voltam képes tíz másodpercnél tovább megfigyelni az orrlyukaimon ki-be áramló levegő valóságát anélkül, hogy az elmém elkalandozott volna. Évekig abban a hitben éltem, hogy én vagyok az életem irányítója, a saját személyes márkám vezérigazgatója. De néhány óra meditálás elég volt ahhoz, hogy lássam, saját magamat is alig irányítom. Nem voltam én vezérigazgató, legfeljebb portás. A meditáció gyakorlása alatt az volt a feladatom, hogy szemmel tartsam a testem kapuját – az orrlyukamat –, és figyeljem azt, ami ki- és bemegy rajta. De mindössze néhány perc után kiestem a koncentrációból, és elhagytam az őrhelyemet.

Ez a tapasztalat felnyitotta a szememet.

A tanfolyam során nemcsak a légzésünk megfigyelésére tanítottak meg bennünket, hanem az érzetekre is a testünkben. És itt nemcsak az olyan különleges érzetekre kell gondolni, mint az áhítat vagy az extázis, hanem a legközönségesebbekre is: hő, nyomás, fájdalom és így tovább. A vipasszaná technikája azon az elgondoláson alapul, hogy a tudat folyama szorosan összekapcsolódik a testi érzetekkel. Köztem és a világ között mindig ott vannak testi érzetek. Sohasem a külvilág eseményeire reagálok, hanem a saját testemben jelentkező érzetekre. Ha az érzet kellemetlen, arra úgy reagálok, hogy igyekszem elkerülni. Ha kellemes, arra úgy, hogy többre vágyom belőle. Még ha azt is gondoljuk, hogy egy másik személy tettére, Trump elnök legújabb Twitter-posztjára vagy egy gyerekkori emlékre reagálunk, a valóság az, hogy a reakciónkat közvetlenül mindig a testünkben jelentkező érzetek váltják ki. Ha felháborodunk azon, hogy valaki a nemzetünket vagy az istenünket sértegeti, akkor a sértést a gyomrunkban keletkező égő érzés és a szívünket szorító fáj-

dalom teszi elviselhetetlenné. A nemzetünk nem érez semmit, a testünknek azonban tényleg fáj.

Akarják tudni, mi a harag? Figyeljék meg, milyen érzetek támadnak és múlnak el a testükben, amikor dühösek. Én huszonnégy éves voltam, amikor részt vettem az elvonuláson, és előtte már vagy tízezer alkalommal tapasztaltam haragot, de egyetlenegyszer sem figyeltem meg, hogy az milyen érzés valójában. Amikor dühös voltam, a haragom tárgyára koncentráltam – arra, amit valaki tett vagy mondott –, nem pedig a harag érzéki valóságára.

Azt hiszem, az érzeteim megfigyelése révén többet tanultam magamról és általában az emberekről abban a tíz napban, mint egész addigi életemben. És ehhez semmilyen történetet, elméletet vagy mitológiát nem kellett elfogadnom. Csupán megfigyelnem a valóságot úgy, ahogy van. A legfontosabb dolog, amire rájöttem, hogy szenvedésem végső forrása saját elmém mintázataiban rejlik. Ha akarok valamit, és nem történik meg, az elmém válaszul szenvedést generál. A szenvedés nem objektív, a külvilágban létező állapot, hanem az elmém által adott mentális reakció. Ennek belátása az első lépés afelé, hogy a szenvedésnek ez a generálása egyszer abbamaradjon.

Az után a 2000-es tanfolyam után elkezdtem napi két órát meditálni, és minden évben egy-két hónapos meditációs elvonulásra megyek. Ez nem menekülés a valóságtól. Éppen, hogy így kerülök kapcsolatba azzal. Naponta legalább két órán át úgy figyelem meg a valóságot, ahogy van, míg a többi huszonnégy órában elárasztanak az e-mailek, tweetek és kiskutyás videók. Az e gyakorlat által nyújtott koncentráció és tisztánlátás nélkül nem tudtam volna megírni a *Sapienst* vagy a *Homo Deust*. A meditáció, legalábbis az én esetemben, sohasem került konfliktusba a tudományos kutatással. Inkább értékes új darabja lett tudományos eszköztáramnak, különösen, amikor az emberi elmét igyekeztem megérteni.

Ásás két oldalról

A tudomány nem rendelkezik hatékony eszközökkel az elme rejtélyeinek feltárására. Sok ember, köztük sok tudós is összekeveri az elmét az aggyal, pedig ez két nagyon különböző dolog. Az agy neuronok, szinapszisok és biokémiai vegyületek anyagi rendszere. A tudat viszont olyan szubjektív tapasztalatok folyama, mint például a fájdalom, az öröm, a harag vagy a szerelem. A biológusok azt feltételezik, hogy valamiképpen az agy hozza létre az elmét, a milliárdnyi neuron biokémiai reakciói pedig a tapasztalatokat. Csakhogy eddig

semmiféle magyarázatot nem találtunk arra, hogy miként születik meg az agyból az elme. Hogy lehet az, hogy ha neuronok milliárdjai egy bizonyos mintázat szerint küldenek szét elektromos jeleket, akkor fájdalmat érzek, ha egy másik mintázat szerint, akkor pedig szerelmet? Halvány fogalmunk sincs erről. Ezért aztán, még ha az elme valóban az agyból születik is, a tanulmányozása, legalábbis jelenleg, egészen más dolog, mint az agyé.

Az agykutatás óriási ugrásokkal halad előre, hála a mikroszkópoknak, agyszkennereknek és nagy kapacitású számítógépeknek. Az elmét azonban nem látjuk mikroszkóppal vagy szkennelvel. Ezek az eszközök lehetővé teszik a számunkra, hogy észleljük a biokémiai és elektromos aktivitást az agyban, de nem engednek hozzáférést az azzal járó szubjektív tapasztalatokhoz. 2018-ban az egyetlen elme, amelyhez hozzáférhetek, a sajátom. Ha meg akarom tudni, mit tapasztalnak más érző lények, azt csak másodkézből kapott beszámoló alapján tehetem meg, amelyek természetesen tele vannak torzulásokkal és korlátokkal.

Megtehetjük persze, hogy összegyűjtünk sok ilyen beszámolót különböző emberektől, és statisztikai módszerek segítségével azonosítjuk az ismétlődő mintázatokat. Az ilyen eljárások révén a pszichológusoknak és agykutatóknak sikerült nemcsak jobban megérteniük az elmét, de jobba tenniük, sőt megmenteniük milliók életét. Csakhogy kizárólag másodkézből származó beszámolók segítségével nehéz túljutni egy bizonyos ponton. Ha tudományosan akarunk vizsgálni egy bizonyos jelenséget, a legjobb közvetlenül megfigyelni. Például az antropológusok is rengeteg másodlagos forrást használnak, de aki igazán meg akarja érteni a szamoai kultúrát, annak előbb-utóbb össze kell pakolnia, és elutaznia Szamoára.

Persze az elutazás önmagában még nem elég. Egy hátizsákos turista Szamoáról írt blogját nem lehet elfogadni tudományos igényű antropológiai tanulmánynak, mivel a legtöbb hátizsákos turista nem rendelkezik a szükséges eszközökkel és képesséssel. A megfigyeléseik véletlenszerűek és előítéletesek. Ahhoz, hogy megbízható antropológusok legyünk, meg kell tanulnunk, hogyan figyeljük meg az emberi kultúrákat módszeresen és objektíven, előfeltevélektől és előítéletektől mentesen. Ezt tanítják az antropológia tanszékeken, és emiatt tudnak az antropológusok sorsdöntő szerepet játszani az emberi kultúrák közötti szakadékok áthidalásában.

Az elméről írt tudományos értekezések csak ritkán követik ezt az antropológiai modellt. Míg az antropológusok gyakorta kelnek útra távoli szigetek és titokzatos vidékek felé, a tudat kutatói csak ritkán vállalkoznak személyes utazásra az elme birodalmába. Az egyetlen elme ugyanis, amelyet közvetlenül meg tudok figyelni, a sajátom, és akármilyen nehéz a szamoai kultúrát előítéletek

nélkül tanulmányozni, a saját elmémet objektíven megfigyelni még nehezebb. Több mint egy évszázadnyi kemény munka után az antropológusoknak több hatékony megfigyelési módszer áll a rendelkezésére. Az elme kutatói ellenben, bár a másodkézből kapott beszámolók begyűjtésére és elemzésére számos eszközt kifejlesztettek, a saját elménk megfigyelésének terén éppen csak a felszínt kapargatják.

Az elme közvetlen megfigyelésére szolgáló modern eszközök hiányában talán kipróbálhatnánk néhány olyan eszközt, amelyet a premodern kultúrák fejlesztettek ki. Több ősi kultúra is sok figyelmet szentelt az elme tanulmányozásának, és nem másodkézből való beszámolók gyűjtésére támaszkodtak, hanem kiképeztek embereket arra, hogy szisztematikusan megfigyeljék saját elméjüket. Az általuk kifejlesztett eszközöket egy gyűjtőnévvel egységesen *meditációnak* nevezzük. Ezt a kifejezést ma gyakran társítják a vallással és a miszticizmussal, de a meditáció alapján véve valamilyen módszer az ember saját elméjének objektív megfigyelésére. Valóban sok vallás vette nagy hasznát a különféle meditációs technikáknak, de ez nem jelenti, hogy a meditáció szükségképpen vallásos jellegű. A könyveket is sok vallás felhasználta, de maga az olvasás ettől még nem vallásos gyakorlat.

Az évezredek során az emberek több százféle meditációs technikát dolgoztak ki, amelyek alapelveikben és hatékonyságukban különböznek egymástól. Nekem csupán egyetlen ilyen technikával – a vipasszanával – van személyes tapasztalatom, így ez az egyetlen, amelyről némi hozzáértéssel beszélhetek. Ahogy számos más meditációs technikáról, a vipasszanáról is azt állítják, hogy Buddha fedezte fel az ókori Indiában. Az évszázadok folyamán már számos történetet és elméletet tulajdonítottak Buddhának, gyakran mindenféle bizonyíték nélkül. Ahhoz azonban, hogy meditáljunk, ezek egyikét sem kell elhinnünk. Az oktató, akitől én tanultam a vipasszanát, Goenka, nagyon gyakorlatias vezető volt. Arra oktatta tanítványait, hogy amikor az elméjüket tanulmányozzák, tegyenek félre minden másodkézből származó leírást, vallásos dogmát és filozófiai sejtést, csak saját tapasztalataikra koncentráljanak, és a valóságra, amellyel szembesülnek. Mindennap számos tanítvány látogatta meg őt a szobájában, hogy tanácsot kérjen tőle, és kérdéseket tegyen fel neki. A szoba ajtajánál egy táblán ez állt: *Kérem, kerüljük az elméleti és filozófiai fejtegetéseket, és koncentráljunk a konkrét gyakorlatot érintő kérdésekre.*

A konkrét gyakorlat a testi érzetek és a rájuk adott mentális reakciók módszeres, folyamatos és objektív megfigyelését jelenti, amelynek révén felfedhetők az elme alapvető mintázatai. Előfordul, hogy az ember a meditációt olyan érzetek hajszolására használja, mint az áhítat vagy az extázis. Pedig valójában a tudat az univerzum legnagyobb misztériuma, és az olyan hétköznapi érze-

tek, mint a meleg vagy a viszketés ugyanolyan titokzatosak, mint az elragadtatás vagy a kozmikus egység. A vipasszaná meditálókat arra intik, hogy soha ne egyes érzeteket hajszoljanak, hanem koncentráljanak elméjük valóságának megértésére, akármi is legyen az a valóság.

Az utóbbi években mind az elme, mind az agy kutatói növekvő érdeklődést mutatnak az effajta meditációs technikák iránt, a legtöbben azonban csak közvetett módon használják ezt az eszközt.²²⁶ A tipikus tudós maga nem gyakorolja a meditációt. Inkább tapasztalt meditálókat hív a laboratóriumába, telerakja a fejüket elektródákkal, megkéri őket, hogy meditáljanak, és megfigyeli közben az agytevékenységüket. Így rengeteg mindent megtudhatunk az agyról, de ha az elme megértése a célunk, annak rengeteg fontos mozzanatáról lemaradunk. Olyan ez, mintha valaki úgy próbálná megérteni az anyag szerkezetét, hogy nagyítón át nézeget egy követ. Odalépünk hozzá, a kezébe nyomunk egy mikroszkópot, és azt mondjuk: „Tessék. Ezzel sokkal jobban látni.” Erre ő elveszi a mikroszkópot, aztán fogja jól bevált nagyítóját, és azon keresztül kezdi tanulmányozni, milyen anyagból van a mikroszkóp... A meditáció az elme közvetlen megfigyelésének eszköze. A benne rejlő lehetőségek nagy része kárba vész, ha nem magunk meditálunk, hanem valaki másnak az agytevékenységét figyeljük meditálás közben.

Természetesen nem arról beszélek, hogy szakítani kellene az agykutatás jelenlegi eszközeivel és gyakorlataival. A meditáció azokat nem pótolja, de talán kiegészítheti őket. Kicsit olyan ez, mint mikor a mérnökök alagutat akarnak fúrni egy nagy hegyen keresztül. Miért ássunk csak az egyik oldalról? Sokkal jobb egyszerre mindkettőről. Ha az agy és az elme valóban egy és ugyanaz, a két alagútnak okvetlenül össze kell érnie. És ha nem ugyanazok? Akkor annál fontosabb az agy mellett az elmébe is beleásnunk magunkat.

Egyes egyetemek és laboratóriumok már el is kezdték a kutatásoknak nemcsak tárgyául, hanem eszközüül is használni a meditációt. Ez az eljárás azonban még gyerekcipőben jár, részben azért, mert jelentős energiabefektetést igényel a kutatók részéről. A komoly meditációhoz óriási fegyelem szükségeltetik. Ha megpróbáljuk objektíven megfigyelni az érzeteinket, az első dolog, amit észreveszünk, az lesz, hogy milyen vad és türelmetlen az elme. Még ha egy aránylag pontosan meghatározható érzetet figyelünk is, például azt, ahogy a levegő ki- és beáramlik az orrlyukainkon, az elme általában képtelen néhány másodpercnél tovább koncentrálni erre, és kalandozni kezd a gondolatok, emlékek és álmok között.

Ahhoz, hogy a mikroszkópot fókuszáljuk, csupán el kell forgatnunk egy kis csavart. Ha a csavar eltörött, egy szerelő meg tudja javítani. Az elme fókuszát azonban nem tudjuk ilyen könnyedén helyrehozni. Általában rengeteg gyakor-

lást igényel, hogy megnyugodjunk, és arra tudjuk összpontosítani az elmét, hogy módszeresen és objektíven önmagát figyelje meg. Lehet, hogy a jövőben majd csak be kell kapnunk egy tablettát, és már koncentrálnunk is. Mivel azonban a meditáció célja nem pusztán az elme koncentrációja, hanem a felfedezése is, egy ilyen könnyű megoldás éppenséggel kontraproduktív is bizonyulhat. Lehet, hogy a tablettától éberek és koncentráltak leszünk, de közben talán megakadályozza, hogy az elménk teljes spektrumát felfedezzük. Hiszen már ma is képesek vagyunk rákoncentrálni egy jó kis filmre a tévében – csak hogy az elme ilyenkor annyira a filmre fókuszál, hogy saját dinamikáit nem képes megfigyelni.

De még ha technológiai segédeszközökre nem is támaszkodhatunk, akkor sem szabad feladnunk. Inspiráljanak bennünket az antropológusok, zoológusok és űrhajósok. Az antropológusok és zoológusok éveket töltenek távoli szigeteken, megannyi veszélynek és viszontagságnak kitéve. Az űrhajósok éveket töltenek szigorú kiképzésen, amely felkészíti őket veszedelmes útukra a világűrben. Ha idegen kultúrák, ismeretlen fajok és távoli bolygók megértésének érdekében készek vagyunk ekkora erőfeszítésre, akkor talán saját elménk megértéséért is érdemes lehet keményen dolgozni. Márpedig jobban tesszük, ha megértjük az elménket, mielőtt átveszik föltötte az irányítást az algoritmusok.

Az önmegfigyelés sosem volt könnyű, de idővel egyre nehezebbé válhat. Ahogy kibontakozott a történelem, az emberek egyre több és több bonyolult történetet kreáltak magukról, aminek következtében egyre kevésbé tudjuk, hogy kik is vagyunk. Ezek a történetek arra szolgáltak, hogy nagy számú embert egyesítsenek, ezzel erőt halmozzanak fel, és megőrizték a társadalmi harmóniát. Létfontosságú szerepük volt abban, hogy milliárdnyi éhes ember jóllakjon, illetve ne essen egymás torkának. Amikor az emberek megpróbálták megfigyelni magukat, rendszerint ezeket a készen kapott történeteket fedezték fel. Egy bizonytalan eredményű felfedezőút túlságosan veszélyes volt. A társadalmi rend aláaknázásával fenyegetett.

A technológia fejlődésével két dolog történt. Először is, ahogy a kőbalták fokozatosan atombombává fejlődtek, egyre veszélyesebb dologgá vált destabilizálni a társadalmi rendet. Másodszor, ahogy a barlangrajzok fokozatosan tévéműsorokká fejlődtek, egyre könnyebb lett félrevezetni az embereket. Lehetséges, hogy a közeli jövőben az algoritmusok végigviszik ezt a folyamatot, jószerivel lehetetlenné téve az emberek számára, hogy megfigyeljék a valóságot magukról. Az algoritmusok fogják eldönteni, kik vagyunk, és mit kell tudnunk magunkról.

Néhány évig vagy évtizedig még lesz választásunk. Ha vesszük a fáradságot, még vizsgálhatjuk, hogy kik vagyunk. De ha élni akarunk ezzel a lehetőséggel, akkor jobban tesszük, ha már most hozzákezdünk.

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék köszönetet mondani mindenkinek, aki segített az írásban – és a törlésben:

Michal Shavitnak, kiadómnak a nagy-britanniai Penguin Random House-nál, akiben először merült fel ennek a könyvnek az ötlete, és aki végigkalauzolt engem az írás hosszadalmas folyamatán; és persze a Penguin Random House egész csapatának kemény munkájukért és támogatásukért.

David Milnernek, aki szokás szerint pompás munkát végzett a kézirat szerkesztésével. Néha elég volt arra gondolnom, mit mondana David, hogy még keményebben dolgozzam a szövegen.

Suzanne Deannek, a Penguin Random House kreatív igazgatójának, a könyv borítója mögött rejtőző géniusznak.

Preena Gadhernek és kollégáinak a Riot Communicationsnél a zseniális PR-kampány megszervezéséért.

Cindy Spiegelnek a Spiegel&Grautól a visszajelzésekért és az Atlanti-óceánon túli ügyek intézéséért.

Az összes többi kiadómnak a Föld valamennyi kontinensén (kivéve az Antarktist) bizalmukért, odaadásukért és profi munkájukért.

Kutatóasszisztenseknek, Idal Sherernek, amiért az ókori zsinagógáktól a mesterséges intelligenciáig utánanézt mindennek.

Shumel Rosnernek a folyamatos támogatásért és a jó tanácsokért.

Yigal Borochovskynak és Sarai Aharoninak, akik rengeteg időt és energiát szántak arra, hogy kijavítsák a hibáimat, és néha új szemszögből láttassák velem a dolgokat.

Danny Orbachnak, Uri Sabachnak, Yoram Yovellnek és Ron Meromnak meglátásaikért a kamikazékról, a megfigyelésről, a pszichológiáról és az algoritmusokról.

Hűséges csapatomnak – Ido Ayalnak, Maya Orbachnak, Naama Wartenburgnak és Eilona Arielnek –, akik sok-sok napot töltöttek helyettem az e-mail-pokolban.

Családomnak és barátaimnak türelmükért és szeretetükért.

Anyámnak, Pninának és anyósomnak, Hannah-nak, amiért megajándékoztak idejükkel és tapasztalataikkal.

Társamnak és menedzseremnek, Itziknek, aki nélkül ez nem jött volna létre. Én csak könyvet írni tudok. Minden mást ő csinál.

És végül köszönöm minden olvasóm érdeklődését, idejét és hozzászólásait. Ha egy könyv ott áll a polcon, és nem olvassa senki, vajon ad-e hangot?

Forrásként felhasznált korábbi publikációim

Ahogy a bevezetőben már említettem, ez a könyv a közösséggel folytatott párbeszéből íródott. Több fejezet is az olvasók, újságírók és kollégák hozzám intézett kérdéseire való válaszként született. Egyes részek korábbi változatait cikkekben és tanulmányokban már publikáltam, ami lehetőséget adott nekem arra, hogy visszajelzést kapjak, és finomíthassak az érveimen. Az említett cikkek és tanulmányok a következők:

If We Know Meat Is Murder, Why Is It So Hard For Us to Change and Become Moral? *Haaretz*, 2012. június 21.

The Theatre of Terror. *Guardian*, 2015. január 31.

Judaism Is Not a Major Player in the History of Humankind. *Haaretz*, 2016. július 31.

Yuval Noah Harari on Big Data, Google and the End of Free Will. *FT.com*, 2016. augusztus 26.

Isis is as much an offshoot of our global civilisation as Google. *Guardian*, 2016. szeptember 9.

Salvation by Algorithm: God, Technology and New 21st Century Religion. *New Statesman*, 2016. szeptember 9.

Does Trump's Rise Mean Liberalism's End? *New Yorker*, 2016. október 7.

Yuval Noah Harari Challenges the Future According to Facebook. *Financial Times*, 2017. március 23.

Humankind: The Post-Truth Species. *Bloomberg.com*, 2017. április 13.

People Have Limited Knowledge. What's the Remedy? Nobody Knows. *The New York Times*, 2017. április 18.

The Meaning of Life in a World Without Work. *Guardian*, 2017. május 8.

In Big Data vs. Bach, Computers Might Win. *Bloomberg View*, 2017. május 13.
Are We About to Witness the Most Unequal Societies in History? *Guardian*,
2017. május 24.

Universal Basic Income is Neither Universal Nor Basic. *Bloomberg View*, 2017.
június 4.

Why It's No Longer Possible For Any Country to Win a War. *Time.com*, 2017.
június 23.

The Age of Disorder: Why Technology is the Greatest Threat to Humankind.
New Statesman, 2017. július 25.

Reboot for the AI Revolution. *Nature News*, 2017. október 17.

Jegyzetek

¹ Lásd például George W. Bush 2005-ös beiktatási beszédét, amelyben azt mondta: „Az események és a józan ész is egyetlen következtetésre vezetnek bennünket: a szabadság fennmaradása hazánkban egyre inkább más országok szabadságától függ. Leginkább attól remélhetjük a világbékét, ha az egész világon elterjesztjük a szabadságot.” Bush Pledges to Spread Democracy. *CNN*, 2005. január 20., <http://edition.cnn.com/2005/ALLPOLITICS/01/20/bush.speech/>, hozzáférés 2018. január 7.; Obama esetében lásd például utolsó beszédét az ENSZ-ben: Katie Reilly: Read Barack Obama's Final Speech to the United Nations as President. *Time*, 2016. szeptember 20., <http://time.com/4501910/president-obama- united-nations- speech-transcript/>, hozzáférés: 2017. december 3.

² William Neikirk – David S. Cloud: Clinton: Abuses Put China 'On Wrong Side of History'. *Chicago Tribune*, 1997. október 30., http://articles.chicagotribune.com/1997-10-30/news/9710300304_1_human-rights-jiang-zemin-chinese-leader, hozzáférés: 2017. december 3.

³ Eric Bradner: Hillary Clinton's Email Controversy, Explained. *CNN*, 2016. október 28., <http://edition.cnn.com/2015/09/03/politics/hillary-clinton-email-controversy-explained-2016/index.html>, hozzáférés: 2017. december 3.

⁴ Chris Graham – Robert Midgley: Mexico Border Wall: What is Donald Trump Planning, How Much Will It Cost and Who Will Pay for It? *Telegraph*, 2017. augusztus 23., <http://www.telegraph.co.uk/news/0/mexico-border-wall-donald-trump-planning-much-will-cost-will/>, hozzáférés: 2017. december 3.; Michael Schuman: Is China Stealing Jobs? It May Be Losing Them, Instead. *New York Times*, 2016. július 22., <https://www.nytimes.com/2016/07/23/business/international/china-jobs-donald-trump.html>, hozzáférés: 2017. december 3.

⁵ 19. és 20. századi példákért lásd Jevgenyij Dobrenko – Eric Naiman szerk.: *The Landscape of Stalinism: The Art and Ideology of Soviet Space*. Seattle, University of Washington Press, 2003; W. L. Guttsman: *Art for the Workers: Ideology and the Visual Arts in*

- Weimar Germany. New York, Manchester University Press, 1997. A téma általános tárgyalását lásd Nicholas John Cull: *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present*. Santa Barbara, ABC-CLIO, 2003.
- ⁶ Ezt az értelmezést lásd Ishaan Tharoor: *Brexit: A modern-day Peasants' Revolt?*, Washington Post, 2016. június 25., https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/06/25/the-brexit-a-modern-day-peasants-revolt/?utm_term=.9b8e81bd5306; John Curtice: *US election 2016: The Trump-Brexit voter revolt*. BBC, 2016. november 11., <http://www.bbc.com/news/election-us-2016-37943072>.
- ⁷ A témában természetesen továbbra is a leghíresebb munka: Francis Fukuyama: *The End of History and the Last Man*. London, Penguin, 1992, magyarul: *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, Európa, 1994, ford. Somogyi Pál László.
- ⁸ Karen Dawisha: *Putin's Kleptocracy*. New York, Simon & Schuster, 2014; Timothy Snyder: *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. New York, Tim Duggan Books, 2018; Anne Garrels: *Putin Country: A Journey Into the Real Russia*. New York, Farrar, Straus & Giroux, 2016; Steven Lee Myers: *The New Tsar: The Rise and Reign of Vladimir Putin*. New York, Knopf Doubleday, 2016.
- ⁹ Credit Suisse, Global Wealth Report 2015, 53, <https://publications.credit-suisse.com/tasks/render/file/?fileID=F2425415-DCA7-80B8-EAD989AF9341D47E>, hozzáférés: 2018. március 12.; Filip Novokmet – Thomas Piketty – Gabriel Zucman: *From Soviets to Oligarchs: Inequality and Property in Russia 1905–2016*. 2017. július, *World Wealth and Income Database*, <http://www.piketty.pse.ens.fr/files/NPZ2017WIDworld.pdf>, hozzáférés: 2018. március 12.; Shaun Walker: *Unequal Russia*. *Guardian*, 2017. április 25., <https://www.theguardian.com/inequality/2017/apr/25/unequal-russia-is-anger-stirring-in-the-global-capital-of-inequality>, hozzáférés: 2018. március 12.
- ¹⁰ Ayelet Shani: *The Israelis Who Take Rebuilding the Third Temple Very Seriously*. *Haaretz*, 2017. augusztus 10., <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-1.805977>, hozzáférés: 2018. január; Israeli Minister: *We Should Rebuild Jerusalem Temple*, *Israel Today*, 2013. július 7., <http://www.israeltoday.co.il/Default.aspx?tabid=178&nid=23964>, hozzáférés: 2018. január 7.; Yuri Yanover: *Dep. Minister Hotovely: The Solution Is Greater Israel without Gaza*, *Jewish Press*, 2013. augusztus 25., <http://www.jewishpress.com/news/breaking-news/dep-minister-hotovely-the-solution-is-greater-israel-without-gaza/2013/08/25/>, hozzáférés: 2018. január 7.; Israeli Minister: *The Bible Says West Bank Is Ours*, *Al Jazeera*, 2017. február 24., <http://www.aljazeera.com/programmes/upfront/2017/02/israeli-minister-bible-west-bank-170224082827910.html>, hozzáférés: 2018. január 29.
- ¹¹ Katie Reilly: *Read Barack Obama's Final Speech to the United Nations as President*. *Time*, 2016. szeptember 20., <http://time.com/4501910/president-obama-united-nations-speech-transcript/>, hozzáférés: 2017. december 3.
- ¹² Gregory R. Woirol: *The Technological Unemployment and Structural Unemployment Debates*. Westport, Greenwood Press, 1996, 18–20; Amy Sue Bix: *Inventing Ourselves out of Jobs? America's Debate over Technological Unemployment, 1929–1981*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2000, 1–8; Joel Mokyr – Chris Vickers – Nicolas L. Ziebarth: *The History of Technological Anxiety and the Future of Economic Growth: Is This Time Different?* *Journal of Economic Perspectives*, 2015, 29/3, 33–42; Joe Mokyr: *The Gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy*. Princeton, Princeton University Press, 2002, 255–257; David H. Autor: *Why Are There Still So Many Jobs? The History and the Future of Workplace Automation*, *Journal of Economic Perspectives*, 2015, 29/3, 3–30; Melanie Arntz – Terry Gregory – Ulrich Zierahn: *The Risk of Automation for Jobs in OECD Countries*, *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, 2016, 89; Mariacristina Piva – Marco Vivarelli: *Technological Change and Employment: Were Ricardo and Marx Right?*, *IZA Institute of Labor Economics, Discussion Paper*, 2017, No.10471.
- ¹³ Lásd például: az MI túlteljesíti az embert repülési, különösen harci repülési szimulációkban: Nicholas Ernest et al.: *Genetic Fuzzy based Artificial Intelligence for Unmanned Combat Aerial Vehicle Control in Simulated Air Combat Missions*. *Journal of Defense Management*, 2016, 6/1, 1–7; intelligens tutoriálók és oktató rendszerek: Kurt VanLehn: *The Relative Effectiveness of Human Tutoring, Intelligent Tutoring Systems, and Other Tutoring Systems*. *Educational Psychologist*, 2011, 46/4, 197–221; algoritmikus kereskedés: Giuseppe Nuti et al.: *Algorithmic Trading*. *Computer*, 2011, 44/11, 61–69; pénzügyi tervezés, portfóliókezelés stb.: Arash Baharammirzaee: *A comparative Survey of Artificial Intelligence Applications in Finance: Artificial Neural Networks, Expert System and Hybrid Intelligent Systems*. *Neural Computing and Applications*, 2010, 19/8, 1165–1195; komplex adatelemzés orvosi rendszerekben, diagnosztizálás és kezelési javaslat: Marjorie Glass Zauderer et al.: *Piloting IBM Watson Oncology within Memorial Sloan Kettering's Regional Network*. *Journal of Clinical Oncology*, 2014, 32/15, e17653; eredeti szövegek alkotása természetes nyelven, nagy mennyiségű adat alapján: Jean-Sébastien Vayre et al.: *Communication Mediated through Natural Language Generation in Big Data Environments: The Case of Noma*. *Journal of Computer and Communication*, 2017, 5, 125–148; arcfelismerés: Florian Schroff – Dmitrij Kalinynitsenko – James Philbin: *FaceNet: A Unified Embedding for Face Recognition and Clustering*, *IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR)*, 2015, 815–823; vezetés: Cristiano Premebida: *A Lidar and Vision-based Approach for Pedestrian and Vehicle Detection and Tracking*. *2007 IEEE Intelligent Transportation Systems Conference*, 2007.
- ¹⁴ Daniel Kahneman: *Thinking, Fast and Slow*. New York, Farrar, Straus & Giroux, 2011, magyarul: *Gyors és lassú gondolkodás*. Budapest, HVG Könyvek, 2013, ford. Bányász Réka és Garai Attila; Dan Ariely: *Predictably Irrational*. New York, Harper, 2009, magyarul: *Kiszámíthatóan irracionális*. Budapest, Gabo, 2011, ford. Bori Erzsébet; Brian D. Ripley: *Pattern Recognition and Neural Networks*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007; Christopher M. Bishop: *Pattern Recognition and Machine Learning*. New York, Springer, 2007.

- ¹⁵ Seyed Azimi et al.: Vehicular Networks for Collision Avoidance at Intersections. *SAE International Journal of Passenger Cars – Mechanical Systems*, 2011, 4, 406–416; Swarun Kumar et al.: CarSpeak: A Content-Centric Network for Autonomous Driving. *SIGCOM Computer Communication Review*, 2012, 42, 259–270; Mihail L. Sichitiu – Maria Kihl: Inter-Vehicle Communication Systems: A Survey. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, 2008, 10; Mario Gerla – Eun-Kyu Lee – Giovanni Pau: Internet of Vehicles: From Intelligent Grid to Autonomous Cars and Vehicular Clouds. *2014 IEEE World Forum on Internet of Things (WF-IoT)*, 2014, 241–246.
- ¹⁶ David D. Luxton et al.: Health for Mental Health: Integrating Smartphone Technology in Behavioural Healthcare. *Professional Psychology: Research and Practice*, 2011, 42/6, 505–512; Abu Saleh Mohammad Mosa – Illhoi Yoo – Lincoln Sheets: A Systematic Review of Healthcare Application for Smartphones. *BMC Medical Informatics and Decision Making*, 2012, 12/1, 67; Karl Frederick Braekkan Payne – Heather Wharrad – Kim Watts: Smartphone and Medical Related App Use among Medical Students and Junior Doctors in the United Kingdom (UK): A Regional Survey. *BMC Medical Informatics and Decision Making*, 2012, 12/1, 121; Sandeep Kumar Vashist – E. Marion Schneider – John H. T. Loung: Commercial Smartphone-Based Devices and Smart Applications for Personalised Healthcare Monitoring and Management. *Diagnostics*, 2014, 4/3, 104–128; Maged N. Kamel Bouls et al.: How Smartphones Are Changing the Face of Mobile and Participatory Healthcare: An Overview, with Example from eCAALYX. *BioMedical Engineering OnLine*, 2011, 10/24, <https://doi.org/10.1186/1475-925X-10-24>, hozzáférés: 2017. július 30.; Paul J. F. White – Blake W. Podaima – Marcia R. Friesen: Algorithms for Smartphone and Tablet Image Analysis for Healthcare Applications. *IEEE Access*, 2014, 2, 831–840.
- ¹⁷ World Health Organization: Global status report on road safety–2015 (2016); Estimates for 2000–2015, Cause-Specific Mortality. http://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/estimates/en/index1.html, hozzáférés: 2017. szeptember 6.
- ¹⁸ Az amerikai autóbalesetek okairól készített felmérést lásd Daniel J. Fagnant – Kara Kockelman: Preparing a Nation for Autonomous Vehicles: Opportunities, Barriers and Policy Recommendations. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 2015, 77, 167–181; általános felmérésért lásd például: *OECD/ITF, Road Safety Annual Report 2016*, Párizs, OECD Publishing, 2016, <http://dx.doi.org/10.1787/irtad-2016-en>.
- ¹⁹ Kristofer D. Kusano – Hampton C. Gabler: Safety Benefits of Forward Collision Warning, Brake Assist, and Autonomous Braking Systems in Rear-End Collisions. *IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems*, 2012, 13/4, 1546–1555; James M. Anderson et al.: *Autonomous Vehicle Technology: A Guide for Policymakers*. Santa Monica, RAND Corporation, 2014, esp. 13–15; Daniel J. Fagnant – Kara Kockelman: Preparing a Nation for Autonomous Vehicles: Opportunities, Barriers and Policy Recommendations. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 2015, 77, 167–181; Jean-Francois Bonnefon – Azim Shariff – Iyad Rahwan: Autonomous Vehicles Need Experimental Ethics: Are We Ready for Utilitarian Cars?, *arXiv*, 2015, 1–15. A járműveket összekapcsoló hálózatokban bekövetkező karambolok elkerülésére tett

javaslatokat lásd Seyed R. Azimi et al.: Vehicular Networks for Collision Avoidance at Intersections. *SAE International Journal of Passenger Cars – Mechanical Systems*, 2011, 4/1, 406–416; Swarun Kumar et al.: CarSpeak: A Content-Centric Network for Autonomous Driving. *SIGCOM Computer Communication Review*, 2012, 42/4, 259–270; Mihail L. Sichitiu – Maria Kihl: Inter-Vehicle Communication Systems: A Survey. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, 2008, 10/2; Mario Gerla et al.: Internet of Vehicles: From Intelligent Grid to Autonomous Cars and Vehicular Clouds. *2014 IEEE World Forum on Internet of Things (WF-IoT)*, 2014, 241–246.

- ²⁰ Michael Chui – James Manyika – Mehdi Miremadi: Where Machines Could Replace Humans – and Where They Can't (Yet). *McKinsey Quarterly*, 2016, <http://www.mckinsey.com/business-functions/digital-mckinsey/our-insights/where-machines-could-replace-humans-and-where-they-cant-yet>, hozzáférés: 2018. március 1.
- ²¹ Wu Youyou – Michal Kosinski – David Stillwell: Computer-based personality judgments are more accurate than those made by humans. *PANS*, 2014, 112, 1036–1038.
- ²² Stuart Dredge: AI and music: will we be slaves to the algorithm? *Guardian*, 2017. augusztus 6., <https://www.theguardian.com/technology/2017/aug/06/artificial-intelligence-and-will-we-be-slaves-to-the-algorithm>, hozzáférés: 2017. október 15. A módszerek általános áttekintését lásd Jose David Fernández – Francisco Vico: AI Methods in Algorithmic Composition: A Comprehensive Survey. *Journal of Artificial Intelligence Research*, 2013, 48, 513–582.
- ²³ Eric Topol: *The Patient Will See You Now: The Future of Medicine is in Your Hands*. New York, Basic Books, 2015; Robert Wachter: *The Digital Doctor: Hope, Hype and Harm at the Dawn of Medicine's Computer Age*. New York, McGraw-Hill Education, 2015; Simon Parkin: The Artificially Intelligent Doctor Will Hear You Now, *MIT Technology Review*, 2016, <https://www.technologyreview.com/s/600868/the-artificially-intelligent-doctor-will-hear-you-now/>; James Gallagher: Artificial intelligence “as good as cancer doctors”, *BBC*, 2017. január 26., <http://www.bbc.com/news/health-38717928>.
- ²⁴ Kate Brannen: Air Force's lack of drone pilots reaching “crisis” levels. *Foreign Policy*, 2015. január 15., <http://foreignpolicy.com/2015/01/15/air-forces-lack-of-drone-pilots-reaching-crisis-levels/>.
- ²⁵ Tyler Cowen: *Average is Over: Powering America Beyond the Age of the Great Stagnation*. New York, Dutton, 2013; Brad Bush: How combined human and computer intelligence will redefine jobs. *TechCrunch*, 2016, <https://techcrunch.com/2016/11/01/how-combined-human-and-computer-intelligence-will-redefine-jobs/>.
- ²⁶ Ulrich Raulff: *Farewell to the Horse: The Final Century of Our Relationship*. London, Allen Lane, 2017; Gregory Clark: *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World*. Princeton, Princeton University Press, 2008, 286; Margo DeMello: *Animals and Society: An Introduction to Human-Animal Studies*. New York, Columbia University Press, 2012, 197; Clay McShane – Joel Tarr: The Decline of the Urban Horse in American Cities. *Journal of Transport History*, 2003, 24/2, 177–198.

- ²⁷ Lawrence F. Katz – Alan B. Krueger: The Rise and Nature of Alternative Work Arrangements in the United States, 1995–2015. *National Bureau of Economic Research*, 2016; Peter H. Cappelli – J. R. Keller: A Study of the Extent and Potential Causes of Alternative Employment Arrangements. *ILR Review*, 2013, 66/4, 874–901; Gretchen M. Spreitzer – Lindsey Cameron – Lyndon Garrett: Alternative Work Arrangements: Two Images of the New World of Work. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 2017/4, 473–99; Sarah A. Donovan – David H. Bradley – Jon O. Shimabukuru: What Does the Gig Economy Mean for Workers? *Congressional Research Service*, Washington DC, 2016, <https://fas.org/sgp/crs/misc/R44365.pdf>, hozzáférés: 2018. február 11.; More Workers Are in Alternative Employment Arrangements, *Pew Research Center*, 2016. szeptember 28., http://www.pewsocialtrends.org/2016/10/06/the-state-of-american-jobs/st_2016-10-06_jobs-26/, hozzáférés: 2018. február 11.
- ²⁸ David Ferrucci et al.: Watson: Beyond Jeopardy! *Artificial Intelligence*, 2013, 199–200, 93–105.
- ²⁹ Google's AlphaZero Destroys Stockfish in 100-Game Match. *Chess.com*, 2017. december 6., <https://www.chess.com/news/view/google-s-alphazero-destroys-stockfish-in-100-game-match>, hozzáférés: 2018. február 11.; David Silver et al.: 'Mastering Chess and Shogi by Self-Play with a General Reinforcement Learning Algorithm. *arXiv*, 2017, <https://arxiv.org/pdf/1712.01815.pdf>, hozzáférés: 2018. február 2.; lásd még Sarah Knapton: Entire Human Chess Knowledge Learned and Surpassed by DeepMind's AlphaZero in Four Hours. *Telegraph*, 2017. december 6., <http://www.telegraph.co.uk/science/2017/12/06/entire-human-chess-knowledge-learned-surpassed-deepminds-alphazero/>, hozzáférés: 2018. február 11.
- ³⁰ Cowen: *Average is Over*. i.h.; Tyler Cowen: What are humans still good for? The turning point in freestyle chess may be approaching. 2013, <http://marginalrevolution.com/marginalrevolution/2013/11/what-are-humans-still-good-for-the-turning-point-in-freestyle-chess-may-be-approaching.html>.
- ³¹ Maddalaine Ansell: Jobs for Life Are a Thing of the Past. Bring On Lifelong Learning. *Guardian*, 2016. május 31., <https://www.theguardian.com/higher-education-network/2016/may/31/jobs-for-life-are-a-thing-of-the-past-bring-on-lifelong-learning>.
- ³² Alex Williams: Prozac Nation Is Now the United States of Xanax. *New York Times*, 2017. június 10., <https://www.nytimes.com/2017/06/10/style/anxiety-is-the-new-depression-xanax.html>.
- ³³ Simon Rippon: Imposing Options on People in Poverty: The Harm of a Live Donor Organ Market. *Journal of Medical Ethics*, 2014, 40, 145–150; I. Glenn Cohen: Regulating the Organ Market: Normative Foundations for Market Regulation. *Law and Contemporary Problems*, 2014, 77; Alexandra K. Glazier: The Principles of Gift Law and the Regulation of Organ Donation. *Transplant International*, 2011, 24, 368–372; Megan McAndrews – Walter E. Block: Legalizing Saving Lives: A Proposition for the Organ Market. *Insights to A Changing World Journal*, 2015, 1–17.
- ³⁴ James J. Hughes: A Strategic Opening for a Basic Income Guarantee in the Global Crisis Being Created by AI, Robots, Desktop Manufacturing and BioMedicine. *Journal of Evolution & Technology*, 2014, 24, 45–61; Alan Cottet: Technologies, Culture, Work, Basic Income and Maximum Income. *AI & Society*, 2014, 29, 249–257.
- ³⁵ Jon Henley: Finland Trials Basic Income for Unemployed. *Guardian*, 2017. január 3., <https://www.theguardian.com/world/2017/jan/03/finland-trials-basic-income-for-unemployed>, hozzáférés: 2018. március 1. (2018. április 23-án a finn kormány bejelentette, hogy az év végével megszünteti az alapjövedelmet. Lásd Nem kísérleteznek tovább az alapjövedelemmel Finnországban. *Index*, 2018. április 23., https://index.hu/gazdasag/2018/04/23/nem_kiserleteznek_tovabb_az_alapjovedelemmel_finnorszagban/, hozzáférés: 2018. április 24. – a ford.)
- ³⁶ Swiss Voters Reject Proposal to Give Basic Income to Every Adult and Child. *Guardian*, 2016. június 5., <https://www.theguardian.com/world/2016/jun/05/swiss-vote-give-basic-income-every-adult-child-marxist-dream>.
- ³⁷ Isabel Hunter: Crammed into squalid factories to produce clothes for the West on just 20p a day, the children forced to work in horrific unregulated workshops of Bangladesh. *Daily Mail*, 2015. december 1., <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3339578/Crammed-squalid-factories-produce-clothes-West-just-20p-day-children-forced-work-horrific-unregulated-workshops-Bangladesh.html>, hozzáférés: 2017. október 15.; Chris Walker – Morgan Hartley: The Culture Shock of India's Call Centers. *Forbes*, 2012. december 16., <https://www.forbes.com/sites/morganhartley/2012/12/16/the-culture-shock-of-indias-call-centers/#6fca2ee772f5>, hozzáférés: 2017. október 15.
- ³⁸ Klaus Schwab – Nicholas Davis: *Shaping the Fourth Industrial Revolution*. World Economic Forum, 2018, 54. A hosszú távú fejlesztési stratégiákról lásd Ha-Joon Chang: *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*. London, Anthem Press, 2003.
- ³⁹ Lauren Gambini: Trump Pans Immigration Proposal as Bringing People from "Shithole Countries". *Guardian*, 2018. január 12., <https://www.theguardian.com/us-news/2018/jan/11/trump-pans-immigration-proposal-as-bringing-people-from-shithole-countries>, hozzáférés: 2018. február 11.
- ⁴⁰ Az elgondolásért, hogy a körülmények abszolút javulása a relatív egyenlőtlenség növekedésével járhat, lásd különösen Thomas Piketty: *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013. Magyarul: *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2015., ford. Balogh-Sárközy Zsuzsanna.
- ⁴¹ 2017 Statistical Report on Ultra-Orthodox Society in Israel. *Israel Democracy Institute and Jerusalem Institute for Israel Studies*, 2017, <https://en.idi.org.il/articles/20439>, hozzáférés: 2018. január 1.; Melanie Lidman: As ultra-Orthodox women bring home the bacon, don't say the F-word. *Times of Israel*, 2016. január 1., <https://www.timesofisrael.com/as-ultra-orthodox-women-bring-home-the-bacon-dont-say-the-f-word/>, hozzáférés: 2017. október 15.

- ⁴² Melanie Lidman: As ultra-Orthodox women bring home the bacon, don't say the F-word. *Times of Israel*, 2016. január 1., <https://www.timesofisrael.com/as-ultra-orthodox-women-bring-home-the-bacon-dont-say-the-f-word/>, hozzáférés: 2017. október 15.; Statistical Report on Ultra-Orthodox Society in Israel. *Israel Democracy Institute and Jerusalem Institute for Israel Studies*, 2016, 18, https://en.idi.org.il/media/4240/shnaton-e_8-9-16_web.pdf, hozzáférés: 2017. október 15. Elégedettség terén Izrael nemrég tizenegyedik lett az OECD által vizsgált harmincnyc ország közül: Life Satisfaction. *OECD Better Life Index*, <http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/life-satisfaction/>, hozzáférés: 2017. október 15.
- ⁴³ 2017 Statistical Report on Ultra-Orthodox Society in Israel. *Israel Democracy Institute and Jerusalem Institute for Israel Studies*, 2017, <https://en.idi.org.il/articles/20439>, hozzáférés: 2018. január 1.
- ⁴⁴ Margaret Thatcher: Interview for *Woman's Own* ("no such thing as society") *Margaret Thatcher Foundation*, 1987. szeptember 23., <https://www.margaretthatcher.org/document/106689>, hozzáférés: 2018. január 7.
- ⁴⁵ Keith Stanovich: *Who Is Rational? Studies of Individual Differences in Reasoning*. New York, Psychology Press, 1999.
- ⁴⁶ Richard Dawkins: We Need a New Party – the European Party. *NewStatesman*, 2017. március 29., <https://www.newstatesman.com/politics/uk/2017/03/richard-dawkins-we-need-new-party-european-party>, hozzáférés: 2018. március 1.
- ⁴⁷ Steven Swinford: Boris Johnson's allies accuse Michael Gove of "systematic and calculated plot" to destroy his leadership hopes. *Telegraph*, 2016. június 30., <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/06/30/boris-johnsons-allies-accuse-michael-gove-of-systematic-and-calc/>, hozzáférés: 2017. szeptember 3.; Rowena Mason – Heather Stewart: Gove's thunderbolt and Boris's breaking point: a shocking Tory morning. *Guardian*, 2016. június 30., <https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/30/goves-thunderbolt-boris-johnson-tory-morning>, hozzáférés: 2017. szeptember 3.
- ⁴⁸ James Tapsfield: Gove presents himself as the integrity candidate for Downing Street job but sticks the knife into Boris AGAIN. *Daily Mail*, 2016. július 1., <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3669702/I-m-not-great-heart-s-right-place-Gove-makes-bizarre-pitch-Downing-Street-admitting-no-charisma-doesn-t-really-want-job.html>, hozzáférés: 2017. szeptember 3.
- ⁴⁹ 2017-ben a egy tudóscsoport a Stanford Egyetemen megalkotott egy algoritmust, amely kizárólag néhány arckép elemzése révén 91%-os pontossággal megállapítja bárkiről, hogy homo- vagy heteroszexuális-e (<https://osf.io/zn79k/>). Csakhogy, mivel az algoritmust olyan képek segítségével fejlesztették ki, amelyeket az emberek saját maguk válogattak ki, és töltöttek fel társkereső oldalakra, lehetséges, hogy valójában a kulturális ideálok közötti eltéréseket azonosítja. Nem feltétlenül arról van szó, hogy a meleg arcvonásai különböznek a heteroszexuálisokétól. Inkább arról, hogy a meleg társkereső oldalakra képeket feltöltő meleg férfiak más kulturális ideálnak próbálnak megfelelni, mint a heteroszexuális férfiak a heteroszexuális oldalakon.
- ⁵⁰ David Chan: So Why Ask Me? Are Self-Report Data Really That Bad? In Charles E. Lance – Robert J. Vandenberg szerk.: *Statistical and Methodological Myths and Urban Legends*. New York, London, Routledge, 2009, 309–336; Delroy L. Paulhus – Simine Vazire: The Self-Report Method' In Richard W. Robins – R. Chris Farley – Robert F. Krueger szerk.: *Handbook of Research Methods in Personality Psychology*. London, New York, The Guilford Press, 2007, 228–233.
- ⁵¹ Elizabeth Dwoskin – Evelyn M. Rusli: The Technology that Unmasks Your Hidden Emotions. *Wall Street Journal*, 2015. január 28., <https://www.wsj.com/articles/startups-see-your-face-unmask-your-emotions-1422472398>, hozzáférés: 2017. szeptember 6.
- ⁵² Norberto Andrade: Computers Are Getting Better Than Humans at Facial Recognition. *Atlantic*, 2014. június 9., <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2014/06/bad-news-computers-are-getting-better-than-we-are-at-facial-recognition/372377/>, hozzáférés: 2017. december 10.; Elizabeth Dwoskin – Evelyn M. Rusli: The Technology that Unmasks Your Hidden Emotions. *Wall Street Journal*, 2015. január 28., <https://www.wsj.com/articles/startups-see-your-face-unmask-your-emotions-1422472398>, hozzáférés: 2017. december 10.; Sophie K. Scott – Nadine Lavan – Sinead Chen – Carolyn McGettigan: The Social Life of Laughter. *Trends in Cognitive Sciences*, 2014, 18/12, 618–620.
- ⁵³ Daniel First: Will big data algorithms dismantle the foundations of liberalism? *AI & Soc*, 10.1007/s00146-017-0733-4.
- ⁵⁴ Carole Cadwalladr: Google, Democracy and the Truth about Internet Search. *Guardian*, 2016. december 4., <https://www.theguardian.com/technology/2016/dec/04/google-democracy-truth-internet-search-facebook>, hozzáférés: 2017. december 6.
- ⁵⁵ Jeff Freak – Shannon Holloway: How Not to Get to Straddie. *Red Land City Bulletin*, 2012. március 15., <http://www.redlandcitybulletin.com.au/story/104929/how-not-to-get-to-straddie/>, hozzáférés: 2018. március 1.
- ⁵⁶ Michelle McQuigge: Woman Follows GPS; Ends Up in Ontario Lake. *Toronto Sun*, 2016. május 13., <http://torontosun.com/2016/05/13/woman-follows-gps-ends-up-in-ontario-lake/wcm/fddda6d6-6b6e-41c7-88e8-aecc501faaa5>, hozzáférés: 2018. március 1.; Woman Follows GPS into Lake. *News.com.au*, 2016. május 16., <http://www.news.com.au/technology/gadgets/woman-follows-gps-into-lake/news-story/a7d362dfc4634fd094651afc63f853a1>, hozzáférés: 2018. március 1.
- ⁵⁷ Henry Grabar: Navigation Apps Are Killing Our Sense of Direction. What if They Could Help Us Remember Places Instead? *Slate*, http://www.slate.com/blogs/moneybox/2017/07/10/google_and_waze_are_killing_out_sense_of_direction_what_if_they_could_help.html, hozzáférés: 2017. szeptember 6.
- ⁵⁸ Joel Delman: Are Amazon, Netflix, Google Making Too Many Decisions For Us? *Forbes*, 2010. november 24., <https://www.forbes.com/2010/11/24/amazon-netflix->

- google-technology-cio-network-decisions.html, hozzáférés: 2017. szeptember 6.; Cecilia Mazanec: Will Algorithms Erode Our Decision-Making Skills? *NPR*, 2017. február 8., <http://www.npr.org/sections/alltechconsidered/2017/02/08/514120713/will-algorithms-erode-our-decision-making-skills>, hozzáférés: 2017. szeptember 6.
- ⁵⁹ Jean-Francois Bonnefon – Azim Shariff – Iyad Rawhan: The Social Dilemma of Autonomous Vehicles. *Science*, 2016, 352/6293, 1573–1576.
- ⁶⁰ Christopher W. Bauman et al.: Revisiting External Validity: Concerns about Trolley Problems and Other Sacrificial Dilemmas in Moral Psychology. *Social and Personality Psychology Compass*, 2014, 8/9, 536–554.
- ⁶¹ John M. Darley – Daniel C. Batson: „From Jerusalem to Jericho”: A Study of Situational and Dispositional Variables in Helping Behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1973, 27/1, 100–108.
- ⁶² Kristofer D. Kusano – Hampton C. Gabler: Safety Benefits of Forward Collision Warning, Brake Assist, and Autonomous Braking Systems in Rear-End Collisions. *IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems*, 2012, 13/4, 1546–1555; James M. Anderson et al.: *Autonomous Vehicle Technology: A Guide for Policymakers*. Santa Monica, RAND Corporation, 2014, kül.: 13–15; Daniel J. Fagnant – Kara Kockelman: Preparing a Nation for Autonomous Vehicles: Opportunities, Barriers and Policy Recommendations. *Transportation Research Part A: Policy and Practice* 77, 2015, 167–181.
- ⁶³ Tim Adams: Job Hunting Is a Matter of Big Data, Not How You Perform at an Interview. *Guardian*, 2014. május 10., <https://www.theguardian.com/technology/2014/may/10/job-hunting-big-data-interview-algorithms-employees>, hozzáférés: 2017. szeptember 6.
- ⁶⁴ A téma rendkívül éleslítő tárgyalását lásd Cathy O’Neil: *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. New York, Crown, 2016. Kötelező olvasmány mindenkinek, akit érdekelnek az algoritmusok társadalomra és politikára gyakorolt hatásai.
- ⁶⁵ Jean-Francois Bonnefon – Iyad Rawhan: The Social Dilemma of Autonomous Vehicles. *Science*, 2016, 24(352), 1573–1576.
- ⁶⁶ Vincent C. Müller – Thomas W. Simpson: Autonomous Killer Robots Are Probably Good News. University of Oxford, Blavatnik School of Government Policy Memo, 2014. november; Ronald Arkin: *Governing Lethal Behaviour: Embedding Ethics in a Hybrid Deliberative/Reactive Robot Architecture*. Georgia Institute of Technology, Mobile Robot Lab, 2007, 1–13.
- ⁶⁷ Bernd Greiner: *War without Fronts: The USA in Vietnam*. Ford. Anne Wyburd and Victoria Fern, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2009, 16. Legalább egy utalásért a katonák érzelmi állapotára lásd Herbert Kelman – V. Lee Hamilton: The My Lai Massacre: A Military Crime of Obedience In Jodi O’Brien – David M. Newman szerk.: *Sociology: Exploring the Architecture of Everyday Life Reading*. Los Angeles, Pine Forge Press, 2010, 13–25.
- ⁶⁸ Robert J. Donia: *Radovan Karadzic: Architect of the Bosnian Genocide*. Cambridge, Cambridge University Press, 2015; Lásd még Isabella Delpla – Xavier Bougarel – Jean-Louis Fournel: *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, and Responsibilities*. New York, Oxford, Berghahn Books, 2012.
- ⁶⁹ Noel E. Sharkey: The Evitability of Autonomous Robot Warfare. *International Rev. Red Cross*, 2012, 94 (886), 787–799.
- ⁷⁰ Ben Schiller: Algorithms Control Our Lives: Are They Benevolent Rulers or Evil Dictators? *Fast Company*, 2017. február 21., <https://www.fastcompany.com/3068167/algorithms-control-our-lives-are-they-benevolent-rulers-or-evil-dictators>, hozzáférés: 2017. szeptember 17.
- ⁷¹ Elia Zureik – David Lyon – Yasmeen Abu-Laban szerk.: *Surveillance and Control in Israel/Palestine: Population, Territory and Power*. London, Routledge, 2011; Elia Zureik: *Israel’s Colonial Project in Palestine*. London, Routledge, 2015; Torin Monahan szerk.: *Surveillance and Security: Technological Politics and Power in Everyday Life*. London, Routledge, 2006; Nadera Shalhoub-Kevorkian: E-Resistance and Technological In/Security in Everyday Life: The Palestinian case. *British Journal of Criminology*, 2012, 52/1, 55–72; Or Hirschauge – Hagar Sheizaf: Targeted Prevention: Exposing the New System for Dealing with Individual Terrorism, *Haaretz*, 2017. május 26., <https://www.haaretz.co.il/magazine/.premium-1.4124379>, hozzáférés: 2017. szeptember 17.; Amos Harel: The IDF Accelerates the Crisscrossing of the West Bank with Cameras and Plans to Surveil all Junctions. *Haaretz*, 2017. június 18., <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.4179886>, hozzáférés: 2017. szeptember 17.; Neta Alexander: This is How Israel Controls the Digital and Cellular Space in the Territories. 2016. március 31., <https://www.haaretz.co.il/magazine/.premium-MAGAZINE-1.2899665>, hozzáférés: 2018. március 12.; Amos Harel: Israel Arrested Hundreds of Palestinians as Suspected Terrorists Due to Publications on the Internet. *Haaretz*, 2017. április 16., <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.4024578>, hozzáférés: 2018. január 15.; Alex Fishman: The Argaman Era. *Yediot Aharonot, Weekend Supplement*, 2017. április 28., 6.
- ⁷² Yotam Berger: Police Arrested a Palestinian Based on an Erroneous Translation of “Good Morning” in His Facebook Page. *Haaretz*, 2017. október 22., <https://www.haaretz.co.il/.premium-1.4528980>, hozzáférés: 2018. január 12.
- ⁷³ William Beik: *Louis XIV and Absolutism: A Brief Study with Documents*. Boston, MA, Bedford/St Martin’s, 2000.
- ⁷⁴ O’Neil: i. m. Penny Crosman: Can AI Be Programmed to Make Fair Lending Decisions? *American Banker*, 2016. szeptember 27., <https://www.americanbanker.com/news/can-ai-be-programmed-to-make-fair-lending-decisions>, hozzáférés: 2017. szeptember 17.
- ⁷⁵ Matt Reynolds: Bias Test to Prevent Algorithms Discriminating Unfairly. *New Scientist*, 2017. május 29., <https://www.newscientist.com/article/mg23431195-300-bias-test>

- to-prevent-algorithms-discriminating-unfairly/, hozzáférés: 2017. szeptember 17.; Claire Cain Miller: When Algorithms Discriminate. *New York Times*, 2015. július 9., <https://www.nytimes.com/2015/07/10/upshot/when-algorithms-discriminate.html>, hozzáférés: 2017. szeptember 17.; Hannah Devlin: Discrimination by Algorithm: Scientists Devise Test to Detect AI Bias. *Guardian*, 2016. december 19., <https://www.theguardian.com/technology/2016/dec/19/discrimination-by-algorithm-scientists-devise-test-to-detect-ai-bias>, hozzáférés: 2017. szeptember 17.
- ⁷⁶ Snyder: i. m.
- ⁷⁷ Anna Lisa Peterson: *Being Animal: Beasts and Boundaries in Nature Ethics*. New York, Columbia University Press, 2013, 100.
- ⁷⁸ Richest 1 Percent Bagged 82 Percent of Wealth Created Last Year – Poorest Half of Humanity Got Nothing. *Oxfam*, 2018. január 22., <https://www.oxfam.org/en/pressroom/pressreleases/2018-01-22/richest-1-percent-bagged-82-percent-wealth-created-last-year>, hozzáférés: 2018. február 28.; Josh Lowe: The 1 Percent Now Have Half the World's Wealth. *Newsweek*, 2017. november 14., <http://www.newsweek.com/1-wealth-money-half-world-global-710714>, hozzáférés: 2018. február 28.; Adam Withnall: All the World's Most Unequal Countries Revealed in One Chart. *Independent*, 2016. november 23., <http://www.independent.co.uk/news/world/politics/credit-suisse-global-wealth-world-most-unequal-countries-revealed-a7434431.html>, hozzáférés: 2018. március 11.
- ⁷⁹ Tim Wu: *The Attention Merchants*. New York, Alfred A. Knopf, 2016.
- ⁸⁰ Cara McGoogan: How to See All the Terrifying Things Google Knows about You. *Telegraph*, 2017. augusztus 18., <http://www.telegraph.co.uk/technology/0/see-terrifying-things-google-knows/>, hozzáférés: 2017. október 19.; Caitlin Dewey: Everything Google Knows about You (and How It Knows It). *Washington Post*, 2014. november 19., https://www.washingtonpost.com/news/the-intersect/wp/2014/11/19/everything-google-knows-about-you-and-how-it-knows-it/?utm_term=.b81c3ce3ddd6, hozzáférés: 2017. október 19.
- ⁸¹ Dan Bates: YouTube Is Losing Money Even Though It Has More Than 1 Billion Viewers. *Daily Mail*, 2015. február 26., <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2970777/YouTube-roughly-breaking-nine-years-purchased-Google-billion-viewers.html>, hozzáférés: 2017. október 19.; Olivia Solon: Google's Bad Week: YouTube Loses Millions As Advertising Row Reaches US. *Guardian*, 2017. március 25., <https://www.theguardian.com/technology/2017/mar/25/google-youtube-advertising-extremist-content-att-verizon>, hozzáférés: 2017. október 19.; Seth Fiegerman: Twitter Is Now Losing Users in the US. *CNN*, 2017. július 27., <http://money.cnn.com/2017/07/27/technology/business/twitter-earnings/index.html>, hozzáférés: 2017. október 19.
- ⁸² Mark Zuckerberg: Building Global Community. 2017. február 16., <https://www.facebook.com/notes/mark-zuckerberg/building-global-community/10154544292806634/>, hozzáférés: 2017. augusztus 20.
- ⁸³ John Shinal: Mark Zuckerberg: Facebook can play a role that churches and Little League once filled. *CNBC*, 2017. június 26., <https://www.cnn.com/2017/06/26/mark-zuckerberg-compares-facebook-to-church-little-league.html>, hozzáférés: 2017. augusztus 20.
- ⁸⁴ <http://www.cnn.com/2017/06/26/mark-zuckerberg-compares-facebook-to-church-little-league.html>; <http://www.cnn.com/2017/06/22/facebook-has-a-new-mission-following-fake-news-crisis-zuckerberg-says.html>.
- ⁸⁵ Robin Dunbar: *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1998.
- ⁸⁶ Lásd például Pankaj Mishra: *Age of Anger: A History of the Present*. London, Penguin, 2017.
- ⁸⁷ Általános vizsgálatért és kritikáért lásd Derek Y. Darves – Michael C. Dreiling: *Agents of Neoliberal Globalization: Corporate Networks, State Structures and Trade Policy*. Cambridge, Cambridge University Press, 2016.
- ⁸⁸ Lisa Eadicicco: Americans Check Their Phones 8 Billion Times a Day. *Time*, 2015. december 15., <http://time.com/4147614/smartphone-usage-us-2015/>, hozzáférés: 2017. augusztus 20.; Julie Beck: Ignoring People for Phones Is the New Normal. *Atlantic*, 2016. június 14., <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2016/06/ignoring-people-for-phones-is-the-new-normal-phubbing-study/486845/>, hozzáférés: 2017. augusztus 20.
- ⁸⁹ Zuckerberg: Building Global Community.
- ⁹⁰ *Time Well Spent*, <http://www.timewellspent.io/>, hozzáférés: 2017. szeptember 3.
- ⁹¹ Zuckerberg: Building Global Community.
- ⁹² <https://www.theguardian.com/technology/2017/oct/04/facebook-uk-corporation-tax-profit>; <https://www.theguardian.com/business/2017/sep/21/tax-firms-tax-eu-turnover-google-amazon-apple>; <http://www.wired.co.uk/article/facebook-apple-tax-loop-holes-deals>
- ⁹³ Samuel P. Huntington: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, Simon & Schuster, 1996., magyarul: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa Kiadó, 1998, ford. Pusztai Dóra, Gátsity Mila és Gecsényi Györgyi; David Lauter – Brian Bennett: Trump Frames Anti-Terrorism Fight As a Clash of Civilizations, Defending Western Culture against Enemies. *Los Angeles Times*, 2017. július 6., <http://www.latimes.com/politics/la-na-pol-trump-clash-20170706-story.html>, hozzáférés: 2018. január 29. Naomi O'Leary: The Man Who Invented Trumpism: Geert Wilders' Radical Path to the Pinnacle of Dutch Politics. *Politico*, 2017. február 23., <https://www.politico.eu/article/the-man-who-invented-trumpism-geert-wilders-netherlands-pvv-vvd-populist/>, hozzáférés: 2018. január 31.
- ⁹⁴ Pankaj Mishra: *From the Ruins of Empire: The Revolt Against the West and the Remaking of Asia*. London, Penguin, 2013; Mishra: *Age of Anger*; Christopher de Bellaigue: *The Muslim Enlightenment: The Modern Struggle Between Faith and Reason*. London, The Bodley Head, 2017.

- ⁹⁵ Szerződés európai alkotmány létrehozásáról. Európai Unió, https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/docs/body/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_hu.pdf, hozzáférés: 2018. május 6.
- ⁹⁶ Phoebe Greenwood: Jerusalem Mayor Battles Ultra-Orthodox Groups over Women-Free Billboards. *Guardian*, 2011. november 15., <https://www.theguardian.com/world/2011/nov/15/jerusalem-mayor-battle-orthodox-billboards>, hozzáférés: 2018. január 7.
- ⁹⁷ <http://nypost.com/2015/10/01/orthodox-publications-wont-show-hillary-clintons-photo/>.
- ⁹⁸ Simon Schama: *The Story of the Jews: Finding the Words 1000 BC – 1492 AD*. New York, Ecco, 2014, 190–197; Hannah Wortzman: Jewish Women in Ancient Synagogues: Archaeological Reality vs. Rabbinical Legislation. *Women in Judaism*, 2008, 5/2, <http://wjudaism.library.utoronto.ca/index.php/wjudaism/article/view/3537>, hozzáférés: 2018. január 29.; Ross S. Kraemer: Jewish Women in the Diaspora World of Late Antiquity, in Judith R. Baskin szerk.: *Jewish Women in Historical Perspective*. Detroit, Wayne State University Press, 1991, különösen: 49; Hachlili Rachel: *Ancient Synagogues – Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*. Leiden, Brill, 2014, 578–581; Zeev Weiss: The Sepphoris Synagogue Mosaic: Abraham, the Temple and the Sun God – They're All in There. *Biblical Archeology Society*, 2000, 26/5, 48–61; David Milson: *Art and Architecture of the Synagogue in Late Antique Palestine*. Leiden, Brill, 2007, 48.
- ⁹⁹ Ivan Watson – Pamela Boykoff: World's Largest Muslim Group Denounces Islamist Extremism. *CNN*, 2016. május 10., <http://edition.cnn.com/2016/05/10/asia/indonesia-extremism/index.html>, hozzáférés: 2018. január 18.; Lauren Markoe: Muslim Scholars Release Open Letter To Islamic State Meticulously Blasting Its Ideology. *Huffington Post*, 2014. szeptember 25., https://www.huffingtonpost.com/2014/09/24/muslim-scholars-islamic-state_n_5878038.html, hozzáférés: 2018. január 18.; a levelet lásd Open Letter to Al-Baghdadi, <http://www.lettertobaghdadi.com/>, hozzáférés: 2018. január 18.
- ¹⁰⁰ Chris Perez: Obama Defends the “True Peaceful Nature of Islam”. *New York Post*, 2015. február 18., <http://nypost.com/2015/02/18/obama-defends-the-true-peaceful-nature-of-islam/>, hozzáférés: 2017. október 17.; Dave Boyer: Obama Says Terrorists Not Motivated By True Islam. *Washington Times*, 2015. február 1., <http://www.washingtontimes.com/news/2015/feb/1/obama-says-terrorists-not-motivated-true-islam/>, hozzáférés: 2017. október 18.
- ¹⁰¹ De Bellaigue: i. m.
- ¹⁰² Christopher McIntosh: *The Swan King: Ludwig II of Bavaria*. London, I. B. Tauris, 2012, 100.
- ¹⁰³ Robert Mitchell Stern: *Globalization and International Trade Policies*. Hackensack, World Scientific, 2009, 23.
- ¹⁰⁴ John K. Thornton: *A Cultural History of the Atlantic World, 1250–1820*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012, 110.
- ¹⁰⁵ Susannah Cullinane – Hamdi Alkhshali – Mohammed Tawfeeq: Tracking a Trail of Historical Obliteration: ISIS Trumpets Destruction of Nimrud. *CNN*, 2015. április 14., <http://edition.cnn.com/2015/03/09/world/iraq-isis-heritage/index.html>, hozzáférés: 2017. október 18.
- ¹⁰⁶ Kenneth Pomeranz: *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*. Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2001, 36–38.
- ¹⁰⁷ ISIS Leader Calls for Muslims to Help Build Islamic State in Iraq. *CBCNEWS*, 2014. július 1., <http://www.cbc.ca/news/world/isis-leader-calls-for-muslims-to-help-build-islamic-state-in-iraq-1.2693353>, hozzáférés: 2017. október 18.; Mark Townsend: What Happened to the British Medics Who Went to Work for ISIS? *Guardian*, 2015. július 12., <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/12/british-medics-isis-turkey-islamic-state>, hozzáférés: 2017. október 18.
- ¹⁰⁸ Francis Fukuyama: *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*. New York, Farrar, Straus & Giroux, 2014.
- ¹⁰⁹ Ashley Killough: Lyndon Johnson's “Daisy” Ad, Which Changed the World of Politics, Turns 50. *CNN*, 2014. szeptember 8., <http://edition.cnn.com/2014/09/07/politics/daisy-ad-turns-50/index.html>, hozzáférés: 2017. október 19.
- ¹¹⁰ World Health Organization: Cause-Specific Mortality: Estimates for 2000–2015. http://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/estimates/en/index1.html, hozzáférés: 2017. október 19.
- ¹¹¹ David E. Sanger – William J. Broad: To counter Russia, US signals nuclear arms are back in a big way. *New York Times*, 2018. február 4., <https://www.nytimes.com/2018/02/04/us/politics/trump-nuclear-russia.html>, hozzáférés: 2018. február 6.; US Department of Defense: Nuclear Posture Review 2018. https://www.defense.gov/News/Special-Reports/0218_npr/, hozzáférés: 2018. február 6.; Jennifer Hansler: Trump Says He Wants Nuclear Arsenal in “Tip-Top Shape”, Denies Desire to Increase Stockpile. *CNN*, 2017. október 12., <http://edition.cnn.com/2017/10/11/politics/nuclear-arsenal-trump/index.html>, hozzáférés: 2017. október 19.; Jim Garamone: DoD Official: National Defense Strategy Will Enhance Deterrence. *Department of Defense News, Defense Media Activity*, 2018. január 19., <https://www.defense.gov/News/Article/Article/1419045/dod-official-national-defense-strategy-will-rebuild-dominance-enhance-deterrence/>, hozzáférés: 2018. január 28.
- ¹¹² Michael Mandelbaum: *Mission Failure: America and the World in the Post-Cold War Era*. New York, Oxford University Press, 2016.
- ¹¹³ Elizabeth Kolbert: *Field Notes from a Catastrophe*. London, Bloomsbury, 2006; Elizabeth Kolbert: *The Sixth Extinction: An Unnatural History*. London, Bloomsbury, 2014, magyarul: *A hatodik kihalás – Rendhagyó földtörténet*. Budapest, Európa, 2016, ford.

- Tábori Zoltán; Will Steffen et al.: Planetary Boundaries: Guiding Human Development on a Changing Planet. *Science*, 2015. február 13., 347/6223.
- ¹¹⁴ John Cook et al.: Quantifying the Consensus on Anthropogenic Global Warming in the Scientific Literature. *Environmental Research Letters*, 2013, 8/2; John Cook et al.: Consensus on Consensus: A Synthesis of Consensus Estimates on Human-Caused Global Warming. *Environmental Research Letters*, 2016, 11/4; Andrew Griffin: 15,000 Scientists Give Catastrophic Warning about the Fate of the World in New "Letter to Humanity". *Independent*, 2017. november 13., <http://www.independent.co.uk/environment/letter-to-humanity-warning-climate-change-global-warming-scientists-union-concerned-a8052481.html>, hozzáférés: 2018. január 8.; Justin Worland: Climate Change Is Already Wreaking Havoc on Our Weather, Scientists Find. *Time*, 2017. december 15., <http://time.com/5064577/climate-change-arctic/>, hozzáférés: 2018. január 8.
- ¹¹⁵ Richard J. Millar et al.: Emission Budgets and Pathways Consistent with Limiting Warming to 1.5 C. *Nature Geoscience*, 2017/10, 741–747; Joeri Rogelj et al.: Differences between Carbon Budget Estimates Unraveled. *Nature Climate Change*, 2016/6, 245–252; Akshat Rath: Did We Just Buy Decades More Time to Hit Climate Goals. *Quartz*, 2017. szeptember 21., <https://qz.com/1080883/the-breathtaking-new-climate-change-study-hasnt-changed-the-urgency-with-which-we-must-reduce-emissions/>, hozzáférés: 2018. február 11.; Roz Pidcock: Carbon Briefing: Making Sense of the IPCC's New Carbon Budget. *Carbon Brief*, 2013. október 23., <https://www.carbonbrief.org/carbon-briefing-making-sense-of-the-ipccs-new-carbon-budget>, hozzáférés: 2018. február 11.
- ¹¹⁶ Jianping Huang et al.: Accelerated Dryland Expansion under Climate Change. *Nature Climate Change*, 2016/6, 166–171; Thomas R. Knutson: Tropical Cyclones and Climate Change. *Nature Geoscience*, 2010/3, 157–163; Edward Hanna et al.: Ice-Sheet Mass Balance and Climate Change. *Nature*, 2013, 498, 51–59; Tim Wheeler – Joachim von Braun: Climate Change Impacts on Global Food Security. *Science*, 2013, 341/6145, 508–513; A. J. Challinor et al.: A Meta-Analysis of Crop Yield under Climate Change and Adaptation. *Nature Climate Change*, 2014/4, 287–291; Elisabeth Lingren et al.: Monitoring EU Emerging Infectious Disease Risk Due to Climate Change. *Science*, 2012, 336/6080, 418–419; Frank Biermann – Ingrid Boas: Preparing for a Warmer World: Towards a Global Governance System to Protect Climate Change. *Global Environmental Politics*, 2010, 10/1, 60–88; Jeff Goodell: *The Water Will Come: Rising Seas, Sinking Cities and the Remaking of the Civilized World*. New York, Little, Brown and Company, 2017; Mark Lynas: *Six Degrees: Our Future on a Hotter Planet*. Washington, National Geographic, 2008; Naomi Klein: *This Changes Everything: Capitalism vs. Climate*. New York, Simon & Schuster, 2014; Kolbert: *The Sixth Extinction*. i. m.
- ¹¹⁷ Johan Rockström et al.: A Roadmap for Rapid Decarbonization. *Science*, 2017. március 23, 355/6331.
- ¹¹⁸ Institution of Mechanical Engineers: *Global Food: Waste Not, Want Not*. London, Institution of Mechanical Engineers, 2013, 12.
- ¹¹⁹ Paul Shapiro: *Clean Meat: How Growing Meat Without Animals Will Revolutionize Dinner and the World*. New York, Gallery Books, 2018.
- ¹²⁰ Russia's Putin Says Climate Change in Arctic Good for Economy. *CBS News*, 2017. március 30., <http://www.cbc.ca/news/technology/russia-putin-climate-change-beneficial-economy-1.4048430>, hozzáférés: 2018. március 1.; Neela Banerjee: Russia and the US Could be Partners in Climate Change Inaction. *Inside Climate News*, 2017. február 7., <https://insideclimatenews.org/news/06022017/russia-vladimir-putin-donald-trump-climate-change-paris-climate-agreement>, hozzáférés: 2018. március 1.; Noah Smith: Russia Wins in a Retreat on Climate Change. *Bloomberg View*, 2016. december 15., <https://www.bloomberg.com/view/articles/2016-12-15/russia-wins-in-a-retreat-on-climate-change>, hozzáférés: 2018. március 1.; Gregg Easterbrook: Global Warming: Who Loses—and Who Wins? *Atlantic*, 2007. április, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2007/04/global-warming-who-loses-and-who-wins/305698/>, hozzáférés: 2018. március 1.; Quentin Buckholz: Russia and Climate Change: A Looming Threat. *Diplomat*, 2016. február 4., <https://thediplomat.com/2016/02/russia-and-climate-change-a-looming-threat/>, hozzáférés: 2018. március 1.
- ¹²¹ Brian Eckhouse – Ari Natter – Christopher Martin: President Trump slaps tariffs on solar panels in major blow to renewable energy. 2018. január 22., <http://time.com/5113472/donald-trump-solar-panel-tariff/>, hozzáférés: 2018. január 30.
- ¹²² Miranda Green – Rene Marsh: Trump Administration Doesn't Want to Talk about Climate Change. *CNN*, 2017. szeptember 13., <http://edition.cnn.com/2017/09/12/politics/trump-climate-change-silence/index.html>, hozzáférés: 2017. október 22.; Lydia Smith: Trump Administration Deletes Mention of "Climate Change" from Environmental Protection Agency's Website. *Independent*, 2017. október 22., <http://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/donald-trump-administration-climate-change-deleted-environmental-protection-agency-website-a8012581.html>, hozzáférés: 2017. október 22.; Alana Abramson: No, Trump Still Hasn't Changed His Mind About Climate Change After Hurricane Irma and Harvey. *Time*, 2017. szeptember 11., <http://time.com/4936507/donald-trump-climate-change-hurricane-irma-hurricane-harvey/>, hozzáférés: 2017. október 22.
- ¹²³ Szerződés európai alkotmány létrehozásáról, i. m.
- ¹²⁴ Bernard S. Cohn: *Colonialism and Its Forms of Knowledge: The British in India*. Princeton, Princeton University Press, 1996, 148.
- ¹²⁵ Encyclical Letter *Laudato Si'* of the Holy Father Francis on Care for Our Common Home. *The Holy See*, http://w2.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html, hozzáférés: 2017. december 3. Magyarul: Ferenc pápa *Laudato si'* kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról. Ford. Tőzsér Endre S.P. <http://szit.katolikus.hu/feltoltes/Laudato%20si%27.pdf>, hozzáférés: 2018. május 18.

- ¹²⁶ Freud először a *Rossz közérzet a kultúrában* c. tanulmányában használta ezt a kifejezést. Sigmund Freud: *Civilization and Its Discontents*. New York, W. W. Norton, 1961, 61. ford. James Strachey. Magyarul: *Rossz közérzet a kultúrában*. Budapest, Kossuth, 1992; <https://edoc.site/sigmund-freud-rossz-kzerzet-a-kulturaban-pdf-free.html>, 34. ford. Linczenyi Adorján.
- ¹²⁷ Ian Buruma: *Inventing Japan, 1853–1964*. New York, Modern Library, 2003. Magyarul: *A modern Japán, 1853–1964*. Budapest, Európa, 2006, ford. Komáromy Rudolf.
- ¹²⁸ Albert Axell: *Kamikaze: Japan's Suicide Gods*. London, Longman, 2002.
- ¹²⁹ Charles K. Armstrong: Familism, Socialism and Political Religion in North Korea. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2005, 6/3, 383–394; Daniel Byman – Jennifer Lind: Pyongyang's Survival Strategy: Tools of Authoritarian Control in North Korea. *International Security*, 2010, 35/1, 44–74; Paul French: *North Korea: The Paranoid Peninsula*. 2. kiad., London, New York, Zed Books, 2007; Andrei Lankov: *The Real North Korea: Life and Politics in the Failed Stalinist Utopia*. Oxford, Oxford University Press, 2015; Young Whan Kihl: Staying Power of the Socialist "Hermit Kingdom", in Hong Nack Kim – Young Whan Kihl szerk.: *North Korea: The Politics of Regime Survival*. New York, Routledge, 2006, 3–36.
- ¹³⁰ Global Trends: Forced Displacement in 2016. UNHCR, <http://www.unhcr.org/5943e8a34.pdf>, hozzáférés: 2018. január 11.
- ¹³¹ Gambini: i. m.
- ¹³² Tal Kopan: What Donald Trump Has Said about Mexico and Vice Versa. CNN, 2016. augusztus 31., <https://edition.cnn.com/2016/08/31/politics/donald-trump-mexico-statements/index.html>, hozzáférés: 2018. február 28.
- ¹³³ <http://www.telegraph.co.uk/news/0/many-people-killed-terrorist-attacks-uk/>; National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START) 2016, Global Terrorism Database [Data file]. Források: <https://www.start.umd.edu/gtd>; <http://www.cnsnews.com/news/article/susan-jones/11774-number-terror-attacks-worldwide-dropped-13-2015>; <http://www.datagraver.com/case/people-killed-by-terrorism-per-year-in-western-europe-1970-2015>; <http://www.jewishvirtuallibrary.org/statistics-on-incidents-of-terrorism-worldwide>; Gary LaFree – Laura Dugan – Erin Miller: *Putting Terrorism in Context: Lessons from the Global Terrorism Database*. London, Routledge, 2015; Gary LaFree: Using open source data to counter common myths about terrorism, in Brian Forst – Jack Greene – Jim Lynch szerk.: *Criminologists on Terrorism and Homeland Security*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011, 411–442; Gary LaFree: The Global Terrorism Database: Accomplishments and challenges. *Perspectives on Terrorism*, 2010/4, 24–46; Gary LaFree – Laura Dugan: Research on terrorism and countering terrorism, in M. Tonry szerk.: *Crime and Justice: A Review of Research*. Chicago, University of Chicago Press, 2009, 413–477; Gary LaFree – Laura Dugan: Introducing the global terrorism database. *Political Violence and Terrorism* 2007/19, 181–204.
- ¹³⁴ World Health Organization: Deaths on the roads: Based on the WHO Global Status Report on Road Safety 2015, http://www.who.int/violence_injury_prevention/road_safety_status/2015/en/, hozzáférés: 2016. január 26.; <https://wonder.cdc.gov/mcd-icd10.html>; World Health Organization: Global Status Report on Road Safety 2013, http://gamapserver.who.int/gho/interactive_charts/road_safety/road_traffic_deaths/atlas.html; http://www.who.int/violence_injury_prevention/road_safety_status/2013/en/; <http://www.newsweek.com/2015-brought-biggest-us-traffic-death-increase-50-years-427759>.
- ¹³⁵ <http://www.euro.who.int/en/health-topics/noncommunicable-diseases/diabetes/data-and-statistics>; http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/204871/1/9789241565257_eng.pdf?ua=1; <https://www.theguardian.com/environment/2016/sep/27/more-than-million-died-due-air-pollution-china-one-year>
- ¹³⁶ A csatáról lásd Gary Sheffield: *Forgotten Victory: The First World War. Myths and Reality*. London, Headline, 2001, 137–164.
- ¹³⁷ Victims of Palestinian Violence and Terrorism since September 2000, Israel Ministry of Foreign Affairs, <http://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Terrorism/Palestinian/Pages/Victims%20of%20Palestinian%20Violence%20and%20Terrorism%20since.aspx>, hozzáférés: 2017. október 23.
- ¹³⁸ Közlekedési balesetek áldozatai, 2002, Izraeli Központi Statisztikai Hivatal (héberül), <http://www.cbs.gov.il/www/publications/acci02/acci02h.pdf>, hozzáférés: 2017. október 23.
- ¹³⁹ Pan Am Flight 103 Fast Facts. CNN, 2016. december 16., <http://edition.cnn.com/2013/09/26/world/pan-am-flight-103-fast-facts/index.html>, hozzáférés: 2017. október 23.
- ¹⁴⁰ Tom Templeton – Tom Lumley: 9/11 in Numbers. *Guardian*, 2002. augusztus 18., <https://www.theguardian.com/world/2002/aug/18/usa.terrorism>, hozzáférés: 2017. október 23.
- ¹⁴¹ Ian Westwell – Dennis Cove szerk.: *History of World War I*. 2. kötet, New York, Marshall Cavendish, 2002, 431. Az isonzói csatához lásd John R. Schindler: *Isonzo: The Forgotten Sacrifice of the Great War*. Westport, Praeger, 2001, 217–218.
- ¹⁴² Sergio Catignani: *Israeli Counter-Insurgency and the Intifadas: Dilemmas of a Conventional Army*. London, Routledge, 2008.
- ¹⁴³ Reported Rapes in France Jump 18% in Five Years. France 24, 2015. augusztus 11., <http://www.france24.com/en/20150811-reported-rapes-france-jump-18-five-years>, hozzáférés: 2018. január 11.
- ¹⁴⁴ Yuval Noah Harari: *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. New York, HarperCollins, 2017, 14–19 (magyarul: *Homo deus – A holnap rövid története*. Budapest, Animus, 2016, 22, ford. Torma Péter); World Health Organization: Global Health Observatory Data Repository, 2012, <http://apps.who.int/gho/data/node.main.RCODWORLD?lang=en>,

- hozzáférés: 2015. augusztus 16.; Global Study on Homicide, 2013, UNDOC, http://www.unodc.org/documents/gsh/pdfs/2014_GLOBAL_HOMICIDE_BOOK_web.pdf; hozzáférés: 2015. augusztus 16.; http://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/estimates/en/index1.html.
- ¹⁴⁵ World Military Spending: Increases in the USA and Europe, Decreases in Oil-Exporting Countries. *Stockholm International Peace Research Institute*, 2017. április 25. <https://www.sipri.org/media/press-release/2017/world-military-spending-increases-usa-and-europe>, hozzáférés: 2017. október 23.
- ¹⁴⁶ <http://www.nationalarchives.gov.uk/battles/egypt/popup/telel4.htm>.
- ¹⁴⁷ Spencer C. Tucker szerk.: *The Encyclopedia of the Mexican-American War: A Political, Social and Military History*. Santa Barbara, ABC-CLIO, 2013, 131.
- ¹⁴⁸ Ivana Kottasova: Putin Meets Xi: Two Economies, Only One to Envy. CNN, 2017. július 2., <http://money.cnn.com/2017/07/02/news/economy/china-russia-putin-xi-meeting/index.html>, hozzáférés: 2017. október 23.
- ¹⁴⁹ A GDP az IMF vásárlóerő-paritás alapján számolt statisztikái szerint ekkora: International Monetary Fund: Report for Selected Countries and Subjects. 2017, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2017/02/weodata/index.aspx>, hozzáférés: 2018. február 27.
- ¹⁵⁰ <http://www.businessinsider.com/isis-making-50-million-a-month-from-oil-sales-2015-10>
- ¹⁵¹ Ian Buruma: i. m.; Eri Hotta: *Japan 1941: Countdown to Infamy*. London, Vintage, 2014.
- ¹⁵² <http://www.ancientpages.com/2015/10/19/10-remarkable-ancient-indian-sages-familiar-with-advanced-technology-science-long-before-modern-era/>; <https://www.hindujagruti.org/articles/31.html>; <http://mcknowledge.info/about-vedas/what-is-vedic-science/>.
- ¹⁵³ Ezek a számok és arányok világosan láthatók a következő grafikonon: Conrad Hackett – David McClendon: Christians Remain World's Largest Religious Group, but They Are Declining in Europe. Pew Research Center, 2017. április 5., <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/04/05/christians-remain-worlds-largest-religious-group-but-they-are-declining-in-europe/>, hozzáférés: 2017. november 13.
- ¹⁵⁴ Jonathan Haidt: *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion*. New York, Pantheon, 2012; Joshua Greene: *Moral Tribes: Emotion, Reason, and the Gap Between Us and Them*. New York, Penguin Press, 2013.
- ¹⁵⁵ Marc Bekoff – Jessica Pierce: Wild Justice – Honor and Fairness among Beasts at Play. *American Journal of Play*, 2009, 1/4, 451–475.
- ¹⁵⁶ Frans de Waal: *Our Inner Ape*. London, Granta, 2005, 5. fej.
- ¹⁵⁷ Frans de Waal: *Bonobo: The Forgotten Ape*. Berkeley, University of California Press, 1997, 157.
- ¹⁵⁸ A történehből Oscar, a csimpánz címmel dokumentumfilmet forgattak, amelyet 2012-ben mutatott be a Disneynature.
- ¹⁵⁹ *Hammurabi törvényei*. Kolozsvár, 1911, 26, ford. Kmoskó Mihály. <http://mek.niif.hu/07200/07287/07287.pdf>.
- ¹⁶⁰ *A paraszt panaszai*. Ford. Dobrovits Aladár, http://web.t-online.hu/mezossy777/irasok/a_paraszt_panaszai.doc, 4.
- ¹⁶¹ Egyes rabbik igazi talmudi leleményességgel engedélyezték a sabbát megszentelést egy gój életének megmentése érdekében. Azzal érveltek, hogy ha a zsidók nem hajlandók megmenteni a gójakat, azok megharagszanak, és rátámadnak a zsidókra. Így aztán egy gój megmentésével közvetve zsidó életet is mentünk. De még ez az érv is különböző értéket tulajdonít a zsidó és a gój életeknek.
- ¹⁶² Catherine Nixey: *The Darkening Age: The Christian Destruction of the Classical World*. London, Macmillan, 2017.
- ¹⁶³ *Asóka rendeletei*. <http://www.c3.hu/~bocs/asoka/asoka3.html>, ford. György Lajos.
- ¹⁶⁴ Clyde Pharr et al. szerk.: *The Theodosian Code and Novels, and the Sirmondian Constitutions*. Princeton, Princeton University Press, 1952, 440, 467–471.
- ¹⁶⁵ Uo., különösen 472–473.
- ¹⁶⁶ Sofie Remijsen: *The End of Greek Athletics in Late Antiquity*. Cambridge, Cambridge University Press, 2015, 45–51.
- ¹⁶⁷ Ruth Schuster: Why Do Jews Win So Many Nobels? *Haaretz*, 2013. október 9., <https://www.haaretz.com/jewish/news/1.551520>, hozzáférés: 2017. november 13.
- ¹⁶⁸ Lillian Faderman: *The Gay Revolution: The Story of the Struggle*. New York, Simon & Schuster, 2015.
- ¹⁶⁹ Elaine Scarry: *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. New York, Oxford University Press, 1985.
- ¹⁷⁰ Jonathan H. Turner: *Incest: Origins of the Taboo*. Boulder, Paradigm Publishers, 2005; Robert J. Kelly et al.: Effects of Mother-Son Incest and Positive Perceptions of Sexual Abuse Experiences on the Psychosocial Adjustment of Clinic-Referred Men. *Child Abuse & Neglect*, 2002, 26/4, 425–441; Mireille Cyr et al.: Intrafamilial Sexual Abuse: Brother-Sister Incest Does Not Differ from Father-Daughter and Stepfather-Stepdaughter Incest. *Child Abuse & Neglect*, 2002, 26/9, 957–973; Sandra S. Stroebel: Father–Daughter Incest: Data from an Anonymous Computerized Survey. *Journal of Child Sexual Abuse*, 2010, 21/2, 176–199.
- ¹⁷¹ Steven A. Sloman – Philip Fernbach: *The Knowledge Illusion: Why We Never Think Alone*. New York. Riverhead Books, 2017; Greene: i. m.
- ¹⁷² Sloman – Fernbach: i. m. 20.
- ¹⁷³ Eli Pariser: *The Filter Bubble*. London, Penguin Books, 2012; Greene: i. m.
- ¹⁷⁴ Greene: i. m.; Dan M. Kahan: The Polarizing Impact of Science Literacy and Numeracy on Perceived Climate Change Risks. *Nature Climate Change*, 2012/2, 732–735. Ezzel ellentétes nézetért lásd Sophie Guy et al.: Investigating the Effects of Knowledge

- and Ideology on Climate Change Beliefs. *European Journal of Social Psychology*, 2014, 44/5, 421–429.
- ¹⁷⁵ Arlie Russell Hochschild: *Strangers in Their Own Land: Anger and Mourning on the American Right*. New York, The New Press, 2016.
- ¹⁷⁶ Greene: i. m.; Robert Wright: *The Moral Animal*. New York, Pantheon, 1994.
- ¹⁷⁷ Kelsey Timmerman: *Where Am I Wearing?: A Global Tour of the Countries, Factories, and People That Make Our Clothes*. Hoboken, Wiley, 2012; Kelsey Timmerman: *Where Am I Eating?: An Adventure Through the Global Food Economy*. Hoboken, Wiley, 2013.
- ¹⁷⁸ Reni Eddo-Lodge: *Why I Am No Longer Talking to White People About Race*. London, Bloomsbury, 2017; Ta-Nehisi Coates: *Between the World and Me*. Melbourne, Text Publishing Company, 2015.
- ¹⁷⁹ Josie Ensor: "Everyone in Syria Is Bad Now", Says UN War Crimes Prosecutor as She Quits Post. *New York Times*, 2017. augusztus 17., <http://www.telegraph.co.uk/news/2017/08/07/everyone-syria-bad-now-says-un-war-crimes-prosecutor-quits-post/>, hozzáférés: 2017. október 18.
- ¹⁸⁰ Például Helena Smith: Shocking Images of Drowned Syrian Boy Show Tragic Plight of Refugees. *Guardian*, 2015. szeptember 2., <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/02/shocking-image-of-drowned-syrian-boy-shows-tragic-plight-of-refugees>, hozzáférés: 2017. október 18.
- ¹⁸¹ T. Kogut – I. Ritov: The singularity effect of identified victims in separate and joint evaluations. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 2005, 97/2, 106–116; D. A. Small – G. Loewenstein: Helping a victim or helping the victim: Altruism and identifiability, *Journal of Risk and Uncertainty*, 2003, 26/1, 5–16; Greene: i. m. 264.
- ¹⁸² Russ Alan Prince: Who Rules the World? *Forbes*, 2013. július 22., <https://www.forbes.com/sites/russalanprince/2013/07/22/who-rules-the-world/#63c9e31d7625>, hozzáférés: 2017. október 18.
- ¹⁸³ Julian Borger: Putin Offers Ukraine Olive Branches Delivered by Russian Tanks, *Guardian*, 2014. március 4., <https://www.theguardian.com/world/2014/mar/04/putin-ukraine-olive-branches-russian-tanks>, hozzáférés: 2018. március 11.
- ¹⁸⁴ Szerhij Plohij: *Lost Kingdom: The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation*. New York, Basic Books, 2017; Snyder: i. m.
- ¹⁸⁵ *Matthew Paris' English History*. 3. köt., ford. J. A. Gyles, London, Henry G. Bohn, 1854, 138–141; Patricia Healy Wasyliv: *Martyrdom, Murder and Magic: Child Saints and Their Cults in Medieval Europe*. New York, Peter Lang, 2008, 123–125.
- ¹⁸⁶ Cecilia Kang – Adam Goldman: In Washington Pizzeria Attack, Fake News Brought Real Guns. *New York Times*, 2016. december 5., <https://www.nytimes.com/2016/12/05/business/media/comet-ping-pong-pizza-shooting-fake-news-consequences.html>, hozzáférés: 2018. január 12.
- ¹⁸⁷ Leonard B. Glick: *Abraham's Heirs: Jews and Christians in Medieval Europe*. Syracuse, Syracuse University Press, 1999, 228–229.
- ¹⁸⁸ Anthony Bale: Afterword: Violence, Memory and the Traumatic Middle Ages. In Sarah Rees Jones – Sethina Watson szerk.: *Christians and Jews in Angevin England: The York Massacre of 1190, Narrative and Contexts*. York, York Medieval Press, 2013, 297.
- ¹⁸⁹ Bár az idézetet gyakran tulajdonítják Goebbelsnek, nagyon is illik a példánkhoz az a tény, hogy sem nekem, sem hű kutatási asszisztenseimnek nem sikerült igazolni, hogy Goebbels valaha is mondott vagy írt volna ilyet.
- ¹⁹⁰ Adolf Hitler: *Harcom*. <http://users.atw.hu/hergenr-53/Adolf%20Hitler%20-%20Mein%20Kampf%20-%20Harcom.pdf>. 75., ford. Ungvári Gyula.
- ¹⁹¹ Lee Hockstader: From A Ruler's Embrace To A Life In Disgrace. *Washington Post*, 1995. március 10., https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1995/03/10/from-a-rulers-embrace-to-a-life-in-disgrace/6df151d2-82c3-4589-85b3-2015c802258f/?utm_term=.46d21471627a, hozzáférés: 2018. január 29.
- ¹⁹² Thomas Pakenham: *The Scramble for Africa*. London, Weidenfeld & Nicolson, 1991, 616–617.
- ¹⁹³ Aldous Huxley: *Szép új világ*. Budapest, Kozmosz Könyvek, 1982, 163–165, ford. Szentmihályi Szabó Péter.
- ¹⁹⁴ Wayne A. Wiegand – Donald G. Davis szerk.: *Encyclopedia of Library History*. New York, London, Garland Publishing, 1994, 432–433.
- ¹⁹⁵ Verity Smith szerk.: *Concise Encyclopedia of Latin American Literature*. London, New York, Routledge, 2013, 142, 180.
- ¹⁹⁶ Cathy N. Davidson: *The New Education: How to Revolutionize the University to Prepare Students for a World in Flux*. New York, Basic Books, 2017; Bernie Trilling: *21st Century Skills: Learning for Life in Our Times*. San Francisco, Jossey-Bass, 2009; Charles Kivunja: Teaching Students to Learn and to Work Well with 21st Century Skills: Unpacking the Career and Life Skills Domain of the New Learning Paradigm. *International Journal of Higher Education*, 2015, 4/1. A P21 honlapját lásd P21 Partnership for 21st Century Learning, <http://www.p21.org/our-work/4cs-research-series>, hozzáférés: 2018. január 12. Az új pedagógiai módszerek alkalmazását lásd például the US National Education Association's publication: Preparing 21st Century Students for a Global Society. NEA, <http://www.nea.org/assets/docs/A-Guide-to-Four-Cs.pdf>, hozzáférés: 2018. január 21.
- ¹⁹⁷ Maddalaine Ansell: Jobs for Life Are a Thing of the Past. Bring On Lifelong Learning. *Guardian*, 2016. május 31., <https://www.theguardian.com/higher-education-network/2016/may/31/jobs-for-life-are-a-thing-of-the-past-bring-on-lifelong-learning>.
- ¹⁹⁸ Erik B. Bloss et al.: Evidence for Reduced Experience-Dependent Dendritic Spine Plasticity in the Aging Prefrontal Cortex. *Journal of Neuroscience*, 2011, 31/21, 7831–7839; Miriam Matamales et al.: Aging-Related Dysfunction of Striatal Cholinergic

- Interneurons Produces Conflict in Action Selection. *Neuron*, 2016, 90/2, 362–372; Mo Costandi: Does your brain produce new cells? A skeptical view of human adult neurogenesis. *Guardian*, 2012. február 23., <https://www.theguardian.com/science/neurophilosophy/2012/feb/23/brain-new-cells-adult-neurogenesis>, hozzáférés: 2017. augusztus 17.; Gianluigi Mongillo – Simon Rumpel – Yonatan Loewenstein: Intrinsic volatility of synaptic connections – a challenge to the synaptic trace theory of memory. *Current Opinion in Neurobiology*, 2017/46, 7–13.
- ¹⁹⁹ Akommunistapártkiáltványa. http://www.titoktan.hu/_raktar/KommunistaKialtvany-DenesT-komment.pdf. 2.
- ²⁰⁰ Uo.
- ²⁰¹ Raoul Wootlif: Netanyahu Welcomes Envoy Friedman to “Jerusalem, Our Eternal Capital”. *Times of Israel*, 2017. május 16., <https://www.timesofisrael.com/netanyahu-welcomes-envoy-friedman-to-jerusalem-our-eternal-capital/>, hozzáférés: 2018. január 12.; Peter Beaumont: Israeli Minister’s Jerusalem Dress Proves Controversial in Cannes. *Guardian*, 2017. május 18., <https://www.theguardian.com/world/2017/may/18/israeli-minister-miri-regev-jerusalem-dress-controversial-cannes>, hozzáférés: 2018. január 12.; Lahav Harkov: New 80–Majority Jerusalem Bill Has Loophole Enabling City to Be Divided. *Jerusalem Post*, 2018. január 2., <http://www.jpost.com/Israel-News/Right-wing-coalition-passes-law-allowing-Jerusalem-to-be-divided-522627>, hozzáférés: 2018. január 12.
- ²⁰² K. P. Schroder – Robert Connors Smith: Distant Future of the Sun and Earth Revisited. *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, 2008, 386/1, 155–163.
- ²⁰³ Lásd elsősorban Roy A. Rappaport: *Ritual and Religion in the Making of Humanity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999; Graham Harvey: *Ritual and Religious Belief: A Reader*. New York, Routledge, 2005.
- ²⁰⁴ Ez a „hókuszpókusz” hangsor legelterjedtebb, noha nem az egyetlen értelmezése: Leslie K. Arnovick: *Written Reliquaries*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 2006, 250, n.30.
- ²⁰⁵ *Brihadáranyaka-Upanisad*. <http://mek.oszk.hu/01300/01326/01326.htm#2>, ford. Tenigl-Takács László.
- ²⁰⁶ Xinzhong Yao: *An Introduction to Confucianism*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 190–199.
- ²⁰⁷ Flag Code of India. Press Information Bureau, Government of India, 2002, <http://pib.nic.in/feature/feyr2002/fapr2002/f030420021.html>, hozzáférés: 2017. augusztus 13.
- ²⁰⁸ Uo.
- ²⁰⁹ <https://www.thenews.com.pk/latest/195493-Heres-why-Indias-tallest-flag-cannot-be-hoisted-at-Pakistan-border>.
- ²¹⁰ Stephen C. Poulson: *Social Movements in Twentieth-Century Iran: Culture, Ideology and Mobilizing Frameworks*. Lanham, Lexington Books, 2006, 44.
- ²¹¹ Houman Sharshar szerk.: *The Jews of Iran: The History, Religion and Culture of a Community in the Islamic World*. New York, Palgrave Macmillan, 2014, 52–55; Houman M. Sarshar: *Jewish Communities of Iran*. New York, Encyclopedia Iranica Foundation, 2011, 158–160.
- ²¹² Gersion Appel: *The Concise Code of Jewish Law*. 2. kiad., New York, KTAV Publishing House, 1991, 191.
- ²¹³ Lásd elsősorban Robert O. Paxton: *The Anatomy of Fascism*. New York, Vintage Books, 2005.
- ²¹⁴ Richard Griffiths: *Fascism*. London, New York, Continuum, 2005, 33.
- ²¹⁵ Christian Goeschel: *Suicide in the Third Reich*. Oxford, Oxford University Press, 2009.
- ²¹⁶ Paris attacks: What happened on the night. *BBC*, 2015. december 9., <http://www.bbc.com/news/world-europe-34818994>, hozzáférés: 2017. augusztus 13.; Anna Cara: ISIS expresses fury over French airstrikes in Syria; France says they will continue. *CTV News*, 2015. november 14., <http://www.ctvnews.ca/world/isis-expresses-fury-over-french-airstrikes-in-syria-france-says-they-will-continue-1.2658642>, hozzáférés: 2017. augusztus 13.
- ²¹⁷ Jean de Joinville: *Szent Lajos élete és bölcs mondásai*. Budapest, Balassi Kiadó, 2015. <http://docplayer.hu/22484691-Jean-de-joinville-szent-lajos-elete-es-bolcs-mondasai.html>. 128, ford. Csernus Sándor és Cs. Tóth Annamária.
- ²¹⁸ Ray Williams: How Facebook Can Amplify Low Self-Esteem/Narcissism/Anxiety. *Psychology Today*, 2014. május 20., <https://www.psychologytoday.com/blog/wired-success/201405/how-facebook-can-amplify-low-self-esteemnarcissismanxiety>, hozzáférés: 2017. augusztus 17.
- ²¹⁹ *Mahászatapthána szutta (Az éberség megalapozása)*, <https://terebess.hu/keletkultinfo/Satipatthana-Toth-Zsuzsanna.pdf>, 5, ford. Tóth Zsuzsanna.
- ²²⁰ Uo. 3.
- ²²¹ G. E. Harvey: *History of Burma: From the Earliest Times to 10 March 1824*. London, Frank Cass & Co. Ltd, 1925, 252–260.
- ²²² Brian Daizen Victoria: *Zen at War*. Lanham, Rowman & Littlefield, 2006; Buruma: i. m.; Stephen S. Large: Nationalist Extremism in Early Showa Japan: Inoue Nissho and the “Blood-Pledge Corps Incident”. 1932, *Modern Asian Studies*, 2001, 35/3, 533–564; W. L. King: *Zen and the Way of the Sword: Arming the Samurai Psyche*. New York, Oxford University Press, 1993; Danny Orbach: A Japanese prophet: eschatology and epistemology in the thought of Kita Ikki. *Japan Forum*, 2011, 23/3, 339–361.
- ²²³ Facebook removes Myanmar monk’s page for “inflammatory posts” about Muslims. *Scroll.in*, 2018. február 27., <https://amp.scroll.in/article/870245/facebook-removes-myanmar-monks-page-for-inflammatory-posts-about-muslims>, hozzáférés: 2018. március 4.; Marella Oppenheim: “It only takes one terrorist”: The Buddhist monk who reviles Myanmar’s Muslims. *Guardian*, 2017. május 12., <https://www.theguardian.com/>

global-development/2017/may/12/only-takes-one-terrorist-buddhist-monk-reviles-myanmar-muslims-rohingya-refugees-ashin-wirathu, hozzáférés: 2018. március 4.

²²⁴ Jerzy Lukowski – Hubert Zawadzki: *A Concise History of Poland*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 163.

²²⁵ www.dhamma.org

²²⁶ Britta K. Hölzel et al.: How Does Mindfulness Meditation Work? Proposing Mechanisms of Action from a Conceptual and Neural Perspective. *Perspectives on Psychological Science*, 2011, 6/6, 537–559; Adam Moore – Peter Malinowski: Meditation, Mindfulness and Cognitive Flexibility. *Consciousness and Cognition*, 2009, 18/1, 176–186; Alberto Chiesa – Raffaella Calati – Alessandro Serretti: Does Mindfulness Training Improve Cognitive Abilities? A Systematic Review of Neuropsychological Findings. *Clinical Psychology Review*, 2011, 31/3, 449–464; Antoine Lutz et al.: Attention Regulation and Monitoring in Meditation. *Trends in Cognitive Sciences*, 2008, 12/4, 163–169; Richard J. Davidson et al.: Alterations in Brain and Immune Function Produced by Mindfulness Meditation. *Psychosomatic Medicine*, 2003, 65/4, 564–570; Fadel Zeidan et al.: Mindfulness Meditation Improves Cognition: Evidence of Brief Mental Training. *Consciousness and Cognition*, 2010, 19/2, 597–605.